

Reformatiorische Rederijkersspelen uit de eerste helft van de zestiende eeuw

<https://hdl.handle.net/1874/323056>

1942. 5-1

REFORMATORISCHE
REDERIJKERSPELEN UIT DE
EERSTE HELFT VAN DE
ZESTIENDE EEUW

L. M. VAN DIS

BIBLIOTHEEK DER
RUGBURYUNIVERSITEIT
GLOUCESTER

REFORMATORISCHE REDERIJKERSPELEN UIT DE EERSTE HELFT VAN DE ZESTIENDE EEUW

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DE
GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE UTRECHT OP GEZAG VAN DEN RECTOR
MAGNIFICUS DR. W. E. RINGER, HOOG-
LERAAR IN DE FACULTEIT DER GENEES-
KUNDE, VOLGENS BESLUIT VAN DE SENAA
DER UNIVERSITEIT TE VERDEDIGEN TEGEN
DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER
LETTEREN EN WIJSBEGEERTE OP VRIJDAG
12 MAART 1937, DES NAMIDDAGS TE 3 UUR

DOOR

LEENDERT MEEUWIS VAN DIS
GEBOREN TE ZAAMSLAG

DRUKKERIJ VIJLBRIEF

—

ZIJLWEG 51

—

HAARLEM

Aan mijn Moeder en
aan de nagedachtenis van mijn Vader
draag ik uit dankbaarheid dit proefschrift op.

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0109 8197

Bij de voltooiing van mijn proefschrift betuig ik mijn hartelijke dank aan de hoogleraren der Utrechtse Universiteit, wier lessen ik heb gevolgd en onder wier leiding ik studeren mocht.

U, Hooggeleerde De Vooy, Hooggeschatte Promotor, geldt mijn dankbaarheid bovenal. Zonder U kan ik me mijn studie moeilijk voorstellen. Als student heb ik de waarlijk wetenschappelijke zin bewonderd, waarmede gij uw leerlingen inleiddet in het grote gebied der Nederlandse taal- en letterkunde. Het zakelijke en objectieve maakte uw onderwijs toch nooit onpersoonlijk, en feitelijkheid werd bij U nimmer tot dorheid. Door uw stimulerende werkzaamheid heb ik de vreugde van de arbeid pas goed leren kennen. Gij waart het ook die mij bent blijven aansporen tot verdere studie, toen de leraarstaak zo werd verzwaard dat van wetenschappelijk werken haast geen sprake meer kon zijn. Uw persoonlijke belangstelling en uw raadgevingen hebben mij bij het schrijven van mijn dissertatie zeer gesteund. Voor dit alles betuig ik U mijn welgemeende dank.

Hooggeleerde Van Hamel, de acht jaren, die verliepen sinds ik door U gedoeerde vakken beoefende, hebben mij niet doen vergeten welk een genoeg de studie onder uw leiding was. Hoe werd de moeilijkste en gecompliceerdste stof onder uw behandeling eenvoudig en overzichtelijk! Dat ik door U niet alleen in de algemene linguïstiek werd ingeleid, doch ook een onderwerp uit de Middelhoogduitse Letteren bij U bestuderen mocht, stemt mij tot vreugde. Ik prijs me gelukkig, dat deze studie mij een tweetal jaren met U in nader contact gebracht heeft.

Hoe vaak, Hooggeleerde Kernkamp, denk ik aan uw colleges terug, nu ik zelf de taak heb voor mijn leerlingen de geschiedenis tot een realiteit te maken. Als dit mij ooit gelukt, dan komt dit doordat uw beeld mij bij het lesgeven voortdurend voor ogen staat. Houdt U verzekerd van mijn grote dankbaarheid.

Hooggeleerde Oppermann, U dank ik voor uw colleges in de Nederlandse Geschiedenis der Middeleeuwen.

Hooggeleerde Geyl, voor de welwillendheid mij betoond bij het bespreken mijner stellingen betuig ik U mijn dank.

Met weemoed herdenk ik wijlen Professor H. T. de Graaf, wiens beminnelijke persoonlijkheid door mij in hoge ere wordt gehouden.

Bij het schrijven van mijn proefschrift mocht ik van velen inlichtingen en raadgevingen ontvangen. Bijna nooit bleef mijn verzoek om voorlichting onbeantwoord. In de allereerste plaats betuig ik mijn hartelijke dank aan Prof. Dr. M. van Rhijn, die zo vriendelijk was het eerste der door mij uitgegeven spelen door te lezen en mij op godsdiensthistorisch terrein tot gids wilde strekken. Zijn grote bereidwilligheid heeft mij het werk zeer vergemakkelijkt. Ook ben ik zeer erkentelijk voor de medewerking die ik mocht ontvangen van Dr. Bon. Kruitwagen O. F. M., Mejuffrouw M. E. Kronenberg, Dr. C. C. de Bruin, Prof. Dr. J. W. Muller, Dr. J. Heinsius, R. Apers, Prof. Dr. A. Boon en Prof. Dr. Joh. Bolte.

Veel dank ben ik verschuldigd aan de directeuren en beambten van Archieven en Bibliotheken; nooit vroeg ik tevergeefs hun hulp. In het bijzonder dank ik Jan G. Schönau, assistent ter Haarlemse Stadsbibliotheek, die door zijn deskundigheid en bereidwilligheid mij het gemis ener Universiteitsbibliotheek bijna deed vergeten. Ook het overige personeel der Haarlemse Stadsbibliotheek betuig ik mijn bijzonderen dank.

SPIRITUS UBI VULT SPIRAT

(Zinspreuk van de Rederijkerskamer uit Iperen).

INLEIDING

Voor geen tijd zijn er meer te betreuren hiaten in onze kennis van het Rederijkerswerk dan voor de periode der vroeg-Reformatie. Hoeveel scherper zou ons begrip van de aard, omvang en ontwikkeling der Nederlandse Hervorming zijn, wanneer ons vollediger de geschriften der ketters-gezinde Rederijkers waren overgeleverd. Dit klemt te meer voor de eerste jaren der „lutherie“, toen de beweging in onze landen nog slechts zeer ten dele van het buitenland afhankelijk was. ¹⁾ Het weinige dat ons overgeleverd is geeft belangrijk materiaal voor het karakteriseren dezer nationale Reformatie, maar hoe doet dit weinige ons naar meer verlangen! Uit vele aanwijzingen valt op te maken, dat de Rederijkers vaak kettersgezind waren en dat de overheid hun invloed duchtte. Was echter de invloed der Rederijkersproductie op de popularisering der Hervorming in feite groot, of bleef het bij een bedreiging? Hoe weinig worden de ons overgeleverde namen van personen en sinnespelen reëel! Welke was de inhoud der „seditieuzen“ liederen, der „diffamatoire cantilenen“, waarvan het zingen of verspreiden zo streng gestraft werd? ²⁾ Voor welk stuk werden negen Amsterdamse kunstbroeders gestraft met een bedevaart naar Rome? ³⁾ Hoe groot was de invloed van den wegens ketterij onthoofden schoolmeester Scuddematte, die zijn leerlingen verdachte refereinen liet afschrijven en ketterse spelen vervaardigde? ⁴⁾ Heeft de Delftse glasschilder David Jorisz ⁵⁾, die oorspronkelijk Jan heette, maar „met zijn vader Joris achter landt reisende, in 't vertoon der sinnespelen gemeenlijk den persoon van David verbeelde en daer zijnen naem van behieldt“ in het toneelven verder nog een rol gespeeld? Zo kan men met vragen doorgaan, en de antwoorden laten zich slechts gissen. De ruïne, die ons bleef, kan slechts door onze verbeelding tot bouwwerk worden, de feitelijke gegevens zijn te schaars voor wederopbouw.

Het doel van dit proefschrift is, de resten der ketters-gezinde Rederijkersspelen uit de eerste twee decennia na het doorbreken der Hervorming te bestuderen. ⁶⁾ Tot 1540 worden de Rederijkers n.l. steeds onbeschroomder in hun uitingen; dan komen de plak-katen (berucht vooral is dat van 22 Sept. 1540) ⁷⁾ met hun „indices librorum prohibitorum“ en de incidentele vervolgingen gaan over in een stelselmatige onderdrukking. Nog eenmaal komt hierin een verslapping, n.l. in de jaren 1562-'66, als de Overheid zelf het tegen

de rederijkers gerichte plakkaat van 1560 niet meer handhaaft, maar na het jaar 1566, waarin sommige Rederijkers zich door beeldenstormen compromitteren, komt het laagtepunt: Alva's bevel vernietigde alle Rederijkerij. ⁸⁾

Daar was van zijn standpunt gezien dan ook alle reden toel Wel mocht P. C. Hooft later de Rederijkerskunst waarden als „een stichtelijke vermaakelykheit, en soorte van zangh, die, mits d'overigheyt de maat slaa, van geen geringen dienst is, om de gemoeden der menighte te mennen”, ⁹⁾ aan dat dirigeren der overheid ontbrak het maar al te spoedig: in de jaren voor Alva, doch ook al in 1540. Men krijgt sterk de indruk dat tegen het einde van het vierde decennium de overheid alle leiding kwijt is. Opeens springen allerwegen de Rederijkers uit de band; de regering wordt hierdoor wakker geschud en komt ijlings met harde dreigementen: het plakkaat van 22 September 1540.

Uit de jaren vóór dit plakkaat zijn ons de volgende min of meer ketterse spelen overgeleverd:

I. Een spel van sinnen op tderde, tvierde en tvijfde capittel van dwerck der Apostolen. F. Pijper bezorgde een uitgave met inleiding in de B.R.N., I, blz. 275-366. Op de betekenis van dit „ketterproces op de planken” ¹⁰⁾ wees C. G. N. de Vooy in *Apostelspelen in de Rederijkerstijd*, Mededelingen der Koninkl. Acad. v. Wetensch., Afd. Letterk., Deel 65, serie A, 1928, blz. 155-159. Zeer waarschijnlijk dagtekent het spel uit 1539 of 1540. ¹¹⁾ In Hoofdstuk II zal ik het nader op de Hervormings-gezindheid toetsen.

II. Den Boom der Schriftueren, gespeeld in 1539 te Middelburg door „St. Anna's kinderen”. De oude editie van G. D. J. Schotel, Utrecht 1870, laat alles te wensen over. Een nieuwe uitgave, voorzien van inleiding en annotaties, is in voorbereiding bij P. J. Meertens. Zie de bespreking in Hoofdstuk II.

III. Het Tafelspel van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt, uitgegeven door F. Pijper in B. R. N., I, blz. 374 vlgg.. Vermoedelijk dagtekent het uit dezelfde tijd als het Apostelspel. ¹²⁾ Zie hieronder Hoofdstuk II.

IV. De sinnespelen van het Gentse landjuweel in 1539, antwoord gevend op de vraag: „Welc den mensche stervende meesten troost es?” In Hoofdstuk III volgt een bespreking dezer spelen, terwijl een tweetal (Brugghe en Edijnghe) door mij afgedrukt wordt (blz. 118 vlgg.).

V. Een schoon Tafelspel van drie Personagien, te weten een Prochiaen, gheheeten Eygen ghemack, een Coster, gheheeten Menschelijck mensche en een Wever, gheheeten Evangelis verstant.

Dit ten onrechte veronachtzaamde spel, dat vele kenmerken der oorspronkelijk-Nederlandse Reformatie noemt, wordt besproken in Hoofdstuk IV. Het stuk is afgedrukt blz. 150 vlgg.

Daar de onder I, II en III genoemde spelen reeds uitgegeven zijn en van het tweede binnenkort een nieuwe editie verschijnt, zal mijn studie zich vooral richten op de onder IV en V vermelde bronnen. Het is geenszins uitgesloten, dat ons meer ketters-gezinde Rederijkersspelen uit de jaren voor het plakkaat van 22 Sept. 1540 overgeleverd zijn, doch de datering is zo weinig zeker, dat ik het niet waag te beslissen welke stukken nog meer uit de periode tot 1540 zouden stammen. Wellicht is dit het geval met een of meer der in het archief van Trouw moet blijken in hs. A, B en C bewaarde spelen, hoewel de meerderheid uit de tweede helft van de 16de eeuw dagtekent. De ons bekende jaartallen van vertoningen vallen vrij laat (A3, 1590; A4, 1590; A5, 1592; A8, misschien 1546; B3, 1612; B9, 1601; C3, 1606) en ook andere gegevens wijzen op de tijd na 1540: A6 is waarschijnlijk een omwerking van een in 1551 gespeeld stuk, B1 stamt vermoedelijk uit \pm 1550; B10 is wellicht kort voor 1564 geschreven; C1 valt vlak na 1576; C3 en C4 dagtekenen uit 1596 en C9 is vermoedelijk uit \pm 1600. ¹³⁾ Terwijl dus voor vele stukken uit deze verzameling de gegevens wijzen op de tweede helft van de 16de eeuw, neemt men op gezag van G. Kalff meestal aan, dat Een spel van sinnen van lazarus doot ende hoe dat Christus hem opweckte (B11) van veel ouder datum is. ¹⁴⁾ Een bewijs van deze veronderstelling acht ik niet aanwezig, zodat ik (zonder daarmee de mogelijkheid uit te sluiten dat het van ouder datum is) het spel niet voor 1540 stellen kan.

Wel is dat het geval met Een spul van sinnen vanden siecke stadt ¹⁵⁾. Onmiskenbaar zitten er in dit spel anti-Roomse tendenzen, doch het specifiek-Amsterdamse karakter van het stuk domineert. De gemeentepolitiek van Amsterdam is in dit spel van meer belang dan de godsdienst. De maatschappelijke roerigheden omstreeks 1535 vormen de achtergrond van alles wat als ketterse uiting gelden kan. Men zie in dit stuk allereerst een element van ontevredenheid, vrijzinnigheid, opstandigheid zo men wil, doch pas in de laatste plaats komt het theologische element. Zo weinig bepaald is dit, dat het mij weinig vruchtbaar lijkt, hier naar het Reformatorische accent te zoeken. Wel is het aan geen twijfel onderhevig, dat de auteur met de Hervormden sympathiseert, maar de aard van het spel brengt mee, dat op de godsdienstige vragen niet diep wordt ingegaan.

De behandeling der overige opgesomde spelen is als volgt: Het eerste hoofdstuk geeft een bespreking van de Reformatie in de Nederlanden tot 1540; in het tweede worden de onder I, II en III hierboven vermelde spelen op hun ketterij en Reformatorisch-gezindheid getoetst; in het derde volgt een bespreking der

Gentse spelen uit 1539. Dit hoofdstuk III is verdeeld in A, „Uitgaven”; B, „Ingrijpen der Overheid en het oordeel van tijdgenoten”; C, „Algemene Bespreking”; D, „Aparte Bespreking der 19 Spelen”. Het vierde hoofdstuk handelt over het **Tafelspel van een prochiaen, een coster en een wever**. Daarna volgt de geannoteerde tekst van twee der Gentse spelen (waarvan men de keuze gemotiveerd vindt op blz. 55 en 84, 85; vgl. ook blz. 39, 40) en van het laatstgenoemde Tafelspel. Tenslotte geeft een woordenlijst een overzicht van die woorden en uitdrukkingen in de afgedrukte teksten, die in vorm of betekenis van het hedendaags taalgebruik afwijken ¹⁶⁾, terwijl ook de eigennamen in dit glossarium vermeld worden.

HOOFDSTUK I

De Reformatie in de Nederlanden tot ± 1540.

Algemeen bekend is dat in het tweede en derde decennium van de 16de eeuw zich allerwegen in de Nederlanden ketterse stromingen openbaarden. In hoeverre men deze doelbewust-Reformatorsch noemen mag, dient echter voor elke uiting afzonderlijk te worden onderzocht. Er is in deze jaren immers nog geen sprake van een dogmatisch-welomschreven kerkhervorming; het sentiment bepaalt de geesteshouding der eerste Nederlandse hervormingsgezinden, terwijl pas door de redenering en leerstellige bezinning der Calvinisten scherper grenslijnen getrokken worden tussen de Rooms-Katholieke en de Protestantse theologie. Daardoor ontstaan in de tweede helft der 16de eeuw algemeen-geldige criteria, waardoor de godsdienstige wereld in twee kampen verdeeld wordt. Calvijns dogmatiek met zijn staatkundige consequenties maakte de Protestantse belijdenis ook in onze landen tot een meer constante en beter te definiëren grootheid, terwijl het Trentse concilie de Roomse leer nauwkeurig vastlegde. Vóór het midden der 16de eeuw is er echter nog geen spoor van deze algemeen-geldigheid. Talrijk zijn de — veelal ketterse — schakeringen van geloofsleven, die moeilijk in de gangbare categorieën van Lutheranisme en Zwinglianisme ondergebracht kunnen worden. Hiermee is niet gezegd, dat de invloed van de beide Hervormers gering zou geweest zijn. Vooral Luther was in de eerste jaren na 1517 de grote drijfkracht der nieuwe bewegingen. Zijn geschriften werden spoedig vertaald en druk gelezen. 1) De auto-da-fé's 2) van Lutherse boeken te Leuven in 1519, te Utrecht, Gent en Amersfoort in 1521 en te Antwerpen in '21 en '22 bewijzen hoe de overheid deze invloed vreesde. Met de Antwerpse kring van Praepositus en Hendrik van Zutphen stond Luther in voortdurend contact 3), en als er in 1531 in de Antwerpse gemeente richtingen ontstaan, schrijft men hem om raad. 4) Zijn brieven bewijzen hoe innig hij meeleeft bij de martelaarsdood van Hendrik Vos en Johannes van Essen. Hij prijst de Nederlandse Christenen gelukkig, dat zij niet alleen het Evangelie mogen aanhoren, maar ook om Christus' wil lijden, „da bey euch die zwey edle kleynod Christi, Hinricus und Johannes zu Brussel yhr leben geringe gemacht haben, auff das Christus mit seinem wort gepreysset wurde" 5). En toch, al is er nog zo'n intens contact, Luthers invloed is beperkt. Hij is voor de Nederlanders de krachtige Hervormer; zijn optreden openbaarde veel, wat in de kiem nog verborgen lag, maar hij is niet de dogmaticus, dien men volgt. De Hervorming in het algemeen ontwikkelde zich

krachtig ten gevolge van zijn optreden, het Lutheranisme in engere zin schoot hier weinig wortel. Typisch blijkt dit uit de Nederlandse uitgaven van Luthers bijbelvertalingen. Kenmerkend Lutherse meningen worden ten onzent geëlimineerd of door tegengestelde opvattingen vervangen. Zo geven de vele vertalingen van Luthers Bijbel geen enkele aanwijzing voor de invloed van Luthers theologie. Algemeen-Reformatorische gedachten werden er door verspreid, geen specifiek-Lutherse ⁶⁾. Meer dan „suggestief” is Luthers invloed hier te lande niet geweest ⁷⁾, zodat nooit van een Lutherse Reformatie in de Nederlanden gesproken kan worden. De gemeente van Antwerpen is een der weinige confessioneel-Lutherse, maar deze kring blijft een uitheems karakter behouden en invloed op de grote massa gaat er niet van uit ⁸⁾. Zo gaat het ook bij kleinere kernen van Lutheranen; men houdt het eigen groepje min of meer bij elkaar, maar die kring wordt nooit echt-Nederlands. Een nationale beweging wordt het Lutheranisme niet. Aanvankelijk waren de tijdgenoten zich weinig bewust van de theologische verschillen, die tussen Luther en zijn „volgelingen” ontstonden; men bleef Luther eren als de autoriteit en profet ⁹⁾, maar ging intussen eigen wegen. Wanneer dan ook van „Lutherie” gesproken wordt, denke men — zeker bij teksten uit de eerste helft der 16de eeuw — aan algemeen-ketters. „Lutherie” is „heresie” zonder meer ¹⁰⁾. Nooit bedoelt men er de dogmatisch-Lutherse theologische richting mee, slechts een vage ketterse geesteshouding, waaraan de Overheid aanstoot nam, wordt er mee aangeduid. Voor de magistraten gaf dus de opsomming „Lutheranen, Landlopers en Bedelaars” ¹¹⁾ in een plakkaat van 1533 een weinig verwonderlijke combinatie.

Is de Hervorming in de Nederlanden aanvankelijk dus niet Luthers, met enig meer recht zou men van Zwingliaans kunnen spreken. De Zwingliaanse avondmaalsopvatting was immers (men denke aan de avondmaalsbrief van Cornelis Hoen) van Hollandse oorsprong ¹²⁾, en vond hier te lande belijders. Algemeen gebruikt men voor deze eerste Hervormingsgezinden de naam van Sacramentisten of Sacramentarissen, waarmee bedoeld worden: „tegenstanders van het hoogwaardige sacrament der eucharistie” ¹³⁾. Toch vormen deze Sacramentisten allerminst een afgesloten groep, al zijn zij tegen de leer der transsubstantiatie en min of meer overtuigde aanhangers van de als Zwingliaans bekend staande avondmaalsleer. Het kenmerkende van de Nederlandse Sacramentisten of „Evangelischen” ligt nl. niet hierin, dat zij dogmatisch allen een bepaalde leer voorstonden, maar dat hun godsdienstige ideeën en gevoelens een eigen karakter vertonen, dat men niet geheel op buitenlandse invloeden kan terugbrengen.

Dat is ook niet het geval met de Anabaptisten, die in het derde decennium van de 16de eeuw zo berucht werden. „Bijna alle

namen, die wij vóór 1530 bij de Sacramentisten aantreffen, vinden wij na dat jaar terug onder de Anabaptisten, uit wier kern zich later de Doopsgezinde broederschap heeft ontwikkeld", zegt W. J. Kühler, de geschiedschrijver der Nederlandse 16de-eeuwse Doopsgezinden ¹⁴⁾. Ook bij een leider als Menno Simons is Sacramentisme de „rechtstreeksche inleiding" ¹⁵⁾ tot Anabaptisme. Dogmatisch zijn deze Doopsgezinden weinig scherp te kenmerken; dat wensten zij trouwens ook niet, maar hun levenswandel en gevoelsleven, hun veelal onkerkelijke vroomheid maakt hen, meer dan hun theologie, tot een aparte groep. Zij vormen het meest een apart staande secte, door Rooms en zowel als door Hervormden veroordeeld ¹⁶⁾. Zelf voelden zij zich superieur; hun individualisme kreeg gemakkelijk iets van minachting tegenover de andere groepen der Reformatorisch gezinden. Zo vertelt Gerard Brandt over Wederdopers, die op de brandstapel uitriepen: „Ghy burgers van Gent, wy lyden niet als ketters of Lutheraenen, die in d'eene handt den bierpot en in d'andere het Testament houden, en soo Godts woort in dronckenschap onteeren; maer wy sterven voor de rechte waerhey" ¹⁷⁾. Wel is ook de Anabaptistische groep heterogeen: de ingetogen, rustige Dopers horen er oorspronkelijk evenzeer toe als de chiliastische Wederdopers. Door de dramatische gebeurtenissen te Munster en de roerigheden in de Nederlanden, na het optreden van mannen als David Jorisz. en Jan van Batenburg ¹⁸⁾, leverde de laatste groep de meeste bloedgetuigen. Hun leer en leven werd hevig bestreden door Menno Simons, en na het Convent van Boekholt ¹⁹⁾ kwamen de vreedzame Doopsgezinden los van de revolutionnaire „Bondgenoten" ²⁰⁾. Doch de overheid maakte weinig onderscheid: ook Menno Simons moest de vervolging ontvluchten, en onder de martelaren telt men vele van zijn geloofsgenoten.

Uit het opgemerkte over Lutheranen, Sacramentisten en Wederdopers zal duidelijk zijn hoe weinig de ketterse stromingen tot ± 1540 nog te systematiseren zijn, daar men de groepen slechts zeer ten dele tot de grote buitenlandse stromingen herleiden kan. Van een „autochtone" Nederlandse Reformatie spreekt daarom L. Knappert ²¹⁾. Hierbij trad het zuiver Bijbels geloofsleven op de voorgrond, meer dan leerstellige definitie. Richtingen bestaan er in die oorspronkelijke reformatorisch-gezinde kringen zo goed als niet ²²⁾ en men confronteert zich nog weinig met de theologie der grote Reformatoren. Tot de origineel-Nederlandse stroming rekent F. Pijper ²³⁾ verschillende van de in *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* herdrukte werken, uitgaven o.a. van 1524 en 1545, wel een bewijs welk een lange duur volgens hem aan deze richting beschoren was.

Uiteraard is men echter niet klaar met het vaststellen van een eigen karakter der vroege Nederlandse Reformatie. De vraag doet

zich onmiddellijk voor: hoe die eigen aard te taxeren, met welke maatstaven ze te meten, indien geen bindende criteria ontleend kunnen worden aan de grote Europese bewegingen. Deze vraag is beantwoord door F. Pijper, die de stelling heeft verdedigd, dat de apart staande Nederlandse Reformatorische stromingen voor een deel door Erasmus' invloed ontstaan zijn ²⁴).

Geheel los van de grote Hervormers ziet F. Pijper onze inheemse richting niet: wat hier te lande zelfstandig gegroeid was en „in de diepte der volksziel sluimerde” ²⁵), kreeg vaste vormen door de invloed van Luther e.a.. Deze invloeden zijn echter secundair, terwijl het autochtone element, dat sterk onder de leiding van Erasmus stond, primair moet worden geacht. Nadrukkelijk waarschuwt F. Pijper ervoor om andere invloeden niet over het hoofd te zien; het optreden der Windesheimers, de werken van de 14de- en 15de-eeuwse mystieken, inzonderheid „de Navolging van Christus”, kent hij grote betekenis toe. Maar ook Erasmus was tot op zekere hoogte Reformator. Hij spreekt uit, dat het geloof den mens rechtvaardigt; hij wil de theologie niet anders doen zijn dan Bijbelstudie en stelt het lezen van de Kerkvaders in de plaats van de beoefening der Middeleeuwse godgeleerden als Thomas en Duns Scotus. Christus is voor Erasmus — aldus F. Pijper — de leraar, die de zondige mensheid voorgaat. Niet staat bij hem voorop, dat Jezus met zijn bloed de schulden van de wereld voldaan heeft, maar dat Hij de profeet was, die nieuwe waarheden aan het licht bracht. De gelovige vertrouwe op Gods vaderliefde, de inhoud van het geloofsleven is de Bergrede. Christus' liefde gaat boven alles en de mens volgt Christus' voorbeeld na.

Deze gedachtenwereld ziet F. Pijper in vele voortbrengselen der eerste Nederlandse Hervormingsgezinde beweging. Wel wordt Erasmus weinig geciteerd, maar dat is geen bezwaar: „Erasmus behoorde voor de tijdgenooten tot die auteurs, die iedereen leest, die schier ongemerkt een geheel menschengeslacht mede opvoeden, zonder dat men zich daarvan nauwkeurig rekenschap geeft” ²⁶). De Erasmiase invloed vindt F. Pijper vooreerst bij rectoren van Latijnse scholen, die naast bewondering voor de Griekse en Romeinse Oudheid, iets van zijn theologie overnamen. Gnapheus, Hinne Rode, Canirivus en Listrius zijn vertegenwoordigers van deze vrij grote groep. De tweede categorie wordt gevormd door staatslieden en geleerden, die niet beslist partij kozen in de geestelijke strijd dier dagen, als Cassander, Balduinus, Coornhert, Venator e.a.. Het uitgangspunt dezer gehele richting zoeke men bij Erasmus. Als derde groep volgen zij, die bij uitstek de nationaal-Nederlandse Hervorming vertegenwoordigen: Cornelis Hoen, Gnapheus (speciaal zijn: Troost ende spiegel der siecken), de schrijver van de „Summa der godliker scrifturen”, de priester Cornelis van der Heyden, Angelus Merula, Praedinius, Velanus e.a..

Wel streefde de nieuwe beweging weldra haar geestelijken vader voorbij, maar het staat voor F. Pijper vast, dat Erasmus' geest, „ofschoon hij de ontwikkeling der Nederlandsche Reformatie niet heeft beheerscht, toch in hare vroegste geschiedenis krachtig werkzaam is geweest". 27)

Tegen het verkennen van deze plaats aan Erasmus heeft M. van Rhijn zich verzet in zijn **Studiën over Luther's Rechtvaardigingsleer** 28) en bepaaldelijk in het **Nawoord over nieuwere Erasmus-waardeering**. Wel ontkent M. van Rhijn niet de juistheid van de werkhypothese van een autochtone Nederlandse Hervorming, 29) maar hij maakt een principiëel onderscheid tussen de theologische denkbeelden van Erasmus en die der grote Reformatoren. Erasmus is — aldus M. van Rhijn — veel meer een Middeleeuwer dan men uit Pijpers beschouwingen afleiden zou. Pijper heeft, evenals Troeltsch, 30) Erasmus te veel als grote figuur apart gesteld en zijn geestelijke verbondenheid met de Middeleeuwse denkwijze te gering geacht. Zo belicht men bijv. het verschil tussen Erasmus en de Scholastiek veel te sterk en leest men heen over de plaatsen, waar hij zich gunstig over Duns Scotus uitlaat. Trouwens, zijn kritiek bewijst nog geheel niet, dat hij zich tegenover Kerk of Kerkleer plaatste, daar hij in de school van Duns Scotus geleerd had, „allerlei instellingen en leerbepalingen der kerk hartstochtelijk te critiseeren, om zich daarna rustig aan het gezag der kerk te onderwerpen". 31) Hij liet de echt-Middeleeuwse gedachte van gebondenheid aan Kerkgezag nooit los 32) en zijn afkeer van kerkelijke ceremoniën, zijn bestrijding van allerlei in het monnikenwezen, de heiligenverering, aflaat en priesterheerschappij is niet nieuw. Zijn kritiek is in wezen niet anders dan die uit de 14de en 15de eeuw. Als het er op aankwam, dacht hij — alle kritiek ten spijt — zuiver Middeleeuws over de pauselijke macht, de kerkelijke hiërarchie en het monnikenwezen. Van deze nog-Roomse opvattingen geeft M. van Rhijn een lange opsomming 33). Ook zijn vroomheid was niet nieuw: zijn verering van Jezus „is volkomen ident met het ethische ideaal der Middeleeuwsche kerk" 34) en zijn Bergrede-Christendom is „in den grond het Franciscanen-ideaal". 35). Wat het schibboleth der Hervorming, de rechtvaardiging door het geloof aangaat, Erasmus noemt deze wel vaak, maar doorleefde deze formulering niet in Reformatorische zin; hij heeft de gewone Middeleeuwse opvatting van het geloof, dat door de liefde werkt. 36) Tegen deze „fides caritate formata" hebben alle Reformatoren zich hevig verzet; waarvoor M. van Rhijn vele uitspraken van Luther, Zwingli, Calvijn en Melancton aanhaalt. 37) Erasmus ziet de rechtvaardiging ethisch: de zondige mens wordt een deugdzam en rechtvaardig mens. De zondevergeving staat bij hem niet centraal. Terwijl bij de grote Reformatoren de mens gerechtvaardigd is, als hij gelooft, d.i. zich aan de genade van

Christus overgeeft, is bij Erasmus het geloven „een voor waar houden van bepaalde waarheden, een verstandelijke overtuiging en een practische toepassing daarvan, in den grond een ethisch voorschrift”. 38) De drang naar persoonlijke heilsverzekerdheid, die bij Luther de grote verontrustende aandrift is, vormt bij Erasmus niet het eigenlijke der rechtvaardigingsleer.

Zo ziet M. van Rhijn Erasmus wel als een begin, voor zover hij de grote figuur der Renaissance is, doch „religieus is hij een eindpunt. Religieus was Erasmus, ondanks al zijn geest, van de overgeleverde kerk afhankelijk en hij is het gebleven ook”. 39)

Mijn korte weergave van de opvattingen van F. Pijper en M. van Rhijn 40) is genoeg om aan te tonen hoe weinig men nog verder komt met de werkhypothese van een zuiver-nationale Hervorming, indien men het niet in hoofdzaak eens is over de religieuze waardering dezer stromingen.

Wat nu het constateren van een specifiek-Nederlandse Reformatie betreft, valt het mij op, dat vele gezaghebbende kerkhistorische auteurs ten onzent de religieuze begripsbepaling niet primair hebben gesteld bij hun studiën. Talrijke teksten werden uitgegeven 41) en onderzocht, vele publicaties verschenen en L. Knappert vormde hiervan een aaneengesloten verhaal in *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden* (1924). Bij de meeste studies treft echter het archivalistisch karakter en dogmenhistorisch worden de lijnen niet steeds duidelijk getrokken. Hiermee wil ik op deze studiën op zichzelf geen kritiek uitoefenen, maar enkel tot voorzichtigheid manen bij het systematiseren van de Nederlandse Reformatie. Soms ontkomt men niet aan de indruk, dat tot de Hervorming gerekend wordt, wat er slechts in verwijderd verband mee staat. Als eerste voorbeeld diene de bewijskracht, die men gemeenlijk toekent aan de formule „rechtvaardiging door het geloof”, zonder dat de theologische inhoud nader gepreciseerd wordt. M. van Rhijn vestigde er nog eens de aandacht op, dat de woorden ook bij onverdacht Katholieke auteurs van de Middeleeuwen voorkomen, maar dat de Reformators er een eigen inhoud aan gegeven hebben. 42) Voor Luther — en Zwingli en Calvijn zijn het hierin met hem volkomen eens — „gaat het om het religieuze leven, dat achter de formule rechtvaardiging door het geloof klopt, om de genade van God in Jezus Christus, om de persoonlijke heilsverzekerdheid”. 43) Deze inhoud geeft een deugdelijk criterium van Reformatorische gezindheid, terwijl men op grond van de woorden: „rechtvaardiging door het geloof” nog geen conclusies mag trekken. Als tweede voorbeeld noem ik het gemak, waarmee men auteurs, die de algemeen-Christelijke waarheden verkondigen, tot voorlopers der Reformatie maakt. De neiging bestaat om het algemeen-Christelijke Hervormd te noemen met negatie van de

bijzondere kenmerken van het Reformatorische geloofsleven en de Reformatorische theologie. ⁴⁴⁾ Eén voorbeeld: al zijn de devoten „bewaarders van den heiligen ernst”, ⁴⁵⁾ mag men hen daarom als wegbereiders der 16de-eeuwse Reformatie zien? ⁴⁶⁾ Mij dunkt, dat dit niet geschieden mag, voor men nadrukkelijker de theologische overeenkomst heeft aangetoond dan door er bijv. op te wijzen, dat de mysticus zonder hulp der kerk met God in betrekking treden kan, dat iemand als Ruusbroec de werken zonder het geloof niets achtte en het betrachten van de deugd op hoop van zaligheid verwerpelijk achtte. ⁴⁷⁾ Alle mystiek wordt uit haar aard gekenmerkt door veel, dat ketters of tenminste a-kerkelijk is. Ligt hierin zoveel overeenkomst met de Hervorming, dat ons in die mystieke geschriften „reformatorische tonen” ⁴⁸⁾ tegemoet klinken? Het komt mij voor, dat deze reformatorische klanken niet luid genoeg zijn om van voorlopers der 16de-eeuwse Reformatie te kunnen spreken.

Het bestaan van een autochtone Nederlandse Hervorming ontken ik niet; enkel stel ik voorop, dat niet elke algemeen-christelijke uiting tot deze beweging mag gerekend worden.

Aangaande de vraag van Erasmus' invloed op deze oorspronkelijk-Nederlandse Hervorming waag ik het niet, een opvatting van mij naast die van geleerden als F. Pijper en M. van Rhijn te plaatsen. Alleen wijs ik er op, dat, naar mijn mening, M. van Rhijn er in geslaagd is, aan te tonen, dat Erasmus, dogmenhistorisch, geen Reformator was; hij was immers slechts een reformatorisch-gezind man binnen de Moederkerk. Men houde echter vooral in het oog, dat voor het bepalen van invloeden vaak meer op het historische en psychologische element dan op het dogmatische gelet moet worden. ⁴⁹⁾ Zij, die als J. Lindeboom ⁵⁰⁾, F. Pijper ⁵¹⁾, A. Eekhof ⁵²⁾ en vooral Troeltsch ⁵³⁾, Erasmus min of meer als zelfstandig Reformator eren, hebben wellicht leerstellig niet allen even scherp onderscheiden, maar onloochenbaar is 't dat in de 16de eeuw de persoonlijkheid van Erasmus de Reformatie sterk beïnvloedde. Terecht moge theologische, dogmenhistorische speculatie achteraf constateren, dat Erasmus slechts tot Moab kwam en het beloofde land niet betrad ⁵⁴⁾, op de nieuwe bewegingen van zijn tijd werkte Erasmus bevruchtend door zijn „Evangelisch” Christendom, dat de weg tot de bronnen wees, en door zijn kritiek, die de Kerk voor velen van haar laatste luister beroofde, al bleef de criticus zelf een lid van Haar gemeenschap. Dat Erasmus geen volksleider was, die de onder het volk opkomende buitenkerkelijke vroomheid leiding geven kon, is genoegzaam bekend; toch heeft zijn persoonlijk, ondogmatisch Christendom, speciaal verwant met de practische godsvrucht der Dopers, veelzijdig invloed uitgeoefend. Hij bleek echter steeds meer een philologisch-gevormd ethicus te zijn dan een gelovige; uit zijn aard reeds kon hij niet een Refor-

mator worden als de innerlijk-verontruste Luther. Naar Reformato-
rische maatstaf was Erasmus geen diep-religieuze figuur: „de zaak,
waarom het ging, ontbrak Erasmus”.⁵⁵⁾ Ook J. Huizinga ontzegt
aan Erasmus de naam van Hervormer, maar meer op psycholo-
gische motieven, meer op grond van zijn karakter dan van zijn
theologie: „Hij was zich niet bewust, dat zijn begrippen van de
Kerk, van de sacramenten, van de dogmatiek niet zuiver Katholiek
meer waren, omdat zij ondergeschikt waren geworden aan zijn
philologisch inzicht. Hij kon zich het niet bewust zijn, omdat hij,
bij al zijn natuurlijke vroomheid en zijn warme en liefdevolle ethi-
sche gevoelens, het mystisch inzicht miste, dat de grond is van elk
geloof”.⁵⁶⁾ Deze beschouwingen en beoordelingen doen echter
niets af aan het feit, dat Erasmus voor vele tijdgenoten de persoon
was, „die de eieren heeft gelegd, die Luther en Zwingli hebben
uitgebreed”.⁵⁷⁾ Voor de inquisiteurs was zijn naam even suspect
als die van Luther, en de Leuvense hoogleraar Eustachius van
Zichem schreef in zijn „Apologia pro pietate”,⁵⁸⁾ dat Erasmus even
schadelijk was als Luther; beiden verstaan de Christelijke vrijheid
als losbandigheid⁵⁹⁾ en voor beiden gelijkelijk waarschuwt van
Zichem den kloosterling. Dit voorbeeld, dat met veel andere zou
zijn te vermeerderen, verduidelijkt ten overvloede hoe men
— historisch gezien — Erasmus een zekere reformato-
rische rol mag toekennen, zonder hem daarmee een Reformator in theolo-
gische zin te noemen.

Uit het bovenstaande is duidelijk, dat de origineel-Nederlandse
Reformatie moeilijk te karakteriseren is door confrontatie met het
Erasmianisme. Daarvoor is dit laatste een te veel omstreden
grootheid⁶⁰⁾.

Even voorzichtig moet men zijn met de tegenstelling „nog-
Katholiek of al-hervormd”⁶¹⁾. Kritisch gestemd was menig 16de-
eeuwer, die er niet aan dacht met de Moederkerk te breken. Veel
vrijmoedig geuite veroordelingen van kerkelijke praktijken hoeven
nog geen ontluiking van Reformato-
rische ideeën aan te duiden.
Vaak kan men spreken van „in stoute vrijzinnigheid van de
humanisten overgenomen geluiden”.⁶²⁾ Bovendien, niet enkel zij,
die tot de Humanisten gerekend kunnen worden, ook vele trouwe
leden der Kerk spraken gaarne hun afkeuring uit over de praktijk
van het kerkelijk leven en de priesterstand. Wel valt het op, dat
Anna Bijns, bij wie de trouwste orthodoxie samengaat met de
scherpste kritiek op de kerkelijke dienaren, toch tenslotte de
priesterstand in bescherming neemt met 'n „priesters zijn ooc
mensen als ander lien”,⁶³⁾ immers „de duvel, die u quelt, hen
ooc tempteert”.⁶⁴⁾ Zij wantrouwt al dat afgeven op de priesters;
mensen, die dit bij voorkeur doen, vormen „in Lutere secte de
geleerde lien”⁶⁵⁾.

Ons constateren „al-hervormd” kan dus nooit enkel gebaseerd

zijn op uitingen van kritiek tegenover het kerkelijk leven. Dat alleen geeft geen goede grond. Blijkt echter uit diepgaande of voortdurende kritiek werkelijk **twijfel aan de Kerk en aan Haar genademiddelen**, dan heeft men een niet te verwaarlozen aanwijzing voor eventuele ketterij. Een goed voorbeeld van kritiek op het kerkelijk leven **zonder** dat echter sprake is van twijfel aan de Kerk, levert Everaert. Al zijn felle becritiseringsen nemen niet weg, dat in zijn spelen niet „eenige schijn van twijfel aan de hooge waarde der mis, der biecht, der goede werken, der aflaten” te vinden is (cf. J. W. Muller, in **Onze Eeuw**, 1908, IV, blz. 107). Voor elk afzonderlijk geval dient dus uitgemaakt te worden of de bestrijding van misstanden gepaard gaat met twijfel aan de Kerkleer.

Toch is dit in de eerste helft der 16e eeuw, waar op geestelijk en kerkelijk gebied alles zo zeer in verwarring was, nog geen onfeilbaar criterium voor het signaleren van ketterij. Een meer onverdachte getuigenis geeft **het zwijgen over de Kerk en Haar middelaarsfunctie**. Dit argumentum ex silentio geldt te meer, indien de „questie” van een landjuweel van dien aard is, dat een goed Rooms-Katholiek de Kerk wel noemen moet. Zo kan het bijv. welhaast geen toeval zijn, indien men bij een vraag naar 's mensen grootste troost in het stervensuur (op het Gentse landjuweel van 1539) niet de Kerk genoemd zou vinden. Een argumentum ex silentio kan echter nooit tot een stellige conclusie voeren; de doorslag geeft, als derde, de **geloofsinhoud**. Kenmerkend nu voor alle ketterse geschriften van werkelijk Reformatorische aard is de leer van de rechtvaardiging door het geloof alleen. Dit „hart der Reformatie”⁶⁶) wordt vrijwel door alle theologen als zodanig beschouwd⁶⁷). Ik wees er reeds op, dat men bij de bestudering van theologische geschriften niet alleen op deze als kettters bekend staande formulering letten moet, maar de religieuze inhoud ervan moet toetsen aan de rechtvaardigingsleer der Grote Reformatoren. De onderhavige sinesspelen lenen er zich echter niet goed toe om met deze figuren voor ogen beoordeeld te worden. Bij de Rederijersliteratuur dient immers rekening gehouden te worden met het feit, dat de rederijers niet vaak een originele en persoonlijke visie hebben. In hun uitdrukkingswijze was veel cliché, en onze beschouwingen zouden irreal kunnen worden, indien we de min of meer volksaardige gedachten der Rederijersvoortbrengselen gingen meten met de maatstaven, die we aan figuren als Luther en Zwingli aanleggen. Criteria, die gelden voor mannen als Gansfort en Hoen, kunnen onbruikbaar zijn voor de sinesspelen van kamers uit Westvlaamse dorpen. Zo zal ook bij Reformatorisch-gezinde Rederijers de inhoud van de term: „rechtvaardiging door het geloof” niet steeds even bewust zijn als bij de religieuze leidersfiguren. Het geestelijk leven der Kameristen zal in veel gevallen minder subtiel gevariëerd zijn geweest dan dat

der Grote Hervormers. Het is te verwachten, dat zij bij voorkeur de meer populaire opvatting van de Reformatorische heilstheorie, zoals die haar oorsprong vindt in de leer der justificatio bij Melancton, vertolken. ⁶⁸⁾

Maar hoe de formulering ook geïnterpreteerd worden moet, men kan toch in de 16de eeuw meestal wel van „recht-reformatorische” stukken spreken, wanneer „gedachten van het alleenzaligmakend geloof en van de volslagen onverdiensteljkheid der goede werken worden voorgedragen” ⁶⁹⁾. Niet alleen bij dogmenhistorische beschouwingen geldt dit criterium, ook de Hervormingsgezinden zelf en de Rooms-Katholieke reactie in de 16de eeuw zagen de rechtvaardigingsleer als typerend voor de ketterij. Men denke aan het **Spel van sinnen op dwerck der Apostolen**, waar het over de „duytsche doctoren” heet: „En weten sy niet dan van Christum te sprekene, En altijd te prekene, van tgheloove in hem” (ed. F. Pijper, **B. R. N.**, 1903, I, blz. 306, 308). Niet minder duidelijk is het schimpen van Anna Bijns op het geloof als „de ponte diet al set overe”. ⁷⁰⁾ Met F. Pijper neem ik dus als „toetssteen bij de beoordeeling van alle leerstukken en gebruiken de leer van de rechtvaardiging door het geloof. Dit geloof moet goede vruchten van gehoorzaamheid brengen. De beteekenis der absolutie is gelegen in de verzekering aan hem, **die** zijne zonde belijdt, dat God vergeeft om Christus’ wil”. ⁷¹⁾

Ten vierde vormt 't een niet te verwaarlozen aanwijzing, indien een auteur nadrukkelijk verwijst naar „den Tyt van Nu”, de geestelijke revolutie zijner dagen, de **veranderde tijdomstandigheden** ⁷²⁾. Dan kan blijken dat men zich bewust is van het radicale zijner nieuwe opvattingen. Mocht vallen aan te tonen dat bewust-ketterse probleemstellingen algemeen worden bij een auteur, dan is daarmee bindender de heresie bewezen dan door een aantal afzonderlijke kettters-te-interpreteren uitspraken.

HOOFDSTUK II

- a. Spel van sinnen op dwerck der Apostolen.
- b. Den Boom der Schriftueren.
- c. Een tafelspel van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt.

a. Het spel van sinnen op dwerck des Apostolen ¹⁾ geeft een dramatisering van wat in *Handelingen* III, IV en V verhaald wordt. Het dagtekent van omstreeks 1540 en de verschillende edities, die in tamelijk korte tijd elkaar opvolgden, bewijzen, dat dit Apostelspel populair geweest is. ²⁾ De reden hiervan is, dat de toeschouwers er onmogelijk een ten tonele gevoerd Bijbelverhaal in hebben kunnen zien. Voor hen moet het spel actuele betekenis gehad hebben. De vervolgte en gegeselde apostelen werden voor een toeschouwer de ketters van zijn tijd; de „gheestelike heeren” Annas, Cayphas, Joannes en Alexander vertoonden in alle opzichten gelijkenis met de gehate inquisiteurs. Onverholen wordt het Bijbelverhaal op eigen tijd betrokken, doordat de autoriteiten schelden op de nieuwe predikers als op „duytsche doctoren”.

Niet precies worden de hoofdstukken uit het *Handelingenboek* gevolgd. Een aantal wijzigingen komen hieruit voort, dat het Apostelspel alles zo reëel mogelijk tracht voor te stellen: Spreekt de Bijbel over „een zeker man, die kreupel was van zijn moeders lijf”, het Apostelspel laat drie kreupelen met elkaar praten en door gezamenlijk weeklagen pogen de aandacht der voorbijgangers te trekken. Eén van hen („Den derden Crepel, lam gheboren”) wordt door Petrus genezen. Soortgelijke wijzigingen zijn het als „Al het volk” uit *Handelingen* III, 9 en 11 wordt vervangen door drie „Mannen van Israel”, die met elkaar disputeren, en als „Twee Sergianten” ten tonele verschijnen en de Apostelen in de kraag pakken, terwijl het Bijbelverhaal enkel vermeldt: „de Hogepriester en allen die met hem waren werden vervuld met nijdigheid en sloegen hunne handen aan de Apostelen, en zetten ze in de algemene gevangenis” (*Hand.* V, 17, 18). Zoveel mogelijk wordt alles geconcretiseerd en aanschouwelijk voorgesteld.

Een andersoortige wijziging is het optreden der sinneken **Valsch propheet** en **Schoon ypocrijt**. Deze spreken vaak ironisch; ze beheersen alle slechte machten uit dit spel en hun toespelingen bevestigen nog eens de indruk, dat we eigenlijk een 16de-eeuws verhaal voor ons hebben.

Naast een aantal kleinere verschillen (zo wordt bijv., anders dan in het *Handelingenboek*, de apostel Andreas ten tonele gevoerd) is er nog een afwijking, die voor de geest van het stuk van belang

kan zijn. **Handelingen** IV van vers 32 af en het begin van **Handel.** V zijn geheel overgeslagen. De auteur liet dus weg de beschrijving van de communistische samenleving der eerste Christenen en het zondigen hiertegen van Ananias en Saffira. Is het toeval, dat dit overgeslagen werd? Misschien zien we hier reeds de afkeer van sociale hervormingen, die kenmerkend is voor velen uit Reformatorisch-gezinde kring.

Een onderzoek naar de Reformatorische strekking van dit spel mag er van uitgaan, dat het een ketters spel is. De hele opzet, ja bijna elke regel bewijst dit. Het gaat fel tegen de inquisitoriale vervolging en sympathiseert met de vervolgte ketters op zo duidelijke wijze, dat geen twijfel kan overblijven. Is er meer dan wrevel tegen de inquisitie en medegevoel met de gemartelden? Onderzoeken we, om hierop te kunnen antwoorden, de inhoud nader aan de hand van de vier in het vorig hoofdstuk opgestelde criteria.

Twijfel aan de Kerk en de Kerkelijke genademiddelen: Het meest valt op, dat de auteur de „goede werken” afwijst en de priesterstand met minachting behandelt. **Valsch propheet** leurt met „goede werken”:

„Maer alderhande duechden,
Versierde wercken, wtwendighe schijnen,
Vasten, waken, veel ydele mijnen,
En sulcke disciplynen, dwaes ende onredelic,
Langhe ghebeden, devoot en zedelic,
Elcken bestedelic, naer dat zijn ghelt bedraecht”.

(blz. 331, ed. F. Pijper.)

Meer nog moeten de priesters het ontgelden; het optreden der nieuwe predikers heeft hun geldzucht openbaar gemaakt:

„Ic segghe u, sindt dat dit volck beghan
Te spreken, so verstonden wijf en man,
Al de ghiericheyt van de ghesalfde nacie”. (blz. 307.)

Zelf klagen ze er over, dat ze schade lijden door het optreden der ketters (blz. 320); deze zeggen immers, dat Christus' dood een genoegzame voldoening is voor den zondaar. Als dat waar was, verviel het hele kerkbedrijf: „Hoe ghecreghen wy anders tghelt wter kiste” (blz. 360). Alles gaat om eigenbaat, zij „preken den volcke naer haerlieder sin, Dat doetet profijt van eyghen ghewin” (blz. 341). Zij dragen de schuld van alles; de gewone man kan zich verontschuldigen met „Twaren onse gheleerden diet ons instrueerden” (blz. 312). En nu zijn zij de ziel der vervolging: „dese Papen”, „Bisschoppen, Prelaten” (blz. 314) vervolgen de ware gelovigen.

De vraag is nu maar: Is er meer dan deze kritiek? Is er bovendien een zwijgen over de Kerk, dat veelzeggend is (tweede criterium) en

klinkt er een positief-Reformatorisch geluid? (derde criterium). Het antwoord op deze vragen moet bevestigend luiden. Voor de Moederkerk voelt de auteur van dit spel niets meer; geen dogma keurt hij bestrijding waardig, maar met de dienaren der Kerk heeft voor hem de Kerk zelf afgedaan. Bij deze negatie blijft hij echter niet staan. De korte geloofsbelijdenis van Petrus uit **Handelingen** IV, 8-12 wordt bijna geheel overgenomen (blz. 321-322). Reeds de proloog geeft de verheerlijking van „twoort Gods alleene” (blz. 290), dat eeuwig blijft (blz. 324). Jezus stierf voor de zondige mensen (blz. 296); wie in hem gelooft is zalig (blz. 302); Christus is alles (blz. 307, 308), in hem alleen is de zaligheid (blz. 307, 322). Ook de tegenstanders zien dit als het één-en-al der nieuwlichters: „Wat meendy dat Christus' doot en passy voor U genoech is?” (blz. 360). Alle in Christus gelovenden zijn priesters, al mogen ze dan ook „ongheleerde guyten” zijn (blz. 307). Zij, „visschers, wevers ende ambachtslien”, die „ruyde van verstande” zijn (blz. 317), verkondigen het priesterschap aller gelovigen. Hun twee grote bronnen zijn: de Evangelieën en de Brieven („Dit comt van Evangelien en Epistelen”, spot een der „Sergianten”, als hij de gevangen apostelen medevoert, blz. 339). In twee woorden vatten de bestrijders de leer der nieuwe predikers samen, wanneer ze schimpen:

„Laet haer Christus nu comen helpen” en

„Laet nu dwoort Gods haer comen behouden” (blz. 351).

Is er soberder formulering van het standpunt der vroegste Nederlandse Hervormden mogelijk dan deze twee woorden: „Christus” en „het Woord”?

Wat nu ten slotte het vierde criterium betreft, het verwijzen naar de veranderde tijdsomstandigheden, het hele stuk gaat hier van uit. **Valsch propheet** brengt het onder woorden door te adviseren:

„Elck houde het oude ende tnieuwe versaect” (blz. 359).

Resumerend stel ik vast, dat dit heftige, strijd lustige spel, dat uit den aard der zaak minder opbouwend dan destructief is, toch niet in de kritiek blijft steken. De vroomheid ervan is zo enkel-Evangelisch, dat dit geheel los van Rome staande Apostelspel zeker Reformatorisch genoemd moet worden.

b. **Den Boom der Schriftueren van VI personagiën**, ³⁾ „ghe speelt tot Middelburgh in Zeelant den eersten Augusto in 't jaer 1539”.

Over het spel zelf wordt hier in verband met de komende uitgave door P. J. Meertens niet gehandeld; alleen moet ik onderzoeken in hoeverre het spel Reformatorisch is. De tijdgenoot noemde het

opstandig en ketters niet alleen, maar zelfs bracht men hem, die het ten tonele voerde, ter dood. 4)

Door middel van de genoemde maatstaven worde hieronder nu onderzocht of het niet overdreven is om te spreken van een spel, „smakende heresie, contrarie onsen Heylighen kerstengeloove ende insetten der Heiligher Roomscher Kercken“. 4)

Kritiek op de Kerk en Kerkelijke Genademiddelen: Het hele stuk richt zich niet zozeer tegen leerstukken als wel tegen personen. Onder allerlei uitweidingen door treft steeds weer alle kritiek de priesterstand, de geestelijkheid. Deze „valsche propheten“, die „door tsophistisch verstant“ de schapen misleiden, verbranden en verbannen ieder, die hun tegenstaat (blz. 4, 5, ed. Schotel); zij verdedigen het steunen op eigen werken, maar: „Ist Prelaet, Potestaet, Legaet, Die sulcke daet defendeert tis quaet“ (blz. 6). Spotten kan men enkel nog met die „schippers, die boven scheren Tcompas omtrent der cruynichser plecken“ (blz. 14). De volgende raadgeving van **Eyghen wysheyt** is een duidelijke zinspeling op de geestelijkheid:

„Verslint eenen kemel, maer wilt een mugge cleesen
Voor tvolc, om te cryghen haer goet oft ghelt.
Doen si u ghebot niet, segt tis eenen gheest die u quelt.
Doet zielmissen doen, vigilien en memorien,
Dertichsten, iaerghetyden, so crijchdy ghewelt,
Prijst broerscappen, ghilden van groeter victorien,
Preect parabelkens voor dees dantelorien,
En ghelaet u alleens in u vertalen,
Dat ghi de sluetels hebt van der eeuwiger glorien,
So devoot al soudy Godt van den cruyce halen“. (blz. 27.)

Tot slot nog één citaat, waar overduidelijk de stemming tegenover de priesterstand uit blijkt:

„U afgoderye volvoerdy autentijck,
Blinde leytslien, gheveynsde guyten,
Doer uwen vont vry, in tollen, tribuyten.
Grypende wolven, in schaepsleeren ghecleet,
Op u duecht beroemdy u, segt onscamel druyten,
In tshijnsel van duechden hebdy verleet.
Te vergeefs is u Christus lyden wreet,
Ghi die op u eyghen wercken wilt staen“. (blz. 36.)

De uiterlijke godsdienst-„plichten“ die bestreden worden, betreffen ook weer de geestelijke stand: de bekeerde drage geen bijzonder cleet, immers:

„Wat geconterfeyte cleeren heeft Abraham gedreghen?
Int geloove was hem zijn salicheyt ghelegen“.

Tot een orde toetreden heeft ook geen zin, want:

„Wiens oorden hielt Daniel in der leuwen cuyl?
Tghelooove en liefde totten Heere sijn Godt”.

Over de Kerk (en hiermede kom ik op de tweede maatstaf) zwijgt het spel verder; alle kritiek gaat tegen de ambtsdragers, hun gedrag (zie bijv. ook nog blz. 30) maakt dat de Kerk voor den auteur afgedaan heeft.

Wat de geloofsinhoud aangaat (het derde criterium), de schrijver vindt onder alle kritiek door toch nog gelegenheid om te zeggen hoe volgens hem de gezuiverde religie is. Christus is het middelpunt; hij alleen is alles (blz. 5, 6), hij kocht ons door zijn bloed (blz. 7), zijn bloed is 's mensen zaligheid (blz. 38). De Wet heeft afgedaan, Christus verlost en hij alleen (blz. 39). De Wet kan den mens „kennisse der sonden” (blz. 39) bijbrengen, maar meer nooit.⁵⁾ Voor den mens blijft Gods Woord, dat eeuwig stand houdt (blz. 35) en staat tegenover de afgoden, die de mens zich vormt:

„Och wee den mensche, die afgoden adoreren,
Si destrueren, en souwen gheerne mineren
U levende woort, der sielen confoort”. (blz. 5.)

Menschelycke leeringhe stelt hiertegenover:

„Doude testament en tnieuwe, ist ander dan droom?”

Over elke middelaarsfunctie van de Kerk wordt gezwegen; met het eenzijdig Reformatorische accent dier dagen komt Christus, Zijn Woord en het geloof aan dat Woord als kort begrip der gehele geloofsleer naar voren.

Met betrekking tot het vierde criterium, het verwijzen naar de bijzondere tijdsomstandigheden, valt in dit spel niets bijzonders te melden.

Samenvattend kan men vaststellen, dat de **Boom der Schriftueren** zeker even sterk als het **Apostelspel** critiserend, ja schimpend staat tegenover de kerkelijke dienaren en hun leer en leven, doch dat ook de **Boom der Schriftueren** daarnaast het geloof-alleenlijk der vroege Hervorming zo duidelijk naar voren brengt, dat van een Reformatorisch spel gesproken worden kan.

c. Een tafelspel van die menichfuldicheyt des bedrochs der werelt, waer door die oerspronck der sonden compt welcke regnerende sijn in alle staten, beyde gheestelicken en wereltlicken.

In een te Leiden in de bibliotheek der Mij. der Ned. letterk. bewaarde druk van het Apostelspel en „Den Boom der Schriftueren” staat bovengenoemd Tafelspel tussen beide in gedrukt. Deze plaatsing, gevoegd bij de geest van het Tafelspel, deden F. Pijper vermoeden dat 't uit diezelfde tijd, dus uit ± 1539, 1540,

dateert. Alle verdere aanwijzing omtrent jaartal of drukker ontbreekt, zodat een nauwkeurige datering (nog?) niet mogelijk schijnt. Voorlopig mag wel aangenomen worden, dat dit Tafelspel een tijdgenoot is van het voorafgaande en volgende stuk. ⁶⁾

Dit korte Tafelspel gaat zo bepaaldelijk over het „bedroch der werelt”, dat voor de genade Gods niet veel aandacht is overgebleven. De geestelijkheid vooral moet het ontgelden: „inder heeren hoven. In bordelen en stoven, in steden en tenten, Casteelen, Abdien ende in ander conventen” haalt **Oerspronck der sonden** veel „renten” op. De priesterkleding vindt in hem een verdediger:

„Lach dan die salichheyt niet in die cleeren
Met haer langhe geeren, en wyde mouwen
Denckt niet dat syse draghen souwen
Wit, swart of ander grau, oft vremde colueren”.

(blz. 380.)

Een veel voorkomende zonde schijnt „gehuyrde officie” geweest te zijn (blz. 381), blijkbaar worden door geld verworven geestelijke ambten bedoeld. „Fortsighe wille” is het kruid dat vooral geveild wordt „onder die Potentaten, onder Abten en Legaten”. (blz. 377.)

Gespot wordt voorts met bedevaartgangers, die zich bedrinken (blz. 383) en bedriegers, die zich voor bedevaartgangers uitgeven (blz. 383).

Ook de aflaat blijft niet onbestreden; klaagde **Menschelycke leeringhe** in den **Boom der Schriftueren** over de aflaathandel „maer nu mijn neringhe te zeere vergaet” (blz. 29), ook in het Tafelspel blijkt, dat de vraag vermindert (blz. 384). Wel betoogt **Oerspronck der sonden**: „Die Bullen sijn noch so goet als sy oyt te voeren waren”, maar **Menichfuldich bedroch** antwoordt: „Dats waer coopman, maer sy en gelden gheen ghelt, Haer cracht die smelt als snee by der sonnen” (blz. 385).

Oerspronck der sonden heeft medelijden met de geleerden, „Die met neerstich studeren haer hoofden brecken” (blz. 384) en nu weersproken worden door „dese plompe leecken”, die zich n.b. nog op Gods Geest beroepen (blz. 385).

Zoals reeds gezegd, de auteur van dit Tafelspel komt niet zover, dat hij ons zegt wat dan wèl goed is, waar hij zoveel afgekeurd heeft. Een enkele maal horen we iets positiefs: de bestrijders van de aflaat zeggen dat het „contrary den Evangely” is; immers: „om nyt hebdyt ontfanghen, om niet suldyt geven” (blz. 384).

Overigens is dit Tafelspel zo zeer slechts een opsomming van „die menichfuldicheit des bedrochs”, dat van een beslist Reformatorische inhoud geen sprake is.

HOOFDSTUK III

Spelen van Sinne over „Welc den mensche stervende meesten troost es?“

A. Uitgaven.

De 19 Spelen van Sinne, die van 12-23 Juni 1539 te Gent vertoond werden, hebben reeds spoedig zo zeer de aandacht getrokken, dat ze nog in hetzelfde jaar verscheidene malen in druk verschenen zijn. Op zichzelf is het al merkwaardig, dat er een uitgave van deze spelen verscheen. Het is nl. de eerste maal, dat de spelen van een landjuweel gebundeld worden. ¹⁾ Het onderwerp „Welc den mensche stervende meesten troost es“ had in deze tijd van talrijke godsdienstige en veelal ketterse stromingen blijkbaar de belangstelling van velen. De „Ars moriendi“, voor den middeleeuwer in **Elckerlyc** gedramatiseerd, vroeg in de jaren rondom 1539 weer de volle belangstelling der toenmalige litteratoren. In 1538 voerde Macropedius ²⁾ met zijn leerlingen de **Hecastus** op, die in 1539 te Antwerpen gedrukt werd. De talrijke opvoeringen en de vertalingen in het Duits, Deens en Zweeds bewijzen hoezeer dit stuk de aandacht trok. Vooral in Reformatorische kringen vond het veel bewonderaars ³⁾, wat niet te verwonderen is, omdat Macropedius aan Maria niet een belangrijke rol toedeelde en „Fides“ een plaats gaf boven de geijkte „werken“. In een volgende bewerking van 1550 verdedigde de auteur zich tegen de op hem uitgebrachte beschuldigingen van ketterij, maar opmerkelijk blijft het, dat zijn meeste leerlingen later tot de Hervorming toetraden ⁴⁾.

In 1540 verscheen over hetzelfde thema Thomas Naogeorgus' **Mercator**, „eine(r) glänzende(n) Verkörperung der protestantischen Rechtfertigungslehre —, wie sie Luther eben (1536) in seinem Kommentar zum Galaterbrief entwickelt hatte“ ⁵⁾. Talrijke vertalingen verschenen er van; de eerste Nederlandse bewerking die wij kennen, is te Antwerpen in 1583 gedrukt met een voorrede van 1550 ⁶⁾.

Tussen Macropodius' **Hecastus** en de **Mercator** van Naogeorgus valt het Gentse landjuweel, dat het in deze stukken behandelde vraagstuk tot „questie“ voor de wedstrijd der Rederijkerskamers maakte. Was het onderwerp dus in deze jaren voor velen een actueel vraagstuk, ook de opvoering zelf, voorafgegaan door een feestelijke intocht der kamers, was reeds in staat de menigte te boeien ⁷⁾. Het zal dan ook wel geen groot waagstuk geweest zijn van Joos Lambrecht, toen hij, nog op „den laesten dagh van Ougst“

van hetzelfde jaar, een uitgave het licht deed zien. Deze 4°-editie ⁸⁾ is de oudste die bekend is en zeer waarschijnlijk de oudste die bestaan heeft. Boven elk spel staat het blazoen der mededingende kamer afgebeeld, terwijl men voorin een afbeelding van het toneel vindt ⁹⁾. We zien een gevel in Renaissancestijl; in het midden komt een half cirkelvormige uitbouw op de voorgrond, waarvan beide verdiepingen op zuilen rusten. Het geheel: het naar voren gebouwde middenstuk en de twee gelijke zijstukken, doet aan een drieluik denken. Het is de vraag of we uit deze afbeelding conclusies mogen trekken over het decor van het middeleeuws of 16de-eeuwse toneel; L. van Puyvelde ¹⁰⁾ waarschuwt hiervoor, omdat de plaat eigenlijk weinig meer wil zijn dan „een soort van zegeboog”, die gebruikt werd bij de vertoning van vele verschillende stukken.

Deze geïllustreerde Gentse 4°-editie, die de best verzorgde en oudste druk is, heb ik steeds geciteerd.

In hetzelfde jaar nog verschenen drie 8°-uitgaven te Antwerpen. Twee dezer drukken zijn gelijk gedateerd, nl. XXV October 1539; het aantal bladzijden komt overeen en beide vindt men „te coope int huys van Delft te Antwerpen”. In de Bibliotheca Belgica wordt tussen deze twee gelijk gedagtekende uitgaven geen verschil opgemerkt; beide zijn vermeld onder S 222 (Iste Serie, deel 23). De *Nederlandsche bibliographie van 1500-1540* door Wouter Nijhoff en M. E. Kronenberg (Den Haag 1923) signaleert het verschil: de spelling wijkt aanmerkelijk af en de signatuur der bladzijden is anders ¹¹⁾. De orthografische verschillen zijn zo groot, dat Nijhoff-Kronenberg opmerkt: „Vermoedelijk niet van denzelfden drukker. Is Matth. Crom alleen de uitgever of misschien van één van beide ook de drukker?” Deze Matth. Crom was nl. de uitgever, die in de jaren 1536-1540 verscheidene werken uitgaf „int huys van Delft” ¹²⁾.

Behalve deze twee 8°-edities van XXV October 1539 heeft er een druk van gelijk formaat van XV October 1539 bestaan. Op de Stadsbibliotheek te Haarlem vond ik een exemplaar, waarvan het titelblad, de „regulen van solucien” en de lijst van prijswinnaars ontbreken, terwijl de toneelaanwijzingen door afsnijding zijn verminkt ¹³⁾. Hoewel de Haarlemse stadsbibliotheek behoort tot de bibliotheken die door Nijhoff-Kronenberg systematisch onderzocht zijn (blz. VIII van de voorrede), is dit Haarlemse boekje onvermeld gebleven, evenals in de „Bibliotheca Belgica”. De uitgave eindigt aldus: „Ghedruet ende voleynt int jaer M // CCCCCXXXIX. den // XV. Octob. // Ende men vintse te coope dantwer-//pen binnen de Camerpoort // brugghe int huys // van Delft” // . Op de U. B. te Gent bleek me ook een uitgave bewaard te worden, die niet onder Nijhoff-Kronenberg No. 1927 of 1928 valt, maar met het Haarlemse exemplaar overeenkomt ¹⁴⁾. Het Gentse boekje is minder

gehavend dan het Haarlemse, maar toch is de gehele titelbladzijde niet meer intact. Tot mijn verrassing vermeldde het vierde supplement van Nijhoff-Kronenberg (1934)¹⁵⁾ ook een exemplaar van XV October 1539, dat in Museum Plantijn bewaard wordt. Ook hier bleek de titelbladzijde enigszins gehavend, maar met hulp van dit laatste boekje was toch bijna de hele titel te reconstrueren: „Spelen vā sin//ne by dē, XIX, ghe//confirmeerden Cameren van // Rhetorijcken // Binnen der Stede van Ghendt [compar] erende/ //verthoont / volghende den Oc[troye] vander //K. Maiesteyt / Grave vā Vlaen[der]en // onsen gheduchtē Heere / Schepe-//nen der selver stede / eñ Came//re van Rhetorijcke van-//der heylige Drie-vul//dicheyt/ gheseyt // de Fontey-//nisten / verleent / // Eñ der Charte wt=//ghesondē op de questie / // Welck den mensche stervende/ // meesten troost is? // Die selve spelē beghin//nende by ordre / so // hier na volcht / // dē. xij. Junij / // int Jaer // MCCCCC. XXXIX. Eñ werdē volspeelt eñ ghe//eyndt / den. xxij. vanden Jare eñ Maent voorsz“.

Deze Antwerpse druk van XV October 1539, waarvan nu dus drie exemplaren bekend zijn, vertoont veel overeenkomst met de 8°-uitgave onder No. 1928 van Nijhoff-Kronenberg, die XXV October 1539 van de pers kwam en eveneens „int huys van Delft“ te koop was. Toch zijn er, behalve de dagtekening, duidelijke orthografische verschillen. De bladsignatuur is gelijk, maar de namen der optredende personen worden vaak verschillend afgedrukt, bijv.: E 3 v: „Menschelike cranc.“ (XV Oct.) en „Menschelike crancheyt“ (XXV Oct.); C 7 v: „Evangelisch leer.“ (XV Oct.) en „Evangelisch leeraer“ (XXV Oct.).

Met No. 1927 van Nijhoff-Kronenberg heeft de uitgave van XV October veel minder gemeen. De orthografische verschillen zijn groter (toneelaanwijzingen worden in No. 1927 van Nijhoff-Kronenberg met ander lettertype gedrukt) en vooral: de bladsignatuur is anders¹⁶⁾.

De 8°-edities geven een andere volgorde der spelen dan de Gentse 4°-uitgave. De eerstgenoemde hebben eerst de tekst der prijswinnaars, daarna dezelfde volgorde als de 4°-uitgave.

Er zijn nu dus vier uitgaven bekend uit 't jaar 1539; één 4°-editie van Joos Lambrecht uit Gent en drie 8°-edities uit Antwerpen, alle drie bij denzelfden boekhandelaar (drukker?) te koop, maar in orthografisch opzicht en wat de bladsignatuur aangaat, verschillend. Later verscheen nog een 8°-herdruk te Wesel, „te coope te Wesel op de marct tegenover Stadthuys by my Hans de Braeker“¹⁷⁾. In de Bibl. Belgica wordt vermoed, dat Wesel hier een schuilnaam is. Dit is echter niet het geval. Joos Lambrecht was naar Wesel uitgeweken (1553), waar hij in 1556 overleden is. In zijn geest gaat Hans de Braeker dan voort te Wesel tot 1567. Hij drukt een aantal Lutherse geschriften en zal via Joos Lambrecht

kennis gemaakt hebben met de Gentse bundel, die hij dus 8 jaar na Lambrechts dood nog eens uitgaf. Over „de laatste jaren van den drukker Joos Lambrecht” leze men Paul de Keyser in **De Gulden Passer**, IX, Antw.-'s Gravenh., 1931, blz. 53-57, aan wien ik het bovenstaande over de Braeker ontleende.

In de litteratuur worden nog al eens herdrukken genoemd, die ik niet vinden kon en waarvan de vermelding wellicht soms op een vergissing berust. Onder de Gentse 4°-editie vermeldt Bibl. Belg. 18) ook reeds: „On cite même des autres éditions: Gand Josse Lambrecht 1539 in-8°, et Anvers, 1539 in-4°, mais nous croyons que celles-ci n'existent pas”. Zo geeft W. Kops 19) als drukken: „4° en 8° te Gent in 't jaar 1539; in 8° te Wesel in hetzelfde jaar; en in 't jaar 1564 gedrukt”. J. te Winkel 20) spreekt over een Gentse druk van 1564, terwijl mij van dit jaar slechts een herdruk uit Wesel bekend is. A. L. de Vlaminck 21) noemt twee uitgaven van 1539 uit Gent en één uit Antwerpen, terwijl F. A. Snellaert 22) meent, dat in 1581 te Antwerpen bij Hans Coesmans een druk van de Gentse spelen verscheen. Vermoedelijk verwarde hij de Spelen van Sinne met de Refereinen, die inderdaad in 1581 bij Coesmans van de pers kwamen. Een Franse uitgave vond ik tenslotte vermeld bij Joh. Bolte 23) en W. Creizenach 23). De conclusie van Bolte berust enkel op de **Indices librorum prohibitorum** van de 16de eeuw. De Indices uit 1550 en 1558 van de Leuvense Universiteit bevatten onder de afdeling „Les livres en Francoys” ook: „Les jeux qui parci devant ont este jeeuz en la ville de Gand par les XIX chambres, sur le refrain: Quest la plus grande consolation de la personne mourante” 24). Diezelfde indices noemen ook de Vlaamse editie onder „Les livres en Thiois ou Flamen”, waar vermeld staan: „les esbatemens en Flamen, composez en rytme, lesquelz ont estez jouez et eshibez en la ville de Gand, sur cette question: Quelle chose soit le plus grand soulas du chrestien mourant” 25). Hetzelfde is het geval bij de Index van den Spaanschen generaal-inquisiteur Valdes, uit 1559, waar de Gentse Spelen signaleerd worden onder „Libri Teutonici” en onder „Gallici libri” 26). De Antwerpse index van 1570 geeft ook de Nederlandse 27) naast de Franse uitgave 28) op.

Behalve deze vermeldingen op de Indices is mij niets naders omtrent een Franse vertaling gebleken 29). Joh. Bolte vond deze aanwijzingen voldoende om tot het bestaan van een Franse uitgave te concluderen. Enige voorzichtigheid is wel geboden, omdat men, in deze lijn voortgaande, ook kan verdedigen, dat er een Latijnse editie geweest is. De index van den Spaanschen inquisiteur Valdes, uit 1559 30), noemt de Gentse spelen nl. driemaal: onder de „Libri Teutonici” 31), de „Gallici libri” 32) en de „Librorum prohibitorum cathalogus, et primo latinorum” 33). Vermoedelijk echter is hier een vergissing in het spel en is de aanwijzing onder de Latijnse

boeken eenvoudig overgenomen uit de Index van Valdes uit 1554, waar niets over „Libri latini” gezegd wordt ³⁴). Bovendien is een vertaling voor hen, die Latijn verstonden, uiteraard niet waarschijnlijk. Een Franse is eerder denkbaar, omdat daardoor de verbreiding onder het volk in de hand gewerkt zou worden. Met volledige zekerheid kan, naar mijn mening, niet een Franse bewerking aangenomen worden, enkel op grond van de blote vermelding in de genoemde indices van 1558, 1559 en 1570; immers de redactie der indices was wel eens slordig en elk ander bewijs voor een Franse editie ontbreekt. Dat de waarschijnlijkheid bestaat, geef ik echter op grond van het bovenstaande gaarne prof. Bolte toe.

B. Ingrijpen der Overheid en het oordeel van tijdgenoten.

Het is niet toevallig, dat de laatste druk buiten het gewest van herkomst het licht zag. Reeds een paar weken na de eerste uitgave van Joos Lambrecht was de aandacht der Overheid op de spelen gevallen, die hun populariteit zouden krijgen door de boudheid, waarmee min of meer ketterse leringen werden uitgesproken. Vreemd is het, dat de Overheid zich pas met de Gentse spelen gaat bemoeien, wanneer ze al in druk verschenen zijn. In datzelfde Gent had men nl. enkele jaren te voren de geruchtmakende zaak van „Willem vander Blommen, gheseyt Poelgier” gehad, waarbij de uitdagende brutaliteit, sommige Rederijkers eigen, duidelijk gebleken was. De Overheid toonde toen ook de loslippigheid der Rederijkers niet ongevaarlijk te achten, getuige de verstrekkende maatregelen toen genomen. Het uitvoerigst vinden we deze zaak vermeld in de „Chronycke van Ghendt” door Jan van den Vivere ¹). Deze kroniek vertelt, dat „Willem vander Blommen, gheseyt Poelgier”, „was ghewesen te draghen een tortse tusschen twee sergeanten om een liedeken, dat hy ghemaect hadde, in schimpe up het gheestelic; ende voorts was hem verboden niet meer te stellen in rethorijcken, quaet noch goet”. Voor een kleintje was deze Rederijker niet vervaard, immers: „Desen Willem Poelgier was in grooten perijckel van zijnen lijfve, want hem gheseyt was bij schepenen dat hij sijn hoofd daerom verliesen soude, waerup hj andwoorde, seggende: „Waerop soude ic dan mijn bonette setten?” Iets verder in deze kroniek lezen we waarom de Schepenen zulke harde dreigementen uitten. Immers „Hij hadde ghemaect een spel van drij sotten, den advocaet, den medecijn ende tgeestelicke, ende dedet up eenen waghen ten diveersche plaetsen vertooghen, te weten dese drie ghinghen dansen en songhen een liedeken, beghinnende aldus:

De Sotten en sijnder noch niet al
Die capproenen draghen:

Zij gaen gheschoren, al waren zij mal,
 Al naer ghewin sij vraghen.
 Men sietse van duere te duere loopen;
 Donnoosele, die sy tvel afstroopen,
 Onder haerlieder schijn van duechden;
 Sij crijghent al, wat baetet gherelt;
 Huysen, hoven ende daertoe ghelt —
 Daer leven zij up met vruechden, etc . . ."

Over Polgier heen treft de Overheid nu alle Rederijkers; de kroniek vervolgt: „Item, noch in dit zelve jaer, omtrent den XXVII Sporcle, waeren alle factuers van rethorijcke gheinterdiceert ende verboden gheen sticx in rethorijcke te laeten uuytgaene sonder het consent van de schepenen, ende ooc die te werdene eerst ghevisiteert bij de Predicheeren, up correctie van schepenen" ²⁾).

Waarom de predikheren, ijverige inquisiteurs en steunpilaren der Kerk ³⁾, de spelen van 1539 niet genoeg „ghevisiteert" hebben, blijft een raadsel. Liet men ze aanvankelijk passeren, omdat de toon zoveel waardiger is dan van Polgiers schimpvers? Hoe 't dan ook te verklaren moge zijn, de overheid verleende grote medewerking; de keizer gaf 3 Februari 1538 ⁴⁾ consent voor een landjuweel, zonder enige nadere beperking en „by advyse ende deliberatie van onse seer lieve ende beminde zusters de coninghinne douagiere van Hongrien, voor ons regente ende gouvernante in dese Nederlanden, ende van den hoofden ende luyden van onsen secreten rade neffens haer wesende". Ook „die scepene van beede de bancken, metsgaders beede de dekenen onser stede van Ghendt" waren er in gehoord; zij hadden nl. al vergunning voor het landjuweel gegeven, „also verre als 't in hemlieden" was. Geen der genoemde overheidspersonen schijnt meer aan het Gentse voorval van 1536 gedacht te hebben en men heeft blijkbaar geen bijzondere argwaan gekoesterd, hoewel men moet geweten hebben hoe reeds jaren tevoren „by de vertooningen der rederijkers — de minste zinspeling op de zeden der geestelijken en op de misbruiken der Kerk onstuimig toegejuicht (werd)" ⁵⁾. Ja, reeds zo vele malen waren in de Nederlanden de Rederijkers in botsing gekomen met het geestelijk en wereldlijk gezag, dat waakzaamheid dubbel geboden leek. Uit Amsterdam in 1524 ⁶⁾, Hoorn in 1526 ⁷⁾, verscheidene plaatsen van Holland en Zeeland in 1528 ⁷⁾, Leuven en Amsterdam in 1533 en Zierikzee in 1535 ⁸⁾ zijn verschillende berichten tot ons gekomen over het uit-de-band-springen der Rederijkers en over de strenge straffen, die echter niet veel uitwerkten, want de klachten blijven aanhouden ⁹⁾.

Gezien ook deze berichten over botsingen tussen Overheid en Rederijkers, valt de argeloze houding van de Overheid tegenover Gent op; kort na de opvoering en het in druk verschijnen der stuk-

ken komt aan de tolerantie een eind. Trouwens, gelijktijdig hiermee beginnen de beruchte Gentse troebelen, die culminerend in de opstand van 1540. In de zomer van 1539 beginnen de roerigheden; lezen we niet in een „Chronyck der stadt Antwerpen”: „Anno 1539, den 20. Augustij was die gemeynte tot Ghendt al in 't harnas om die privilegien wille, ende men dronck er zonder accijse, wijn, bier ende alderhande dingen. Daernaer wert den burgemeester gepijnicht in presentie van allen het volck, ende daarnaer wert hy onthooft”¹⁰⁾.

Nemen we deze bijzondere plaatselijke omstandigheden in aanmerking, naast de algemene vervolging van ketterse Rederijkers, dan kunnen we zeker het publiceren der Gentse spelen noemen „un acte de courage en présence des châtimens réprimants les moindres hardiesses de la pensée”¹¹⁾.

Het verbod volgt dan ook spoedig, wanneer 22 September 1540¹²⁾ bij keizerlijk decreet opnieuw stelling genomen wordt tegen de ketterij. De „dampnable secte” der Wederdopers en de „negligencie” van hen, die toezicht oefenen moesten, maken dat de dwalingen nog niet zijn „gheextirpeert ende verderven, maer pullulêren al noch”. Het lezen en bezitten van ketterse boeken wordt verboden, en op die lijst staan ook „de speelen die cortelijnggh ghespeeld zijn gheweest in onse stadt van Ghendt by de negenthien cameran, op het refereyn, Welck den mensche stervende den meesten troost es”.

In 1546 maken deken en faculteit van de theologische faculteit van Leuven weer een lijst op, waar ook boeken op staan, die „niet teenemael suspect en zijn van heresie, maer nochtans dat die beter zijn niet ghelesen dan ghelesen”¹³⁾. Achteraan volgt de lijst van 1540, waaronder „Duytsche spelen in rhytme ghecomposeert, ende te Ghendt ghespeelt, van der questien: Wat eenen steervenden mensche den alder meesten troost es”.

Als er in 1550 weer een groot plakkaat „Van Heresien ende Ketterien” verschijnt, worden ook de Gentse spelen opnieuw verboden¹⁴⁾.

De achterdocht tegenover de Rederijkerskamers is dan nog niet minder; schrijft niet Sonnius 29 Maart 1551 aan Viglius: „onder den schijn van te rederijken, behandelen zij meestal onder elkander geloofszaken, waarover tegenwoordig getwist wordt en waar zij leeren rederijken, willen zij woorden van het Woord Gods verkondigen, dwalende en in dwaling brengende”¹⁵⁾.

Op vele indices vinden we de Gentse spelen vervolgens nog terug: de Index van paus Paulus IV (1559)¹⁶⁾ noemt ze, evenals die van den Spaansen generaal-inquisiteur Valdes¹⁷⁾ uit hetzelfde jaar. De zgn. Index van Trente uit 1564 van Pius IV waarschuwt eveneens tegen de „comaediae super quaestionem: Quae est major consolatio morientis etc.”¹⁸⁾. In de laatste decennien van de 16de

eeuw vinden we ze nog vermeld op de Index van den Spaansen generaal-inquisiteur Quiroga uit 1583 ¹⁹⁾ en op de Antwerpse lijst uit 1570, die te beschouwen is als een bijgewerkte editie van de Index van Trente. Dit is eveneens het geval met de Portugese index uit 1581, waar de Gentse spelen ook genoemd worden ²⁰⁾. Wanneer ten laatste Sixtus V en Clemens VIII, resp. in 1590 en 1596, een heruitgave doen verschijnen van de Index van Trente, ontbreken de Gentse spelen weer niet ²¹⁾.

Behalve door de houding van de Overheid kunnen we ons een voorstelling vormen van de indruk die het Gentse landjuweel maakte, door enkele ons overgeleverde oordeelvellingen van tijdgenoten. Het oudste getuigenis is de brief van den Brabantsen kanselier Adolf van der Noot aan de landvoogdes Maria ²²⁾. Van der Noot maakt zich ongerust over de gevolgen dezer ketterse spelen („juyz plain de malvaises et abusives doctrines et séductions, de tout tendant à l'opinion luthériaine"). Hij haast zich dan ook aan Maria mee te delen wat hij heeft vernomen („je suis cejourd'hy esté averty . . ."), omdat 't al zo ver gekomen is, dat de stukken in druk verschenen zijn „pour les vendre publicquement et partout, qui causera beaucoup les mauix". Vandaar zijn waarschuwing en een voorstel om het kopen, verkopen en bezitten te verbieden „sur paines en tel cas requises". In de tweede plaats raadt hij een onderzoek aan „par ceulx qui s'entendent", waarna men kan zien hoe nader gehandeld moet worden. De keur van 22 September 1540 ²³⁾ bewijst, dat de Overheid zijn argwaan niet ongemotiveerd gevonden heeft.

Een tweede bron is een relaas ²⁴⁾, in 1541 geschreven door een inwoner van Lille, over Gent in 1539 en 1540. Deze auteur heeft „par manière de passe-temps et pour mémoire ci-après ou temps advenir" de „affaires et advenues en la ville de Gand" in de kritieke jaren 1539 en 1540 beschreven. We lezen er, dat de Overheid, bij monde van „l'Advocat fiscal du grand conseil et parlement de l'Empereur à Malines", Gents bezwaren tegen het inwilligen van een bede beantwoordt, door er op te wijzen dat men dan toch wel geld had voor het landjuweel, dat meer dan een maand duurde en een aanmerkelijke som kostte ²⁵⁾. Dit feest wordt aangeduid als begin van de opstand van 1540 ²⁶⁾. Terwijl hier dus nadrukkelijk op de politieke gevolgen gewezen wordt, zwijgt de kroniekschrijver over de godsdienstige strekking van de spelen, waar juist de kanselier van Brabant tegen opgetreden was.

Ons is nog een derde bericht overgeleverd, van iemand die tijdgenoot mag heten. Richard Clough, de zaakgelastigde te Antwerpen van Thomas Gresham, schreef 4 Augustus 1561 aan zijn heer een brief over het beroemde Antwerpse landjuweel van 1561 ²⁷⁾. Clough vertelt, dat de rederijkerswedstrijden geworden zijn tot een „arena for political cavil" en „the vehicle for the

promulgation of religious opinions" 28). Het feit, dat de Antwerpenaars de eerste prijs wonnen in 1539 te Gent, is hem aanleiding iets over dit landjuweel van 1539 mee te delen. Hij vermeldt de opgegeven vraag, geeft een vijftal van de antwoorden weer en na het citeren van het Antwerpse antwoord („the resourreccyon of the flesh") vervolgt hij: „So that ytt was conclewdyd that that was the best answeere, and worthye the pryse. But ther was at thatt tyme syche plays played, that hath cost many a thowsantt man's lyves; for in those plays was the worde of God fyrst openyd in thys contrey. Weche plays were, and ar forbeden, moche more strettly than any of the boks of Martyn Luter: as allso those plays was one of the prynsypall occasyons of the dystrouccyon of the towne of Gantt" 29). Evenals de kroniekschrijver uit 1541 legt Clough dus direct verband tussen het landjuweel van 1539 en de strijd tussen den Keizer en Gent in 1540 30). Overigens doet hij, als de Brabantse kanselier, meer de nadruk vallen op de godsdienstig-revolutionnaire strekking der spelen dan op de politieke gevolgen.

De genoemde uitingen van drie tijdgenoten 31) bevestigen dus — na de maatregelen der gezagdragers — ten overvloede hoeveel opzien het Gentse landjuweel baarde.

C. Algemene Bespreking.

Terwijl de Spelen van het Gentse landjuweel uit 1539 aanvankelijk zo grote bekendheid verwierven door de feestelijke opvoering en de weldra verboden uitgave, hebben latere historici er weinig aandacht aan besteed. In de 17de eeuw is Van Meteren er — in verhouding tot volgende geschiedschrijvers — nog vrij uitvoerig over.

Hij vermeldt in zijn *Historie der Nederlandscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen tot den jare 1612* 1) dat de 19 kamers „met groeter triumphen" „gecompareert" zijn en dat ze allen hun spel vertoond hebben. Hij haalt de antwoorden van Antwerpen en Wynocxbergen aan, die resp. de 1ste en 2de prijs verwierven en zinspelend op het Antwerpse antwoord („de verrijsenisse des vleeschs") merkt hij op: „Ende sy hebben oorsake geweest / dat vele menschen haere Salicheyt in Christo / ende niet in andere middelen / ende haren troost tegen alle wereltsche ellende in de verrijsenisse des vleeschs ghesocht hebben". Van Meteren ziet in de spelen „oprecht Christelijck geloove", waarbij men zich niet bemoeide „met veel superstitieuse ingebroken Ceremonien / daer de oude Cathelijcke Apostolijcke eerste Kercke niet veel van wisten ofte gebruykten". Wel vermeldt hij, dat de stukken in druk verschenen zijn, maar vermoedelijk was 't hem onbekend, dat ze

reeds in 1540 verboden waren. Immers, hij klaagt over zijn tijd: „Daermen nu eylacen siet veel eenvoudighe yverighe Menschen / die sulcken Christelicke vrijheyte geerne souden gebruycken / siet ghescholden voor Erasmianen / Lutheranen ofte Kettters / ofte fauteurs van de selvighe / daer sy maer haer hooghtreffende Salicheyt in dese twistige Eeuwe soecken te halen in de Schrif-tueren by de oude Catholijcke Apostolijcke Kercke / daer sy van gheen Bedevaerten / Aflaeten / Casseboverijen / (selve verboden by het Concilie van Trente) ende diergelycke superstieuse gods-diensten / niet en vinden / soo dat sulcke eenvoudige Christenen in Spaengien / en by Jesuïten / berispt veracht / jae vervolght wor-den / tensy sy (tegen haer gemoet) volgen de voorsz. superstieuen / daer sy nu willen / men eenlyck de Christen mensche aen kennen sal". Wat Van Meteren hier voor het begin van de 17de eeuw zegt, kan toegepast worden op 1540: de overheid vervulde toen de taak, die Van Meteren aan de Jezuïeten toebedeelt.

Herhaalde malen vinden we sindsdien de Gentse bundel ver-meld, maar bijna geen der schrijvers er over bespreekt de stukken uitvoerig. Meestal blijft 't bij een aantal citaten uit de sinnespelen en vooral uit de Refereinen, zonder dat het landjuweel scherp in verband met de opkomende Hervorming gekarakteriseerd wordt.

Het gangbare oordeel luidt: „kettters", maar de ketterij wordt niet nader gepreciseerd dan door een reeks citaten uit de Refe-reinen, waaruit kritiek op de Roomse kerk blijkt. In die trant schrijven W. Kops in de **Schets eener Geschiedenis der Rederijkers** (1771)²⁾, La Serne Santander³⁾, N. Cornelissen⁴⁾, Ph. Blom-maert⁵⁾, G. D. J. Schotel⁶⁾, A. L. de Vlaminck⁷⁾, F. A. Snel-laert⁸⁾ en A. Henne⁹⁾. Een korte beschouwing, voorzien van een aantal aanhalingen, leverde W. J. A. Jonckbloet¹⁰⁾. Zijn oor-deel luidt: „De groote beteekenis der Gentsche zinnespelen van 1539 schuilt in de leer, die er in gepredikt wordt: gepredikt, want het zijn inderdaad niets anders dan berijmde en gedialogizeerde pree-ken, waarin de leer van rechtvaardiging uit genade tegenover die der goede werken wordt verkondigd; waarin overal op den Bijbel en Augustinus, nergens op Thomas van Aquino of Scotus wordt gewezen; waarin eindelijk het lezen van de Heilige Schrift als een recht der leeken wordt gehandhaafd".

Nadat K. Ruelens¹¹⁾, Edm. van der Straeten¹²⁾, C. P. Hofstede de Groot¹³⁾, Altmeyer¹⁴⁾ en F. de Potter¹⁵⁾ in hun beschou-wingen hier weinig nieuws aan hadden toegevoegd, gaf G. Kalff¹⁶⁾ een op eigen lectuur der spelen gebaseerd oordeel. Zijn onderzoek bevestigde de mening, die door Kops reeds verdedigd was. De strekking van de meeste spelen is niet-Katholiek; sommige echter „staan nog op Katholiek standpunt, al vallen ze de nieuwe leer niet dan bij uitzondering aan"¹⁷⁾. Voor een al te vlugge conclusie waarschuwt Kalff, door op te merken dat men in deze spelen

„overgangsvormen en schakeeringen van godsdienstige gezindheid aantreft, welke alleen door een afzonderlijk onderzoek in het juiste licht kunnen gesteld worden" ¹⁸⁾.

Ongeveer tegelijk met de studie van Kalff verscheen in de *Bibliotheca Belgica* i.v. „Spelen van Zinne" ¹⁹⁾ een artikel met enige nieuwe opmerkingen en tal van citaten. De schrijver verwondert zich over „la parfaite connaissance de la Bible que montraient leurs auteurs". Nog meer dan de „témérité des idées" treft hem „l'indulgence de Charles-Quint, qui avait autorisé à ce moment un concours de rhétorique". Alle antwoorden, op twee na, „respirent l'esprit de la Réforme", bijna alle „défendent le dogme de la grâce".

In gelijke geest schreven Jan ten Brink ²⁰⁾, W. Creizenach ²¹⁾, F. Pijper ²²⁾, H. Pirenne ²³⁾, L. Knappert ²⁴⁾, J. te Winkel ²⁵⁾, K. F. Proost ²⁶⁾ en Joh. Bolte ²⁷⁾. Ook J. A. Worp ²⁸⁾ geeft enige citaten.

Een aparte plaats bekleedt de studie van Mr. J. Loosjes in „Stemmen voor Waarheid en Vrede" van 1909 ²⁹⁾; hij behandelt in zijn uitvoerig gedocumenteerde artikelenreeks „De Invloed der Rederijkers op de Hervorming". Afzonderlijk bespreekt hij „Het Jaar 1539" en wijdt veel aandacht aan de Gentse spelen uit dat jaar. Voor het eerst onderzoekt hij ze alle en beperkt de bespreking niet tot enkele citaten ³⁰⁾. Hij ziet de schrijvers „doordrongen van de Reformatorische beginselen" en met instemming haalt hij Jonckbloets oordeel aan. Een enkel spel noemt Loosjes „zuiver Katholiek", maar overigens ontdekt hij „de geest der Hervorming" in bijna alle. Elf definiëert hij als „geheel en al den denkbeelden der Hervorming toegedaan" ³¹⁾, in andere ziet hij, om Kalffs woorden te gebruiken: „overgangsvormen en schakeeringen". Mr. J. Loosjes geeft ten dele het nadere onderzoek waar Kalff op aangedrongen had, en dit onderzoek brengt hem in hoofdzaak tot dezelfde conclusies, die Kalff zelf getrokken had. Veel minder gedetailleerd vonden we deze conclusies al bij alle schrijvers over de Gentse bundel, te beginnen met Kops, in 1771.

Sindsdien is tegen deze opvatting twee maal protest aangetekend. Vooreerst op het Twaalfde Nederlandse Philologencongres (1927), waar Mr. L. Willems sprak over „De strekking der Spelen van Sinne en refereinen van het landjuweel te Gent in 1539". De Handelingen van dit Congres ³²⁾ bevatten helaas geen verslag. Blijkens de, wel in de Handelingen afgedrukte, gedachtenwisseling trachtte Mr. L. Willems aan te tonen, dat de Spelen veeleer „Erasmiaans" dan „Protestant" waren. Hij trekt een scherpe scheidingslijn tussen Erasmianisme en Reformatie en wil dit eerste niet „als een vorm van Protestantisme" zien, zoals Albert Verwey opperde.

Deze stelling van Mr. L. Willems is mede aangeroerd door

Dr. J. van Mierlo Jun., S. J. in zijn *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde* (1928). „Uit een reeks overgeleverde spelen, heeft men gemeend het geluid van de nieuwe boodschap reeds duidelijk te vernemen. Voor de eerste helft der eeuw en zelfs nog later is dit echter moeilijk juist te bepalen. Mischien begrijpt men meermaals verkeerd en vangt men als Evangelisch, hervormd, geluid op, wat feitelijk eerder uit de school van Erasmus was afgeleerd, van de humanisten overgenomen, met stoute vrijzinnigheid". Van Mierlo betoogt dan, dat „van oudsher, en steeds krachtiger" van katholieke zijde zelf geijverd werd tegen „verkeerde religieuze opvattingen en veruiterlijking van godsdienstige practijken". Na een korte bespreking van de Katholieke en de Reformatorische opvatting der goede werken vervolgt hij ³³): „waar zulke gedachten van het alleen zaligmakende geloof, van de volslagen onverdiensteljkheid der goede werken worden voorgedragen, mag met recht van reformatorische spelen gesproken worden; of nog waar de Kerk als zoodanig, als goddelijke instelling, wordt bespot of verworpen. En dat is in vele der vroegste spelen uit den reformatietijd te onzent moeilijk uit te maken. Ook dat een spel veroordeeld, dat een schrijver gestraft werd, kan niet als bewijs daarvoor dienen: al te grove uitspattingen tegen Kerk of staat werden in deze verwarde tijden hardhandig onderdrukt en weldra ook in den bloede gesmoord. De politiek speelde daarbij gewoonlijk de hoofdrol".

Deze algemene beschouwingswijze past Dr. van Mierlo ook toe op de Gentse spelen, die hij „niet als werkelijk reformatorisch bedoeld" kenmerkt. De strekking noemt hij „eerder Erasmiaansch, vrijzinnig, verwarrend, zoo men wil" (t. a. p., blz. 388).

Opzettelijk was ik met deze aanhalingen buiten verhouding uitvoerig, omdat door Dr. van Mierlo hier een totaal andere kijk op de Spelen van 1539 gegeven wordt.

Te betreuren is het, dat v. Mierlo zich zo bij algemene beschouwingen bepaalt. Hij spreekt blijkbaar slechts van Reformatie, indien hij „bewust reformatorische", of „als reformatorisch bedoelde" stukken voor zich heeft (t. a. p., blz. 389, naar aanleiding van „Den Boom der Schriftueren"). Hij onderzoekt de spelen dus niet zo zeer op hun gedachteninhoud; voor hem domineert de vraag: „wilde de auteur met de moederkerk breken?" Zijn vooropgezette mening is, dat het met die Reformatorische litteratuur zo'n vaart niet liep; bij voorbaat twijfelt hij aan het Hervormde karakter der litteratuur uit de begintijd der Reformatie, en vaak beperkt hij zich tot het zetten van vraagtekens. Aan enkel geponeerde, niet nader uitgewerkte mogelijkheden heeft men echter niet veel; ook gaat van Mierlo het grootste probleem voorbij als hij, vrijwel zonder nadere begripsbepaling, Erasmiaans stelt tegenover Reformatorisch.

Doordat van Mierlo zijn sterk afwijkend oordeel zo weinig

gepreciseerd heeft, valt het niet gemakkelijk zich met zijn betoog te confronteren. Toch hoop ik in het volgende ook zijn beschouwing recht te doen.

Met behulp van de vier in Hfdst. I genoemde maatstaven wil ik trachten het algemene „klimaat van gedachten" (het zij me vergund deze uitdrukking van Prof. Is. van Dijk over te nemen) der Gentse spelen te bepalen. Daarna zal van elk der spelen afzonderlijk een inhoudsopgave met korte bespreking volgen.

Wat het eerste criterium, de twijfel aan de waarde van Kerk en Kerkelijke genademiddelen, aangaat, in de aanvang der 16de eeuw vinden we zeer vaak de waarde van de **aflaat** dubieus gesteld, en er is dus wel reden om de Gentse spelen allereerst hierop te onderzoeken. In allerlei kringen immers stond men sceptisch tegenover de aflaat. Wel bracht men in 1517 de aflaatgelden nog zonder enig verzet op ³⁴), maar incidenteel vinden we al voor Luthers optreden telkens protesten. Bekend is Wessel Gansforts bestrijding van de aflaat. Hij spreekt van een „dwaling" en „leugen" ³⁵). Zo gedocumenteerd en zo radicaal is zijn afwijzing, dat zijn biograaf M. van Rhijn, die het theologische verschil tussen Gansfort en de Reformatie sterk accentueert, door die aflaatbestrijding geneigd is hem toch voorloper van de Hervorming te noemen ³⁶). Ook waarschuwde in 1488 reeds pastoor Abbod uit Wageningen in het openbaar „quod hoc negotium sacratissimarum indulgentiarum esset nisi mera trufa et deceptio quedam ad extorquendam a communi populo pecunias" ³⁷), en een hs. uit het einde der 15de of het begin der 16de eeuw spreekt over „Menschen die nauwelic gheloven, dat dat oflaet waer sy" ³⁸). Dat Erasmus ook op de aflaat zijn spot richtte, is van algemene bekendheid ³⁹). Ook monniken ontzagen zich niet met ironie tegen de aflaat te schrijven; men denke aan den monnik van Mariengarde te Opheusden, die in 1516 de **Gouden kroon van Maria** in het licht gaf en hierin sprak over aflaatbrieven, die wel echt waren, maar waar Christus zijn zegel toch niet aan gehecht had. ⁴⁰). Scherp trad daarvoor al de auteur van de **Refutacie vant Salve Regina** tegen de aflaat op ⁴¹). Soms ook bestreed men meer het kapitaalverlies dan het instituut van de aflaat: de **Divisie-chroniek** van 1517 bejammert het, dat „wt duytschen landen meer dan wt andere landen" naar Rome gesleept wordt ⁴²). Al dergelijke individuele protesten worden meer algemeen door de prediking van den prior van het Antwerpse Augustijnerklooster, Praepositus ⁴³), en het werkte weinig uit dat de Kerk dezen prior tot herroepen bracht. De rederijkers schaarden zich ook onder hen die hun afkeuring uitspraken: Jan Tomissen ⁴⁴) schimpt op de „aflaetdragere, di dese aflaeten vercoopen off die metter casse loopen" en het **Tafelspel van die menichfuldicheyt des bedrochs der werelt** ⁴⁵) spreekt over de kracht van de „Bullen", die „smelt als snee by der sonnen".

Tegenover deze vrij algemene kritiek maakt de straf van de overheid, de aandrang van sommige geestelijken en de raad in **Tspel vande Cristenkercke** om „een aflaat (te) doen”⁴⁶⁾ een schraal figuur. Onder de geestelijken moet vooral genoemd **Anthonus de Castro**, die in zijn **Impugnatorium**⁴⁷⁾ een scherpe bestrijding leverde van Gansforts aflaatkritiek. Bijna 30 jaar later (1518) verscheen nog een opzettelijke apologie, **Die historie vanden aflaat van sinte Maria vanden enghelen, die men portuunkel heet**, deel uitmakend van de **Wijngaert van sinte Franciscus**⁴⁸⁾.

In de Gentse bundel nu blijkt overduidelijk hoe ook in 1539 de aflaat nog in het midden der belangstelling stond. Hoewel bijna alle stukken een uitgesproken abstract-theologisch karakter hebben en niet op de levenspraktijk zijn gericht, wordt toch vele malen de aflaat met name genoemd. In het stuk van **Loo in Vuerne Ambacht**, dat veel specifiek Rooms-Katholieke gebruiken en leerstellingen verdedigt (o.a. voorspraak der heiligen) wordt gesproken over lieden, die raden „anders dueghden te copene // of in zeker bullen te hopenen” (Loo, H H 1 r), waartegenover gesteld wordt: „Houdt u an Christum u eenigh verzoendere” (Loo, H H 1 r). Het spel van **Meesene**, dat zal blijken overigens goed Katholiek te zijn in vele opzichten, veroordeelt de aflaatverkopers: „O bruut Christi . . . // Al die u gaven vercoopen claerlick // Mesbruucken u insettinghe feestelick” (Meesene F 2 v), terwijl bij de vertoning van Christus aan het kruis gepredikt wordt: „Dits uwen aflaat mensche en bezeghelde brief” (Meesene F 3 v). Telkens stelt men de persoon van Christus als verlosser tegenover menselijke instellingen. Het spel van **Brugghe** formuleert het al heel scherp: „Noch cappe noch crune, noch palster, noch schelpen // Noch perdoenbrieven, ten moght al niet helpen // Zonder dezen middelare tonzen accoorde // (D 2 r). **Edijnghe** tekent ons „de Mensche”, trouw en „goet ronts (s)ijn ouderen pade” (K K 2 v) volgend, een deugdmen in optima forma, met „zacken vul aflaten” (K K 4 r), als „goedt kint der helygher kaercken” (K K 4 r), maar „Schriftuere” ontnemt hem alle hoop. Duidelijk geeft **Nieukercke** de tegenstelling, die al deze schrijvers voor ogen staat; „Mensche” vraagt: „Zal ic dan ter wærelt in gheenen houcken // Pardoenen noch aflaat van zonden zoucken // Dan alleene in Christum en nieuwers el? //” (I 4 r) en „Schriftuerlic Troost” antwoordt: „Duer hem es ghegheven den grooten aflaat // Dat es verghevinghe van alder mesdaet //” (I 4 r). Dit radicaal reformatorische accent zal voor Anna Bijns het hatelijke criterium der „Lutherie” zijn; zij ducht zedelijk verval, als de nieuwe leer zo eenzijdig het algenoegzame van Christus' offerande predikt. Zij ziet dat zedelijk verval reeds in haar tijd, en de Hervormden zijn voor haar slechts lieden die het met de moraliteit op een accoordje gegooid hebben⁴⁹⁾; zedelijke laksheid noemt ze de grote drijfveer der kettters. Immers,

niet alleen de aflaat werd door hen becritiseerd, alle goede werken vonden bij hen slechts een zeer relatieve waardering. De Gentse spelen bewijzen hoezeer het probleem van de verdienstelijkheid dier goede werken ieders belangstelling had. Slechts een paar spelen noemen het vraagstuk niet met name en in verscheidene vormen de „goede werken” het belangrijkste onderwerp. Aan duidelijkheid in dezen laat Edijnghe niets te wensen over: „De Mensche” dankt God, dat hij niet is als vele anderen; misdaden begaan heeft hij niet, en:

„Ic vaste den Saboth, ken storte gheen bloet,
Ic gheif thiende, in rechter iusticye,
God en den Keyzer van alle mijn goet”. (KK 2 r.)

„’s Menschen vernuftheyt” ondersteunt deze eigengereidheid en concludeert:

„U goede wærcken zijn van ruke zoo zoet,
Dat u god es zijn hemelrijcke schuldigh”. (KK 2 v.)

Voor het publiek wordt nog eens populair vastgesteld waar het op aankomt:

„Gherust in coussen en schoen ghy stæerven mueght
Duer u verdiente, zonder gods ghenade”. (KK 2 v.)

„Mensche” gaat dan uitvoerig opsommen, wat al zijn goede werken zijn:

„Ic hoor misse, vesperen, vrouch ende spade;
Ic volghe goet ronts mijn ouderen pade;
Veil schriften te lezen stelic by zye,
Tdijnt my ketterye, ic en wil niet dolen”.

„Ic verdien aflaat, ic ga pilgrymage,
Ic leene tvolc gaut, zelve om goe gage,
In veil broerschapen staet mynen naem gheschreven”.

„Naer de costume vander kærcken ghegheven,
Gae ic te biechten en ooc tonzen heere,
En op heligh daghen ic nemmermeere
En coopmanschape / contzie my der zonden”. (KK 2 v.)

Hier zien wij dus wat deze auteur zich als „goede werken” voorstelde; „Schriftuere” heeft er geen waardering voor en geeft haar vonnis: „Ghy en deidt noyt wærc, ten was wærdt tverdommen” (KK 4 r). Al ’s mensen uitwendige werken kunnen de wet niet vervullen, die er trouwens ook niet is om door mensen volbracht te worden. Enkel kan men er „kennesse der zonden” (LL 2 v) door verwerven. Christus, Gods zoon, heeft de wet vervuld en

„De rechtværdyghe leeft wt dat gheloove”. (L L 2 v.) Zo sterk valt het accent op het geloof-allen, dat het tenslotte heet:

„O mensche, ten es niet ghenouch, dit wel peyst,
Dat ghy zeght: „ghelijc mijn ouders voorzaten
Gheloovic”; o, god al veil meer van u eyst!
Of dat ghy veil cont van tgheloove praten,
Zegghende, (en wilt u daer op verlaten):
„In de helyghe kærcke gheloove ic
Oft historywijs”, ten magh al niet baten,
Die duvelen ghelooven ooc tzelve stick”. (L L 4 r.)

Een zuiver reformatorisch geluid klinkt hier: kerk en traditie zijn voor het geslacht van nu niet meer voldoende, „Elc moet God duer zijn gheloove behaghen”. (L L 4 r.)

Ook in het stuk van **Brugghe** worden alle denkbare goede werken opgesomd (C 3 v) en als Pharizeïsme aan de kaak gesteld. Al die uiterlijke deugden doen den mens de proporties uit het oog verliezen, zegt de schrijver:

„Wy loopen tot smeikins, wy laten den smit,
Wy dienen de zanten, God stel wy bezyen”. (C 3 v.)

Het centrale heilsfeit, dat boven 's mensen strevingen zich verheft, is:

„Godt heift de wærelt zo willen beminnen (D 1 r)
Dat hy zynen eenighen zone heift ghegheven
Wt gracyen, niet wt verdiensten beseven”, (D 1 v)
„Ende wy duer tprecyoos bloedt Christi claer
Die verre waren, zijn ghewoorden zeer naer”. (D 3 r.)

Wat helpen den mens al zijn deugdzaame werken? Die kunnen alle zonder geloof geschieden, en „Al dat niet wt gheloove geschiedt es zonde”. (C 4 r.)

Minder agressief is het spel van **Nieukercke**, waar ook enige goede werken met name worden genoemd. „De mestroostighe Mensche” heeft „Ghegaen den traghen ganc, naer wærcken der dueght”, (I 2 r) en vindt daardoor in zijn stervensnood geen troost. „Evangelische Leeraer” en „Schriftuerlic troost” houden hem de ganse heilsgeschiedenis van Adam tot Christus voor:

„Ghelijc duer een mensche es commen de doot,
Cam duer een mensche de verryzenesse groot”. (K 1 r.)

De genade van God, die ons Christus, „ons mesdaets verzoender”, (I 4 v) zond, kan den mens zijn mistroostigheid doen verliezen. Zelfs dit abstracte stuk stelt nog eens nadrukkelijk vast:

„Ja ende niet dijckende dat ons magh baten (K 4 v)
 Onzer wærcken verdiensten, wilt dit in prenten,
 Van costelicke wtvaerden of testamenten,
 Noch hopen op yemandts langhe ghebeden
 Van broeders of nonnen, tzy in wat steden,
 Of eeuwighe iaerghetyden, deze zaken
 En moghen gheen en oprechten troost maken". (L 1 r.)

Slechts tegen een paar goede werken keert zich het stuk van **Deynze**; zij die „an tvleesch gheen en cost en waghen" en zij die „gaen sectigh ghecleedt" (O O 4 r) lopen hun eigen wegen „ende staen Christum met huer wærcken teghen" (O O 4 r). Het zijn „blende leeders, daer de blende duer wert verleedt", klaagt de auteur, en zijn kritiek gaat zich dan zelfs op priesterstand en beeldendienst richten.

Vele spelen geven geen opsomming van de verworpen goede werken; soms is dat uiteraard onnodig, omdat alle „duechdelycke wercke" worden afgekeurd, zoals in het stuk van **Antwerpen**:

„Al zijn zy afgheweken, haer selven behaeght,
 En tzamen onnut worden, so datter niemant
 En es die daer goet doet, ooc niet eene, want
 Huer kele is een open graf dwelc tvuul ontluuct". (P 4 v.)

Meermalen verstaat men onder de „werken" niet bepaaldelijk aflat, biecht e.d., maar in het algemeen wettische vroomheid, waartegenover Gods genaderijkdom gesteld wordt. Zo heeft „Swets wærcken en connen niemant zaligh maken" (Antwerpen Q 1 r) niet speciaal betrekking op met name genoemde „goede werken", maar het ziet op 's mensen eigenwilligheid in tegenstelling tot Gods ontfermende genade. Evenzo bij **Leffyngh**, waar het contrast blijkt tussen „Tsmenschens verdienten alleene ghezet" en „Godts gracye" (B 2 r) en bij **Axcele**, waar „Diversche opynye" eerst verkondigt: „Den meesten troost — Dat es alleene des menschen verdienste". (R 4 v), doch door „Broederlycke Liefde" zich spoedig laat overreden en bekent: „Tes de verdienste Christi" (R 4 v). **Cortrijcke** maakt „de goddelicke ghenadigheyt" los van

„ouder pleghen,
 Als offeranden, sacrificyen kendigh,
 Ofte — eenyghen zaken wtwendigh,
 Waer mede men god waent zonderlijng paeyen". (II 2 v.)

God zelf immers heeft „deze wtwendighede wederleyt" „en heift inghestelt Gods ghenade verheven" (II 3 r). Deze genade blijft het centrale heilsfeit:

„Daer staet totten Romeynen een troostelic slot:
 Ten es niet die wilt, tzy duer cryten of caermen,

Nochte die loopt, maer in Gods ontfærmen
Alleene, dat wy menschen werden zaligh". (II 3 r).

Een andere omschrijving van deugden geeft **Meenene**; voornamelijk philanthropische verdiensten worden opgesomd, waarbij men denke aan Matth. XXV, 35 en 42:

„Daelmoessen . . . Den naecten cleeden, den hongheryghen
spyzen,

Den durstyghen laven, niemant verpyzen,

Ziecken viziteren, die helpende wezen,

Bedijnghe es ooc voor Christo gheprezen". (X 4 r.)

De diepste troost krijgt de menselijke ziel er evenwel niet door.

Bij **Wynocxberge** prijst „Schriftuerlic troost" die ziel gelukkig, die zich meer „Verliet op Christum dan op haer beqwame wærc" (NN 2 v).

Thielt spreekt opmerkelijk weinig over de goede werken, wat niet verwondert in dit stuk, dat zo eenzijdig Christus' plaatsvervangend lijden predikt.

Vastgesteld moet worden, dat verschillende stukken die uitgesproken Katholiek zijn of tenminste min of meer in de oude gedachtensfeer geschreven werden, ook 's mensen deudelijke werken ver achterstellen bij Gods genade in Christus. Ook worden in deze spelen sommige Kerkelijke gebruiken van hun luister ontdaan.

Zo zegt **Nieuport** (M 2 r):

„Al waert dat ghy daedt alle de ghewærcken
Die elcken doen magh hier op der ærden
Ghetroost u in Christo alleene vul wærdem.
Niemant en can tot eenigher duegh t gheraken
Dan duer ghenade"

en met name genoemd worden een paar „ghewærcken" in het volgende citaat (M 4 v):

„De helighe kærcke
Gheen sacramenten heligh en administreirt,
Noch bedijnghen, collecten daer gheuzeirt,
Zy kenden al met dien worde crachtigh
Uwen eenighen zone met u levende,
Duer wien ghy zijt alle zonden vergevende". (M 4 v.)

In het spel van **Loo** staat de volgende klacht van „stervende mensche", die „heel desperaet" gemaakt is door den „vyant":

„Als ic dies tot vele menschen om raedt ga,
Raden my zom anders dueghden te copene
Of in zeker bullen te hopene,

Ander my in trooste om de ziele te lavene
Raedt mijn doode lichaem te gravene
In vremde habytē" (H H 1 r).

Hiertegenover stelt „Schriftuerlic troost" Christus' offerande en het avondmaal, door Hem ingesteld:

„Zoo veil granen een broodt, veil druven een wijn zijn,
Zoo werdt ghy dan een met Christo deughdelic" (H H 1 v).

Audenaerde ziet de volmaakte troost alleen in het geloof, maar

„Tgheests tughenesse es al meerder comfoort
Dan tgheloove, hope, charitate tzamen,
Of ooc ons wærcken, hoe vul van vramen" (E E 3 v),

terwijl het ook heet:

„Zonder goede wærcken, tgheloove es doot". (E E 4 r.)

Een groote plaats nemen de „werken" in bij het spel van Meesene. „Mensche" zou graag bezit hebben,

„Zo moghtic brieven van pardoenen coopen,
Wtvaerden, iaerghetyden stichten by hoopen,
Om daer duere te zyne wt purgacye" (F 2 r).

Deze „eyghen invencye" wordt door „Ghetughe des gheests" veroordeeld. Daarmee gaat men immers het werk van Christus voorbij; op zichzelf zijn alle menselijke werken „als een onreyn douc" (E 4 v). Mensche heeft in alles zichzelf gezocht, toen hij had:

„Veil verchierijnghe an hout en steenen ghedaen,
Aultaren ghesticht, zeer chierelic behanghen" (F 1 r),

„Sdycendaeghs" St. Anna gevolgd; de Woensdag uit vrees voor pest gevierd; het was alles „afgoderye om zochte daghen te vercryghene". (F 1 v.) En toch, „biechte, penitencye, lezen ende vasten zeer menichvuldigh", dat mag niet verwaarloosd worden, immers:

„Die up Moyses stoel zitten, dat zy u ghebieden
Zult ghy doen, niet daer up betrouwende dies,
Want die zijn ziele wil winnen, blijft in tverlies,
Maer ghy zult dit doen naer Paulus vermaen
Om te blivene doverheyt onderdaen". (F 2 v.)

Dezelfde motivering vinden we in het spel van Thienen; „Stervende Mensche" is er zich sterkende „in goede wærcken,

By dordonnancye der helygher kærcken" (V 2 r),
maar even later leest men dat die, door de Kerk voorgeschreven werken onnut zijn:

„Niet dat ic my metten Pharizein beroeme,

Oft dat ic my daer duere zaligh doeme,
Want mijn wærcken acht ic als verghiftigh
broot" (V 4 r) 50).

Het bovenstaande is genoeg om aan te tonen hoe centraal het vraagstuk der verdienstelijkheid van goede werken voor de Vlaamse Rederijkers van 1539 was.

Opmerking verdient het feit, dat de **biecht** minder problematisch gesteld wordt dan men uit het meegedeelde over de aflaat en de goede werken in het algemeen verwachten zou. Terloops noemen sommige spelen de biecht onder de dubieuze goede werken, maar een gefundeerde afwijzing van de biecht, zoals bijv. bij Erasmus⁵¹), vindt men in geen der 19 spelen. De biecht was blijkbaar geen actueel vraagstuk. **Meesene** betoogt, dat de mens, als hij in doods-nood is en niet kan biechten of sacrament ontvangen, nochtans op Gods ontferming vertrouwen moet. Overigens horen biecht en boetedoening tot wat men wel doen moet, maar „naer tevangelye" (Meesene F 2 v). Een duidelijke uitspraak staat in **Edijnghe**: „Mensche" somt er zijn waardeloos blijkende goede werken op. „Naer de costume vander kærcken ghegheven, Gae ic te biechten" (K K 3 v). De auteur toont er zich van bewust, dat hij iets gaat afwijzen wat kerkelijke traditie is.

Karakteristiek voor de Gentse spelen is ook, dat er zo weinig over de **beeldendienst** gesproken wordt. Wel is men nog ruim een kwart eeuw voor de beeldenstorm en bestaan er nog geen puriteinse Calvinisten, maar ons zijn toch uit de jaren rondom 1539 wel pertinente uitingen tegen de beeldendienst overgeleverd, zoals in de Refereinen van ditzelfde landjuweel. Ook in de Brusselse refereinbundel van deze tijd, waar geklaagd wordt:

„De heydensche seden en syn noch niet vergeten,
't Volc is weder inde Jootschap ghevloten".

Hoe kan men een beeld heilig noemen, klaagt de refereindichter,

„Het is al fantasye op elc termijn!
Sy worden van houtte wt den bossche gheclooven" 52).

Dergelijke rationalistische kritiek op de beeldendienst zoekt men in de Gentse spelen tevergeefs; alleen **Deynze** maakt het typisch Reformatorische onderscheid tussen „beelden" en „het Woord":

„Want God en wilt syn lof niet laten spreken
Totten beilden, wilt dit wel voort stærcken,
Dus wilt alleene leeren op dwoort mærccken". (P P 1 r.)

Soms rekenen de schrijvers voor het landjuweel het **vasten** onder de goede werken; terwijl in de referenlitteratuur weer herhaalde-lijk in felle bewoordingen het vasten wordt afgekeurd⁵³), laten de Gentse zinspelen het hoogstens bij een kort afwijzen. Voor-

beelden hiervan vindt men bij **Brugghe** (C 3 v, D 2 r), **Ipre** (H 2 r) en **Deynze** (O O 4 r), waar zij, die „an tvleesch gheen en cost en wagh en” eigenwilligen genoemd worden, die Christus door hun werken tegenstaan ⁵⁴).

Wat het tweede kenmerk, het zwijgen over de Kerk en Haar middelaarsfunctie aangaat, het treft den lezer reeds bij eerste kennismaking, dat de Kerk zo uiterst zelden als troost voor den stervenden mens genoemd wordt, ja, dat de Kerk vrij zelden in de Gentse spelen genoemd wordt. In **Meesene's** spel, dat als Rooms-Katholiek door mij zal worden aangewezen, is „Kercke” een der personen; zij „ghefondeirt op Pieters belydinghe”, is „Christus' bruidt” en blijkt 's mensen uitredding te wezen. **Antwerpen** spreekt over de „helyghe apostolysche kærcke” (R 2 v), **Nieuport** over „de helighe kærcke” (M 4 v), **Ipre** predikt dat Christus op zijn woord „zijn helighe kærcke vast ghefondeirt” heeft (H 3 r), terwijl in **Thienen** het „By dordonnancye der helygher kærcken” een veel gebruikte stoplap is (o.a. V 2 r). **Edijnghe** stelt ons den mens voor ogen „als goet kint der helygher kærcken”, maar toch in nood verkerend, omdat de Kerkelijke traditie geen steun geeft (K K 4 r). Tenslotte predikt **Loo** nadrukkelijk de betekenis van de Kerk, Christus' bruid, 's mensen Moeder (G G 3 r; H H 1 r) ⁵⁵).

Dit is alles! Meer weten de 19 spelen niet te zeggen over de Kerk, wanneer gevraagd wordt naar de troost in het stervensuur. De Kerk, die in de bloeitijd der Middeleeuwen het geestelijk leven geheel beheerste, is voor de schrijvers dezer sinnespelen nauwelijks waard om vermeld te worden.

Niet alleen vinden de auteurs blijkbaar geen aanleiding om de Kerk in hun geestelijk leven een plaats, laat staan een exceptionele plaats te geven, over de Heilige Sacramenten wordt nog meer gezwegen. Het komt niet verder dan enige vermeldingen; zo noemt **Nieuport** ze (M 4 v), maar slechts hoogst zelden vormen de Heilige Sacramenten een reëel argument, zoals in het spel van **Thienen** (X 1 r), waar Gods „ontfermhertigheyt ongrondich” als bron der Sacramenten aangewezen wordt ⁵⁶). Evenmin speelt de mis een rol van betekenis in de argumentatie; hoogstens komen we het woord tegen onder de niet-geuoegzame goede werken (**Brugghe** C 3 v). Slechts in **Loo** wordt op de mystieke betekenis van het avondmaal gewezen (H H 1 v).

Over het doopsel zwijgen eveneens bijna alle spelen; in **Cortrijcke** betuigt God zijn trouw; immers hij heeft den mens „in tsacrament des doopsels puere” aangenomen (I I 1 r), en in **Loo** klaagt de arme mens, dat hij het zuivere, door het doopsel hem geschonken kleeid „weder, eylaes, onnuttelic besmuert” heeft (G G 3 r). **Axcele** noemt in de proloog even het doopsel, maar

voorts wordt nergens op dit Heilig Sacrament gewezen of gezinspeeld.

Nog minder treffen we heiligenverering aan; alleen in het spel van **Loo** (GG 4 v) en terloops in **Brugghe** („der heligen leven volgen”). In dit laatste spel heet het verder als aanklacht: „Wy dienen de zanten, God stel wy bezyen”. (C 3 v.)

Veelzeggend is het zwijgen over de Heilige Maagd; zij was geen centrale figuur meer in het geloofsleven der meeste schrijvers voor dit landjuweel. Reeds Jonckbloet⁵⁷⁾ viel het op, dat haar naam „slechts een enkel maal, en dan nog maar in 't voorbijgaan” genoemd wordt. Ook Creizenach merkt op: „die Jungfrau Maria tritt fast gänzlich zurück”⁵⁸⁾. Niet in het voorbijgaan echter noemt **Meesene** haar; dit spel geeft Maria een groot aandeel in het Verlossingswerk:

„Ghelyc een vrouwe u mensche bracht in sneven,
Duer een vrouwe zyt ghy weder int leven”,
„Duer een vrouwe zydy weder gherepareirt”. (E 3 r.)

Deze zelfde gedachtegang brengt Anna Bijns als volgt onder woorden:

„Eva bracht de doot, dat bitter morceel,
Maria bracht dleven, het beste deel”⁵⁹⁾.

Leffynge herdenkt „Maria reyn” als Moeder van Jezus, maar van een verering van of liefde voor de Heilige Maagd is overigens geen sprake. Alleen **Thielt** (O 3 v), **Wynocxberge** (NN 2 v) en **Axcele** (proloog R 3 v) noemen Maria. Meer zeggen de Gentse spelen niet over Maria, die bij Anna Bijns nog heet „Coninginne des hemels, ons advocate”⁶⁰⁾.

Het gevoel voor kerkelijke hiërarchie is ook niet sterk meer aanwezig; het woord „bisschop” komt hoogstens een enkele maal voor; **Nieuport** noemt Christus „een ghetrouwe bisschop tot den Vadere / // om te Reyneghen de zonde van den volcke” (L 4 r) en **Cortrijcke** spreekt over Hem als „een ghetrouwe bisschop excellent / // Tot God” (II 4 v). Dit gebruik hoeft echter weinig of niet op Roomse sfeer te wijzen; het woord „bisschop” is hier nl. een vertaling voor „hoge priester”, zoals het voorkomt in de Hebrëenbrief (Hebr. II, 17; III, 1; IV, 14; V, 5; VIII, 1). De Bijbel van Willem Vorsterman uit 1528 vertaalt ook resp. „een ghetrouwe bisschop tot gode”, „bisschop ons belijdenes”; „eenen grooten bisscop Jesum”; „dat hi bisscop soude worden”; „al sodanighen Bisschop”. Men vergelijk ook Praepositus' woord: „Christus is onze ware bisschop”⁶¹⁾.

Zelden wordt over monniken en nonnen gesproken en dan nog zonder eerbied, bijv. in **Nieukercke**, waar gepredikt wordt, dat

men zijn hoop niet vestigen moet „op yemandts langhe ghebeden van broeders of nonnen” (L 1 r).

Ten derde dient de **positieve geloofsinhoud** der spelen onderzocht. Het meest opvallend is de nadruk, waarmede het plaatsvervangend lijden van Christus gepredikt wordt; de Paulinische opvatting van Jezus' zoendood is het centrale heilsfeit. Veelal staat deze Genade van God in scherpe tegenstelling tot de Wet. De mens meent Gods wet geheel en al te moeten vervullen, maar bemerkt dat deze eis te zwaar is. Al waant hij het goede te doen, zijn drijfveren zijn steeds zondig. Angst spoort hem aan tot wetsvervulling, geen reinheid van ziel brengt hem er toe. Indien het schuld bewustzijn zo groot geworden is, dat alle hoop welhaast ontbreekt, komt in vele stukken de blijde tijding van Gods genade in Christus. Het geloof krijgt de heerschappij, niet langer meer de Wet! Deze formulering der rechtvaardigmaking vertoont grote overeenkomst met wat M. v. Rhijn in zijn „Studies over Luther's Rechtvaardigheidsleer”, blz. 9 en 10 beschrijft als de „populaire” opvatting betreffende de Reformatorische heilsleer, zoals die te vinden is in de leer der justificatio bij Melancthon. In het hierna (blz. 135) uitgegeven stuk van Edynghe ziet men duidelijk de tegenstelling tussen Wet en Genade uitgewerkt.

Deze genade blijkt in de persoon van Jezus Christus; hij is onze verlosser en zaligmaker (Leffynghe B 1 r; Brugghe D 4 v; Wynocxberge N N 3 r, e.a.); onze middelaar (Brugghe D 2 r; Meesene F 4 r; Meenene Y 1 r; Thielt N 3 v; Brussel B B 1 v; Cortrycke I I 4 v) en advocaat (Leffynghe B 1 r; Meesene F 4 r; Meenene Y 1 r; Brussel B B 1 v; Wynocxberge N N 3 r). Hij kocht ons vrij:

„Zoo den man betaelt de schult vander vrouwe,
Zoo wilde hy tlast der zielen op hem welven”.

(Wynocxberge N N 1 r.)

Steeds weer lezen we over het volledig vrijkopen (Leffynghe A 4 v; Audenaerde E E 2 v; Loo G G 3 r; Cortrijcke I I 3 r; Thielt O 2 v) en in alle spelen komt ons de vraag tegemoet:

„Hebt ghy wel ghezien, och mensche ketyvigh,
Hoe Christus es gheworden voor ons aflyvigh?”

(Deynze O O 2 v.)

Zijn bloed reinigt ons van alle zonden (Antwerpen R 1 r); door zijn bloed zijn wij gerechtvaardigd (Wynocxberge M M 4 v, N N 1 r, N N 1 v); „dies tbloet Christi ons het zekerste pant es” (Thielt O 2 v). De spelen uit Cortrijcke I I 3 v; Nieukercke K 3 v, Meenene Z 1 v, Audenaerde E E 2 v, Loo G G 3 r en H H 1 v, zij zijn het alle eens met Brugghe D 3 r:

„Ende wy duer tprecyoos bloedt Christi claer
Die verre waren, zijn ghewoorden zeer naer”.

's Mensen „habyt" wordt „gewasschen in zijn bloed" (**Meesene** E 2 v), in talrijke variaties keert dit telkens weer terug (**Thienen** V 2 v, X 1 v; **Cortrijcke** H H 4 v; **Axcele** S 4 v).

Sommige spelen vestigen sterk de aandacht op het persoonlijk karakter van de verlossing door Christus; men denke hierbij aan Luther, die de persoonlijke heilsverzekering zo zeer accentueerde⁶²). Het offer van Christus werd voor den mens gebracht „of (hi) eenigh ware in swaerels speloncken" (**Wynocxberge** M M 3 r), „of maer eene in swaerels wijcken⁶³) / ware" (**Thielt** N 4 r). Een enkele maal wordt de schrijver welsprekend bij het belijden dezer persoonlijke verlossing; het schuldbewustzijn uit zich in het spel van **Thienen** zo, dat we gaan denken aan Revius' „Ick bent o Heer, ick bent die u dit heb gedaan", wanneer de mens bidt:

„My hebdy doch hongher en dorst gheleden,
My hebdy ghevast, my hebdy ghebeden,
My waerdy ghevanghen en anghetast,
Ghecroont, ghegheeselt, bespoghen, bestreden,
My waerdy zoo vaste ant cruce ghepast.
Ic roupe op u, aerm zendaere beclast,
Diet al hebt ontlast, den duvel te spyte,
Haelt my Jesu" (X 2 r.)

Zo on-middellijk wordt het verband gelegd tussen Christus' dood en 's menschen uitredding, dat van de middelaarsfunctie der Kerk gezwegen wordt. De „ghenade wyt" (**Nieukercke** I 4 r) van Christus riep ons; hij volbracht Gods heilsplan: „dus is de gotheyt principael authuer // Christus verdiendere" (**Wynocxberge** M M 4 r; ook **Thielt** N 3 v). De mens die dit gelooft „hem dies wel beromen mach" (**Antwerpen** R 1 r), immers „duer tgheloove deelen wy zijn duechden" (**Wynocxberge** N N 2 v). Zo alles omvattend is dit geloof, dat het heet: „al dat niet wt gheloove geschiedt es zonde" (**Brugghe** C 4 r) of „zonder tgheloove, ten es niet mueghelic God te behaghene" (**Meesene** F 3 r). Duidelijk formuleert **Ipre** het onontbeerlijke en alles overtreffende van het geloof, wanneer gezegd wordt:

„Zonder gheloove en es gheen dueght perfect
Maer den gheloovighen es alle dijnc maghtigh" (H 2 v).

Reeds vestigde ik er de aandacht op, dat in zo vele spelen het geloof de opvolger en overwinnaar is van de wet. Dit proces formuleert **Nieukercke** (I 3 v), in navolging van Gal. III, 23, als volgt: „eer dat tgheloove cam // zoo wierden wy onder de wet bewaert". Het geloof behoedt den mens voor de „vermalendydijnghe des wets" (**Nieukercke** I 3 v). De wet gaf enkel zelfkennis **Brussele** A A 3 v) en kennis der zonde⁶⁴) (**Leffyngh** L L 2 v). Zij leerde den mens goed en kwaad te onderscheiden, „niet anders

dan een zifte //tqwaet wt tgoe scheydende" (Antwerpen P 4 r). Als het geloof zijn intrede gedaan heeft, heeft de wet totaal afgedaan: „zy es maer van ghaersten broode // De rechtværdyghle leeft wt dat gheloove net" (Edijnghe L L 2 v).

Dikwijls zijn de passages waar over Christus' plaatsbekledend lijden gesproken wordt, niets anders dan aaneenrijgingen van Bijbelplaatsen. Zeer vaak verwijzen de auteurs in de tekst naar de Bijbel; speciaal Paulus is de grote bron. Ook van de auteurs der Gentse Spelen geldt het: „Principael Paulus is meer haerlieder gecleanc" ⁶⁵). Ontelbare malen verwijst men niet naar bepaalde Bijbelplaatsen, maar zijn toch hele passages niet anders dan parafrasen van teksten. Er is een evident onderscheid tussen het Bijbelgebruik van de schrijvers voor het Gentse landjuweel en van een tijdgenote als Anna Bijns. Ook bij vele van haar refereren heeft men talrijke reminiscenties aan de Bijbelse geschiedenissen. De Gentse spelen echter geven blijk van een intiëmer omgang met de Bijbel. Hier niet alleen talloze namen en uitdrukkingen, die rechtstreeks op de Bijbel teruggaan, maar vooral zijn de spelen Bijbels gefundeerd en gemotiveerd. De bewijsvoering zelve is Bijbels en vooral Paulinisch, en niet slechts doorweven met herinneringen aan de Bijbel. De Bijbelkennis van de auteurs dezer spelen ⁶⁶) is even groot als de legendarisch geworden Bijbelvastheid der 17de-eeuwse gereformeerden. Vele leken en lagere geestelijken groeiden de hogere geestelijkheid over het hoofd wat Bijbelkennis betrof; wordt ons bijv. niet van Jan de Bakker het volgende verhaald. Zijn ondervrager voegde hem toe: „En staet daer niet gheschreven: „Alle macht is van God? Seyt Paulus niet: „Weest onderdanich u oversten, al zijn se u moelick ende lastich?“, waarop Jan antwoordde: „Dat en seyt Paulus niet, maer Petrus: alsoo wel kent ghy die Schrift. Onse meesters, als si hem niet met Aristoteles, Thomas Scotus ende ander dier gheliken meer behelpen en moghen, soo ligghen sy gheheel achter. Besiet doch Paulum wat bet duer, dat bidde ick u luyden; ghy sult daer wel ander bescheyt in vinden" ⁶⁷). Het voorbeeld is meer typerend dan juist; Jan de Bakker zal aan 1 Petrus 2: 13 en 18 (laatste woorden!) gedacht hebben, maar zijn ondervrager, Ruwaert, kon toch ook wel plaatsen uit Paulus aanhalen (Titus 3: 1; Romeinen 13 passim). Afgezien van de juistheid der tegenwerping blijft het echter kenmerkend voor de houding der vervolgdten tegenover den inquisiteur, die in dit geval als door een meerdere, een deskundige wordt terechtgewezen. Ook de auteurs van sommige der Gentse spelen hadden een soortgelijk antwoord kunnen geven.

Het onderwijs in de Heilige Schrift, zoals het bijv. gegeven werd in de Antwerpse volkswijken ± 1525 ⁶⁸), had ook de hoorders en spelers dezer stukken met de Bijbel vertrouwd gemaakt. Niet alleen draagt men deze geestelijke bagage met zich mee, men is

zich ook bewust van het bijzondere ervan, en Schriftonderzoek wordt in vele stukken verdedigd, „Zyt nu schrijs ⁶⁹) moyende” is de raad aan het slot van het **Antwerpse spel** (R 3 r). Uit de tegenwerping van Twyffelic Zin in **Brugghe**s stuk blijkt hoe de bijbelstudie der leken een twistpunt was: moet een „leec van cleender doctryne” in de schrift „pueren”? Bleef hij niet beter „in simpel gheloove”? (C 2 r.) Het antwoord is een beroep op Rom. XV, 4, en Joh. V, 39; al is men „noch pastuer noch precaer”, de vraag van het landjuweel kan men beantwoorden, indien men zich slechts tot Schriftuere wendt ⁷⁰). Telkens weer is „Tschrijs ondersoeckere” of „Schriftuerlicke Troost” de goede leidsman; „Godts woordt es int gheloove stake”, zegt **Thielt** (O 2 r). We zien in deze spelen in voorbereiding wat een Delftse Rederijker enige tijd later zal uitjubelen:

„Gods woord dat wordt nu gantsch verheven
Ghelijck een bloem in haer bloeyen staet” ⁷¹).

Was de bijbelinhoud geworden tot „een soort van esoterische heilsleer” ⁷²), nu komt „Schriftuere” weer vlak bij den mens te staan. Terwijl de Gentse spelen voor een groot deel uit aaneenrijgingen van bijbelplaatsen bestaan, citeert men bijna nergens theologische schrijvers. Met recht zou Anna Bijns ook van de meeste auteurs dezer spelen kunnen schrijven:

„Na ander doctoren sij niet en vraghen,
Devangelie draghen sij inde kute” ⁷³).

Ook **Brussel** stelt de Bijbellectuur voor als het nieuwe; Oude Serpent wil Stervende Mensche „daude Statuten, die u anders ghehouden hebben dus langhe” doen volgen, doch Stervende Mensche verwerpt dit direct:

„Die hebben meest dueghden ghedaen by bedwanghe,
Nu hooric de Schriftuere zulk als verbannen” (Z 4 v).

Dit „Nu” brengt mij bij het vierde criterium: **het beroep op de veranderde tijdsomstandigheden.**

Hoe voelt men de dreiging der plakkaten in de volgende uiting in **Leffyngh**e over „Gheloove, Hope en Gratie”:

„Deze drye vertroosten den mensche stervende
Wient Godt belieft die zijnt verwervende
Maer nu teghenwoordigh, alster nypen // zal,
Moet hope den meesten troost begrypen // al” (B 1 v).

De geestelijke verwarring dier dagen blijkt uit **Nieukerckes** klacht:

„Waer zal ic my keeren,
Want men nu tvolc diverschelic hoort leeren” (I 2 r).

Over de „erruerighe secten die nu spruten” zegt Stervende Mensche in Brussel:

„Deen roupt Christus hier, dander Christus daer,
Deen zeyt tes gheloghen, dander zeyt tes waer;
Om Devangelye zy twisten en kyven.
Deen maect hem packen zeer lastigh en zwaer,
Ende dander wilt hem vryheyt toeschryven.
Ic en weet wat laten, doen of bedryven,
Al lezic schriftuere, ic vinde my in lasten,
Al troost my deen woord duer tghenadigh beclyven,
Dander woordt verdomt my, dus staen ic onvast” (Z 4 v).

De duivel klaagt, dat Christus „op een nieus gheboren” is (Z 4 r); velen horen nu tot „Christus seccye” die „langhe gheweist hebben onder mijn subieccye”, aldus klaagt Daude Serpent.

Speciaal „in dezen tijdt” is hope „een vigilye van deeuwighe feeste” (Leffynghe B 3 r). Nu kan men zich niet meer bij het geloof der Vaderen houden, „o god al veil meer van u eyst” (L L 4 r), al zegt men na wat Kerk en Historie tevoren gezegd hebben „ten magh al niet baten // Die duvelen ghelooven ooc tzelve stick” (L L 4 r)⁷⁴. En als het spel van Brugghe betuigt (D 3 v):

„Niet en magh ons verleeden
Vervolghijnghe noch zwærdt”

dan zal dat voor de toeschouwers ook wel een zeer reële toespeling geweest zijn.

Het ligt voor de hand dat in de Gentse sinespelen niet vaak op het „nu” gewezen worden zal, daar ze alle zo weinig op de praktijk gericht zijn. Te meer treft het dat in vijf spelen nog op „nu teghenwoordigh alster nypen zal” gezinspeeld wordt.

Aan het eind van deze bespreking stel ik vast, dat het aanleggen der vier genoemde maatstaven getoond heeft hoe ketters in het algemeen de inhoud der Gentse spelen is. Van vele geldt het:

„Elc vogel singt nu, nadat hij gebect es,
Versmadende tgebot der heylicher kercken”⁷⁵).

Het verbod van de druk van 1540 was ten volle gerechtvaardigd. In hoeverre elk spel op zichzelf kettersgezind is of zelfs Reformatorisch, zal in het volgende hoofdstuk blijken, waar van ieder afzonderlijk een inhoudsopgave met korte bespreking volgt.

D. Afzonderlijke behandeling der 19 Gentse spelen.

De namen der mededingende kamers worden niet in de oorspronkelijke uitgave vermeld, wel staan de blazoenen in de 4°-editie. Uit deze blazoenen valt in de meeste gevallen wel de zin-

spreuk op te maken. Deze worden door mij boven de inhoudsopgave van ieder spel apart vermeld. De namen der Rederijkerskamers zijn als volgt:

Leffynghe: De kamer der Jesusten ¹⁾ of De Fonteyne ²⁾?

Brugghe: De Heylige Gheest ³⁾.

Meesene: De Wereltclood ⁴⁾?

Ipre: Alpha en Omega ⁵⁾.

Nieukercke: De Heylige Gheest ⁶⁾.

Nieuport: De roosekrans ⁷⁾?

Thielt: De rose ⁸⁾?

Antwerpen: De Violieren ⁹⁾.

Axcele: De vier Melcteelen ¹⁰⁾.

Thienen: De Fonteyne ¹¹⁾.

Meenene: De kamer van S. Barbara ¹²⁾.

Bruessele: Het boek (den Boec) ¹³⁾.

Caprijcke: De Berkeboom ¹⁴⁾.

Audenaerde: De Heylige Gheest ¹⁵⁾.

Loo in Vuerne Ambacht: De royaerts ¹⁶⁾.

Cortrijcke: De kamer van S. Barbara ¹⁷⁾.

Edijnghe: De Pensée of de Pensébloem ¹⁸⁾.

Wynocxberghe: De royaerts ¹⁹⁾.

Deynze: De Nazarenen ²⁰⁾.

Leffynghe (A 1 r—C 1 v)

Zinspreuk van de kamer: „Altoos Doende” a).

Antwoord: „Hope der ghenaden Christi” b).

Personen:

De Mensche;

Schriftuerlic Troost;

Hope der ghenaden.

Dit spel van Leffynghe is zonder actie en zonder enige strijd van meningen. De opzet is onhandig: de vraag blijft steeds een papieren vraag en Mensche wordt nergens een persoonlijkheid, die voor de toeschouwers leeft. De „questye” wordt dan ook enkel gesteld, omdat „zo gheprent te Ghendt de vraghe staet”. Van enige poging van den auteur om de zielsnood en stervensangst van Mensche te schilderen, is geen sprake. Alles blijft betoog en vertoning; wanneer op het eind een „figuere” de redenering aan-

a) De korte aantekeningen bij de volgende aparte besprekingen vindt men onder aan de blz.. Blijkt uit de in de 4°-uitgave afgebeelde blazoën. Over dit blazoën zie Belg. Museum, II, blz. 364. G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 267 noemt ook deze zinspreuk, doch spreekt ten onrechte van Lessinge.

b) Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281: *Bibl. Belg.* I, 23, S. 221/7.

schouwelijk voorstellen moet, zetten de *dramatis personae* elkaar tot voortmaken aan: „ons draligheyt es // Te langh, laet volghen de gwaerte, zoot betaemt”. (B 4 r, B 4 v).

Mensche is zonder enig houvast: „Ic ben simpel, my en helpen gheen cloosterboucken // Noch libraryen en commen te baten mij”. (A 1 r.) Reeds in de proloog biedt **Schriftuerlic Troost** hulp aan. Men mag niet klagen over de komende dood; is niet het leven een gestadig sterven, in alle tijdperken van dat leven? Als kind (Job XIV, 2), als jongeling (Jesaja XXXVIII, 12) als man (Psalm XXXVI, 25) en als grijsaard (Job XIV, 5) c), steeds ondervindt men het leven als een gestadige dood. Dat **Mensche** nu „wijsheyt in tswærelts practijckieren, Van allen manieren”, de hoogste troost genoemd heeft, is volgens **Schriftuerlic Troost** al heel onjuist. Augustinus zeide al dat velen wijs zijn, maar toch hun ziel in kommer laten. De meningen botsen heel weinig; spoedig is **Mensche** het eens en getuigt: „Des waerelts troosters zijn lastighe grievens” (A 3 r).

Dan nadert **Hope der ghenaden**, die als eerste eis stelt: „van zijn hope niet verflauwen” (A 4 r). Het Woord van God („een schilt in alder manniere // Wier op betrauwen”, A 4 v) blijft. Het hopen is den mens voorgeschreven, immers „De rechtvaerdighe hoopt tot in zijn doot toe // Midts welc hy ghenaeckt ter zaligher havene” (A 4 v). Christus, onze Zaligmaker, Verlosser, die ons kocht met zijn bloed, leeft! Geloof, hoop en liefde mogen den stervenden mens hier op aarde troosten, „maer nu teghenwoordigh, alster nijpen // zal, Moet hope den meesten troost begrypen // al” B 1 v).

Mensche roert dan een actueel twistpunt aan, als hij weten wil „oft een mensche hopen mach op zijn ghewercken”. Als antwoord krijgt hij:

„Men moet niet mercken
Tsmenschen verdient alleene ghezet,
Want zoo te hopene es hooværdigh vermet,
Maer met Godts gracye hier up wel stærc // hoort
Ende voorgaende duegden brijnghen tghewærc // voort
Tsamen ghehecht tot hope ghetrauwelic” (B 2 r).

Telkens parafraseert het stuk die „hope”; zij heet „een vigilye van deeuwighe feeste // Zy en vast niet, maer een maeltijt ghe-duerich // Hautse met verzeckertheyt” (B 3 r). Wel betaamt den mens een „natuerlicke vreeze” (B 3 r), maar Gods genade is het juist, als men „vreezende hoopt”. Die hoop wijst den mens naar zijn ware bestemming:

c) De tekst wordt niet precies vermeld. Er staat bij: „Breves dies hois eius, qui praeteriri non poterunt”.

„Zo tvoghelkin zijnght inde mute binnen
Hopende te commene inde bosschage
Schelijcx mijn ziele in tsichaems cavage
Hoopt te commene in haer blyvende stede" (B 3 v).

Langs vijf trappen bereikt de gelovige het zalig einddoel:

1. „ieghenwoordighe tribulacye",
2. „pacyencye in temptacye",
3. „prouvijnghe in stempeests storye",
4. „hope",
5. „glorye".

Aan het slot volgt een uitvoerige „figuere", door **Schriftuerlic Troost en Hope der ghenaden** van een uitleg voorzien. Het onderwerp is „Moeder Machabea" met „haer kinderen zeven knechten verzaemt" en „voor Antiochum arguwerende" (2 Macc. VII: 1). Als korte inhoud kan men de volgende regels beschouwen:

„Keert u verlorne, tuwen behoedere
Jesum Christum, ons been, vleesch en broedere,
Hy es ons troost".

In dit rustige spel wordt veel aangehaald; het Oude Testament en Paulus vormen de bron, waaruit de schrijver put. Ook de apocryfe boeken leveren hem stof (Baruch, A 2 r, Macchabeën, B 4 v) en meerdere malen wordt Augustinus geciteerd (A 2 v, A 3 v, B 1 v, B 2 v, C 1 r). Ook Bernardus (A 2 v) en Gregorius (A 4 r) en „den Meester der sentencyen" (B 1 v) zijn autoriteiten.

Sterk valt de nadruk op het algenoegzame van Christus' offer; nergens wordt gewezen of gezinspeeld op Kerkelijke bemiddeling. Nergens ook kiest de auteur partij tegen de Kerk, maar hij leeft in het Oud-testamentisch en Paulinisch Christendom en zal een der ondogmatische vromen geweest zijn, die met negatie der Kerkelijke heilsleer zich wendden tot Christus, die „voor ons allen heeft de werelt verwonnen door sbloets wtronnen" (A 3 r). Hij zal gehoord hebben tot de Nederlandse reformatorisch-gezinden, die wellicht door een vroege Contra-Reformatie voor de Moederkerk behouden gebleven waren, maar die de kern der autochtone Nederlandse reformatie gingen uitmaken. Geen zin heeft het om na te gaan hoe weinig in dit spel toch wel bewust anti-Kerkelijk is; het hele stuk negeert de Kerk, de Kerkelijke Heilsleer en de Kerkelijke Genademiddelen zó, dat het onmogelijk R.-Katholiek genoemd kan worden.

Brugge (C 2 r—E 2 r)

Zinspreuk van de kamer: „Myn werck es hemelic" ¹⁾.

Antwoord: „Tbetrouwen duer twoordt op Christum alleene" ²⁾.

¹⁾ Blijkt uit het in de 4e-uitgave afgebeelde blazoën. Zie ook G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 240.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281; *Bibl. Belgica*, I, 23, S. 221/8; J. W. Muller en L. Scharpé, *Everaert*, blz. XV, XVII, XVIII, XIX; J. W. Muller, *Een Rederijker uit den tijd der Hervorming*, Onze Eeuw 1908, IV, blz. 88-124.

Personen:

Redelic ghevoelen;
Twijfelic zin;
Schriftuerlic troost;
Gheestelic bewijs.

Dit spel druk ik hieronder (blz. 118-134) af, omdat de gedachteninhoud ervan typisch is voor vele der Gentse spelen. Wat vorm aangaat, is het niet het beste, maar aangezien „het beste” dezer sinnespelen in artistiek opzicht nog verre beneden „goed” blijft, heb ik mij door dit criterium niet laten leiden bij de keuze.

De inhoud kan niet anders dan ketters geïnterpreteerd worden; terecht oordelen Muller en Scharpé: „uitgewerkt in stellig-Prottestantschen zin” (blz. XVIII). Bewust kiest het spel partij voor Bijbellectuur door leken; scherp keert het zich tegen met name genoemde goede werken, en het wijst „cappe” en „crune” af. Het gehele betoog wordt uitsluitend door Bijbelcitatien gestaafd, terwijl Paulus in het bijzonder de autoriteit is. Wel is Bijbelvastheid alleen nog geen bewijs van ketterij, maar in dit spel is het een aanwijzing te meer voor het a-kerkelijke karakter der vroomheid. Duidelijk blijkt dat onder „Schriftuere” het Oude en Nieuwe Testament moeten worden verstaan, en niet in het algemeen kerkelijke geschriften. Christus' plaatsvervangend lijden vormt het centrale heilsfeit, waarop het geloof zich (on-middellijk) richtte. Een uitdrukking als in regel 122, 123 over het volgen van het geloof en het leven der heiligen moge een Roomse gedachtengang verraden, over het algemeen is de strekking zo apert ketters, dat men wel haast van bewust-Reformatorisch spreken kan.

Aangezien het hele stuk hieronder staat afgedrukt, geef ik geen overzicht van de inhoud.

Meesene (E 2 r—G 1 v)

Zinspreuk van de kamer: „Hoe ick labuere met pynen duere”¹⁾.

Antwoord: „Tbetauwen op dontfermhertigheyt Godts met berau van zonden”²⁾.

Personen:

Ontfermhertigheyt;
Kærcke (of: Kerstenkærcke);
Ghetughe des gheests;
De Mensche (of: Stervelick Mensche).

Stervelick Mensche klaagt; immers „niets dan qwaed en vindic in al mijn leven” (E 2 r). Wel gelooft hij aan God en in „dat

¹⁾ Blijkt uit het in de 4^e-uitgave afgebeeld blazoen. Zie ook G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, R'dam 1871, II, blz. 274.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t.a.p., blz 277; *Bibl. Belg.*, I, 23, S 221/8, 9.

doopsel des waters", maar het woord uit Jacobus: „Dat een gheloove zonder ghewærcken es doot" (E 2 v) ³⁾ schrikt hem af. De Kerstenkærcke, „Christus bruidt vercooren" (E 3 r), „ghefondeirt op Pieters belydijnghe" (F 2 v), komt in eigen persoon den mens de dood aanzeggen. Het zondebesef van Stervelick Mensche is niet ongegrond; een „figuere" toont ten overvloede nog eens de zondeval van Adam en Eva. Maar daarbij komt al dadelijk de uitredding:

„Ghelijc een vrouwe u, mensche, bracht in sneven
Duer een vrouwe zijt ghy weder int leven" (E 3 r).

Nadat zo op Maria's heilbrengende persoon gewezen is, waarschuwt Kaercke voor dwaalleringen:

„Zijnder hypocryten ghecommen voort
Om te zayen qwaedt zaedt
In gods Christen kærcke, schuwt haerlieder daet" (E 3 v).

In dezelfde geest is de vermaning van **Ontfermhertigheyt**:

„O mensche en wayt niet met allen winden" (E 4 r).

Lange tijd heeft Stervelick Mensche gemeend Gods genade zich waard te moeten maken, maar die lange gebeden en pelgrims-tochten blijven onbeloond. Hoe men het ook beschouwt: „Als een onreyn douc ⁴⁾ zijn menschelicke waercken". Door al die goede werken, verricht om de zaligheid te verdienen, blijft men slechts „huerlijck" (E 4 v) ⁵⁾, tot de erfgenamen in 's Vaders rijk hoort men niet; het is alles „schijn zonder zijn" (E 4 v). Men zoekt ermee immers altijd zichzelf alleen; wat heeft Stervelick Mensche zich afgesloofd, zonder ook maar één gedachte aan Gods liefde te wijden:

„My zelven magh ic dies wel verachten,
Dat ic hebbe ghevolght diversche tyden:
Sdycendaeghs sent Anna om mijn bevryden,
Aertsch rijcdom bestryden, dits mijn intencye,
Den woonsdagh wt vreezen van pestilencye
Gheviert, aldus hebbic my zelven ghezocht".

Al de „symonye", die Stervelick Mensche nog van zijn ouders heeft overgehouden, als biecht, boetedoening, vasten, aflaat kopen, het is slechts van relatieve waarde, zegt Ghetughe des gheestes:

„Al ditte te doene zijt ghy schuldigh,
Maer laetet naer tevangelye geschieden" (F 2 v).

Men gehoorzame hen „die up Moyses stoel zitten", men late

³⁾ Jacobus II, 17.

⁴⁾ Jesaja 64:6. Zie T 230 A.

⁵⁾ Voor deze tegenstelling huurling ~ erfgenaam zie Gal. IV, 1 (Dienst-knecht en erfgenaam).

geschieden wat de Overheid begeert. Christus zelf „en wilde niet vlien // Den pennijngh te gheven van tol of chijs”.

God behagen eist meer, zonder geloof gaat het niet (F 3 r); Christus werd voor mensen geboren uit de Maagd Maria, hij stelde ons, die stonden onder de wet, onder de „gracye”. Hoe kent men de gelovigen?

Mensche:

„Es in my suspect

„Tgheloove, twelc ic voor niemandt en hele?”

Ghetughe des gheests:

„Neent, maer den vyandt ghelooft alzo vele,

Nochtans en blijft hy dies niet te min bezwaert,

Maer die gods woort hoort, gelooft en bewaert,

Wel hemlien die zo tgheloove beluucken”.

Mensche:

„Wie zijne diement zo ziet ghebruucken?

Wie weet offer eene alzo ghelooft?”

Ghetughe des gheests:

„Die ghebrandt zijn, ghezackt, vermoort, onthoof.

Om tgoddelic woordt, vervolght met tempeeste”.

Ontfermertigheyt:

„Alzulcke menschen leifden inden gheeste

Tvlesch es verwonnen, tbleift al subiect” (F 3 r en v).

Maar wat moet een gewoon mens nu doen, die niet „in den gheeste” leeft en het vlees niet overwonnen heeft, „een mensche allendigh hem kennende bevlect”? (F 3 v). Christus heeft de dood ondergaan „voor elck”: „Dits uwen aflact, mensche, en bezeghelden brief” (F 3 v). Al is de mens onrechtvaardig, Christus is rechtvaardig. Vele Bijbelse personen worden ten bewijze aangehaald en „figueren” verduidelijken dit. Als conclusie geldt:

„Als de mensche hem vindt in sdoodts verdriet,

Te water, te lande, messchielic vergaende,

Dat hy biechte noch sacrament es ontfande,

Nochtans up gods ontfermen betraut,

Midts dat hem zijn zondigh leven beraut,

Dontfermhertigheyt maect hem van zonden reene

Met berau ghemeene” (G 1 v).

Allermeest treft in dit spel het traditionele: Kerk en Moedermaagd vereert men op Middeleeuws-Katholieke wijze; de Overheid blijve geëerbiedigd en „onze(n) edele(n) Keyzer” wordt aan

het slot Gode bevolen ⁶⁾). De behoudende trek wordt opzettelijk, als het spel tegen dwaalleringen protesteert. Toch schuwt het stuk de kritiek niet: de Kerk geve om niet, immers Christus vergeeft allen.

Merkwaardig is de geciteerde passage over de martelaars. Dat hierbij aan geloofshelden uit vroeger eeuwen gedacht moet worden, kan juist zijn, maar mag, gezien de toenmalige vervolgingen, betwijfeld worden. Vreemd is ook de gedachtegang dat zij, die minder heroïsch zijn, Christus nodig hebben zouden. Vindt de auteur het kerkgeloof slechts voor de „gewone” mensen een veilig, rustgevend bezit? Men zou het, op grond van deze passage, bijna gaan vermoeden, maar de conclusie mag, bij gebrek aan meer gegevens, niet getrokken worden. Ook dit spel verraadt een grote Bijbelkennis.

Zuiver Bijbels is de nadruk, waarmee op de verzoening door Christus gewezen wordt. De auteur schijnt mij een conservatief man met een open oog voor de ongeestelijke toestanden in de Kerk van zijn tijd, daarom een geestverwant van de latere Contra-Reformatie. Hij is zich bewust van nieuwe waarden, verwerpt de „symonye”, hem door zijn ouders overgeleverd. Hij houdt deze becritiseerde dingen echter wel in waarde, stelt ze enkel niet primair. Het typische standpunt van een niet-revolutionnair zuiveraar! Reformatorisch is dit spel, met zijn waarschuwing tegen ketterij, zeker niet; conservatief lijkt mij echter een betere karakteristiek dan „zuiver Katholiek” ⁷⁾).

Notities:

Ipre (G 2 r—11 v)

Zinspreuk van de kamer: „Spiritus ubi vult spirat” ¹⁾).

Antwoord: „Tlevende woordt Godts” ²⁾).

Personen:

Gheloovigh herte;

Lovelicke mondt;

Gheest der waerheyt;

Cleyngoedighe.

Na een korte proloog tussen Gheloovigh herte en Lovelicke mont komt Cleyngoedighe klagend op: de dood wacht hem, als onrechtvaardige komt hij nu voor God te staan, en hij zucht: „Met

⁶⁾ Tegenover de schaarse vermelding van den Keizer in de Gentse spelen stelle men „de roerende aanhankelijkheid” van Everaert aan zijn keizer! (J. W. Mille in *Versl. en Meded. v. d. Kon. VI. Acad.*, 1907, blz. 481.).

⁷⁾ J. Loosjes t.a.p., blz. 274.

¹⁾ Blijkt uit het in de 4°-uitgave afgebeelde blazoën, waarin ook te lezen staat: Alpha en Omega. Zie ook G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 261, 262.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/9.

tranen broode moet ic my spyzen" (G 2 v) ³⁾. Als troost geeft Lovelicke mont hem „dat eeuwighle levende woordt des vaders" (G 3 r), dat in de wereld kwam „wt liberaligheyt // Tot onzer zaligheyt" (G 3 r). Op dit woord heeft Christus zijn Kerk gefundeerd (H 3 r). Vele Oud-testamentische figuren geloofden dit Woord, dat, naar Sint Jan ⁴⁾ zegt, vlees geworden is. Cleynmoedighe, die alle geboden „ghemist" en alle weldaden „verquist" heeft, durft dit Woord niet te benaderen. Na een „figure" over Isaäc, Jacob en Simeon in de tempel is hij wel „beroert van herten" door de genade hem vertoond, maar de weg is hem te smal (H 1 r). Hij, die geen enkel goed werk deed, hoe komt hij in het eeuwige leven? Zijn leidslieden maken hem duidelijk, dat hij door het Woord „kennesse" verkrijgt, de „wortel der onstærvelicheyt" (H 2 r). De goede werken zijn secundair: „dus es de wærcker meerder dan dat ghewrocht es" (H 2 r). Voor alle dingen blijft het geloof onontbeerlijk:

„Zonder gheloove en es gheen dueght perfect
Maer den gheloovighen es alle dijnc maghtigh" (H 2 v).

Uitvoerig wordt Rom. IV, 4 en 5 bewerkt:

„Die daer wærckt en werdt den loon warachtigh
Niet gherekent, doch wt ghenaden puer,
Maer alleene voor schult ende arbeyt zuer.
Die niet en waerckt en ghelooft in hem nochtan,
Die den godloozen rechtvaerdigh maken can,
Zijn gheloove wert hem voor gherechtighheyt bloot
Alleen toe gherekent" (H 3 v).

Gelooft men, dan moeten noodwendig de goede werken komen:

„Tgheloove zal wærcken in dier manier brijnghen
Als gloyende spaercken, die wt den viere sprijnghen
In der liefden gods" (H 4 r).

Veel personen uit de Bijbelse geschiedenis worden ten bewijze aangehaald; tenslotte wordt een „figure" vertoond.

De taal van dit saaië stuk is gewrongen en soms duister. De inhoud is zeer Bijbels, talloze regels zijn min of meer letterlijke aanhalingen. Nergens zijn actuele toespelingen. Al wordt er gesproken over de door St. Pieter gefundeerde H. Kerk, toch is de inhoud van het spel absoluut onkerks. Het eentonig de nadruk leggen op het Woord geeft aan het stuk een reformatorisch accent. Zonder een baanbrekend revolutionnair te zijn, treedt de auteur op als iemand, die met de traditionele Roomse heilsleer gebroken heeft.

³⁾ Vgl. Psalm XLII, 4.

⁴⁾ Vgl. Joh. I, 14.

Nieukercke (I 2 r—L 1 r)

Zinspreuk van de kamer: „Goetwillich in 't herte" ¹⁾.

Antwoord: „In Christo Jesu sterven en verryzen, dit ghelooven duer sghheests bewyzen" ²⁾.

Personen:

De mestroostighe mensche;

Schriftuerlic troost;

Evangelisch leeraer;

Gheloove metter liefde ghecleedt.

Weer een spel zonder het „audi et alteram partem". De mestroostighe mensche, die heeft „ghegaen den traghen ganc naer wærcken der dueght", ziet de dood naderen en weet geen uitkomst. De twijfel overmant hem, immers „men nu tvole diverschelic hoort leeren" (I 2 r). Schriftuerlic troost geeft hem de enige bron: des Heren woord; op mensen vertrouwe men niet. Evangelisch leeraer, een broeder van Schriftuerlic troost, betoogt, dat Christus 's mensen redder is, daar Hij den mens verlost heeft „van die vermalendydijnghe des wets" (I 3 v). Uitvoerig documenteren Evangelisch leeraer en Schriftuerlic troost dit door Galaten III aan te halen en te parafaseren. Men denke hierbij aan Luthers uitleg van de Galatenbrief. Jezus' genade gaf ons de grote aflat, alle misdaad is door Hem vergeven, sinds Hij met Zijn onschuld onze zonden bedekte. Wie in hem gelooft, kan niet sterven; de dood is slechts een slaap; Christus de eersteling van het nieuwe geslacht:

„Ghelijc duer een mensche es commen de doot,

Cam duer een mensche de verryzenesse groot" (K 1 r),
heet het over Adam en Christus.

Gheloove toont een Figure: de koperen slang (Numeri XXI, 9) en Christus aan het kruis. Zoals in Mozes' tijd ieder „zoude moghen leven en werden ghezezen" (K 2 r), die de slang aanzag, zo wordt ieder van doodsangst bevrijd, die Christus' kruis zich voor ogen stelt ³⁾. Klaarblijkelijk met de gedachte aan 1 Cor. XV, 36 predikt Evangelisch leeraer de opstanding des vleses. Zoals in het O. T. de profeet Jonas werd geacht dood te zijn, maar in werkelijkheid de dood te boven kwam, zo overwon ook Christus de dood. Een Figure verduidelijkt dit; blijkbaar was de auteur er op uit telkens een voorbeeld uit O. en N. T. naast elkaar te plaatsen ⁴⁾.

¹⁾ G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 277 geeft als zinspreuk „Peist om 't sterven"; W. Kops, *Schets eener Gesch. der Red.* (werken v. d. Mij. der Ned. Letterk., I, 1772) blz. 326: „Goedwillig in 't harte"; het blazoen heeft: „Goetwillich", gedrukt in een hart, zodat Kops wel gelijk hebben zal.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281, 284; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/9, 10. Zie ook W. Creizenach *Gesch. d. neueren Dramas*, Halle, III, blz. 462, 464.

³⁾ Vgl. Thielt O 1 r.

⁴⁾ Zie W. Creizenach, I. c., III, S. 404.

Evangelische leeraer wijst er nog eens nadrukkelijk op, dat „costelicke wtvaerden of testamenten”, „hopen op yemandts langhe ghebden van broeders of nonnen”, of „eeuwighe iaerghetyden” (L 1 r) niemand kunnen troosten; de mens meent er door zijn geweten te bevredigen („consciencye stillen en appayzieren”, L 1 r), maar volmaakte troost krijgt niemand erdoor.

Veelal baseert de auteur zich op de Brieven (o.a. Romeinen, Galaten, Colossenzen, van Petrus, Corinthiërs, Ephesiërs). De Bijbel is kennelijk zijn enige bewijsgrond. Het spel is kenmerkend voor de Gentse bundel: weinig agressief, kort in zijn afwijzingen van goede werken, stelt het Christus' zoendood als 's mensen uitredding. Het is zuiver Evangelisch, niet protesterend, maar naar gedachteninhoud zeker Reformatorisch. De Roomse Kerkelijke leer zegt den auteur blijkbaar niets; hij geeft kritiek op wat uiterlijke misstanden, maar overigens staat hij er geheel naast.

Nieuport (L 1 v—N 2 r)

Zinspreuk van de kamer: „Jesus fert coronam spineam. Van Vroescepen dinne”¹⁾.

Antwoord: „Christus moet alleene des menschen troost zijn”²⁾.

Personen:

De mensche;

Goddelicke waerheyt;

Wtvloyende clærgye.

Mensche is bij de aanvang van het spel op reis naar Jeruzalem. doch deze reis is, als steeds, niet gemakkelijk: „strang es tpassage, Vul van oultrage, een wilde bosschage” (L 2 r). **Wtvloyende clærgye** en **Goddelicke waerheyt** zullen hem geleiden en ze sporen hem aan, immers een „blyvende plaetze”³⁾ heeft de Christen niet op aarde. **Mensche** verloochene echter zichzelf en volge Christus. Met Bijbelcitaten (Jeremia, Psalmen, Job, Paulus) pogen de raadslieden hem bij te staan. Zorgen mogen hem niet kwellen; ook de dood is voor den Christen niets beangstigends. Reeds Augustinus pree de dood en zegt Christus ook niet: „Die slotel des doods, der hellen mede // Heb ic in handen” (L 3 v). Een andere troost dan Christus bestaat niet; hij geeft „naer Paulus leere” den mens „gracye” (L 3 r). Wel moet ieder mens naar een deugdzaam leven streven, maar op eigen deugd vertrouwe men niet, men zij niet „wijs in eyghen zaken”, doch hope op genade (M 2 r). Onze wer-

¹⁾ Blijkens het blazoen, afgebeeld in de 4°-uitgave. G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 277 geeft een foutieve lezing. De „rebus” behoort gelezen te worden: „Van Vroescepen dinne”. Men zie hiervoor J. F. Willems, *Belg. Museum*, II, blz. 192-195.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 278; *Bibl. Belgica*, I, 23, S. 221/10, 11.

³⁾ Hebr. XIII, 14.

ken zijn „Ghelyc een vuyl menstrualich cleet // Van eender crancker vrouwe” (M 2 r). Sommigen nu, die hun „zinlickheyt” zoeken, zeggen dat de hemel hun in alle geval toebehoort, hetzij ze goed of slecht leven. Tegen deze „Dwalende sterren duyster ghenoteirt” (M 2 r) keert de schrijver zich ⁴⁾.

Ieder die het leven liefheeft, hij hore naar Christus, die de dood teniet heeft gedaan:

„O ghy doot, waer es nu uwe victorye?
Waer es nu uwen peryckel?” (M 3 r) ⁵⁾.

Zó wordt **Mensche** gerustgesteld, dat hij uitroept: „O zalighen staerfdagh, wilt haest beghinnen” (M 3 v). Ontwikkeling zit er verder niet in het spel; **Wtvloyende clærgye** en **Goddelicke waerheyt** doen niets dan beurtelings een Bijbeltekst parafraseren. De eerste beroept zich op Christus zelf:

„Hy en zendt niet tot Jan Jacop beraden // wijt
Maer hy zeght: Comt alle tot my die verladen // zijt
Met aerbeyde, ic zal u last ontbinden” (M 4 r).

Om Christus' wil is het alles wat de Kerk instelt:

„De helighe kaercke
Gheen sacramenten heligh en administreirt,
Noch bedijngghen, collecten daer gheuzeirt,
Zy henden ⁶⁾ al met den worde crachtigh
Uwen eenighen zone met u levende,
Duer wien ghy zijt alle zonden verghevende” (M 4 v).

Een groote „toogh” besluit het spel; Christus worde aanbeden, hij, die met zijn bloed ons verzoend heeft, zoals vroeger de hogepriester eenmaal 's jaars in de tabernakel ging, „niet zonder bloed, hetwelk hy offerde voor zichzelf en voor des volks misdaden” ⁷⁾.

Dit spel van Nieuport heeft veel Katholieks; toch is het niet geschreven „in zuiver Katholieken geest” ⁸⁾. De Kerkelijke heilsleer en de Kerkelijke hiërarchie zijn geen reële factoren, al moge dan een woord als „monstrance” en „bisschop” enige gehechtheid aan de Roomse sfeer tonen. De Sacramenten worden als vanzelfsprekend geaccepteerd ⁹⁾, en afhankelijk gesteld van Gods woord. Tegen de algoenoegzaamheid der goede werken neemt de auteur stelling. Bewust Reformatorisch is dit spel in geen geval; de schrijver bleef rustig in de Roomse gedachtensfeer. Van apologie is

⁴⁾ Vgl. G. Kalff, *Gesch. Ned. Lett. 16de eeuw*, Groningen 1889, I, blz. 278.

⁵⁾ In verschillende stukken wordt deze tekst uit Hosea XIII, 14 geparafraseerd. Men zie *Brugghe*, 329, Aantekening.

⁶⁾ „eynden” in de 8°-editie. Kan het oorspronkelijk „kende” geweest zijn?

⁷⁾ Hebr. IX, 7.

⁸⁾ J. te Winkel, *Ontw.*, II, Haarlem 1922, blz. 457.

⁹⁾ G. Kalff, *Gesch. Ned. Lett. 16de eeuw*, Groningen 1889, I, blz. 278.

echter geen sprake, evenmin als van een bewuste keuze. Anna Bijns zou dezen conservatieven schrijver een slap geloofsgenoot gevonden hebben.

Evenals in het traditionele spel van Meesene wordt de wens geuit aan het slot:

„Karolus hier gheboren moet prospereren” (N 1 v).

Het stuk is tamelijk gekunsteld van taal.

Thielt (N 2 r—P 3 r)

Zinspreuk van de kamer: „Ghebloyt int wilde”¹⁾.

Antwoord: „Tbetrouwen dat met Christo alle dijnghe ghegheven es”²⁾.

Personen:

Goetwillich om sterven;

Troostelicke allegacye;

Des gheests (zonderlijnghe) insprake;

Pinelicke vreeze.

De kamer won de derde prijs: „III selveren Derden deelen, weghende V marck troys”. Deze prijs gold enkel het zinnespel. Er waren veel meer prijzen uitgelooft: „noch vele sconen pryzen van incommene, van vierne van steden ende durpen; ende van batementen in 't sotte III selveren copen, de naerprijs II copen, de III prijs twee copen, t'samen weghende een maerc Troys; de vierde prijs een schale zes onsen swaer, de vyfsten prijs vier onsen, de seste prijs een schale van III onsen ende noch andere zes pryzen van voorts commene ende van refereynen in 't vroede, in 't amourese ende in 't sotte; de pryzen van den factuers in 't vroede ende sotten spel, ende noch zes pryzen van best den sot te makene”³⁾. De kamer van Thielt behaalde nog meer prijzen: „eerst van lesene (der Refereinen n.l.) eene selverin fonteyne; voor upperprijs van intreye drij selverin copen; voor den derden prijs van het spel van zinne dry selverin kannen; voor upperprijs van kercganghe twee selverne appullen en voor naerprijs van vierene eene selvere salamandere”⁴⁾.

In dit spel, met vele duistere, gewrongen regels, komt een tegen-

¹⁾ Blijkt uit het in de 4°-uitgave afgebeelde blazoën. G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 287 meent blijkbaar dat een andere kamer te Gent vertegenwoordigd was.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, *t. a. p.*, blz. 278; *Bibl. Belgica*, I, 23, S. 221/11; W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, III, S. 462; *Jaerboeken der Aloude Kamers van Rhetorika te Thielt*, ed. Alfons L. de Vlaminck, Gent 1862. Zie ook *Vad. Mus.*, V, blz. 1-249.

³⁾ „Memorieboek der stadt Ghent van 't jaar 1301-1793, II, blz. 123”, zie *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221. Ook zie men A. L. de Vlaminck, *Vad. Mus.*, V, blz. 75.

⁴⁾ A. L. de Vlaminck, in *Vad. Museum*, V, blz. 99.

speler voor; de mens heet hier **Goetwilligh** om staerven, terwijl **Pinelicke vreeze** hem die gemoedsrust probeert te ontnemen. Hij is meer venijnig dan mismoedig; aan Gods liefde voor zondaren gelooft hij niet: „heft hy (i.e. God) anders te doene niet”? (O 2 r.) De hel is vol met zondaren, die niet gered zijn! **Des gheests insprake** scheldt hem een „perssere des gheests” (O 2 r) en ten laatste staakt hij zijn interrupties:

„Tes tijt dat ic verpale
Vulmaecte liefde verdrijft mijn poghernie” (O 4 v).

Troostelicke allegacye en **Des gheests insprake** helpen den mens nu verder. Iets vaags, iets algemeens kan nooit de hoogste troost zijn, immers: „gods woord generalic // of beloften of gods liefde noyalic” „meest roeren singuliere dijngnen” (N 3 r). Christus, Gods zoon, is de hoogste troost voor ieder persoonlijk; hij werd door God gegeven „dan of ic alleynlic // Christus doot allegierde” (N 3 v). Door Christus heeft God de wereld met zichzelf verzoend; ieder persoonlijk is daardoor van zijn heil verzekerd:

„Of maer eene in swærels wijcken ware,
Zo vaste houdt u dit woordt ghezwoeren.
Jesus es my ghegheven ende gheboren” (N 4 r).

Telkens weer valt alle nadruk op het individuele der uitredding; God verlost niet de mensheid, maar alle mensen:

„Al zijn der vele, dijnt nemmermeere
Dat God dies te min elcken van ons bemint” (N 4 r).

De goedertierenheid is voor u, mens, „of ghy alleene leifdet” (N 4 v). Dit individuele beminnen is er niet, omdat de mens God vereerde, maar God had de mensen lief „voor alle tyden, naer tverkiezen der goeder vocacyen” (N 4 v). Deze uitverkiezing is goddelijk en boven menselijke kritiek verheven: „God die hier recht doet, elders gracye tooght” (O 2 r). In Christus zijn allen één, zo één „als zijn int huwelick man en wijf” (O 1 v). Gods verbond met Abraham werd door toezeggingen gelegd, Christus' bloed is de grondslag van het nieuwe verbond. Zo werd Christus „der kaercken hoofd ongheblaemt” (O 3 r). Water, geest en bloed bewijzen Gods liefde op aarde (Op Joh. V, 8 wordt waarschijnlijk gezinspeeld). De goede werken schonk God ons, de verlostten. Alles schonk hij ons in Christus: „Met Christo eyst bereedt, comt ter feeste” (P 2 v).

Met betrekking tot de Sacramenten is het volgende van belang:

Troostelic allegacye:

God rouse die niet zijn, zeght Paulus correct,
Waer toe hebt ghy Christum en u god versteect?

Des gheests insprake:

Waer toe gheeft hy therte dat tranen wtlect?
Waer toe zijn uwe de sacramenten,
Die u moghen verzek(er)theyt inprenten?
Want gods woordt es in tghelooove stake.

Goetwilligh om sterven:

Dat tot my een ynghel van boven sprake,
Op zijn woordt en zoudic niet bet stellen trauwen (O 2 r).

Bewust en uitgesproken kerks is dit spel. Toch valt het op hoe de Sacramenten in het betoog geen grote plaats innemen. Ze worden, in het voorbijgaan, als vanzelfsprekend genoemd. Merkwaardig is de nadruk, waarmee de persoonlijke heilsverzekerdheid gepredikt wordt; dit is in deze tijd zeker een specifiek Luthers-Reformatorische trek. (Men zie hierboven, Hfdst. I, blz. 48).

Het spel bewijst hoe de godsdienstige gedachte een eigen weg gaat kiezen, buiten de Kerkelijke banen. Ook de bewust-orthodoxen putten niet meer zo direct uit de bron der Kerkelijke traditie. Zelfs al citeren ze, zoals hier, Athanasius (O 3 r), Bernardus (O 4 v) ⁵⁾ en Origenes (P 2 v).

Antwerpen (P 3 r — R 3 v).

Zinspreuk van de kamer: „Wt ionsten verzaemt” ¹⁾.

Antwoord: „De verryzenes des vleeschs” ²⁾.

Personen:

Tschrifs onderzoucken;
Verkeerden zin;
Stervende mensche;
Smenschen bystant;
Redene;
De Wet;
Eyghen betrauwen;
Vercondygher des woordts ³⁾.

⁵⁾ Deze werd trouwens door de Hervormers gaarne geciteerd. Luther noemde hem „de(n) grootste(n) der Kerkleeraers” en Calvijn zeide naar aanleiding van het tractaat „De Consideratione”: „hij spreekt alsof hij de waarheid zelve was” (Dom. A. van Roy, O. S. B., W-P. encyclopedie, III, 1933).

¹⁾ Blijkt uit het in de 4°-uitgave afgebeelde blaazen. Zie ook G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 231; *Belg. Museum*, I, blz. 147-171 en *Vad. Museum*, I, blz. 103-109. De afbeelding in *Belg. Museum* I, blz. 140 geeft een afwijkend blaazen te zien.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 282; *Bibl. Belgica*, I, 23, S. 221/5, 6; W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, Halle III, S. 464; Blommaert, in *Belg. Mus.* X (1846), blz. 408, 411.

³⁾ In 8°-editie: V. des vreedts.

Dit zinnespel won de eerste prijs: „III zelveren Cannen, wegghende IX. marck troys”.

Het Antwerpse spel geeft twee partijen: **Verkeerden zin** en **Eyghen betrauwen** worden als geestelijke adviseurs bestreden door **Tschrijs onderzoucken**, **Smenschen bijstant**, **Redene** en **de Wet**. In de proloog wordt **Verkeerden zin** al verslagen door **Tschrijs onderzoucken**. Hij, met zijn „fenynigh woelen” (P 3 r), die er in alle windstreken al zo velen heeft „versmoort” (P 3 v) moet het veld ruimen „Nu tverstant wert verweert” (P 3 v).

Redene („wet van uwer natueren” P 4 r), en **De Wet** („ghegheven van God in gheschrifte”, P 4 r), komen dan raad geven. Tegen hen treedt **Eyghen betrauwen** op. Heeft **St. Mensche** niet de samenvatting van de wet ⁴⁾ altijd gehouden? **De Wet** doorziet de „dueghdelicke waercken”; niemand doet uit zichzelf waarlijk goed: „Huer kele es een open graf, dwelc tvuul ontluuct” ⁵⁾. Al schijnt men rechtvaardig, God die 't hart aanziet weet beter. Die 't goede doet, zoekt eigenbaat of laat 't boze uit vrees.

De Wet is er enkel om zondebesef te wekken, maar „Swets waercken en connen niemant zaligh maken” (Q 1 r).

Als **St. Mensche** dit gaat beseffen, weet hij zich niet meer te verbergen voor Gods toorn; „O berghen valt op my om mijn bedæven” ⁶⁾. In deze diepste nood komt **Vercondygher der vreedts** als „evangelysche predicant”, geholpen door **Smenschen bystant** om hem te troosten die zijn zonden bekent. Gods genade wordt den mens verkondigt, als in zo veel van deze spelen aan de hand van Genesis III, 14 en 15. „Verdiene” (Q 2 v) kan niemand deze genade; men gelove Gods beloften, als Abraham (Q 2 v). **Redene** en **De Wet** „moeten bij de ghenade staen” (Q 3 v), opdat openbaar worde dat niemand zich zelf helpen kan. Evangelie en wet zijn beide Gods woord; de wet verdoemt, het evangelie vergeeft: „Dus elc een zonderlijnghe officye heift, Al eyst tzamen gheschreven in eenen bouck Tzy int oude oft nieuwe” (Q 3 v).

Wie zo het evangelie begrijpt, krijgt „devangelisch verstant” (Q 4 r). Christus laadde onze onrechtvaardigheid op zich; zijn bloed reinigt ons van alle zonden. Wel blijft de mens zondig (R 1 v), maar hem, die gelooft, rekent God dit niet aan. Met Christus zullen de gelovigen uit de dood verrijzen. De „helyghe apostolysche kaercke” (R 2 v) predikt, als Job ⁷⁾ en Paulus ⁸⁾, de opstanding des vleses.

⁴⁾ Matthaeus XXII, 37-40.

⁵⁾ Romeinen III, 13.

⁶⁾ Openbaring VI, 16.

⁷⁾ Job XIX, 25.

⁸⁾ Cor. XV, 54.

St. **Mensche**, die eerst uitriep:

„Heb ic niet ghedaen veil dueghdelicke waercken,
Zodat ic rechtvaerdigh ben” (P 4 v),

eindigt nu met God te loven, omdat hij „zonder verdienste gheloont” is (R 3 r).

In de *Bibl. Belgica* noemt men het Antwerpse spel, met dat van Audenaerde, de enige uitzondering op de (Reformatorische) regel. Er wordt verondersteld dat de auteur zijn best doet om zijn werkelijke (ketterse) gezindheid te bedekken. Ook Blommaert noemt dit stuk in zijn oplossing *Rooms*. J. Loosjes neemt hiertegenover stelling; z.i. wordt het geloof „zoo zeer en zoo eenzijdig op de voorgrond gesteld, dat men den vervaardiger van het spel moeilijk zuiver Katholiek kan noemen”. Dit oordeel is juist. Al komt de „helyghe apostolische Kaercke” er eens in voor, het stuk is zo enkel-Bijbels en zonder enige verwijzing naar Kerkelijke traditie of Kerkelijke heilsleer, dat men het voor een goede vertegenwoordiger van de evangelische gedachte der Reformatoren houden mag. Dit zuiver Christelijke spel is niet kerkelijk; het spreekt zich niet uit voor een nieuwe Reformatorische kerkorde, maar in zijn a-kerkelijkheid is het zeker niet specifiek *Rooms*.

Axcele (R 3 v—T 2 v)

Zinspreuk van de kamer: „Broederlicke liefde” ¹⁾.

Antwoord: „Een goe wel gheruste conscyencye” ²⁾.

Personen:

Vierigh apettijt;
Broederlijcke liefde;
Zonder ærgh;
Diversche opynye;
Schriftuerlic verstandt;
God de Vader;
Waerheyt.

¹⁾ Volgens G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 235; het in de 4^e-uitgave afgebeelde blazoën geeft een symbolische voorstelling van een „bloeiend” kruis. F. Caland geeft op: „in broederlijcke liefd” (zie aant. 2). L. Willems (zie aant. 10, Hfdst. III D) en A. L. de Vlaminck (*Vad. Mus.*, V, blz. 88) geven als zinspreuk: „God ontcommer elcx herte”.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/11. Het Axelse gemeentearchief bevat geen stukken van de Rederijkerskamer, wel geven de stadsrekeningen een enkele herinnering aan de mededinging aan het landjuweel, bijv. in de stadsrekening van 1538-39: „Item betaelt Lieven Pit van dat hij bij laste van scepen geweest heeft te Gendt met deken en guldebreeders van de rhetoryke omme te lotene, metten anderen steden en durpen es (?) June en vachierde (?) 4 daghen ten 12 stuivers sdaechs maect 2 karolus guldens 8 stuivers”. (Vriendel. mededeling van den heer J. R. de Jonge, Axel.) De publicatie van F. Caland in *Kroniek van het Hist. Gen.*, 24, 1868, 5de Serie, 4de deel (speciaal blz. 394-397 over de Rederijkers) geeft geen nieuws over 1539.

In dit spel komt geen „Stervende Mensche” voor; Vierigh apettijt poneert de vraag en leidt de besprekingen, waarbij Broederlicke liefde zijn raadsman is. Een eigenaardige rol vervult Diversche opynye; hij is niet de ketterse figuur, die den mens verleiden wil; immers telkens komt hij met een antwoord dat gefundeerd is op een woord van Evangelisten of profeten. Toch voldoet dit antwoord Vierigh apettijt nooit. Zo vormen „geloof en doopsel” (vgl. Matth. XXVIII, 19) geen goed antwoord, omdat het tweeledig is en slechts één antwoord vereist wordt! Ook mag Diversche opynye niet Christus' verdienste primair stellen, want: is er dan geen eeuwig vuur? „Gods milde gracye” geldt toch niet voor hem die in doodzonden sterft? Neen, Vierigh apettijt en Broederlicke liefde nemen van Diversche opynye geen oplossing aan; hij is te „onvaste en onghestichtigh”. God zelf roepen ze aan en God de Vadere zendt het Schriftuerlic verstandt en De waarheyt, die „een goe wel gheruste consciencye” de hoogste troost achten. Uitspraken van oud- en nieuwtestamentische figuren, o.a. uit de Psalmen, van Petrus, Lucas, Johannes en Paulus vooral, dienen om dit te bewijzen. Diversche opynye waagt nog een poging; is het geloof, de hoop, de verdienste van Christus niet veel meer waard? Schriftuerlic verstandt stelt hiertegenover als „conditio sine qua non” het geruste geweten. Immers: „waer zuvere consciencye ghebreict // goet en oprecht, daer zo moet troost deynzen” (S 4 v). Dat geruste geweten verkrijgt men uit de goddelijke belofte, uit Christus' lijdén:

„Wt bloedt Christi als wt een ghemeene badt,
 Zuverende ons consciencye van
 Alle vlecken, om wel te dienen dan
 Den levenden god” (S 4 v).

Vier „figueren” verduidelijken het gesprokene: Jacob stervende; de zeven macchabeën, die „reyn, zuver, onbesmet” stierven in rustig vertrouwen op God; Jezus aan het kruis tussen twee moordenaren, waarvan de ene vergiffenis verkreeg, en Stefanus die gestenigd werd. Al de martelaars konden de pijn verdragen, omdat hun geweten gerust was.

Merkwaardig is de rol van Zonder ærgh, die door zijn platvloerse reacties een soort zinnkensrol vervult. Zijn opmerkingen zijn niet zeer geestvol, maar hebben blijkbaar geen andere bedoeling dan om aan te geven hoe de gewone, alledaagse mens staat tegenover het geestelijke leven. Het is dezelfde nuchtere, realistische grappigheid, die ook tegenwoordig nog velen uit „het land van Axel” kenmerkt. Voortdurend komen de vulgaire gezegden van Zonder ærgh tussen het betoog in: Als Schriftuerlic verstandt het gerust gemoed vergelijkt met een „geduerighe(r) maeltijt goet // Daer wy al tzamen verre ende wijdt zoet // Ghenoodt zijn” (S 3 r),

valt **Zonder ærgh** in met een: „Waer ic daer gastigheyt, hoe zoudic smullen // En van die maeltijt mijn buucxkin opvullen”. Verlangen naar de dood is hem ook zeer ver:

„Al ware den troost noch zevemael zo groot,
Ic en zoude daer omme die doot niet prijzen,
Maer caemze, ic zouze mijn moerkin wyzen,
Ic ware lievere bij mijnen schapen” (S 3 v).

De ernstige figuren vermanen hem „gheen gekijf” te maken en zijn „zotten praes” (T 2 r) te staken, wanneer hij bij Stefanus' steniging uitroept:

„Duer dat anschauwen, willet sluuprat draghen,
Want vreeze zou my wel duer tcuupgat iaghen,
I, zoudic zo mijn leven henden? Eylaes!” (T 2 r.)

Dit spel van „dartisten wt den vier melcteelen” (T 2 v)³⁾ is stuntelig en soms duister geschreven. Het maakt een weinig originele indruk. De keizer en de landvoogden worden met eerbied genoemd, wat misschien op een conservatieve geestesgesteldheid wijst. Maria komt wel even als Moeder van Jezus ter sprake, maar heeft verder geen betekenis voor het geestelijk leven. **Schriftuerlic verstandt** wijst de weg tot de waarheid, niet de Kerk heeft deze taak. Zo enkel Bijbels en speciaal Paulinisch is het spel, dat er in ten duidelijkste een godsdienstig besef, buiten de Kerk om, tot uiting komt. Hoewel dus niet bewust en opzettelijk stelling tegen de Kerk genomen wordt, speelt deze zo weinig een rol, dat we zeker niet van een Rooms spel kunnen spreken. Integendeel, het bevat veel ketterse elementen.

Thienen (T 3 r—X 2 v)

De zinspreuk van de kamer: „Filius Meus Dilectus”;¹⁾ ook staat op het blazoen: „Fons gratia, vite, misericordie”.

Antwoord: „De ontfermhertigheyt des heeren”²⁾.

Personen:

Ionstich herte:
Lieflic begriip:

³⁾ De naam van de Axelse kamer was: „De vier Melcteelen”, zie G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 235 en hiervoor blz. 52.

¹⁾ G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 287, geeft de kamers van Thienen fout op. Immers, de beide vermelde zinspreuken staan in de Gentse bundel op één blazoen afgebeeld.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 278; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/12; W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, III, S. 463; Altmeyer, *Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas*, Den Haag 1886, p. 161, 162; P. V. Bets, *Histoire de Tirlemont*, Louvain 1861, II, p. 42-44.

Eerlicke ionste;
Stærvende mensche;
Schijn van heiligheyt;
Ydel voortstel;
Schriftuerlic zin;
Figuerlic bewijs.

Terwijl in de meeste der Gentse spelen de proloog den lezer reeds midden in de theologie plaatst, is er hier een duidelijk onderscheiden voorspel, eindigend met:

„Valter wat fauten, wilter niet naer pinnen,
Hooft, ziet, zwijght, tspel gaen wy beghinnen”.

Ionstigh herte bezingt het mooie jaargetijde in een losse trant, die ongewoon is voor de Gentse bundel:

„Minlick in sayzoene
Thertekin my verfraeyt
De veldekins staen groene
Met blomkins bezayt.
Hoe zoudic ghetrueren,
Van herten zijn verdrayt!
Vliedt wegh alle rancueren!
Wel ben ic ghepaeyt” (T 3 r).

Een dialoog in dezelfde geest tussen **Eerlicke ionste** en **Lieflic begriip**, vermoedelijk gezongen evenals het geciteerde vers, volgt dan.

In het spel zelf is **Stervende Mensche** het meest aan het woord. Hij heeft zich bij zijn naderend einde neergelegd, immers „Elckerlijck heift zynen tijt en taetse” (T 4 v). **Schijn van heiligheyt** en **Ydel voortstel** komen hem op de proef stellen. Hun orde moet hij aanvaarden, in hun heilig kleed late hij zich begraven. Zij verheffen er zich op: „Ons oorden heift die gracye alleene” (V 1 v). Al bieden ze nog zo tegen elkaar op, succes hebben ze niet, en ze verwijderen zich met een „Thoyn, ic ga dryven” en „Ic rume ooc tcrijt // Hier langhe te blyven, waer cleyn proffijt” (V 2 r). **Stervende mensche** dankt Jezus dat hij „de gasten ontledight” is (V 2 r) en geeft een uitvoerige parafrase van de Apostolische Geloofsbelijdenis (V 2 r, v), telkens doorspekt met „By dordonnancye der helygher kaercken”. Als „zalyghe helpers” staan **Figuerlic bewijs** en **Schriftuerlic zin** hem bij. Zij wapenen hem met de staf des geloofs, en de wapenen „der charitaten” (V 3 v). Met Christus strijde hij en op Gods oneindige barmhartigheid vertrouwe hij. Dit heeft **Stervende mensche** steeds gedaan, dagelijks wandelde hij naar Christus' geboden. Zijn werken acht hij echter van geen waarde. Daar komen **Schriftuerlic zin** en **Figuerlic bewijs** tegen op; de rechtvaardige toch zal bloeien als een palmboom en eeuwig zal zijn loon bij God zijn (vgl. Psalm XCII, 13; Rom. V, 1).

Stervende mensche geeft nog eens een uiteenzetting van wat zijn grootste troost is „Opdat elc maercke, als in eenen speghele // En tzelve beware voor eenen zeghele” (V 4 r).

Zoals God reeds zovelen uit Oude en Nieuwe Testament zijn genade betoonde, zal hij het ook nu den mens doen. De Sacramenten van de Kerk vloeien uit deze ontferming Gods voort. Tot het publiek richt **Schriftuerlic** zin zich met de vermaning:

„Zo zuldy ghenooten, staerft vry blylick.
Alle de weldaedt die oyt ghedaen // wiert,
In der helygher kærcken oft begaen // wiert
Staet vast in tgheloove” (X 1 r).

Stervende mensche acht de dood „niet een myte”; hij verlangt er naar en smeekt vele malen „Haelt my Jesu . . .” Zo sterft hij met een „Heere, in uwen handen beveil ic mynen gheest”, en **Schriftuerlic** zin met **Figuerlic** bewijs binden het den toeschouwers op het hart: „betrauw t op Gods ontferming” en niet op u zelf:

„Al hebdy een Christelic leven gheleydt
En wilt alleene daer op niet bouwen” (X 2 v).

Zeer sterk valt in dit spel de nadruk op Gods liefde, niet op het geloof van den mens. Telkens wordt de Kerk erbij gehaald, terwijl die Kerk hier toch niet het medium tussen God en mens is. Het is alsof opzettelijk en ostentatief de Kerk genoemd wordt; ongetwijfeld is het stuk van bewust Katholieke strekking. Toch neemt de Kerk-leer geen centrale plaats in; het betoog is louter Bijbels en vertoont veel overeenkomst met de stukken, die bewust anti-Katholiek zijn. De auteur lijkt mij iemand van een Bijbelse, evangelische vroomheid, wiens godsdienst zijns ondanks buiten Kerk en Kerkelijke traditie dreigt te komen. In geen geval wil hij echter met de Kerk breken en daarom betuigt hij gaarne afhankelijkheid aan Kerk en Sacramenten.

Meenene (X 3 r—Z 2 r)

Zinspreuk van de kamer: „Wij hoppen bruers” ¹⁾.

Antwoord: „De roerynghe sghheests, betughende den pays met Godt” ²⁾.

Personen:

Troostelic nopen;
Gheestelic verstant;

¹⁾ Zo vermeldt tenminste G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 274. De rebus van het in de 4^e uitgave afgebeelde blazoën bleef mij voor een deel duister. Als letters komen er enkel op voor: Re — ri — ka (= Rederijkerskamer).

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 277; *Bibl. Belg.* I, 23, S. 221/12; over de zinspreuk van de „Barbaristen” van Meenene zie ook *Belg. Museum*, II, blz. 330-333.

Schriftuerlicke approbacye:
Menigh goet herte.

In dit spel is geen strijd om de ziel van den stervenden mens, geen duivel en geen God. Het is een rustig betoog, waarin de waarde der heilsgeschiedenis voor ieder mens persoonlijk afhankelijk gesteld wordt van de werking van de Heilige Geest. Het hele stuk door wordt gewezen op de noodzakelijkheid van persoonlijke geloofsverzekerdheid. Alle uiterlijke dingen geven niet de hoogste troost; met alle goede werken zijn de mensen nog „onnutte dienaers“, „niet de minste gracye des heren waardigh“ (X 4 r). Niet de werken zijn primair, doch de geest waaruit ze geschieden:

„Nemaer een levende gheloove rechtvaerdigh
Duer liefde waerckende, zo Paulus schrijft
Dat es een sonderlijnghe dueght“ (X 4 r).

Tot hier toe wordt de traditionele Roomse leer gevolgd van de „fides caritate formata“, waar tegen Luther schreef: „Unsere Pabisten und Sophisten haben dergleichen auch geleret als nemlich, das man solt an Christum glauben, und das der Glaube die Grundfeste were der Seligkeit. Aber doch künde derselbige Glaube niemand gerechtmachen, es were denn fides formata. Das ist, er hette seine rechte Gestalt von der Liebe zuvor empfangen. Dieses ist nicht die Wahrheit, sondern ein eitler, ertichter Schein und falsche triegliche Teuscherei des Evangelii“ (gec. bij M. van Rhijn, t.a.p., blz. 169, 170). Nadrukkelijk stelt de auteur van het spel van **Mee-nene** het z.i. ontoereikende dezer heilstheorie vast. Immers al sterft men in dat geloof, al kent men Gods genade, al betrouwt men op Gods woord en Christus' lijden en middelaarschap, toch staat men nog van verre toe te zien, zonder werkelijk deel te hebben aan de hoogste troost. Zo ook de apostelen:

„Zy waren zonder zonden God behaghende
Met een goet gheloove hem liefde draghende (Y 1 v).

Ja zelfs kan van hen gezegd worden „God hadde hemlien met zynen gheest verchiert“. En toch ontbrak hun

„om claer te belydene
En om voor den name gods te strydene
Den meesten troost noch vul van perfeccyen“ (Y 1 v).

Alleen werkelijk troost vindt de mens bij de „blyde roerijnghe des helighs gheest“ (Y 2 r), de trooster, door God in Zijn naam gezonden. Hierdoor krijgt de mens volledige zekerheid door deze „ontpeynzelic“ grote troost, die alle zinnen te boven gaat (zie Filipp. IV, 7) en waardoor Gods dienaren gesterkt worden. Nu noemt het spel de apostelen toch ook onder hen, die door dit goddelijk licht beschenen werden. Vele bijbelplaatsen worden

geparafraseerd uit Johannes, Paulus, de Psalmen, Job. Dit betoog „by redenen schriftuerlic” (Y 3 r), wordt gevolgd door een „figuere”, nadat eerst een voorbeeld het gesprokene verduidelijkt heeft:

„Exemple, daer zullen zijn twee ziecke lieden,
Den eenen betraut hem int woordt gods // jin
En op Christus beloften die daer in // zijn,
Nochtans zo es hy tot in de doot bedrouft,
Tdoleur der ziecten hy smaect en prouft.
Hy claeght als Ezechyas de conijngh dede, ³⁾
Hy bidt om tleven met innygher bede.
Dander ziecke gheestelic triumpheirt,
Die van sgheests roerijnghe es gheinspireirt,
Ghetughe hebbende vanden pays gods lustigh,
Een ærfghenaem tzyne met god gherustigh.
Hem en magh tribulacy noch belet nozen,
Hem dijunct, hy light in een bedde met rozen,
Beghaerende met vieryghen apetyte
Om van dit lichame te zyne qwyte” (Y 3 r).

Als de gordijnen weggeschoven zijn (Y 4 r), ziet men dan de tocht van de kinderen Israëls door de Rode Zee; vervolgens een zieke met dood en duivel voor zich en zich kerend naar den gekruisten Christus; dan Jacob, die op zijn ziekbed zich verheugde „in den mistyken leeu van Juda” (Y 4 v), waardoor hij een „schauwe des troosts” mocht zien. Tenslotte zien de toeschouwers den moordenaar aan het kruis, die door „sgheest roerijnghe” (Y 4 v) den troost ontving die alles te boven gaat.

De vraag nog-Katholiek of reeds-protestant is hier niet te beantwoorden. De auteur neemt een tussenpositie in. Het accent ligt op het persoonlijke karakter van de heilsboodschap, en de Kerk komt niet ter sprake. Mensen als de auteur van dit spel zullen meestal tenslotte bij de Hervormden zich geschaard hebben, omdat bij dezen ook zo sterk de nadruk valt op het individuele van het Evangelie. Dat een stuk als dit in 1539 suspect was, ligt voor de hand.

Bruessele (Z 2 v—BB 2 r)

Zinspreuk van de kamer: „Om beters wille” ¹⁾, waarboven staat:
„Helich helich, helich, Zydy god boven al, Die daer es, was
ende commen zal”.

³⁾ Ezechyas = Hiskia. (Zie Br 467 A.) Gedacht wordt aan 2 Kron. XXXII, 24, 25.

¹⁾ Blijkt uit het in de 4°-uitgave afgebeelde blazoën. Zie ook G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 241.

Antwoord: „De beloftenesse Gods”²⁾

Personen:

Menschelick verstandt;
Gheestelic zin;
Aude serpent;
Staervende mensche;
Vernuftigh succours;
God, de Vader;
Tlevende Woordt;
Christus ant cruce;
Gheloove;
Liefde;
Hope.

Dit spel verkreeg „Den vijfsten prijs, II zelveren // Coppen, weghende II marck // troys”.

Vooraf gaat een tien-regelig lied van **Gheestelic sin**, waardoor bij **Menschelic verstandt**, na de duisternis, de „schemelijnghe des daeghs” ontstaan. In de 4°-editie van Joos Lambrecht is dit vers weggevallen, waarom het hieronder afgedrukt wordt:

„Een lustich rijs bloeyt nu om prijs
Int Ghendtsche pleyn ghegheven,
Doer tgoet avijs der Heeren wijs
Binnen den lande verheven.
Noyt schoonder troost beschreven,
Dees bootschap brengt ons dleven,
Wij scheppen vruecht, los van gheschille,
In Christum met iolijte,
Om beters wille,
Alst past by appetijte”.

In de proloog waarschuwt **Gheestelic sin** tegen „veil ghedichte boucken // Die van veil wyze meesters zijn ghecomponiert”. Al die eigen-wijsheid maakt den mens trots; den eenvoudigen heeft God zijn wijsheid geopenbaard. Al steunen „meesters en doctoren” op de boekenwijsheid, al approbeert de Kerk dit, men zij er voorzichtig mee: „veil bouxkens maken en heift gheen hende” en „in vele es perijckel gheleghen” (Z 3 v). Gods woord gebruike men, maar „ootmoedigh”, men ga er niet „curieuzelic” mee om (Z 3 v).

In het stuk-zelf is **Doude Serpent** de eigenlijke tegenspeler; hij klaagt over de ongunst der tijden voor zijn „affeccye”; velen die lang onder zijn „subieccye” waren, hebben nu Christus' naam ver-

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/12, 13; voor een afbeelding van het blaazen zie M. A. P. C. Poelhekke, C. G. N. de Vooys, G. Brom, *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuurgeschiedenis*, Groningen 1933, plaat 35, blz. 18.

koren; tevergeefs probeert hij den mens te lokken „naer (z)ijn oudt costumkin”. Dagelijks vermindert zijn invloed, „Och Christus es weder op een nieus gheborn” (Z 4 r). **Stervende Mensche** schijnt echter voor hem een gemakkelijke buit te worden; immers door alle „vremde opinyen” weet de mens geen weg meer:

„Ic en weet wat wegh beghinnen of henden.
Deen roupt Christus hier, dander Christus daer.
Deen zeyt tes gheloghen, dander zeyt tes waer.
Om devangelye zy twisten en kyven,
Deen maect hem packen zeer lastigh en zwaer
Ende dander wilt hem vryheyt toeschrijven”.

Doude Serpent weet voor hem wel uitredding: „volght daude ³⁾ statuten // Die u anders ghehouden hebben dus langhe”. Dat wil **Stervende mensche** niet; hij heeft iets vernomen van de vrijheid, die de Bijbel leert, en deed het voorgeslacht niet de deugd „by bedwanghe”? Dat is dwaas, volgens **Doude serpent**; hebben dan zoveel geleerde mannen van vroeger gedwaald? **Doude serpent**, geholpen door **Vernuftigh succours**, brengt **Stervende mensche** bij de dood. Weinig hoop wordt hem gelaten: „twijfel” en „crancke hope” kunnen hem „in sdoots camer” niet redden. Zo eindigt immers alle menselijke leven, in „tdal van weenen” (Z 4 v). De duivelse machten brengen **Stervende mensche** in zo'n zielsnood, dat hij God aanroeft. Deze brengt **Dlevende Woordt** met zich om te troosten. God is er om te troosten en zijn „rijcke ghenadyghe schat” is er voor allen die in hem geloven. Aan „de belofte gods” moet **Stervende mensche** vasthouden en dan zal hij „gods groote mysterye” zien. Reeds aan Adam werd de dood van Satan toegezegd en tegenover Abraham vernieuwde God zijn belofte. **Doude serpent** heeft den mens zo beangst gemaakt voor zijn zonden, dat hij niet op genade durft hopen. Hij heeft immers de wet niet vervuld! De wet heeft echter geen macht over den mens:

„Zy en verdomt niet, noch en maect zaligh noch reyn,
Maer zy gheift kennesse der zonden certeyn” (A A 3 v).

Christus aan het kruis toont de rijkdom van Gods liefde; tevergeefs poogt **Doude serpent** door „Daer zijnder veil gheroupen en luttel vercoren” den mens zijn hoop te ontnemen. Christus is de erfenis, aan Adam en Abraham beloofd. Hangende aan het kruis,

³⁾ Dat hiermee de oude Roomse kerkleer bedoeld wordt, blijkt ook uit hetzelfde gebruik van „douders” bij Anna Bijns. Zie **Refereinen**, ed. Bogaers-van Helten, 1ste Boek, Ref. X, 13: „Hout u aen dat douders hier voortijds seyen”, en t. a. p., Ref. XIV, 9, 15, waar het cynisch luidt: „Doude gesellen hebben te scherp gescreven”. Zie ook Marnix, **Bijencorf** (ed. Brussel, 1858, II, blz. 87), over de ketters: „sy en doen niet als hare voorvaders”. Vgl. Hfdst. IV, aant. 21 (blz. 116).

spreekt Christus op het toneel den mens toe: „Ic ben de vuldoeynghe van uwer schult”. Hier wordt de hel opgebroken, Satan gebonden. Tenslotte wordt Christus' verrijzenis getoond, waardoor hij „de doot gheheel tonder ghebracht” (B B 1 r) heeft. Voorts ziet men als figuree „Christum zittende // ter rechter handt // zijns vaders hebben-// de onder hem zonde // doot, helle, &c”.

Menschelic verstandt trekt de conclusie: hij die eerst steunde op „vele ghedichte bouckin” (B B 2 r), erkent nu dat gods belofte „den meesten troost” geeft.

Wat over **Doude serpent** meegedeeld werd is genoeg om te bewijzen dat dit Brusselse spel kritisch staat tegenover de overgeleverde Kerkleer. Een zuiver Bijbels Christendom wordt er tegenover gesteld, terwijl men zich niet inlaat met de theologische twistpunten. Katholiek wil dit spel niet zijn; de kerk speelt er geen rol meer, en men stelt de nieuwe opvatting tegenover wat „daude statuten” voorschreven.

Caprijcke (B B 2 v—D D 3 v)

Zinspreuk van de kamer: „Ses al in therten” ¹⁾.

Antwoord: „De ontfermhertigheyt godts midts Hope” ²⁾.

Personen:

Dwaze iongheyt;
Vieryghe lust;
De Mensche;
Gheboove;
Der zonden voetzele;
Conscyencye;
Zalyghe leerijnghe;
Redene;
Hope.

Het spel van Caprijcke neemt een aparte plaats in. Het is levensdiger dan de andere, wat al blijkt in de proloog, waar **Verdwaesde iongheyt** en **Vieryghe lust** als zinnemens ³⁾ het publiek vermaken en om strijd zich beroemen op hun duivelse streken. Wat echter bovenal dit stuk van de andere onderscheidt, is de systematische opzet. In verscheiden spelen wordt het beeld van de reis gebruikt: een uitlokkend „waer light de reyse”? gaat bij **Leffynghe** (A 1 r), **Nieuport** (L 2 r) en **Brussel** (Z 3 r) vooraf aan het verhaal van de

¹⁾ Aldus G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 264. Het in de 4^e uitgave afgebeelde blazoen heeft als inschrift: „De Caperycsche Bergemisten” en daaronder in een hart zes keer het woord „al”.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 277, 273. *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/13.

³⁾ Zie Kalff, *Gesch. d. Ned. Letterk.* 16^e eeuw, I, blz. 286.

menselijke nood ⁴⁾). Hier echter vinden we een volledig uitgewerkte allegorie over de „pelgrimage” van den Christen ⁵⁾).

De duivelse machten **Verdwaesde iongheyt** en **Vieryghe lust** willen „al dat ter wærelt lepel lecken magh” (BB 3 r) verleiden en ze bluffen tegen elkaar:

„Ghy hebter veil bedroghen
En ghy bescheten” (BB 3 r).

Als ze „ghinder leecke en claercken” zien staan, komen ze er op af; misschien valt er een „instrucy” te geven! **Mensche** wordt hun slachtoffer: „Ziedt my dien sulfus commen in de bane” (BB 3 v). Van **Ghelooove** heeft **Mensche** 's Heren Woord als lantaarn gekregen en een stok, genaamd Vertrouwen op God, terwijl hij een „cleed van innocencyen” draagt. **Ghelooove** wil hem den „gheplaenden wegh” doen passeren en „dezen leelicken stranghen wegh beterden” (BB 4 r) laten. Al spoedig gelukt het aan **Verdwaesde iongheyt** en **Vieryghe lust** **Mensche** op de andere weg te brengen; die loopt immers veel gemakkelijker: „Men zouder by naes met zocken op dansen” (CC 1 r). In een herberg, „de Poel van desperacyen”, landt men dan aan; de waardin, **Der zonden voetzele**, ontvangt hen daar. Het „cleedt van pre-eminencyen” ⁶⁾ vervangt direct dat van de „onnozel”, die „zijn zonder looze perten // zuver van gronde en zuver van herten” (BB 4 r). **Ghelooove** wordt afgescheept: „Tian ghy mueght zitten // Of ligghen daer buten yewers int groene // Tot datmen u roupt” (CC 2 v). **Mensche** valt de waardin om de hals en amuseert zich best; immers „wy en staen nu onder niemants correccye” (CC 2 v). Een drinklied wordt gezongen en dan komt plotseling **Consciencye** binnen en zij, „baetzouckere noch schumere” (CC 4 r) zal, geholpen door **Zalyghe leerijnghe** en **Redene** den verdoolden mens terugroepen. Gemakkelijk valt dit hun niet, immers **Vieryghe lust** coupeert alle aanvallen met een: „Hy heift ons procuracye ghegheven // Ghy mueght wel verfyghen, zynen mont es in tslot” (CC 4 v). Zo spoedig echter bij **Mensche** het zondebesef ontwaakt, vertrekken de verleiders met stille trom („verfyghen wy zonder trompet” (CC 4 v)). **Hope** komt dan **Mensche** tegemoet, die zijn rechtvaardig vonnis verwacht. Gods „ontfermhertigheyt” — zo betoogt **Hope** — gaat zijn „iusticye” verre te boven. Dit wordt geillus-

⁴⁾ Ook in *Een tafelspel van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt*, ed. Pijper, blz. 374 is dit het geval.

⁵⁾ Reeds Loosjes t. a. p., blz. 273, maakte een vergelijking met Bunyans „Eens Christens Reize naar de Eeuwigheid”. Het beeld van de reis is ook in wereldse spelen zeer gewoon. Vgl. Luijstervinck, 550: „Waer sijdi op de reijse”; Stoett, *Moortje*, blz. 164, aant. regel 1301.

⁶⁾ „Praeeminentie” wordt in *Ars Notariatus*, Antw. 1585, A 5 v, verklaard als: „hoocheyt, te boven gaeninghe”. Zie ook Ref. Meesene, *Int zotte*: „Die in alle dijngh zoucken de prehemynencye”.

treerd door een figurere over „Benadab, conijng van Syryen”, die van Israëls vorst genade ontving, en over den verloren zoon, die „in gracyen ontfanghen werdt”. Mensche kan dan het „cleed van innocencyen” weer aandoen, omdat hij op Gods ontfermende liefde vertrouwt.

Dit stuk vermijdt alle actuele vragen; specifiek Katholieke gezichtspunten ontbreken evenzeer als Reformatorische ⁷⁾. Anti-Katholiek is de strekking dus allerminst; alleen valt het op, dat met geen enkel woord gerept wordt van de Kerk en Haar belang voor den Christen.

X Audenaerde (D D 3 r—F F 2 v)

Zinspreuk van de kamer: „Pax vobis” ¹⁾.

Antwoord: „De ghetughenese des gheests dat wy kinderen Godts zijn” ²⁾.

Personen:

Stærvende mensche;
Gheloove;
Hope;
Charitate;
Schriftuerlic bewijs;
Figuerlic troost.

Door sommige schrijvers wordt het waarschijnlijk geacht, dat Matthijs de Castelein de vervaardiger is van dit spel. Hij toch wordt in 1527 vermeld als factor van de Audenaardse kamer, welk ambt hij tot zijn dood in 1550 bekleedde ³⁾. Op naam van dezen priester en notarius apostolicus ⁴⁾ staan 36 esbatementen, 38 tafelspelen, 30 wagenspelen en 12 Spelen van sinne. Het Gentse spel zou ons weinig naar kennismaking met al deze pennevruchten doen ver-

⁷⁾ In de *Geschiedenis van de gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*, door Frans de Potter en Jan Broeckaert, 2de Reeks, 2de deel, blz. 147 vlg. heet het, dat Capryke's spel „evenwel nog niet door de nieuwe denkbeelden besmet” was. — De commissarissen, die de gemeenterekeningen moesten nazien, protesteren tegen de hoge kosten aan de mededinging op het landjuweel verbonden, „interdicerende expresselick meer zulcken excessiven cost te doene”.

¹⁾ Blijkt uit het in de 4°-uitgave afgebeelde blazoën. Ook G. D. J. Schotel *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 280. De kamer won veel prijzen: „derden prijs van het schoonst inkomen; derden prijs van het referen in 't vroede, vijfdien prijs van het esbattement, derden prijs van het liedeken”, Hs. Kronyk van Audenaerde, Fo. 155 v, gec. door D. J. van Meersch, *Belg. Mus.* VII, blz. 43.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 277; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/5, 6.

³⁾ Joh. van Leeuwen, *Matthijs de Castelein en zijne Const van Rhetoriken*, Utrecht 1894, blz. 7.

⁴⁾ Joh. van Leeuwen, t. a. p., blz. 6.

langen; men kan erop toepassen wat Joh. van Leeuwen schreef over Casteleins godsdienstige poëzie: „onwaar en gewrongen, droog en vervelend” 5). Men ontkomt niet aan de indruk, dat de auteur dit spel niet schrijft omdat hij iets te zeggen heeft, maar „omdat het zijn taak is, om den broode” 6). Het is echter zeer de vraag of we op grond van het Audenaardse spel iets mogen zeggen aangaande Casteleins schrijverstalent. De vaak uitgesproken mening 7), dat hij de auteur van het Audenaardse zinnospel van 1539 is, berust op de stelling, dat de factor van een rederijkerskamer steeds de auteur van alle door die Kamer gespeelde stukken moest zijn. De verzameling van **Trou moet blijcken** is er om het tegendeel te bewijzen. Wel valt het niet te ontkennen, dat het waarschijnlijk is, dat een spel waarmee men op een belangrijk landjuweel meedong naar de prijs, eigen werk was, maar al kwam het uit eigen kring, is het dan strikt nodig dat de factor de schrijver ervan is? Met zekerheid kan de vraag naar het auteurschap van het Audenaardse spel niet opgelost worden. Wel is er nog een kleine aanwijzing, die voor M. d. Casteleyn pleit: een der refereinen komt onder de voorbeelden in de **Const van Rhetoriken** voor 8). Een bewijs is dit echter ook weer niet.

De inhoud is als volgt :

Gheloove, de „leedsterygghe der dueghden en fundament // zonder wien met god niemant werdt bekennt” (DD 4 r) komt met **Schriftuerlic bewijs en Figuerlic toogh** en deze 3 geleiders spreken hem van de hoop op zaligheid. Die hoop is „een zeker bede duer Gods realigheyt // Van onslieder toecommende zaligheyt // Wt gracyen ende verdiensten ryzende //” (DD 4 v). Geloof, Hoop en Liefde verdrijven alle druk. De Liefde („Charitate”) is („by dat de meester des sentencyen schrijft”) : „liefde — —// Daer god om hem zelven met werdt ghemindt // En onzen naesten om god oft om gods wille//”.

Toch geeft dit niet genoeg troost. Vooreerst: hoe is de mens er van verzekerd dat zijn zonden vergeven zijn? En, al bouwt het geloof den mens op, hier mag hij zich niet op beroemen; immers „wij blijven onvruchtbaer knechten” (EE 1 r; vgl. Lucas XVII : 10) en hij weet niet hoe God met hem handelen zal.

De getuigenis van de heilige geest, komend bij het geloof met de goede werken, geeft waarlijk troost. 't Geloof zuivert den mens; als de ziel „met dueghden dus es bepaerelt // Comt Christus, zoo

5) Joh. van Leeuwen, t. a. p., blz. 27.

6) Joh. van Leeuwen, t. a. p., blz. 94.

7) **Bibl. Belg.**, I, 23, 221/6; J. te Winkel, **Ontw.**, II, 1922, blz. 428; D. J. van der Meersch in **Belg. Mus.**, VII, blz. 54 en 39.

8) Zie F. K. H. Kossmann in **Nieuw Biografisch Woordenboek**, VI, 1924, Leiden, blz. 275.

Ozeas tughet over luut, // Ende trautze int gheloove voor zijn bruid // (E E 2 r). Wanneer Christus de ziel als zijn bruid getrouwd, en door liefde tot zijn dochter en 's hemels koninginne gemaakt heeft, vormt het geloof de ziel tot een gast en vreemde pelgrim „zoo dat ze niet dan op hemels dijnghe past // Daer zou haren brudegom bereedt zal vinden" (E E 2 v).

Het geloof, „de duere van allen dueghden" (E E 2 v), de hoop en de liefde en „ooc ons waercken, hoe vul van vramen" (E E 3 v) worden overtroffen door „tghheests tughenese". Op zich zelf zijn ze alle noodzakelijk, maar niet toereikend. Met nadruk wordt er nog achter gezegd: „zonder goede waercken 't gheloove es doot" (E E 4 r). Vele regels lang zingt het spel dan de lof van de heilige geest, „dblijncsel vanden eeuwyghen lichte" (F F 1 r). Hier in kan de mens rust vinden en kan zijn ziel zich tot haar bruidegom voegen „Dieze vast tot hem treect onghecessseirt" (F F 1 v).

Veel in dit spel doet aan de Katholieke kerk denken; het nadrukkelijk verdedigen van de goede werken, die toch een zekere waarde houden en de volgehouden vergelijking van de ziel-bruid en Christus-bruidegom wijzen op een orthodox-Katholieke sfeer. De overeenkomst met **Meenene** valt op. In beide spelen wordt de H. Geest gesteld boven de gangbare geloofsleer. Toch is Audenaerde minder suspect.

In dit stuk met de weinig persoonlijke theologische speculatie ontbreekt het simpele „geloof alleenlijk" geheel. Wel wordt de Kerk niet nadrukkelijk genoemd en vormen de Bijbelboeken de grote bron van bewijsplaatsen, maar van enige bewust-Reformatorische houding is geen sprake. Integendeel. Anna Bijns zou van den auteur waarschijnlijk weer een duidelijker kleur bekennen geëist hebben, voor ons is er geen aanleiding om van een niet-Katholiek spel te spreken.

Loo, in Vuerne Ambacht (F F 3 r—H H 2 v)

Zinspreuk van de kamer: „Ick vertrycke de Royen" ¹⁾.

Antwoord: „Jesus Christus, advocaet en vuldoender voor Godt den Vader" ²⁾.

Personen:

Stærvende mensche:
Sgheests cracht;
Schriftuerlic woordt.

¹⁾ Volgens het blazoen in de 4^e-uitgave. Ook bij G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 271.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 278, 279; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/14; W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, III, S. 462.

De kamer won de vierde prijs: „III zelveren Coppem, weghende III marck troys" ³⁾).

Slechts 2 personen treden in dit spel op, naast **Staervende mensehe**. Het zijn **Schriftuerlic woordt** en **Sgheests cracht**, die hem uitredding brengen. Hij, die drie doden sterven moet: de geestelijke in Adam, dan de lichamelijke en tenslotte de eeuwige dood, kan gered worden door het zaad, waar tot Adam over gesproken werd: Jezus Christus. Door de zonde beroofde de mens zich van het eeuwige leven; hij „baerde de doot als den loon der zonden" (H H 4 v). Slechts één, die „vry was der zonden vicye" kon „Gods iusticye stellen te vreden" (H H 4 v). De Oud-Testamentische figuren zagen naar dezen Messias uit. De Bijbel zegt het:

„Tzelve ghetuught claer gods gheschreven wet,
Want als hy u de zonde es declarerende,
Es hy u Christum voor troost docerende,
Als de schoolmeester doet zijn scholieren" (G G 1 r).

Een figuren volgt: Christus aan het kruis „en tmotalen serpent met een rolle, Sicut Moyses, etc." (G G 1 r). Christus was het, die onze zonden „liberael" op zich nam, hij „mesmaect naer Esayas verhalen wreedt // Daerlic ghewondt" (G G 1 v).

Telkens komt een oud-testamentische parallel het betoogde versterken, tot het tenslotte luidt:

„Zoo als ghy in Adam ter doot zijt snevende,
Zoo werdt ghy duer Christum weder levende" (G G 2 r).

Ieder, die in Christus geloofd, zal met hem leven. In het laatste oordeel zullen alle mensen verrijzen; maar slechts hij, die „Al zijn cleeren zal hebben ghedwaett reyn // Int bloet des lammekins Christi warachtigh" zal zalig zijn. Hoe kan **St. Mensehe**, van nature zondig, deze verzoening verkrijgen? Christus' bruid, de Kerk, de moeder der gelovigen, heeft als een trouwring om zich mee te versieren, de geest der waarheid gekregen. Niemand liet God alleen staan dan „die zelve ghezont te zyne dochten" (G G 4 r).

Tot wie moet **St. Mensehe** zich wenden: tot den Vader of tot „de creaturen", „die om staercken mijn desolaten moet // voor my bidden, als advocaten goet" (G G 4 r).

Tot Christus, als onze Vader, luidt het antwoord. Maar dan vraagt **St. Mensehe** verder:

³⁾ In Belg. Mus., II, blz. 368 wordt over de behaalde 4de prijs vermeld: „Op deze koppen, kleine kelken niet ongelijk, stond te lezen: **Ic verrycke de Royen**, en zij werden bij plechtige omgangen door drie maegden voor den stoet gedragen en bestonden nog op het einde der voorledene eeuw".

„Es Christus meest in dezen state batende,
Twy raedt my anders menigh gheleert claerck"? (G G 4 r).

Het antwoord van Sgheests cracht is:

„Ziet in eenen wille gheconfirmeirt stærck
Es twarachtigh hoeft Christus met al zijn leden,
Dus en esser niet differentis ghebeden
Van Christo thoofte ende den leden pryzelic,
Maer alle ghelijc teeuwigh leven iolyzelic
Jonnen zy u, duer Christus victorye" (G G 4 v) ⁴⁾.

Een figure, Christus zittende ter rechterhand Gods, maakt dit aanschouwelijk. Toch is **Starvende mensche** niet gerust; zèlf heeft hij geen „satisfacye" gedaan door „dueghdyghe waercken crachtigh" (H H 1 r). Hij voelt zich „een dienaer onnut voor gods ooghen divine" (H H 1 r). Houvast heeft hij allerminst:

„Als ic dies tot vele menschen om raedt ga
Raden my zom anders dueghden te copene
Of in zeker bullen te hopene.
Ander my in trooste om de ziele te lavene,
Raedt mijn doode lichaem te gravene
In vremde habytten" (H H 1 r).

Dat wijst **Schriftuerlic woordt** af:

„Niet duer gaud of zelve verganghelic,
Maer duer tdierbaer bloet Christi perfect" (H H 1 v).

Om ieder die nog beangst is te sterken, liet Christus ons zijn vlees als spijs en zijn bloed als drank, om daarbij te gedenken hoe dit bloed voor de vergeving onzer zonden gestort is. Zoals Christus zijn bruid trouwde, zo wordt door het avondmaal de „broederlike vereenijnghe" vernieuwd.

Als meerdere stukken uit deze bundel ⁵⁾ eindigt ook dit met de bede van Simeon:

„Heere laet nu naer dijns woordts loyaligheyt
Uwen dienær in payze, want u zaligheyt
Mijn oghen ghezien hebben, als mynen troost meest".
(H H 2 r).

Het stuk van Loo is geschreven door iemand die een open oog had voor ongeestelijke toestanden: hij keurt aflat onverbiddelijk af. Zeer Christocentrisch wordt in het begin 's mensen uitredding door Christus' zoendood aangewezen. Toch is dit offer slechts algenoegzaam via de kerk, Christus' bruid. Het avondmaal is

⁴⁾ Loosjes, t. a. p., blz. 281, noemt dit „bezwaarlijk met de Reformatorische beginselen overeen te brengen".

⁵⁾ Zie Edijnghe, regel 489, Aantekening.

geen herdenkingsmaal, maar Sacrament. Genoeg om te laten zien, dat we hier een R.K. stuk hebben, door een niet-behoudend man geschreven.

Cortrijcke (H H 2 v—K K 2 r)

Zinspreuk van de kamer: „God voedt veel sotten”¹⁾.

Antwoord: „Godts ontfermhertigheyt int onderdanigh maken des vleeschs onder den gheest”²⁾.

Personen:

Menygherande ingien;
Claerckelic wten;
Dwoordt der waerheyt;
Gheestelicke verlichtijnghe.

Dit spel verkreeg „Den zesten prijs // eenen zelveren Cop // weghende I marck”.

Menygherande ingien is bezwaard omdat zijn „gheest es ghe-neghen // om weten zaken mijn verstant te baten” (H H 3 r). Claerckelic wten betoogt dat Gods barmhartigheid de hoogste troost is; hierdoor immers stortte Christus voor ons zijn bloed en zijn wij „niet verloren fynaligh” (H H 4 v), en hierdoor ook ontstaat bij ons het geloof.

Augustinus zegt dat God alles vermag, maar hij kan niet het oor weigeren aan het klagen van de mensheid. God kan den mens niet alleen laten, die immers naar zijn beeld geschapen is. En God, „zoo thouck der wijsheyt ons weten doet, draeght staerckelic zorghe voor elcken persooene” (I I 1 r). Dit wordt verduidelijkt door een figure over den Verloren Zoon en den Barmhartige Samari-taan. Ook toont men Christus aan het kruis, die den moordenaar vergiffenis schenkt. Christus' offer gaat alles te boven; de gezonde heeft geen medicijn nodig, de zieke wel:

„Sghelijcx es de goddelicke ghenadigheyt
Principael int verghef der zonden gheleghe
Niet by den toedoene van ouder pleghen
Als offeranden, sacrificyen kendigh,
Ofte duer eenyghen zaken wtwendigh,
Waer mede men god waent zonderlijng paeyen”.

God zelf immers maakte een eind aan deze uiterlijke dingen.
Dwoort der waerheyt zegt het nog eens duidelijk:

¹⁾ Aldus geeft G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 265 op. Het in de 4°-uitgave afgebeelde blazoen heeft geen inschrift, maar de rebus laat zich makkelijk oplossen als: „God voet veel sotten”.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/15.

„Niet duer de wærcken der rechtvaerdigheyt
Die eenich mensche moght hebben ghedaen,
Maer alleene duer zijn barmhertigh voortgaen,
Welcke barmhertigheyt ghelegghen es in got" (II 3 r).

Het plaatsbekledend lijdē van Jezus wordt, onder aanhaling van Jesaja LXIII, gesteld tegenover de veroordeling door de wet, wat met verschillende figueren verduidelijkt wordt. Gods recht om de zonden der mensen te straffen, „ging als snijdend zwaard over Christus" (II 4 v). Daardoor werd Christus de middelaar, de deur, waardoor de mens toegang tot God heeft. **Gheestelicke verlichtinghe** noemt Christus „een ghetrauwe bisschop excellent // Tot God om ghenadigh te zyne eenpaer // De zonde der volcx zwaer". (II 4 v.)

Het betoog, door veel figueren onderbroken, steunt vooral op het boek Daniël. Ook Augustinus en Ambrosius worden geciteerd. Nergens laat dit stuk zich in met Kerk of Kerkleer; de Bijbel is de enige autoriteit. Nergens ook wordt gezinspeeld op actuele vragen; van inhoud is dit spel echter zo uitsluitend Christocentrisch, dat het ten opzichte van de Kath. Kerk als ketters gelden moet.

Edijnghe (K K 2 r—M M 1 r)

Zinspreuk van de kamer: „Penser il faut" ¹⁾.

Antwoord: „De verryzenesse Christi" ²⁾.

Personen:

Mensche;
Vernufftheyt;
Schriftuere;
Wet;
Evangelisch leeraer.

Dit vlot geschreven spel is één geheel: het bevat geen uitweidingen over actuele twistpunten en is toch door de inhoud-zelf actueel. Het Christelijk geloofsleven in zijn ontwikkeling van zonde tot genade wordt zó getekend, dat men gevoelt hoe het drama van zonde en verlossing voor den auteur geestelijke realiteit was. Uiteraard is de uitwerking wat naïef, maar toch zonder te banale uitingen.

Hieronder druk ik het stuk af; naast dat uit Brugghe is het een goed voorbeeld van de Bijbelse vroomheid der Gentse spelen. Het keert zich niet alleen tegen de Roomse „goede werken", de auteur beseft ook dat er een nieuwe tijd gekomen is. Kerk en Traditie zijn

¹⁾ Blijkens het blazoen in de 4^e-uitgave. Ook volgens G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 248.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/15.

niet meer voldoende (L L 4 r), het geloof is iets individueels. De Kerk is, op z'n zachtst gezegd, ontoereikend: een „goedt kint der helygher kaercken” is nog geen Christen, al heeft hij ook „zacken vul aflaten” (K K 4 r). Zo enkel-Evangelisch is dit spel, dat we er duidelijk de komende Reformatie in zien voorbereid, waarbij deze vroomheid meer dogmatisch gefundeerd zou worden.

Wynocxberghe (M M 1 v—O O 1 r)

Zinspreuk van de kamer: „Onruste in genuecht” (?) ¹⁾.

Antwoord: „Tbetauwen dat U Christus en zynen gheest ghegheven es” ²⁾.

Personen:

Speciale zalvijnghe;
Schriftuerlic troost;
Heesscher des wets;
Belemmert herte;
Wel ghetroost herte.

Dit spel verkreeg „Den tweedden prijs III zel // veren Potten, weghende VII marck troys”.

Al bij het begin staat **Heesscher des wets** tegenover **Schriftuerlic troost** en **Specyale zalvijnghe**. God wil, zo zegt de wet, tegenover **Belemmert herte** het recht doen gelden; wel is God goed, maar enkel den goeden, en „Gramschap, benautheyt en tribulacye // Den ghenen die qwaet doen” (M M 2 r). Hiertegenover stellen **Schriftuerlic troost** en **Specyale zalvijnghe** de troost van de Heilige Geest, die de kerken stichtte en de ellende verlicht. Christus stierf niet alleen voor hen „die dueght antieren” (M M 2 v). Voor ieder persoonlijk zond God zijn Zoon („of ic eenigh ware in swaerels speloncken”, M M 3 r). Al is Gods liefde voor velen, voor ieder individueel is ze er niet minder om. Daar is God veel te hoog en machtig voor, meent **Heesscher des wets**: „daer en es gheen blyschap voor den qwaden” (M M 3 v). Onder aanhaling van Paulus komen **Schriftuerlic troost** en **Specyale zalvijnghe** hiertegen op; Christus kwam immers juist voor de zondaren. God verzoende, door Christus, de zondaren met zichzelf:

„Dus es de godheyt principael authuer,
Christus verdiendere en zijn passye zuer
Was vander behoudijnghe het instrument” (M M 4 r).

¹⁾ Aldus G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 292; *Belg. Mus.*, II, blz. 372-374 wordt van de „Berghsche Royaerts” (zie het spel O O 1 r) het blazoen uit de tijd na 1697 beschreven, dat in de 19de eeuw nog bestond. Het is anders dan het blazoen uit 1539, waarvan de rebus mij alsnog onduidelijk is.

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281; *Bibl. Belgica*, I, 23, S. 221/16; W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, III, S. 462.

Zoals door de spijs, die de mond ingaat, alle lichaamsdelen gevoed worden, zo wordt ieder door Christus' plaatsbekledend lijden gesterkt.

„Ghelijc de man duer thuwelic ærft twijf
In al zijn goet en voor huer gheen trezooren sluit,
Zoo heescht Christus elx ziele zijn vercoren bruuft.
Zoo den man betaelt de schult vander vrouwe,
Zoo wilde hy tlast der zielen op hem welven" (N N 1 r).

Voor al deze argumentaties moet **Heescher des wets** zwichten:

„Weet ic een, zy weter zeven tseghen.
Ic hadde veil beter coop ghezweghen" (N N 1 v).

Door Paulus is het goede inzicht verkregen; nu gaan talrijke Bijbelaanhalingen bewijzen hoe „alle goede hebben op Christum ghesleghe // Huer ooghen" (N N 2 r). Jacob, Mozes, Abraham, Adam, Maria en vele anderen, zij hoopten op die troost.

Belemmert herte krijgt vertrouwen in dien „broeder, paeysmaker, advocaet", dien „iuge van onslieder mesdaet" (N N 3 r) en hij verandert zijn naam in „Wel ghetroost herte". De moordenaar aan het kruis verkreeg nog genade; Stefanus, die „oyt gheschuut hadde tsondigh sneven" (N N 4 v), vertrouwde toch niet op eigen deugd, maar op Christus. Zo eindigt **Welghetroost herte** met

„Doe my met Stephanus in vreden slapen" (N N 4 v).

Een langdradig spel, dat toch niet verward is geworden, omdat de tegenstelling zonde-genade steeds wordt vastgehouden. Het accent is zeker ketters³⁾, de inhoud even eenzijdig christocentrisch als bij het spel van Cortrijcke. De Kerk speelt geen rol.

Deynze (O O 1 r—P P 4 r)

Zinspreuk van de kamer: „Doynze om een beter" 1).

Antwoord: „Hope duer schriftuere" 2).

Personen:

Menschelicke crancheyt;
Gods gheestigh verstaercken;

³⁾ Volgens W. te Water, *Historie der Hervormde Kerk te Gent, Utrecht 1756*, blz. 2, behelsde het antwoord van Wynocxberghen „het pit en merg van den Hervormden Godsdienst".

¹⁾ Blijkens het in de 4°-uitgave afgebeelde blazoën. Zie ook G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, Rotterdam 1871, II, blz. 243 en vgl. het spel, P P 4 r:

„En neimt in dancke met uwen raedt verheven,
Donze om een betere tot dezer huere".

²⁾ Vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 281, 284. *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221/17.

Fraey figuracye;
Troost der schrift;
Levende hope.

Een stuk, dat geheel „vertoning” blijft. Wanneer twee bladzijden lang een zwaar theologisch dispuut gehouden is, komt **Mensche** zijn adviseurs aansporen met een herinnering aan de „zeer schoone pryzen” (O O 2 r), die er hier op het landjuweel te verkrijgen zijn voor hem, die het beste antwoord geeft! **Gods gheestigh verstaercken** en **Troost der schriftuere** betogen den mens, dat hij, ook zonder zijn ziel „verchiert” (O O 1 v) te hebben met goede werken, troost ontvangen kan bij Christus. Christus immers heeft voor de mensen geleden. Zijn lichaam rustte, naakt, in de schoot van een vrouw, hoop genaamd. Paulus, David, Job, zij allen rustten in die hoop. **Fraey Figuracye** geeft verzekering van Gods gewisse hulp en haalt daartoe Ezechiël aan (XXXVII, 1-15). De mens is zalig „in hope” (O O 3 v). **Levende hope** brengt ons tot Christus die de dood zijn macht ontnam. Men ga niet eigen wegen en sta Christus niet tegen door eigen werken. Velen doen dat „in eyghen wtghecoren gheestelicheyt”; zij meenen dat hun zaligheid er van afhangt of ze „an tvleesch gheenen cost en wagen”. Ook gaan ze „sectigh ghecleedt”, deze „blende leeders, daer de blende duer wert verleedt” (O O 4 r). Christus is ons hoofd, wij de leden. En „Al es de poorte des levens nauwe // Wy hebben thoof t duere” (O O 4 v). Met Christus zullen de gelovigen verrijzen uit de dood („Hier verryzen de dooden”, is het bijschrift.) Tot beelden laat God zijn lof niet spreken, men lette alleen op het Woord! (P P 1 r).

Als we sterven „duer watere, vier, zwaert of regael” (P P 2 v), dan behoeven we geen priester. Christus immers is onze „priester teeuwighen stonden” (P P 2 v). Men kieze in plaats van hem geen anderen „advocaet”. Hij zit in het eeuwige leven ter rechterhand Gods. Vele Bijbelaanhalingen verklaren het gesprokene; ook zij die onder de oude bedeling leefden, hadden deze „hope” reeds. Zo ook „Abraham, die hertoghe dees gheloofs” (P P 3 v). Hij hoopte „daer niet te hopen en was”. Zo doe de mens het nu ook, als ziende den Onzienlijke.

Eentonig valt het hele stuk door de nadruk op Christus' plaats-bekledend lijden. Alle bijzaken worden als onnut geweerd: beelden, ordekleeding, priesterhulp, vasten, ten slotte is het alles zonder noodzaak. Het zijn alle werken, die Gods werk willen vervangen. Deze strekking is anti-Kerkelijk en de auteur van dit spel zal heel weinig hebben overgehouden wat hem aan de Kerk bond. Mensen als hij zullen weinig nodig gehad hebben om de Moederkerk geheel te verlaten. De overheid deed — van haar standpunt bezien — er goed aan, een bundel met een spel als dit van Deynze, te verbieden.

HOOFDSTUK IV.

Een schoon Tafelspel van drie Personagien, een Prochiaen, een Coster en een Wever.

Dit Tafelspel van bijna 2600 regels is vrijwel onbekend gebleven. G. Kalff heeft het exemplaar uit de K.B. in Den Haag in handen gehad; in de *Geschiedenis Ned. Lett.* 16e eeuw, I, blz. 281, wijdt hij er een dozijn regels aan. In zijn *Gesch. Ned. Lett.* III ontbreekt elke opzettelijke behandeling, alleen komt op blz. 20 een korte vermelding voor. J. Loosjes (*Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1909, blz. 365-370) zag er de waarde van in. Hij bespreekt de strekking, dateert het spel, en wijst op de midden-positie die de Dopers er innemen. Tot een uitvoeriger bespreking of een uitgave kwam niemand. In 1928 vestigde C. G. N. de Vooy in zijn redevoering *Apostelspelen in de Rederijkerstijd* (Med. der Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterk., Deel 65, Serie A, No. 1, blz. 8-10) opnieuw de aandacht op dit ten onrechte niet nader bestudeerde spel. De hieronder volgende uitgave vindt zijn rechtvaardiging in de woorden van professor de Vooy: „Als pendant van *Den Boom der Schriftueren* en het *Apostelspel* had het zeker een uitgave in de *Bibliotheca Reformatoria* verdiend”.

Voor zover mij bekend zijn er slechts twee volledige exemplaren van dit Tafelspel overgeleverd: één druk uit 1565 in de K.B. te Den Haag en één uit 1578 in de Bibliotheek van de Mij. Ned. Letterkunde te Leiden. De beschrijving van deze exemplaren is als volgt.

Editie uit 1565:

Ia: Een schoon Ta=//fospel / van drie Perso—//nagien / te weten: // Een Prochiaen / gheheeten Eygen // ghemack. // Een Coster / gheheeten Mensche=//lijck mensche. // Een Wever / gheeten Evangelis // verstant. //

Ghedruet int Jaer ons Hee=//ren M.D.L.X.V.

Ib:

2a: Prologhe // Want der heylsame conste van Re==thorijcke //

64a r. 23: Finis. //

64b:

8°. 64 bl., A-H⁸, goth., 30 rr.

's-Gravenhage KB; Gent U.B. bezit een onvolledig exemplaar. De laatst aanwezige blz. is G VIII v, laatste regel is 2256.

Editie uit 1578:

Ia: Een schoon // Tafelspel van drie // Personagien / te //

weten: // Eenen Prochiaen / gheheeten // Eyghen ghemack. // Eenen Coster / gheheeten // Menschelijc mensche. // Eenen Wever / gheheeten // Evangelis verstant. // Ghedruct int Jaer // ons Heeren M. D. // LXXVIII. // Ib □ // 2a: Prologhe, // Want der heylsame conste van Re=//thorijcke // . . .

60 a r. 22: Finis. //

60b: □

8°. 60 bl., A-G⁶H⁴, goth., 32 rr. (N.B.: A¹ met randversiering). Leiden Mij. Ned. Letterk.

Hoewel ik nog op twee plaatsen een andere editie vermeld vond, gelukte het me niet enig spoor hiervan te ontdekken in de openbare bibliotheken. Zie hierover Aant. 1.

Reeds bij eerste kennismaking wordt het waarschijnlijk, dat het **Tafelspel van den Prochiaen, den Wever en Den Coster** ouder is dan de oudste ons overgeleverde druk van 1565. Het poogt de „lutherie” uit het begin van de 16de eeuw te preciseren, kiest daartoe allerlei min of meer volksaardige onderscheidingen, en komt nergens toe aan de grote criteria van de 2de helft van de 16de eeuw: Calvinisme en Contra-Reformatorisch Katholicisme. Het is vol van het wrevelig en vinnig verzet der eerste Hervormingsgezinden tegenover de geestelijkheid en wekt onmiddellijk reminiscenties aan **den Boom der Schriftueren** en het **Apostelspel**. Het is echter niet alleen de sfeer van het spel, die op de eerste helft van de 16de eeuw wijst; enkele regels geven ons feitelijke aanwijzingen. Men leest n.l. regel 1023-1028:

„Maer diet beteren souden zijn selve vanden meesten!
Och, men berrent, men hangt nu in geen landouwe,
Maer, God betert, men hangtse nu al in de scouwe!
O, dander hertoge van geldere wasser seer fel oppe.
Tis waer, maer desen hertoghe datser een taey geselle oppe,
Hy stout zijn volc selve in sulck misbaren”.

Reeds J. Loosjes wees er op, dat „dander hertoge van geldere” niemand anders zijn kan dan Karel van Egmond, hertog van Gelre. Deze was fel op de ketterij gebeten en trachtte de inquisitie in zijn gebied aan zich te trekken ²⁾. Berucht werd zijn met gestrengheid uitgevoerd plakkaat van 1529. Zijn anti-hervormde politiek schijnt niet zo zeer uit religieuze als wel uit staatkundige motieven voort te komen ³⁾. In alle geval hield hij lange tijd de naam van verwoed ketterjager. In een stuk van 1547 in het Harderwijks archief ⁴⁾ wordt gesproken over „hartoch Karel l.g., die doch in

saicken der Relligie ind des Christen geloeffs ijverich genoeg gewest ind die Landen (Godt heb loff) oick redelick onbefleckt daeraff gehalten" Hij stierf 30 Juni 1538 en „voor de Geldersche hervormden was zijn dood eene oorzaak van verademing" ⁵). Zijn opvolger was Willem van Gulik („desen hertoge"). Deze stond bekend als begunstiger der Evangelischen, trad in 1541 toe tot de Augsburgse confessie en riep in 1543 Melanchton te hulp om een gezuiverd geloof in zijn landen in te voeren ⁶). Wel stond hij, evenals in Duitsland geschiedde, Sacramentisten en Wederdoopers geen godsdienstvrijheid toe ⁷).

Het contrast tussen Karel van Egmond en Willem van Gulik is duidelijk geformuleerd in een brief van de landvoogdes Maria aan het hof van Gelderland (18 Oct. 1546); zij weigert daarin gratie aan een wegens ketterij veroordeelde met de motivering „qu'il estoit nécessaire de garder cecy estroictement, comme a esté fait du temps de feu Messire Charles d'Egmonde, que le pays estoit tenu net des sectes, pour effacer et abolir ce que du temps du Clévois commençoit à pulluler" ⁸).

Spoedig werd Willem van Gulik genoodzaakt afstand te doen (7 Sept. 1543, bij het verdrag van Venlo). Zo krijgt men op grond van de regels: „men hangt nu in geen landouwe" en „desen hertoghe datser een taey geselle oppe, Hij stout zijn volc selve in sulck misbaren" de terminus a quo: 30 Juni 1538 en de terminus ad quem: 7 September 1543.

Nog precieser kan men dateren met regel 1024: „men berrent nu in geen landouwe". De verdraagzaamheid van Willem van Gulik had nl. al spoedig veel ketteren naar Gelderland gelokt: „Het schijnt dat na den dood van den gevreesden hertog de wederdoopers en andere secten van alle kanten naar Gelderland trokken, trouwens zij hadden hier onder het zwak bewind van den jongen hertog veel minder te vreezen dan onder dat van keizer Karel in de andere provinciën" ⁹). Daar nu komen de Gelderse staten tegen op en ook de hertog zelf duldde dit niet en hij vaardigde het edict van April 1540 uit ¹⁰). Zijn opvolger, René van Châlons, ging in de lijn van dit edict voort. Wel bleven de Gelderse straffen voor de aanhangers der nieuwe leer zachter dan die uit het beruchte keizerlijke plakkaat van 22 Sept. 1540 ¹¹), maar men kan toch ook in Gelre na April 1540 niet spreken van te grote tolerantie. Zeker niet in de overige Nederlanden. „Op dit plakkaet volgde swaere vervolging", zegt Brandt ¹²) over het plakkaat van Sept. 1540 en hij somt slachtoffers op uit de ganse Nederlanden: Leuven, Gent, Vilvoorden, Enkhuizen, Douai, 's Hertogenbosch, „Holland". Regel 1024 („men berrent, men hangt nu in geen landouwe") kan dus moeilijk na 1540 gezegd worden, noch van Gelre noch van een der andere gewesten.

Zo komt men tot de conclusie, dat dit Tafelspel dagtekent uit de tijd van 1538-1540, dus uit dezelfde tijd als **den Boom der Scriftueren en het Tafelspel** ¹³).

Uit de vermelding der Gelderse hertogen leide men niet af, dat het Tafelspel in Gelderland speelt of door een Geldersman geschreven is ¹⁴). De taal van het stuk is uitgesproken Brabants-Vlaams. Bijna elke regel levert hiervan een bewijs. C. G. N. de Vooy's wees al op de vorm **touwe** voor **toe** (T. 148, 971, 1637) ¹⁵).

Zo zijn er vele woorden uit het Zuiden ¹⁶). Het gaat buiten het bestek dezer studie om het Zuidelijk karakter van de klankleer en de woordvoorraad van dit Tafelspel aan te tonen. Een uitsluitend taalkundig onderzoek hoop ik elders te publiceren. De Brabants-Vlaamse origine is echter zo evident, dat zonder een verdere ontleding reeds kan vastgesteld worden, dat het Tafelspel niet van Gelderse afkomst is. Bij de annotatie zal de Zuidnederlandse afkomst ook bevestigd worden, o.a. op grond van het spreekwoord „Pact u na Ronse”, regel 329.

De inhoud is in korte trekken als volgt:

In de proloog (regel 1-64) behoudt de auteur zich het recht voor zijn personages alle meningen te doen verdedigen, die hij verkiest. Het is een oud recht van Rethorica, dat zij partij en wederpartij ten tonele voeren mag. Al begrijpen „benijders der Consten” dit standpunt niet, de schrijver zal het innemen. Nadrukkelijk zegt hij hierdoor zelf geen partij te kiezen. Hij stelt zijn personages den toeschouwer voor ogen, opdat een ieder zich zelf een oordeel vorme. Men hoede zich ervoor te verwerpen hetgeen men niet kent.

Dat de auteur van dit Tafelspel in werkelijkheid niet neutraal staat, bewijzen reeds de namen, die hij zijn figuren geeft. Ten overvloede zegt hij nog eens dat **Eygen ghemack** de Roomse Kerk vertegenwoordigt en dat **Evangelis verstant**, die vrij de Bijbel gebruikt, Luthers geest „verantwoordt”.

Erasmus wordt ten zeerste geprezen en dient als autoriteit; hij immers stond al toe, dat ieder mens zich een eigen levensbeschouwing vormt. Al drukt de **Wever** zich wat ruw uit, hij mag evengoed als de **Prochiaen** er een mening op na houden. De schrijver blijft er echter buiten, naar hij zegt, en deze fictie der onpartijdigheid wordt nog eens opzettelijk onder woorden gebracht aan het slot van de proloog:

„Ick en zeg oock niet wie dat inder saken sneeft,
Ordeelt selve wie nu recht oft onrecht heeft”.

De **Prochiaen** opent het spel met een klacht: Wat heeft het gemene volk er aan, zich met de Schrift te bemoeien? Hoe kunnen lompe ongeletterden hier iets van begrijpen, als hij, de priester,

zelf nog nauwelijks zijn brevier kan lezen? Laten ze liever door de week hun ambacht beoefenen en 's Zondags een pot bier drinken, elkaar de historie van de vier Heemskinderen vertellen of een spelletje doen. Samen zullen de Prochiaen en de Coster trachten den Wever te bekeren. Ze staan sterk genoeg; zullen niet Johannes Eckius, Turnom, Nicolaes de Lira, Hugo Cardinalis en Thomas van Aquino het betoog van den Prochiaen kunnen bevestigen? Ook het arsenaal van den Coster is rijk voorzien: Liber Sententiarum, broeder Dierick van Munster, der Sielen Troost en, last not least, „doctor Scotus”!

Nauwelijks zijn zij met den Wever in gesprek of de tegenstelling is apert. De Wever beroept zich op Paulus en de „Evangelische leere”, terwijl de Prochiaen tegenover de „Schriftuere” plaatst: „tgelooove dat u ouders gelooft hebben” (205). De Wever verzet zich tegen alle werkheiligheid en stelt het geloof in Christus primair. Uit dit geloof vloeien uiteraard deugden en goede werken voort, maar een deugdzaam leven alleen maakt niemand tot Christen. De ware gelovigen vormen de Kerk. Hiertegenover plaatst de Prochiaen de goede werken en de autoriteit der Kerkelijke hiërarchie. Het blijkt nu, dat de Wever haast nooit in de kerk komt, en de verontwaardiging van den Prochiaen wordt zo groot, dat hij tenslotte den Wever met een oorvijs wegzendt. Deze keert echter, volgens Bijbelse eis, den Prochiaen de andere wang toe en ontvouwt verder zijn Evangelische leer. Den Coster wordt het bang om het hart; het liefst zag hij dien gevaarlijken Lutheranen maar spoedig op de brandstapel. Door zijn mooie praten zou hij, de Coster, bijna Luthers gaan worden. Tegen die brandstapel verzet de Prochiaen zich, uit tactische overwegingen! Het zou immers allicht oploopjes onder het volk teweeg brengen. Zo vaak doen de Prochiaen en de Coster in de loop van het dispuut hun afkeer van de „Luijterije” horen, dat de Wever vraagt, wat ze daar toch eigenlijk onder verstaan. Daarop geeft de Prochiaen een opsomming van vijftien kenmerken der ketterse leer. Deze punten van beschuldiging bepalen verder de gang van het gehele spel. Eén voor één worden deze aanklachten door den Wever weerlegd; telkens poogt hij te bewijzen, dat de Lutheranen geen ketterijen verkondigen, maar zich steeds baseren op de Bijbel. De volgorde waarin de geschilpunten behandeld worden, is bijna gelijk aan die waarin ze worden opgesomd (regel 405-524). Hieronder volgen de 15 criteria van ketterij, zoals de Prochiaen die mededeelt. Er achter plaats ik de regels waarin elk punt besproken wordt:

1. „In den yersten en willen hen de luyters niet biechten”, 430-527.
2. „Sy hen altoos teghen haer overhoot oprichten” ¹⁷⁾, 529-566.
3. „En betrouwen sy op geen goede wercken”, 566-640.

4. „En gaen sy nemmermeer oft selden ter kercken", 641-745.
5. „En willen sy gheen Santen aenbeen", 746-922.
6. „Seggen dat wy Priesters Scrijben zijn en Pharizeen",
923-1076.
7. „En willen sy hen met sPaus ghesetten niet belasten",
1077-1234.
8. „En willen sy eenen vastendach niet vasten", 1235-1340.
9. „So en vieren sy eenen heyligen dach niet", 1341-1498.
10. „Dats dat sy segghen dat een Priester mach een wijf trouwen",
2200-2284.
11. „Willen sy elcken haer opinie leeren", 1499-1639.
12. „En willen sy gheen beelden eeren", 1639-1836.
13. „En passen sy op branden noch om blaken", 1837-2094.
14. „Sy cleyn werck vander missen maken", 2094-2199.
15. „Sy seggen datter gheen vaghevier en is", 2285-2541.

Het resultaat van dit lange dispuut is, dat de Coster den Prochiaen in de steek laat; hij is de waarheid gaan liefhebben en keert het bedrog de rug toe. Hoe kan hij, na het verlaten van zijn duivelse leven, zalig worden? De Wever raadt hem allereerst in het zweet zijns aanschijs zijn brood te eten. Pas na arbeid zal de kracht van het Evangelie den Coster sterken ¹⁸⁾. De Wever zal hem het wewen leren; maar dan mag hij zich verder geen zorgen maken om het dagelijks brood; Christus' genade helpt den gelovige in alle omstandigheden. Het Woord van God, dat „menich Sophist" stom maakt, trooste den gelovige. Hierna eindigt het spel met de zegenbede:

„De genade des Vaders beware u al duer Christus".

Onderzoeken we de inhoud van dit Tafelspel nu nader aan de hand van de vier op blz. 17 en 18 genoemde kenmerken van ketterij. Het eerste criterium — kritiek op de Kerk en Haar genademiddelen — zal blijken zeer vele aanwijzingen te geven. Het hele stuk door oefent de Wever kritiek op de Kerkleer uit, terwijl nergens de Prochiaen hem weet te weerleggen. Het is niet aan twijfel onderhevig, dat de sympathie van de auteur ligt bij de ketterijen, die de Wever verkondigt. Deze heeft bijna steeds het laatste woord en, wat meer nog zegt, de Prochiaen verbergt, bij de verdediging van zijn behoudend standpunt zijn laksheid en baatzucht niet. De schrijver geeft zeer zeker geen objectieve uiteenzetting!

De mis is een van de „menschelijke droomen" (1231), die geen waarde hebben. Wel geeft de Wever in het begin van zijn requisitoir toe, dat de mis op zichzelf „soo rechte quaet" niet is (2101), maar het zijn de „excessen" (2102), die de waarde ervan wegnemen. In de praktijk is de mis de oorsprong van afgoderijen. God ontfermt zich over den mens om Zijns naams wil, niet om de wille

van de mis. Deze uitwendige instelling heeft niets geestelijks, het is alles „geltfeeste” (2140).

Het blijft echter niet bij deze enigszins uiterlijke kritiek; de eucharistie wordt ook door den Wever geloochend (2160). Eens is Christus voor de zonden geofferd en zijn dood verzoende ons. De oudtestamentische „ceremonien des wets” (2172) zijn slechts symbolen, Christus ontsloeg ons van de wet (2174) en de rechtvaardige „leeft wten gheloove” (2177).

Geen wonder, dat de Prochiaen tussen al deze ketterijen door opmerkt, dat al die Lutherie niets is dan ongehoorzaamheid.

De goede werken op zichzelf worden niet afgekeurd, maar wel bestrijdt de Wever het vertrouwen erop (566-640). Het geloof is primair. Het is een gave van God en God volbrengt, door dit geloof, zijn werken. De mens is slechts een instrument: „God is de wercmán, die dwerc duer ons volleest”. Het is Gods genade, die ons helpt. Al 's mensen deugden zijn niets, vergeleken bij „Gods grammige ordeel”. Zij hebben daarom slechts waarde, voor zover ze getuigenis geven van onze redding door Gods genade.

De Heiligenverering wordt ook veroordeeld, als zijnde zuiver menselijk. En wat menselijk is, zal vergaan (893). Eeuwig is Gods genade, die ons, naar Paulus schrijft, volledig vrij heeft gemaakt, zodat we geen voorspraak meer nodig hebben. Christus is onze middelaar. Naast hem zoek niemand een anderen advocaat. Om tot den Keizer te naderen, heeft men introductie nodig, omdat ook de Keizer van de wereld is, maar Christus zelf is de deur, waardoor men binnen moet gaan. Buiten hem kan niemand. Heiligen kunnen nooit tussenpersonen zijn, want ook zij waren slechts sterfelijke mensen (860).

Bij den Wever gaat het theologische verzet samen met een argwanende bestrijding van de praktijk van het Roomse leven. Waarvandaan komt de verering van de mirakelen der heiligen? „Gierige Pausen” (897) hebben het eerst al die heiligen verzonnen, want „so menich Sant, so menigen aflaet” (899) en „so menigen aflaet, so menigen offere” (901).

Dit wijzen op geldzucht en ook op luiheid treft vooral bij het spreken over de **Priesterstand**. De Coster zegt openhartig tegen den Prochiaen, dat hij de Kerk niet zal becritiseren, immers „Ic moet ooc op de kercke leven also wel als ghije” (707). Tegen deze voorstelling laat de priester geen protest horen! Als een commerciële onderneming ziet de Coster de Kerk; hij behartigt de zaak naar zijn beste weten en constateert: „tvagevier ende de heylige Santen // Dat zijn beyde ons alderbeste Calanten” (2306, 2307). Ook de Prochiaen schaamt zich er niet voor openlijk te zeggen, dat veel werken hem niet zou bevallen, aangezien hij dat niet gewend is (86, 87), en hij schijnt het normaal te vinden, dat hij nauwelijks zijn Brevier begrijpen kan (112, 113). Het baart geen verwon-

dering, dat de Wever zijn kritiek niet spaart, indien de Kerkelijke dienaren zelf zo zonder schroom van hun tekorten en misvattingen doen blijken. Geldzucht verwijt hij den priesters:

„Ghy sidt altijd als een broethinne op haren nest
Bewarende den Mammon, dat is u troostere”

(2254, 2255) 19).

De Wever vergelijkt de geestelijken met de Phariseërs en Schriftgeleerden; zij zijn even wettisch (949), en zoals de Phari-seërs zelf Christus niet durfden grijpen, maar de Romeinse Overheid er toe presten, zo laten de Phariseërs uit de 16de eeuw de Wereldlijke overheid los op „Christus' leden” (964), de ketters²⁰).

Ook treft de afgunst van den Wever op de maatschappelijke welstand der priesters. Zou de Zondagsarbeid der pasteibakkers noodzakelijk zijn? Dan profiteren toch niet allen ervan, immers:

„Tis recht een spijsje voor papen en moniken
En niet voor Wevers, Pelsers oft Smeden,
Die zijn met een stuck kaes wel te vreden,
En grof broot en water, gelijkende den hane” (1403 vlg.).

Hatelijk zijn de passages over het priesterhuwelijk. Er klopt iets niet, volgens den Wever: de nog onder de Wet, en niet onder de Genade, levende geestelijken willen juist niet het door de wet toegestane huwelijk accepteren. De reden is: „Alle daghen een versche hoere bevalt u wel” (2223). En over de gevolgen hoort men niet, want: „Maect ghi dan een kint, dat iaecht ghi int cloostere” (2256).

De Wever poogt te weerleggen, dat Paulus het celibaat hoger stelde dan het huwelijk; hij huwde niet, omdat hij als prediker steeds reizen moest om Gods Woord te prediken. Daarom kon hij zich niet binden!

Uit de aanvallen op de priesterstand volgt vanzelf een uiterst geringe waardering van de biecht. Alle verdediging van Roomse zijde, gestaafd met verwijzingen naar David, Johannes e.a. (436, 438, 444), kan niets aan het feit veranderen, dat de priesters mensen zijn en mensen kunnen de zonden nu eenmaal niet vergeven (494, 497, 502). Alleen Christus kan den mens behouden. Weer neemt, naast de theoretische bestrijding, kritiek op de praktijk van elke dag een grote plaats in: de biecht is niet goddelijk, maar duivels, omdat vele priesters bij hun ondervraging oneerbare bedoelingen hebben („Welck schande en sonde waer om vertellen”). Met dezelfde argumenten, waarmee de priesterlijke macht bestreden wordt, keert de Wever zich tegen den Paus. Ook hij is in zonde ontvangen en geboren, als ieder ander mens. Gods wet kan niemand zalig maken, het is de genade die den mens redt. Hoe veel minder nog kan 's Pausen wet de zaligheid geven? Schriftuurlijk is het Pauselijk gezag zeker niet; op Petrus kan men

den Paus niet terugvoeren, daarvoor is het verschil te groot:

„Petrus en hadde geen bussen, bogen, noch tirannich
gespuys,
Maer hy lach tot Simon den huyvetter thuys" (1127, 1128).

Hiermee zijn we al bij de bestrijding van de praktijk: de Paus, die mensen verbrandt, kan niet van Petrus afstammen (1132). Al de Pauselijke uitspraken zijn slechts „consten van tooverijen" (1097). Hij zoekt geld en eer in de wereld (1098), ja hij is zelfs de Antichrist (1118 vlgg.). Telkens hoort men (ook 557-566) met andere woorden de uitroep van regel 365:

„Wat hebben wy met den stoel van Roomen te doene?"

De Wever negeert niet alleen de autoriteit van Paus en priesters, ook concilies zeggen hem niets. Bij de bespreking van de **beelden-**dienst zegt hij het opzettelijk: hij kent geen concilies dan alleen

„Dat tot Jerusalem was gehouwen
Daer Petrus sprack, soet int aenschouwen:
Wy houden ende gelooven en zijn gewis
Dat de mensche door Gods ghenade alleen salich is.
Op dat Concilium hebick ghetimmert" (1827 vlgg.).

Persoonlijk heeft de Wever wel niets tegen de beelden (1640), maar hij beklagt den mens, die beelden aanbidt en vereert. Hoe zou men de „onbegrijpelijcke godtheyt habundant" (1660) in beeld kunnen brengen? Zelfs uit paedagogisch oogpunt („voor goetwillige onnoosel menschen" 1703) zijn „der ongeleerder boecken" (1706) toch ook niet aannemelijk. Men zal immers geen gelijkenis maken. Al heeft men nog zulke goede bedoelingen, de zaak zelf wordt daar niet goed door. Ook zij die Jezus kruisigden, meenden juist te handelen! Principieel zijn alle beelden uit het Oude Testament onnut gemaakt door het offer van Jezus Christus: de slang in de woestijn, de Ark, zij zijn nu overbodig.

Bijna alle kritiek loopt uit op het geloofsgetuigenis: Het is volbracht. Zo ook bij de bespreking van het **Vasten** (1235-1340). Christus' vasten, 40 dagen lang, kan voor mensen nooit aanleiding zijn om ook zich ontberingen op te leggen. Christus deed dit immers voor de mensheid. Zijn lijden en vasten horen bij het verlossingswerk, dat door den gelovige niet verricht kan worden en waarin men Christus ook niet mag pogen na te volgen. Alle Bijbelse voorbeelden hebben ook niet om loon of uit vrees gevestigd, bij hen ging het nooit om bepaalde spijzen: „Al wat op de merct coemt mueght ghy eten present" (1273).

Wel hoort soberheid bij het leven van den gelovige en een gedurig sober leven is beter dan gedwongen vastentijden (Jesaja LVIII). Dit laatste werkt bovendien overdaad in de hand (1332).

Wordt aan de matigheid of onthouding dus alle religieuze waarde ontnomen, uit moreel oogpunt prijst de Wever de soberheid en keurt de overvloed af:

„Also lange als den mensche met Bacchus geschent is
So weet hy seker dat hem den Satan ontrent is”

(1301, 1302).

Zeer lang wordt getwist over het **Vagevuur**; de Prochiaen vindt dit zeer zeker niet ondergeschikt: de spot, die de Lutheranen er mee drijven, is het allergrootste gevaar (422). De Bijbelvaste Wever heeft het gemakkelijk, als hij een aantal teksten, die het woord „vuur” bevatten en die de Prochiaen als bewijsmateriaal voor het bestaan van het vagevuur aanvoert, poogt te weerleggen. Ook Gregorius is voor den Wever geen autoriteit; hij „hadde thoft vol muysenesten // So dat hy droomde van tvagevyer nacht en dach” (2400, 2401). Het levende Woord van God geeft den Wever meer troost; Christus heeft voor den zondigen mens ook het vagevuur teniet gedaan. De „versoeninge is versegelt” (2453). Waarom zou het vagevuur den mens eerst nog moeten „purgeren” (2492), als Christus offerande alles reeds heeft volbracht?

Zó overtuigend is dit betoog, dat de Coster hierna afvallig wordt en de ketterse leer aanvaardt. Ten slotte blijkt de kritische houding van den Wever ook uit wat hij opmerkt over het **kerkbezoek** en het **vieren van de Zondag**. Naar de kerk gaat hij niet, omdat hij er alleen maar afgoderij vindt. God woont niet in tempels met handen gemaakt, zegt Paulus. De tempelgang der Oudtestamentische figuren heeft geen zin meer: Christus offer verzoende allen. De mensheid leeft niet meer onder de wet, maar moet God in de geest aanbidden. Zo bestrijdt de Wever ook een uiterlijke viering van de Zondag. De Sabbath is vóór-afschaduwing van de komende verlossing. Christus is 's mensen Sabbath. Op hem trouwe men, in hem ruste men. De „genade niet om beswijcken” (1442) heeft ons vrij gemaakt; waarom zou men op Zondag niet gewoon werken? Christus zelf zondigde ook tegen de Sabbath van Mozes. Alle dwang van de wet is overwonnen. Alleen blijkt de Wever uit tactisch oogpunt zich wel aan oude voorschriften te houden; hij wil blijkbaar aanstoot vermijden: Als hy het niet liet „om het rammelen van (s)ynen getouwe” (1431), dan zou hij gewoon werken!

Dit over de kritiek op de Kerk.

De aard van dit Tafelspel brengt mee, dat het tweede criterium van ketterij — het zwijgen over de Kerk — hier niet toegepast kan worden. De priester somt immers al zijn grieven tegen de Lutherie op, en deze opsomming vormt het kader van het gehele stuk. Uiteraard geeft de Prochiaen de punten, waarop de Luthera-

nen afwijken van zijn Roomse leer, en daardoor valt niet de nadruk op wat eventueel den kettters ontbreekt, maar op wat bij hen positief niet-Rooms is. Het reeds besproken „cleyn werck van der misen maken” (421) zou vermoedelijk als „argumentum ex silentio” ter sprake zijn gekomen, als het spel anders opgebouwd was en de Wever een uiteenzetting van zijn geloof had gegeven en hierbij de mis genegeerd had.

Wat de derde maatstaf — de positieve geloofsinhoud — betreft, deze is reeds herhaaldelijk bij de kritiek ter sprake gekomen. Bijna steeds ging een hatelijke afwijzing der Roomse praktijk gepaard met een geloofsformulering. De bron hiervan was altijd enkel de Bijbel en in het bijzonder Paulus. Zo weten het ook de tegenstanders: „de Luyters comen altijd met schrift te spele // Principael Paulus is meer haerliedder geclanc” (741, 742). Zo zegt de Prochiaen het en ook de Coster constateert, dat de Wever niet veel anders doet dan de Schrift citeren (330). De Wever wijst trouwens zelf de Bijbel aan als de enige grond van zijn geloof: „Ic en can anders niet spreken dan de schrift vermeldt” (1418). Den Rooms en verwijt de schrijver, dat men „sulc man die leest inde Schrifture” (967) door de wereldlijke overheid laat verbranden. Nauwelijks is hij aan het woord, of hij noemt reeds „diversche boeken” van Paulus als bewijsmateriaal (187). Bij de bestrijding van mis, goede werken, heiligenverering, biecht, den Paus, beelden dienst, het vasten, het vagevuur, uiterlijke Zondagsviering, steeds weer stelt de Wever het algenoegzame van Christus' offerande tegenover de menselijke pogingen om door deugdzaamheid en wetsvervulling de zaligheid te verwerven. De oudtestamentische Wet heeft voor den gelovige afgedaan; de genade van God in Christus is het grote heilsfeit. Christus is de „middelare” (780) tussen God en mens, hij is „ons Advocaet” (784). Hij ontsloeg ons van de wet (2174) en de gerechtvaardige „leeft wten ghelooove” (2177). Dit geloof brengt krachtens zijn aard vruchten voort: een deugdzaam leven, de goede werken. Dit geschiedt „van selfs wt vyerigen gronde” (272) en het is het kenmerk van waarachtig geloof. De werken moeten uiteraard uit het geloof voort-spruiten „oft anders ist niet dan een gemaecten droom” (249). Telkens valt, bij de bestrijding van Roomse gebruiken en leerstellingen, de nadruk erop, dat alle deugdelijke werken, op zichzelf, niemand zalig maken. Socrates werd door al zijn goede daden geen Christen; een geloof als een mosterdzaadje is meer! (258-271). Dit geloof, een genadegift van God (571 vlgg.), kan ieder deelachtig worden. Daarvandaan heeft de instelling van hiërarchie onder de door hun zonde alle gelijke mensen geen zin. Het verwijt tegen de priesters is: „Ons preect ghy de wet, en ghy bruyct de ghenade” (1193). Het ligt niet aan mensen om te verkiezen; Gods geest is nog werkzaam als in de dagen toen Christus zijn discipelen

koos „wt plumpe visschers, rou int verstant" (1152). Zo ook nu: God geeft zijn geest „wiet hem belieft" (1601).

Het is geen gecompliceerde theologie, die de Wever verkondigt. Al zijn denken is teruggevoerd naar de ene, centrale heilsgeschiedenis: Christus stierf voor den mens aan het kruis. Zalig is de mens, die dit gelooft en zo de verzoening als levende kracht aanvaardt kan. Het innerlijk geloofsleven vrij van alle uitwendige „godsdienstplichten" stelt hij het hele stuk door op de voorgrond. Met recht schimpen zijn bestrijders:

„Waey, sy slachten de koeckoeck, sy singhen al eenen
sanck" (743).

Tenslotte rest me het vierde criterium: het nadrukkelijk wijzen op het geestelijk-revolutionnaire van eigen tijd. De hele bouw wijst reeds in die richting: twee nog-Roomsen tegenover de reeds-ketterse Wever en de overgang van den Coster naar het ketterse kamp. Voor zijn bekering toont de Coster zich al bewust dat het „nu" bij uitstek verkeerd loopt in de wereld: „Sint dat tvolck dees duyvelderije aanveerde" (126), hadden we nooit meer „goeden tijt". De Prochiaen vermaant den Wever dan ook de geestelijke waarden uit die goede oude tijt niet teloor te laten gaan: „blijft bi tgelooove dat u ouders gelooft hebben" (205). Bij den Wever ligt het accent anders; tegenover het gezag van zijn „ouders", die wel verdoemd kunnen zijn, plaatst hij „de Evangelische leere" (209). Tevergeefs zal dan ook de Coster pleiten voor de beelden, „die ons ouders so eerlijck hebben verheven" 1783) ²¹). Vooral de Prochiaen merkt het op hoe de verhoudingen in zijn tijt anders gaan worden: „tgemeyn volck nu maect sulcken mencie // Vander schriftueren" (67, 68) en het volk vraagt „nu" niet naar het woord van priesters, maar wil het zelf tienmaal beter weten (75, 77).

Resumerend stel ik vast, dat dit Tafelspel veel ketterse bestanddelen bevat. Het is scherp kritisch, maar niet alleen in afbrekende zin, want de kritiek gaat bijna steeds vergezeld van eigen geloofsformulering, en deze is beslist niet Rooms, ja zo eenzijdig Paulinisch, dat we van een Reformatorisch spel kunnen spreken. Wel dient hierbij in acht genomen, dat de sfeer van het stuk niet theologisch is; ook niet uitgesproken vroom. Het is een dispuut, waarbij scherp het psychologische verschil tussen den man van de oude stempel en den ketter blijkt. Wel vertoont de godsdienstige opvatting van den Wever onmiskenbaar Reformatorische trekken, maar het geheel is te veel een volksaardig spel dan dat in theologisch of filosofisch opzicht de lijnen strak getrokken zouden worden.

Slechts op één punt komen de twee partijen zonder aarzeling tot dezelfde conclusie: hun afwijzing van de Wederdopers. Voor den Wever zijn dit bijgelovige eigenwillige lieden, wien het aan zondebesef ontbreekt; ze kennen Gods genade niet en hebben zich „packen

gemaect" (1896), die geen sterveling torsen kan. Maar al scheldt de Wever hen voor „monicken" (1895), de kerkse Coster ziet in hen allermint geloofsgenoten, doch hun leer is voor hem de ergste vorm van ketterij. Nadat de Prochiaen den Wever bij de „Luthers" heeft ingedeeld, klinkt de argwanende vraag van den Coster, „zijt ghy niet een wederdoopere?" als een climax. Voor het overige vertoont de Wever weinig „richting", maar dat mag ons niet weerhouden om het stuk kettters en zelfs Reformatorisch te noemen; de auteur heeft ons een merkwaardig gedocumenteerd relaas gegeven over wat voor den gemiddelde burger uit het begin en midden der 16de eeuw de kenmerken van Lutheranisme waren. Hij is vinnig anti-Rooms en legt in zijn geloofsbelijdenis het accent op de nieuwontdekte waarheden der Hervorming: Het woord van God en het geloof van den mens in dat Woord. Problemen ziet hij niet, en hij is overtuigd, dat zijn gezuiverde religie de ware is. Deze eenvoud maakt het spel niet diepzinnig, maar aan de „echtheid" doet dit niets af.

AANTEKENINGEN BIJ „INLEIDING”

¹⁾ Zie hieronder Hoofdstuk I, vooral blz. 10, aant. 10.

²⁾ Zie J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam 1873, blz. 431. Dit werk is eerst verschenen in *Studiën en Bijdragen op het gebied der historische Theologie*, verzameld door W. Moll en J. G. de Hoop Scheffer, Amsterdam 1870-'72, deel I, blz. 1-42; blz. 169-257; blz. 413-576; deel II, blz. 129-360.

³⁾ Zie hieronder Hoofdstuk II B, blz. 30, aant. 8.

⁴⁾ Vgl. *Belgisch Museum*, I, blz. 158; *Antwerpsch Chronykje*, door F. G. V., Leiden 1743, blz. 47; F. Jos. van den Branden, *Anna Byns*, Antwerpen 1911, blz. 99, 112-113; Valcoogh, ed. de Planque, blz. 25; J. te Winkel, *Ontw.*, II, Haarlem 1922, blz. 461; C. G. N. de Vooyo, *Apostelspelen in de Rederijkerstijd*, Meded. Kon. Acad. van Wetensch., Afd. Letterkunde, Deel 65, Serie A, No. 1, blz. 160; J. Loosjes, *De invloed der Rederijkers op de Hervorming*, in „Stemmen voor Waarheid en Vrede”, 1909, blz. 422; ook A. Henne, *Histoire de la Belgique sous la règne de Charles-Quint*, Bruxelles-Paris, 1866, III, p. 379; J. v. Wesenbeke, *Mémoires de —*, Bruxelles 1859, p. 68.

⁵⁾ Gec. door J. te Winkel, *Ontw.*, Haarlem 1922, II, blz. 444; zie voor David Jorisz. het artikel van L. Knappert in deel VII van het „Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek” (Leiden 1927), blz. 684-687. Voor bronnen en literatuur vooral: L. Knappert, *Ontstaan en vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, Utrecht 1924, blz. 207-211. Zie ook hieronder Hoofdstuk I, noot 18.

⁶⁾ Ik beperk me dus tot de Spelen; de refereerliteratuur hoop ik elders afzonderlijk te bespreken.

⁷⁾ Zie hieronder Hoofdstuk II B, blz. 31, aant. 12.

⁸⁾ Een algemeen overzicht van deze ups en downs geeft J. Loosjes, t. a. p., blz. 246-646. Dit degelijk bewerkte artikel is de enige speciale studie over de verhouding tussen Reformatie en Rederijkerij. Het stukje van G. D. J. Schotel, *Invloed der Rederijkers op de Hervorming in „Voor Drie-Honderd Jaren”*, Harderwijk 1869, blz. 17-32, kan verwaarloosd worden.

⁹⁾ P. C. Hooft, *Historiën*, ed. 1656, fol. 56.

¹⁰⁾ Aldus F. Pijper, B. R. N., I, blz. 275.

¹¹⁾ G. Kalff, *Gesch. Lett. 16de eeuw*, Groningen 1889, I, blz. 280, waar „c. 1540-1550” als waarschijnlijke tijd van oorsprong opgegeven wordt. G. Kalff, *Gesch. Ned. Lett.*, deel III, Groningen 1907, blz. 30: „misschien voor 1539 gedicht”;

Nyhoff-Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, Den Haag, 1923, No. 1924 en 1925.

¹²⁾ G. Kalff, *Gesch. Lett. 16de eeuw*, Groningen 1889, II, blz. 75;

G. Kalff, *Gesch. Ned. Lett.*, deel III, Groningen 1907, blz. 23 en blz. 72, waar de schrijver terugkomt op zijn mening dat het spel uit de 2de helft van de 16de eeuw dateren zou en met F. Pijper de eerste helft als tijd van ontstaan aanwijst. Zie ook F. Pijper, B. R. N., I, blz. 371.

¹³⁾ Voor deze gegevens zie C. G. N. de Vooyo, *Rederijkersspelen uit het archief van „Trou moet blijcken”*, Tschr. XLVII, blz. 161-201.

¹⁴⁾ G. Kalff, *Trou moet blijcken*, Groningen 1889, blz. XIV-XVI,

G. Kalff, *Gesch. Lett. 16de eeuw*, I, Groningen 1889, blz. 217, 218; blz. 271-273. Voor het vermoeden dat dit spel het beruchte Amsterdamse uit 1533 zijn zou, bestaat geen bewijs. Zie ook C. G. N. de Vooyo, *Apostelspelen in Red. tijd*, blz. 160, aant. 1, die het „niet meer dan een gissing” noemt.

G. Kalff, *Gesch. Ned. Lett.*, deel III, Groningen 1907, blz. 22, 29; J. te Winkel, *Ontw.*, II, Haarlem 1922, blz. 453; K. F. Proost, *De Bijbel in de Nederlandsche literatuur*, II, Assen, 1933, blz. 32.

¹⁵⁾ H. F. Grondijs, *Een spul van sinnen van den siecke stadt, Borculo* 1917; voor de datering zie J. F. M. Sterck in *Van onzen Tijd*, XVII, Hilversum 1917, No. 38, 39; ook *Tschr.*, 1924, blz. 205. Over dit spel handelt J. F. M. Sterck ook in *Van Rederijkerskamer tot Muiderkring*, Amsterdam 1928, blz. 41-57.

¹⁶⁾ Aldus de eis van F. A. Stoett in *Nieuwe Taalgids*, XXIX, blz. 179.

AANTEKENINGEN BIJ HOOFDSTUK I

De Reformatie in de Nederlanden tot ± 1540.

¹⁾ Voor de vertalingen van Luthers geschriften zie men J. W. Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Haarlem 1911, blz. 19, 34, 41, 59, 223, 232, 260, 261; voorts L. Knappert, *Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, Utrecht 1924, blz. 163; P. Frédéricq, *De Nederlanden onder Keizer Karel, I*, Gent 1885, blz. 28; J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 69 vlg., 114 vlg., 402, 405.

²⁾ L. Knappert, t. a. p., blz. 162. J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 115.

³⁾ Zie vooral: J. W. Pont, t. a. p., blz. 29, 30, 31, 33; L. Knappert, t. a. p., blz. 163-170.

⁴⁾ J. W. Pont, t. a. p., blz. 38.

⁵⁾ Zie L. Knappert, t. a. p., blz. 173 en de aldaar aangehaalde bronnen; vgl. ook J. W. Pont, t. a. p., blz. 29.

⁶⁾ Zie vooral J. W. Pont, t. a. p., blz. 35-37.

⁷⁾ De studie van J. W. Pont heeft dit aangetoond. Zie zijn boek *passim*, o.a. blz. 583-588. Ook W. J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Haarlem 1932, blz. 37 en 38 bewijst hoe men „den eigenlijken Luther”, „den strengen dogmaticus” niet navolgde, hoe Luther enkel „den stoot (heeft) gegeven tot geestelijke vrijwording”.

⁸⁾ J. W. Pont, t. a. p., *passim*, o.a. blz. 285, 286, 578.

⁹⁾ Hoer oordeelde, dat bij Luther „omne iudicium sacrae scripturae” berustte (J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 91) en Zwingli spreekt over Luther „apud quem omne iudicium sacrae scripturae fuit” (J. W. Pont, t. a. p., blz. 25).

¹⁰⁾ L. Knappert toonde dit aan in *De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad*, Leiden 1908, blz. 96, 99, 100, 103, 107, 108, 110, 120, 126; zie ook J. W. Pont, t. a. p., blz. 4; 169, aant. 1; 199; 225, aant. 1; voorts J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 107-110; H. Pirenne — R. Delbecq, *Geschiedenis van België*, Gent 1909, III, blz. 342, aant. 2: „Tot rond 1550 werd het woord „Lutheraan” dikwerf in de Nederlanden gebruikt voor alle niet-anabaptistische ketteren”; W. J. Kühler, t. a. p., blz. 43, noot 2: „Lutherye: De algemeene benaming voor onrechtzinnigheid bij de regeering, die niet scherp onderscheidde”.

¹¹⁾ Plakkaat van 28 Febr. 1533 (J. W. Pont, t. a. p., blz. 199). Men vergelijkte ook het *Tafelspel van een Prochiaen, Coster en Wever*, regel 1881, 1822:

„Maer gy Luthers zijt volck van errueren

Die kyven en schelden als menich Lantlooper”.

Over de grote verbreiding der bedelarij en landloperij in de 16de eeuw zie men J. W. Muller, C. Everaerts *Spelen als spiegel*, Versl. en med. Kon. Vla. Acad., 1907, blz. 459 en blz. 489, noot 17.

¹²⁾ Een facsimile-uitgave leverde A. Eekhof, *De Avondmaalsbrief van Cornelis Hoen*, Den Haag 1917. Men vergelijkte J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 86-107; L. Knappert, *Het ontstaan*, blz. 137-141; M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, Den Haag 1917, blz. 258-262.

Over de Sacramentisten: J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 109 vlgg.; W. J. Kühler, t. a. p., blz. 32, 39, 43 vlgg.

¹³⁾ J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 109.

¹⁴⁾ W. J. Kühler, t. a. p., blz. 46.

- 15) W. J. Kühler, t. a. p., blz. 47.
- 16) Zie bijv. *Tafelspel van Prochiaen, Coster en Wever*, regel 1883 vlgg.
- 17) G. Brandt, *Historie der Reformatie*, deel I, Boek III, blz. 163. Zie G. Kalff, *Gesch. Lett. 16de eeuw*, I, blz. 83, waar een foutieve verwijzing gedrukt staat.
- 18) Over David Joris en Jan van Batenburg zie men L. Knappert, t. a. p., blz. 206 en blz. 207-211, waar uitgebreide litteratuuropgave te vinden is. Bovenstaand over David Joris te vergelijken W. J. Kühler, t. a. p., blz. 195 vlg. en over Batenburg, blz. 193, 207.
- 19) W. J. Kühler, t. a. p., blz. 192-211.
- 20) „Bondgenooten, leden van het groote en heilige verbond, dat de Kerk zou vervangen en de verwezenlijking van 't godsrijk op aarde ten doel had"; J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 613. Zie echter ook W. J. Kühler, t. a. p., blz. 55 en blz. 206.
- 21) L. Knappert, t. a. p., blz. 111.
- 22) J. W. Pont, t. a. p., blz. 181. Het werk van prof. Pont over de geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden heeft voor de historie van de Nederlandse Reformatie in het algemeen bewezen, dat er bestaan heeft deze „zuiver nationale hervorming, aanvankelijk zonder verschil van richting, waarbij minder naar scherp dogmatische omlijning dan naar eene gezuiverde religie gestreefd werd, antitranssubstantiaansch van nature, verdraagzaam en afkeerig van kettervervolgving, niet confessioneel maar bijbelsch, nog tot op het eind der 16de eeuw geneigd en bij machte preciese en rekkelijke elementen samen te omvatten" (L. Knappert in een recensie van prof. Ponts boek, *Museum*, 20ste jaargang 1913, 229-230). Men zie ook M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, Den Haag 1917, blz. 244 en W. J. Kühler, t. a. p., blz. 32.
- 23) F. Pijper, *Erasmus en de Nederlandsche Reformatie*, in „Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden", 1907, blz. 36-62. Ook afzonderlijk verschenen bij G. J. Brill te Leiden, 1907. In het Frans onder de titel: *Erasmus et la réforme dans les Pays-Bas*.
- 24) F. Pijper, t. a. p., blz. 39 vlgg. Ook door A. Ypey en I. J. Dermont, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, Breda 1819, Dl. I, blz. 23-26 is Erasmus als Reformator hulde gebracht. Aan hun „holle frazen" (F. Pijper, t. a. p., blz. 37, 38) ontbreekt echter elk bewijs. Voor F. Pijpers opvattingen zie ook zijn *Beknopt Handboek tot de Geschiedenis des Christendoms*, Den Haag 1924, blz. 453-455. Over Erasmus' theologie zie J. Lindeboom, *Erasmus, Onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, Leiden 1909.
- 25) F. Pijper, t. a. p., blz. 46.
- 26) F. Pijper, t. a. p., blz. 46.
- 27) F. Pijper, t. a. p., blz. 57. Op de overeenkomst van Erasmus' vroomheid met die der Dopers speciaal wees W. Köhler, *D. Erasmus*, 1917, *Die Klassiker der Religion*, 12. und 13. Band, S. 12; W. J. Kühler, t. a. p., blz. 40; J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1925, blz. 243.
- 28) M. van Rhijn, *Studiën over Luther's Rechtaardigingsleer*, corspr. Groningen—Wolters, 1921; later Amsterdam—Paris, z. j.
- 29) Zie M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, Den Haag 1917, blz. 244: (bij de beoordeling van Wessels leven en werken) „stellen wij voorop dat de nieuwste onderzoekingen de voorstelling der Groningsche theologen, volgens welke er in de vijftiende, maar vooral in de zestiende eeuw oorspronkelijk-Nederlandsche reformatorische stroomingen bestonden, hebben bevestigd".
- 30) Zie hiervoor M. van Rhijn, t. a. p., passim.
- 31) M. van Rhijn, t. a. p., blz. 155.
- 32) Zie ook: J. Lindeboom, *Erasmus*, Leiden 1909, blz. 116.
- 33) M. v. Rhijn, t. a. p., blz. 157 vlg.
- 34) M. van Rhijn, t. a. p., blz. 161.
- 35) M. van Rhijn, t. a. p., blz. 162.
- 36) Zie ook: J. Lindeboom, *Humanisme en Reformatie*, Haarlem 1919, blz. 15.
- 37) M. van Rhijn, t. a. p., blz. 162-166; 169-173 en ook 28-55.

³⁸⁾ M. van Rhijn, t. a. p., blz. 175. Zie ook J. Lindeboom, **Humanisme en Reformatie**, Haarlem, 1919, blz. 13.

³⁹⁾ M. van Rhijn, t. a. p., blz. 183.

⁴⁰⁾ Veel van wat M. van Rhijn betoogt, was reeds door J. Lindeboom naar voren gebracht in zijn **Erasmus, Onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan**, Leiden, 1909, o.a. blz. 58-66 en in **Humanisme en Reformatie**, Haarlem 1919. Niet toevallig is het laatste verschenen in de serie **Synthese** (onder red. van Ph. Kohnstamm en A. J. de Sopper). — Terwijl J. Lindeboom wel sterk het verschil tussen Erasmus en Luther belicht en daarbij veel nadruk laat vallen op het moralistische karakter van Erasmus' geloof (evenals M. van Rhijn dit doet), maakt hij niet de tegenstelling tussen de religieuze Luther en de slechts-moralistische Erasmus. In Luther en Erasmus ziet J. Lindeboom twee polen van eenzelfde religieuze leven. Al begreep Erasmus Paulus nooit geheel (**Humanisme en Reformatie**, blz. 12), een „vroom mensch” was hij; zijn moralistische geloofsopvatting is religieus minder diepgaand dan Luthers verlossingsgeloof, maar toch evenzeer religie. In de geschiedenis van de mensheid en in die van den enkelen mens ziet J. Lindeboom deze twee gelijkwaardige — dogmatisch en psychologisch onderscheidene — geloofsopvattingen. Van beide laat hij zien hoe ze in de geschiedenis vulgair konden worden. Bij M. van Rhijn valt niet het accent op de synthese, maar op het verschil tussen Erasmus en Luther. Men zie ook M. van Rhijn, **Studiën over Luthers Rechtaardigingsleer**, blz. 181, noot 1. — Met M. van Rhijns betoog vergelijkte men ook J. A. C. van Leeuwen, **Erasmus' Grieksche Nieuwe Testament (Stemmen des Tijds, 1916)**, waar Erasmus heet „Humanist, en geenszins Reformator” (blz. 2 v. d. overdruk).

⁴¹⁾ In de allereerste plaats denk ik hiermee aan het grootse werk van F. Pijper en S. Cramer, **Bibliotheca Reformatoria Neerlandica**.

⁴²⁾ Zie M. van Rhijn, t. a. p., passim; o.a. blz. 72-97.

⁴³⁾ M. van Rhijn, t. a. p., blz. 162.

⁴⁴⁾ Ook het omgekeerde doet zich voor! W. A. P. Smit merkt in **De Nieuwe Taalgids**, 1935, blz. 267, op, dat de Rooms-Katholieke Vondelkundigen steeds weer geneigd zijn: „dat algemeen-christelijke voor Rooms te verklaren”. W. A. P. Smits opmerking: „de Hervorming echter bracht niets nieuws ten opzichte van de Evangelische waarheden” is uiteraard juist, maar kan door de algemeenheid aanleiding geven tot misvatting. De overeenkomst zit enkel hierin, dat de Reformatie en het Rooms-Katholicisme beide vormen van hetzelfde Christendom zijn; het vaststellen der vanzelfsprekende overeenkomst leidt er echter gemakkelijk toe de grote dogmatische en psychologische verschillen (die vooral in de 16de en 17de eeuw bestonden) te verdoezelen.

⁴⁵⁾ L. Knappert, t. a. p., blz. 21.

⁴⁶⁾ Men zie bijv. Altmeyer, **Précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas**, Den Haag, 1886 (posth. uitg.); L. Knappert, t. a. p.; F. Pijper, **Erasmus en de Nederlandsche Reformatie**, blz. 41 vlg.

⁴⁷⁾ L. Knappert, t. a. p., blz. 32.

⁴⁸⁾ L. Knappert, t. a. p., blz. 32.

⁴⁹⁾ Een voorbeeld van het conflict tussen de dogmatische en de psychologisch-historische beschouwingen, levert de beoordeling van Erasmus' **Enchiridion militis christiani**. J. Huizinga getuigt, dat er niets in was, dat tegen de Kerkleer streed, zodat de theologen die in de tijd der Contra-Reformatie den **Index expurgatorius** op Erasmus' werken opmaakten, in het **Euchiridion** slechts weinig afkeurden (**Erasmus**, Haarlem 1925, blz. 72). In tegenstelling hiermee kent F. Pijper het werk „eene zuiver Reformatische strekking toe (B. R. N., III, blz. 216). Zie ook zijn **Beknopt Handboek tot de Geschiedenis des Christendoms** Den Haag, 1924, blz. 401. Is dit laatste oordeel uit dogmatisch oogpunt waarschijnlijk onhoudbaar, historisch gezien wordt het aannemelijk, indien men in het oog vat wat een tijdgenoot als de Leuvense hoogleraar Eustachius van Zichem erover schreef. (Over v. Zichem zie: F. Pijper, B. R. N., III, blz. 200-204). Hem was de Nederlandse vertaling van het **Euchiridion** een doorn in het oog, Luther

en Erasmus onderwijzen, volgens hem, in vele opzichten dezelfde verkeerde leer. Tegen Erasmus' boek richtte van Zichem zijn *Apologia pro pietate* (B. R. N., III, blz. 261-225). Een historische beschouwing rekene hiermee; in de historie werd het *Enchiridion* dus als ketters gemeden en bestreden; als zodanig is het reformatorisch!

⁵⁰⁾ J. Lindeboom, *Erasmus, onderzoek naar zijn theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, Leiden, 1909; J. Lindeboom, *Humanisme en Reformatie*, Haarlem 1919.

⁵¹⁾ Zie aant. 23.

⁵²⁾ A. Eekhof, *Het gereformeerd Protestantisme*, Den Haag 1915; A. Eekhof gaat veel verder dan Lindeboom en plaatst Erasmus naast John Knox als bewijs hoeveel verscheidenheid in eenheid er in de gereformeerd Protestantse denk- en zegswijze is.

⁵³⁾ Zie hiervoor M. van Rhijn, t. a. p., passim.

⁵⁴⁾ Vgl. M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, Den Haag 1917, blz. 247; M. van Rhijn, *Studie over Luther's Rechtvaardigingsleer*, Groningen 1921, blz. 184.

⁵⁵⁾ M. van Rhijn, t. a. p., (Studiën), blz. 181.

⁵⁶⁾ J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1925, blz. 188.

⁵⁷⁾ J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1925, blz. 231.

⁵⁸⁾ F. Pijper, B. R. N., Den Haag 1905, III, blz. 219-225.

⁵⁹⁾ F. Pijper, B. R. N., Den Haag 1905, III, blz. 225.

⁶⁰⁾ Het bovenstaande was reeds geschreven toen de Erasmus-herdenking medio 1936 veel nieuwe literatuur over Erasmus en de Reformatie bracht. Ik noem er hier enkel van G. J. Heering, *Kinderen van Erasmus of van de Reformatie* (Levensrichting, 2de Jrg., No. 1, Juni 1936). Als een van de factoren der autochtone reformatorische beweging ziet de schrijver de nawerking van Erasmus' geschriften. Als Reformator eert Heering Erasmus geenszins: de „zuiveraar van de kerk" kon geen „geloofshervormer" worden (t. a. p., blz. 26).

Speciaal over de verhouding van Erasmus en Luther gaat de studie van H. A. van Bakel, *Erasmus en Luther*, Nieuw Theologisch Tijdschrift, XXV, blz. 211-246. Ook prof. van Bakel ziet Erasmus' grootheid niet op godsdienstig gebied gelegen; hij eert hem „niettegenstaande den geringen diepgang van zijn Christelijke belijdenis" (blz. 243). Men zie ook W. Köhler, *Erasmus von Rotterdam als religiose Persönlichkeit*, Bijdr. v. Vad. Gesch. en Oudheidk., 1936, blz. 213-225. Deze schrijft op blz. 224: „Das ist alles Religion des Geistes. Aber auch des Geistes und der Kraft? So wie der Apostel es meinte zweifellos nicht, trotzdem Erasmus in Paulus den ersten sieht der bewusst antike Bildung in das Christentum hineintrug".

⁶¹⁾ B. H. Erné, *Twee zestiende-eeuwse Spelen van de Hel*, Groningen 1934, blz. XXV.

⁶²⁾ J. van Mierlo, *Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche letterkunde*, Leuven, 1928, blz. 388.

⁶³⁾ Anna Bijns, *Refereinen*, uitg. Bogaers-van Helten, 1ste Boek, Ref. XIII, stocregel. Vgl. J. te Winkel, *Ontw.*, Haarlem 1922, II, blz. 449. Een dergelijke verontschuldiging geeft Everaert met zijn „tzijn meinschen, als andre, cranc ende broosch", gec. door J. W. Muller, *Onze Eeuw*, 1908, IV, blz. 110.

⁶⁴⁾ Anna Bijns, t. a. p., Ref. XIII, c. 12.

⁶⁵⁾ Gec. bij J. te Winkel, *Ontw.*, Haarlem 1922, II, blz. 450.

⁶⁶⁾ M. van Rhijn, t. a. p., blz. 26.

⁶⁷⁾ Onder theologen is dit oordeel zo algemeen, dat ik geen bewijzen aanvoer. Men vergelijk ook een litterair-historicus: R. Froning, *Das Drama der Reformationszeit* (Deutsche National-Litteratur, herausgegeben von Joseph Kürschner, Stuttgart (Vorwort 1894). Hier wordt Burkard Waldis' „Vom verlorenen Sohn" gekarakteriseerd als „durchtränkt von den Fundamentalsatzen der neuen Lehre", terwijl hiervoor als bewijscitaat geldt: God maakt ons zalig „uth rechter gnad und ydel gunst // on all unse thodont, werck und kunst" (Einleitung, S. V). Zie ook Einleitung, S. XIX.

- 68) M. van Rhijn, t. a. p., blz. 9 en 10.
 69) J. van Mierlo, t. a. p., blz. 388.
 70) Gec. bij J. Loosjes, t. a. p., blz. 382.
 71) F. Pijper, *Beknopt Handboek tot de Geschiedenis des Christendoms*, Den Haag 1924, blz. 417, 418.
 72) Everaert spreekt van Den Tyt van Nu, Tyts Benaute, Den Beroerliken Tyt, maar ziet daarbij meer op de economische dan de geestelijke verwarring.

AANTEKENINGEN BIJ HOOFDSTUK II

- ¹⁾ Uitgegeven door F. Pijper in *B. R. N.*, I, blz. 273-366 met een inleiding (blz. 275-285).
²⁾ F. Pijper beschreef de jongere uitgaven in zijn inleiding (blz. 282, 283), terwijl de oudste opgesomd worden in Nijhoff-Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, Den Haag 1923, No. 1924, 1925. Over de inhoud licht uitvoerig in C. G. N. de Vooy's in zijn redevoering *Apostelspelen in de Rederijkerstijd*, Meded. d. Kon. Akad. v. Wetensch., Afd. Letterk., Deel 65, Serie A, 1928, blz. 155-160. Slechts korte vermeldingen geven de handboeken G. Kalff, *Gesch. Ned. Lett. 16de eeuw*, I, blz. 280; idem, *Gesch. Ned. Lett. III*, blz. 30 en 36; J. te Winkel, *Ontw.*, 1922, II, blz. 461.
³⁾ Zie G. Kalff, *Gesch. Ned. Lett. 16de eeuw*, I, blz. 280; idem, *Gesch. Ned. Lett. III*, blz. 22; J. te Winkel, *Ontw.*, 1922, II, blz. 459-461.
⁴⁾ Zie J. te Winkel, *Ontw.*, 1922, II, blz. 460.
⁵⁾ Vgl. hieronder Hoofdst. III, C, blz.
⁶⁾ Zie noot 12 bij de „Inleiding“.

AANTEKENINGEN BIJ HOOFDSTUK III, A.

- ¹⁾ Later zou dit voorbeeld vaak gevolgd worden; vgl. de bundel van 1562 met de Antwerpse spelen van het landjuweel uit 1561. Pas in de eerste helft der 17de eeuw wordt het gezamenlijk uitgeven van de op een landjuweel vertoonde stukken, algemeen. Zie W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, Halle, 1903, III S. 460 en J. te Winkel, *Ontw.*, 1922, II, blz. 421.
²⁾ Joh. Bolte, *Drei Schauspiele vom sterbenden Menschen* (Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart, Publikation 269/270; Verlag Karl W. Hiersemann, Leipzig 1927), Vorwort, S. X.; S. 63-160. Men vergelijkte: W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, Halle 1903, III, S. 460; J. A. Worp, *Geschiedenis van het Drama en van het tooneel in Nederland*, Groningen 1904, I, blz. 213; G. A. Brands, *Tspel van de Cristenkercke*, Utrecht 1921, blz. XXIV; Dr. R. Froning, *Das Drama der Reformationszeit*, (Deutsche National-Literatur, herausg. von Josef Kürschner, Band 22), Stuttgart 1894, Einleitung S. VIII. De Hecastus zal verschijnen als Band 6 in die *Reihe Reformation van Deutsche Literatur, Sammlung literarischer Kunst- und Kulturdenkmäler in Entwicklungsreihen*.
³⁾ Joh. Bolte, *Drei Schauspiele*, Vorwort S. XIV. Men vergelijkte ook H. Holstein, *Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Litteratur des sechzehnten Jahrhundert*, Halle 1886, S. 57, 161, waar de Hecastus en het onderwerp ervan („ein Lieblingsthema der lutherischen Theologen“), S. 164) besproken wordt.
⁴⁾ Joh. Bolte, *Drei Schauspiele*, Vorwort S. XIV, XIII.
⁵⁾ Joh. Bolte, *Drei Schauspiele*, Vorwort S. XVI-XIX en S. 161-319. Vgl. W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, Halle 1903, II S. 151; H. Holstein, l.c., S. 209-212. Naogeorgus heet hier: „der bedeutendste Tendenzdramatiker der Reformationszeit“ (S. 198, 199); R. Froning, l. c., Einleitung, S. VI, VIII, XX; P. Diehl, *Die Dramen des Thomas Naogeorgus in ihrem Verhältnis zur Bibel und zu Luther*, diss. München, Borna-Leipzig 1915. Het eigenlijke doel van Naogeorgus met de Mercator was — volgens Diehl — de gedachtengang van

Luthers commentaar op de Galatenbrief te illustreren. De polemieken tegen Roomse werkheiligheid komt pas in de tweede plaats. Zal verschijnen als Band 7 in *Reihe Humanismus* van de in aant. 2 genoemde serie.

⁶⁾ Joh. Bolte, *Drei Schauspiele . . .*, Vorwort S. XXI, waar meer vertalingen vermeld staan dan bij J. A. Worp, *Gesch. Drama en Tooneel*, Groningen, II, blz. 118.

⁷⁾ Altmeyer, *Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas*, Den Haag, 1886, II, p. 161 sq. P. 163: „une foule immense avait assisté à cette représentation donnée à plein air, relevée par un grand luxe de costumes et égayée par des intermèdes burlesques”. Welke omvang de feestelijkheden ter gelegenheid van een landjuweel hadden, blijkt uit de jaarboeken van de Thieltsche rederijkerskamer (uitgave A. L. de Vlamincq, *Vad. Museum* V, blz. 1-249 en afzonderlijk verschenen, Gent 1862). Om bij de intocht goed voor den dag te komen, opende de kamer van Thielt een inschrijving in de gehele „Roede” van Thielt, uit 19 dorpen bestaande. Uit één der dorpen gaven zich 50 personen op! (*Vad. Museum* t. a. p., blz. 76). De intrede zal een kleurrijk schouwspel opgeleverd hebben. In groene kledij kwamen de leden van „Het Roosjen” uit Thielt, terwijl zich „diverseche notable unter roede van Thielt, die metter Rethorijcke ghecleet” waren, bij hen voegden. Die van Audenaerde droegen „cleedinghen van oraigne coloueren”, „met roede caussen, riemen, hoën en daarop schoone witte pluimen”. (*Kronijk der rederijkerskamers van Auenarde*, door D. J. van der Meersch, *Belg. Museum*, VII, blz. 41). De feesten duurden weken lang: 20 April werden referereynen en „liedekens” voorgedragen; 1 Juni om 8 uur 's morgens begon het eigenlijke landjuweel; 12-23 Juni speelde men de zinnespelen en begin Juli had de prijsuitreiking plaats. (Zie „*Jaarboeken der Thieltsche Rhetorykkamer*”, uitgave A. L. de Vlamincq, *Vad. Mus.* V, blz. 77, 78).

⁸⁾ *Bibliotheca Belgica*, I, 23, S. 221. Nijhoff-Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, Den Haag 1923, No. 1926.

⁹⁾ Over dit tooneel leest men in de stadsrekeningen van Gent 1538-1539, blz. 67, dat de kosten ervan 7 pond bedroegen: „Betaelt aen Frans vande Velde, vryschilder, beeldhouder der stede VII L. gr. by scepenen hem toegelegd voor alle parteyen van schilderyen ende stoffe mitsgaders zyne moeyte in 't schilderen vander stellinghe in de ordonnantie ende billette van zijnen overgheven relaes hier ghesien” (*Vad. Mus.* V, blz. 89). Men zie ook: Alfons L. de Vlamincq, *Jaerboek der Aloude Kamer van Rhetorika, het Roosjen, te Thielt*, Gent 1862, blz. 92; Jan ten Brink, *Geschiedenis der Ned. Letterk.*, Amsterdam 1897, blz. 232; F. de Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Gent 1885, III, blz. 299; M. A. P. C. Poelhekke en C. G. N. de Vooy, *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuurgeschiedenis*, Groningen 1923, blz. 14, afb. 27. Eveneens afgebeeld in J. Petersen, *Das Deutsche Nationaltheater* (14. Ergänzungsheft, Zeitschrift für den deutschen Unterricht 1919), S. 27 en H. J. E. Endepols, *Het decoratief . . .*, Amsterdam 1903, blz. 31; zie ook blz. 30.

¹⁰⁾ L. van Puyvelde, *Schilderkunst en tooneelvertooningen op het einde der Middeleeuwen*, Den Haag 1912, (Kon. Vla. Acad. IVde Reeks, No. 10), blz. 209. Vgl. ook W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, Halle 1903, III, S. 464; J. A. Worp, *Gesch. Drama en Tooneel*, Groningen, I, blz. 62.

¹¹⁾ Nijhoff-Kronenberg, blz. 687, No. 1927 en No. 1928.

1927: „8°, 220 bl., (A⁸) B-Z, a-d⁸e⁴, goth., 28rr”.

1928: „8°, 220 bl., (a⁸) b-z, A-D⁸E⁴, goth., 28rr”.

¹²⁾ Nijhoff-Kronenberg, blz. XV. Reeds in *Bibl. Belg.* I, 23, S. 222 wordt vermoed, dat Matth. Crom drukker of boekverkoper in het „huys van Delft” zijn zou. De catalogus van de U. B. te Amsterdam geeft als drukker „Is. Steelsius”, waarvoor ik geen bewijs vond.

¹³⁾ Stadsbibliotheek, Haarlem: catal. 79A7: 218 bl. (a⁶) b⁸-z. A-D⁸E⁴, goth., 28rr.

¹⁴⁾ U. B. Gent; 220 bl. (a⁸) b⁸-z. A-D⁸E⁴, goth., 28rr.

¹⁵⁾ Dit supplement verscheen in „*Het Boek*”, deel XXII, Afl. 4, blz. 305-328.

Mejuffrouw M. E. Kronenberg bezorgde deze aanvulling, die ze „menschelijkerwijs gesproken“ de laatste aanvulling noemt.

¹⁶⁾ Nijhoff-Kronenberg No. 1927: (A⁸) B-Z. a-d⁸e⁴, goth., 28rr. Voor beschrijving van de uitgave van XV October 1539 zie noot 13 en 14.

¹⁷⁾ *Bibl. Belg.* I, 23, S. 223.

¹⁸⁾ *Bibl. Belg.* I, 23, S. 221.

¹⁹⁾ W. Kops, *Schets eener Geschiedenis der rederijkers*, in „Werken van de maatschappij der Nederlandsche Letterkunde“, II (1771) blz. 247.

²⁰⁾ J. te Winkel, *Ontw.*, 1922, II, blz. 458.

²¹⁾ A. L. de Vlaminck, *Jaerboek . . . Kamer . . . Thielt*, Gent, 1862, blz. 95.

²²⁾ F. A. Snellaert, *Verhandeling over de Nederlandsche Dichtkunst in België*, Brussel, 1838, blz. 168, 2de aantekening.

²³⁾ Joh. Bolte in zijn uitgave van *De Düdesche Schlömer, ein Niederdeutsches Drama van Johannes Striker*, Norden und Leipzig 1889, S. *25. Zie ook zijn *Drei Schauspiele . . .*, (1927), S. XVI Vorwort en W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, Halle, 1903, III, S. 460.

²⁴⁾ Fr. Heinrich Reusch, *Die Indices librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts*, gesammelt und herausgegeben von —. (Gedruckt für den litterarischen Verein in Stuttgart, nach Beschluss des Ausschusses vom Mai und Juni 1885, Tübingen 1886), S. 70.

²⁵⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 67.

²⁶⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 241.

²⁷⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 298.

²⁸⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 306.

²⁹⁾ Prof. Dr. Joh. Bolte, wien ik erkentelijk ben voor zijn welwillende inlichtingen, wist mij ook verder niets aangaande de Franse vertaling te melden en hij kon slechts constateren: „Leider scheint das Verbot den beabsichtigten Erfolg gehabt zu haben“.

³⁰⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 209-241.

³¹⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 241: „Ludi teutonici rithmice conscripti et Gandavi exhibiti, super hac questione: Quod sit homini moriente maximum solatium.“

³²⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 241: „Les jeuz que parcydevant ont este juez en la ville de Gand par les XIX chambres, sur le refrain: Quest la plus grande consolation de la personne mourante“.

³³⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 219: *Comaediae repraesentatae Gandavi*, super thema: *Quanam sit potissima consolatio hominis morientis*.

³⁴⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 74: *Comediae representatae in oppido de Gante*, super questionem: *Quae est major consolatio morientis*.

AANTEKENINGEN BIJ HOOFDSTUK III, B.

¹⁾ *Chronycke van Ghendt door Jan van den Vivere*, hs. uitgegeven door Frans de Potter, Gent 1881; uit deze kroniek heb ik geciteerd.

De affaire-Polgier vindt men voorts vermeld bij: J. B. Cannart, *Bijdragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaenderen*, Gent 1835, derde vermeerderde uitgave, blz. 500; Ph. Blommaert, *De Nederduitsche schrijvers van Gent*, Gent 1861, blz. 54, die als bron opgeeft: *Messenger des sciences historiques*, Année 1848, p. 415 en „schriftelijke dagverhalen der XVIe eeuw“; *Memorieboek der stad Gent* (Maetschappij der Vla. bibliophilen, 2de Serie, No. 15), Gent, 1852-1854, II, blz. 113; A. Henne, *Histoire de la Belgique sous le règne de Charles-Quint*, Bruxelles-Paris 1866, III, p. 377, 378; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221; F. Pijper, B. R. N., Den Haag, 1903, I, blz. 276; J. Loosjes *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, 1909, blz. 269; H. Pirenne-R. Delbecq, *Geschiedenis van België*, Gent 1909, III, blz. 337; J. te Winkel, *Ontw.*, Haarlem, 1922, II, blz. 456; W. Creizenach, *Gesch. d. neueren Dramas*, Halle 1903, III, S. 490.

2) **Chronycke van Ghendt**, I. c., blz. 57 en 58. Behalve de kroniek van Jan van de Vivere zie men het **Memorieboek der stad Gent**, waar vele berichten over de opkomende ketterij zijn te vinden (zie deel II, blz. 57, 58, 71, 74, 75, 77, 79, 80, 97, 98, 107, 113).

3) Zie bijv. J. te Winkel, **Ontw.**, 1922, II, blz. 456.

4) Dit „Octroi tot het houden van het landjuweel te Gent, den 12 Juny 1539” drukt Ph. Blommaert af als bijlage IV bij zijn **Geschiedenis der Rhetorykkamer De Fontaine**, Gent 1847, blz. 109, 110, 111. Als zijn bron vermeldt Blommaert: „Stads arch. Oude geluwenboek, blz. 299a”.

5) H. Pirenne en R. Delbecq, **Geschiedenis van België**, Gent 1909, III, blz. 326, 327.

6) J. G. de Hoop Scheffer, **Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531**, Amsterdam 1873, blz. 431. G. Kalf, **Letterk. 16de eeuw**, Groningen 1889, I, blz. 329, 330; J. Loosjes, t. a. p., blz. 258; J. te Winkel, **Ontw.**, Haarlem 1922, II, blz. 452 vlg. Een eigenaardige botsing tussen kerkelijke Overheid en Rederijkers vermeldt Altmeyer I. c., II, p. 159, verwijzend naar: Michelet, **La Renaissance**, p. CXIII.

7) J. G. de Hoop Scheffer, **Gesch. kerkhervorming**, Amsterdam 1873, blz. 475; G. Kalf, **Letterk. 16de eeuw**, Groningen 1889, I, blz. 271; K. F. Proost, **De Bijbel in de Ned. letterkunde als spiegel der cultuur**, Assen, 1932-1933, II, blz. 36.

8) J. te Winkel, **Ontw.**, 1922, II, blz. 453: „In 1533 wisten de minderbroeders te Leiden te bewerken dat aan de Kamer „De witte Acoleyen” aldaar het spelen werd belet, zooals het schimpdichtje daarop ons leert”. Dat 9 Amsterdamsche Rederijkers in hetzelfde jaar veroordeeld werden tot een bedevaart naar Rome, vindt men vermeld bij: J. Wagenaar, **Amsterdam**, Amsterdam 1760, II, blz. 233, waar verwezen wordt naar Keurb. D. f 228 en f 194; J. ter Gouw, **Gesch. van Amsterdam**, Amsterdam, 1879-1893, IV, blz. 244; Cornelius, **Geschiedte des Münsterischen Aufruhrs**, Leipzig 1855-1860, II, S. 392, 399; G. Kalf, **Letterk. 16de eeuw**, Gron. 1889, blz. 272, 273; W. Creizenach, **Gesch. d. neueren Dramas**, Halle, 1903, III, S. 490, 491; J. Loosjes, t. a. p., blz. 265, 266; J. te Winkel, **Ontw.**, 1922, II, blz. 453; K. F. Proost, t. a. p., II, blz. 31. Voor Zierikzee zie J. Loosjes, t. a. p., blz. 268; W. te Water, **Kort Verhaal der reformatie in Zeeland in de zestiende eeuw**, Middelburg 1766, blz. 6.

9) J. Loosjes, t. a. p., blz. 267; J. te Winkel, **Ontw.**, Haarlem 1922, II, blz. 453.

10) **Chronyck der stadt Antwerpen, toegeschreven aan notaris Geeraard Bertrijn**, uitgegeven door Ridder Gustaaf van Havre (Mij. der Antw. Bibliophilen, uitgave V, 1879), blz. 83. Vgl. het **Memorieboek der stad Gent**, II, blz. 124 en 133; met „den burgemeester” bedoelt de Antwerpse kroniek blijkbaar Lievin Pien, de „scepene van de kuere”, die 28 Aug. (blz. 134 **Memorieboek**) ont-
hoofd werd.

11) A. Henne, **Historie de la Belgique sous le règne de Charles-Quint**, Bruxelles-Paris, 1866, III, blz. 378.

12) Fr. Heinrich Reusch, **Die Indices librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts**, Tübingen, 1886, S. 26. **Ordonnancien, Statuten, Edicten ende Placcaerten, Soo van weghen der Keyserlyke en Koninghlyke Maiesteyten**, 2de druk, Gent, 1639: Bouck I, Rubrica VII, blz. 122 vlg. Een overzicht van de keuren uit 1540 en vlg. jaren geeft J. Loosjes, t. a. p., blz. 420, 421, 423, 427, 435, 436. Vgl. ook **Bibl. Belg.**, I, 23, S. 221 en F. Pijper in **B. R. N.**, I, blz. 277.

13) Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 30, 43. **Ordonnancien, Statuten, Edicten ende Placcaerten**, t. a. p., blz. 134 vlg.. De lijst van verboden boeken is van 9 Mei 1546.

14) Voor de keur van 1550 zie men: **Ordonnancien, Statuten, Edicten ende Placcaerten**, t. a. p., blz. 157 vlg.. De Gentse spelen vindt men blz. 184. Deze lijst wordt besproken bij Chr. Sepp, **Verboden Lectuur**, Leiden 1889; zie aldaar blz. 94. Vgl. ook G. Kalf, **Letterk. 16de eeuw**, Groningen 1889, I, blz. 449, 450; Fr. Heinrich Reusch, I. c., geeft de indices van de Leuvense universiteit uit 1550 en 1558, S. 67, 70.

15) Zie A. Driessen, **Hontseldersdijk en Naaldwijk vóór de Hervorming**, Bij-

dragen voor de Geschiedenis van het bisdom van Haarlem, Leiden 1904 (28ste deel), blz. 117. De brief wordt hier aangehaald en als bron is vermeld: **Franc. Sonnii ad Viglium Zuichemum epistolae**, Edidit de Ram; ep. II, blz. 3.

¹⁶⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 176-208, S. 182.

¹⁷⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 209-242, S. 219, 241.

¹⁸⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 243-281, S. 258.

¹⁹⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 377-447; S. 398.

²⁰⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 289-320; S. 298, 306; S. 2; Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 351-376; S. 356.

²¹⁾ Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 448-523; S. 473. Fr. Heinrich Reusch, I. c., S. 524-578; S. 565.

²²⁾ Men vindt deze brief geciteerd bij Gachard, **Relation des troubles de Gand sous Charles V**, Bruxelles 1846, appendice XCI, p. 256. Volledig namen Blommaert, **Vad. Museum**, 1860, V, blz. 90 en J. Loosjes, t. a. p., blz. 417, 418 hem over, terwijl een gedeelte geciteerd is in **Bibl. Belgica** I, 23, S. 221. Men zie ook A. Henne, I. c., p. 378 en F. Pijper, B. R. N., Den Haag 1903, I, blz. 277.

²³⁾ Zie aant. 12.

²⁴⁾ Uitgegeven door Gachard, I. c., p. 1-174. Het stuk eindigt aldus: „Ce livre et recueil, contenant les affaires et advenus en la ville de Gand, chief-lieu de la conté de Flandres, ès années mil cinq cens trente neuf et quarante, a esté fait par manière de passe-temps, et pour mémoire ci-après ou temps advenir, et fut escript en la ville de Lille, ondit pays de Flandre, en l'an mil cinq cens quarante et ung”.

²⁵⁾ Gachard, I. c., p. 79.

²⁶⁾ Gachard, I. c., p. 81. „et fut icelle feste le commencement de la dicte commotion”.

²⁷⁾ J. W. Burgon, **The life and times of Sir Thomas Gresham**, London 1839, I, p. 375-380; Edw. v. Even, **Het Landjuweel van Antwerpen in 1561**, Leuven 1861, blz. 24 vlgg; Vgl. **Bibl. Belg.** I, 23, S. 221; J. te Winkel, **Ontw.**, 1922, II, blz. 420; F. Pijper, B. R. N., Den Haag 1903, I, blz. 277.

²⁸⁾ J. W. Burgon, I. c., p. 375.

²⁹⁾ J. W. Burgon, I. c., p. 379 sq.

³⁰⁾ De meeste historici nemen, o.a. op grond hiervan, aan, dat de tuchtiging door Karel V ook of vooral ten doel had de Gentenaren op godsdienstig gebied volgzaam te maken, nu zij bij het landjuweel zo uit de band gesprongen waren. A. Henne (**Histoire de la Belgique sous la règne de Charles-Quint**, Bruxelles-Paris, 1866, III, p. 377-379), Altmeyer (**Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas**, Den Haag 1866, II, p. 163), J. Loosjes (t. a. p., blz. 420) en J. te Winkel (**Ontw.**, 1922, II, blz. 457) schreven in dezelfde zin als L. Knappert in **Het Ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden**, Utrecht 1924, blz. 136, die opmerkt: „De bloedige tuchtiging van Gent door den keizer geschiedde voor geen klein deel om deze spelen”.

³¹⁾ Behalve de drie door mij besproken getuigenissen van tijdgenoten is ons nog overgeleverd de waarschijnlijk ook contemporaine maar minder persoonlijke vermelding in het **Memorieboek der stad Gent**, (uitg. Maatsch. der VI. Bibl., 2de Serie, No. 15, deel II, blz. 122). Daar vindt men een zakelijke mededeling over het „scoone batementspel”. Waarschijnlijk is ook deze vermelding van een tijdgenoot. Het ons bekend hs. is immers uit de 16de eeuw. Zie voorrede deel IV, blz. 14. Vgl. bijv. ook deel I blz. 14, waar de Fraticelli uit 1305 met de Anabaplisten worden vergeleken en deel I blz. 68. Daar heet het van de geselaars uit Iperen in 1349: „het was eenen wederdoopers aert”. Een preciese datering bestaat evenwel niet.

Een korte mededeling vindt men ook in de **chronycke van Nederlant, besonderlyck der stadt Antwerpen**, sedert den jare 1097 tot den jaere 1565, door N. de Weert (eind 16de eeuw). Zie Piot, „**Chroniques de Brabant et de Flandre**”, Bruxelles 1879, p. 109.

AANTEKENINGEN BIJ HOOFDSTUK III C.

¹⁾ E. van Meteren, t. a. p., boek I, fol. 29, 1ste kolom v; zie ook W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Groningen 1873, I, blz. 297. Zie ook W. D. Verduyn in zijn *Emanuel van Meteren*, Den Haag 1926, blz. 45. Het „voor zijn tijd vrijzinnig godsdienstig standpunt“ (stelling I) blijkt er duidelijk uit.

²⁾ W. Kops in de „Werken van de Maatschappij der Ned. Letterkunde“, I, 1772.

³⁾ La Serne Santander, *Mémoire historique sur la Bibliothèque dite de Bourgogne*, Brussel, 1809, p. 175; zie ook G. D. J. Schotel, I, blz. 310 (lees 210).

⁴⁾ N. Cornelissen „De l'Origine, des progrès et de la décadence des chambres de Rhétorique, établies en Flandre“, Gent, ± 1812, p. 25.

⁵⁾ Ph. Blommaert, *Tooneelgezelschappen te Gent*, Belg. Museum, X, 1846, blz. 364-458. Zie ook Ph. Blommaert, *Geschiedenis der Retorykkamer: De Fontaine*, Gent 1847. Een bewijs hoe weinig het gangbare oordeel over de Gentse spelen op eigen lectuur ervan berustte, vindt men in Blommaerts' verzuchting: „Had iemand den moed deze gewrochten te doorbladeren en te ontleden, niet onbeloond bleve zijne arbeid...“ (*Tooneelgezelschappen te Gent*, blz. 412.)

⁶⁾ G. D. J. Schotel, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*, I, Rotterdam 1862, blz. 310 (lees 210), 314.

⁷⁾ Alfons L. de Vlaminck, *Jaerboeken der Aloude Kamer van Rhetorika, Het Roosjen, onder kenspreuk: Ghebloeit int wilde, te Thielt*, Gent 1862, o.a. blz. 82, 94. Zie ook *Vad. Museum*, 5de deel, 1863, blz. 1-249. Deze gaat zo ver dat hij, na de aan anderen ontleende algemene opmerkingen, afraadt de spelen nader te bestuderen: „Het ware eene vervelende en tevens weinig vruchtbare onderneming voor hem, die de taak op zich zou nemen, de zinnespelen van het Gentsche landjuweel te ontleden“ (blz. 94).

⁸⁾ F. A. Snellaert, *Schets eener Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, Gent 1850, blz. 70. Zie ook: F. A. Snellaert, *Kort begrip eener Geschiedenis der Nederduitsche letterkunde*, Antwerpen 1849, blz. 53. Deze auteur maakt de gangbare mening aangaande de Gentse spelen ietwat pikanter, door te spreken van „vlijmende hekelingen tegen den Paus, de monnikken, de aflaten, de bedevaarten, enz.“ Te vergeefs zal men deze in de stukken zoeken.

⁹⁾ A. Henne, *Histoire de la Belgique sous le règne de Charles V dans les Pays-Bas*, Bruxelles-Paris, 1866, III, p. 377-379. Ook hij spreekt, wellicht op voorbeeld van Snellaert, over „sanglantes satires contre le pape“. Zijn bewering: „Charles Quint lui-même avait posé la question“ zal wel op een vergissing berusten.

¹⁰⁾ W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Groningen, 1873, I, blz. 295, 296.

¹¹⁾ K. Ruelens, *Refereinen en andere gedichten uit de XVIIde eeuw, verzameld en afgeschreven door Jan de Bruyne*, Antwerpen 1879, voorrede blz. XI.

¹²⁾ Edmond van der Straeten, *Le Théâtre villageois en Flandre, histoire, littérature, musique, religion, politique, mœurs, d'après les documents entièrement inédits*, Bruxelles 1874, I, p. 53-60.

¹³⁾ C. P. Hofstede de Groot, *Honderd jaren uit de Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden (1518-1619)*, voorrede van 1883. Hoofdstuk IX, „De Rederijkers“, blz. 124.

¹⁴⁾ Altmeyer, *Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas*, Den Haag, 1886 (posth. uitg.). De inhoud der prediking is: „mettre sa confiance dans la miséricorde de Dieu, dans la mort du Sauveur, sans ajouter aucune foi aux doctrines humaines, aux indulgences, aux pèlerinages et aux oeuvres de la religion catholique“ (II, p. 161).

¹⁵⁾ F. de Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, Gent 1885, II, blz. 255, 256 en 294-305.

¹⁶⁾ G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 16de eeuw*,

Groningen 1889, I, blz. 274-280 en in gelijke geest in zijn: **Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde**, Groningen 1907, III, blz. 26-28.

- 17) G. Kalff, **Gesch. Lett. 16de eeuw**, I, blz. 281.
- 18) G. Kalff, **Gesch. lett. 16de eeuw**, I, blz. 287.
- 19) **Bibl. Belg.**, I, 23, S. 221 (1880-1890).
- 20) Jan ten Brink, **Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde**, Amsterdam 1897, blz. 232, 243.
- 21) W. Creizenach, **Gesch. d. neueren Dramas**, Halle 1903, III, S. 460-464.
- 22) F. Pijper, **B. R. N.**, I, blz. 276.
- 23) H. Pirenne-R. Delbecq, **Geschiedenis van België**, Gent 1909, III, blz. 336, 337.
- 24) L. Knappert, **Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden**, Utrecht 1924, blz. 135, 139.
- 25) J. te Winkel, **Ontw.**, 1922, II, blz. 457.
- 26) K. F. Proost, **De Bijbel in de Nederlandsche letterkunde als spiegel der cultuur**, Assen 1933, II, blz. 31, 32.
- 27) Joh. Bolte, **Drei Schauspiele vom sterbenden Menschen . . .**, 1927, Vorwort S. XVI.
- 28) J. A. Worp, **Geschiedenis van het Drama en van het tooneel in Nederland**, Groningen, 1904, I, blz. 117 en blz. 186, 187.
- 29) J. Loosjes, **De Invloed der Rederijkers op de Hervorming**, in **Stemmen voor Waarheid en Vrede**, 1909, blz. 246-290; blz. 359-376; blz. 417-442; blz. 609-646.
- 30) J. Loosjes, t. a. p., blz. 271-285.
- 31) J. Loosjes, t. a. p., blz. 281.
- 32) **Handel. v. h. 12de Ned. Philologencongres**, Groningen 1927, blz. 52, 53.
- 33) J. van Mierlo, Jun. S. J., **Geschiedenis van de Oud- en Middelnederlandsche Letterkunde**, Antwerpen 1928, blz. 388; zie ook: J. v. Mierlo in **Vlaanderen door de eeuwen heen**, onder leiding van Jan Denucé, uitg. Elsevier, Amsterdam 1932, waar hij verdedigt dat voor 1560 van eigenlijk Lutheranisme „weinig spraak kan zijn” (blz. 253).
- 34) L. Knappert, t. a. p., blz. 117.
- 35) M. van Rhijn, **Wessel Gansfort**, Den Haag, 1917, blz. 225. Men vergelijk ook de uitgave door M. van Rhijn van **Impugnatorium M. Antonii de Castro O. P. contra epistolam M. Wesseli Groningensis ad M. Jacobum Hoeck de indulgentiis**, Den Haag 1917, blz. 7 en 8 van de „Inleiding”.
- 36) M. van Rhijn, **Wessel Gansfort**, Den Haag 1917, blz. 246.
- 37) Paul Frédéricq, **Les comptes des indulgences en 1488 et en 1517-1519 dans le diocèse d'Utrecht**, mémoires couronnées de l'Académie royale de Belgique, 1900, No. 6, blz. 21. L. Knappert, t. a. p., blz. 117. F. Pijper, **Beknopt Handboek tot de Geschiedenis des Christendoms**, Den Haag, 1924, blz. 406.
- 38) W. Moll, **Kerkgeschiedenis van Ned. vóór de Hervorming**, Utrecht, 1869, IIde deel, IVde stuk, aant. 2 bij blz. 169 en blz. 202, waar nog meer kritiek vermeld wordt.
- 39) Vgl. bijv. G. Kalff, **Gesch. Lett. 16de eeuw**, I, blz. 70.
- 40) J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 51, 52; L. Knappert, t. a. p., blz. 118.
- 41) **Zie B. R. N.**, I, blz. 1-26.
- 42) **Zie L. Knappert, t. a. p.**, blz. 117, 118.
- 43) H. Q. Janssen, **Jacobus Praepositus**, Amsterdam 1862, o.a. blz. 27. J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 111. L. Knappaert, t. a. p., blz. 164.
- 44) „Trou moet blijcken”, hs. F, No. 3 (vgl. **Tschr.** 49, blz. 17). Vermoedelijk reeds in de 2de helft van de 16de eeuw.
- 45) **B. R. N.**, I, 1903, ed. F. Pijper, blz. 385.
- 46) **Tspel van de Cristenkercke**, uitg. G. A. Brands, Utrecht 1921, regel 202-205. Vgl. K. F. Proost, **De Bijbel in de Ned. letterkunde als spiegel der cultuur**, Assen, 1932-1933, II, blz. 39.
- 47) **Impugnatorium M. Antonii de Castro O. P. contra epistolam M. Wesseli**

Groningensis ad M. Jacobum Hoeck de indulgentiis, ed. M. van Rhijn, Den Haag 1917; M. van Rhijn, Wessel Gansfort, Den Haag 1917, blz. 262, 263.

⁴⁸⁾ Die historie vanden aflaet van sinte Maria vanden enghelen, die men portiunkel heet, deel uitmakend van de Wijngaert van Sinte Franciscus; zie J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 50.

⁴⁹⁾ Anna Bijns, I, 14, b, 7/8:

„Vrijheit, ongehoorsaemheyt, dwelc saechte wegen sijn.
Daer willen quaewillige meest bij blijven”.

Vgl. ook Marnix, **Bijencorf** (ed. Brussel, 1858, I, blz. 6): „Het vijfde dat sy anders niet en soecken dan vleeschelijcke vryheydt” (zie aldaar, deel II, blz. 71).

⁵⁰⁾ In 4°- en 8°- editie „verghistich broot” (rijmend op „gheen noodt”). Zal „verghiftich” moeten sijn.

⁵¹⁾ Coll. I, 51, Gaspar: „Ik biecht voor Hem, die alleen in staat is waarachtig te vergeven, voor den Almachtige”. Vgl. G. Kalff, **Gesch. Lett. 16de eeuw**, I, blz. 71.

⁵²⁾ Zie C. G. N. de Vooy's in **Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis**, Oct. 1928, blz. 193 en blz. 210, 212.

⁵³⁾ Behalve de Gentse Refereinen uit 1539 zie men de Dordtse bundel, vgl. J. Loosjes, t. a. p., blz. 262 en de Brusselse bundel, vgl. C. G. N. de Vooy's, **Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis**, Oct. 1928, blz. 224 (No. XXXIII).

⁵⁴⁾ De beeldspraak in Leffyngh (B. 3 r) over de hope, die

„Es een vigilye van deewighe feeste
Zy en vast niet, maer een maeltijt gheduerich
Haudtse met verzekertheyt,”

zal wel niet als een mindere waardering van het vasten mogen worden beschouwd.

⁵⁵⁾ In **Wynocxberge** komt het woord „kerk” ook nog voor, maar dan niet in geestelijke zin („den troost des gheests was het stichten der kercken” MM 2 v).

⁵⁶⁾ Eenmaal komt „monstrance” voor (**Nieport** L 3 v), waar **Mensche** staat tegenover **Goddelicke waarheynt en Wtvloyende clærge**:

„O zuver monstrance /
Edel wtvloyende clærgeye iueghdelic,
Ende u goddelicke waarheynt dueghdelic . . .”

⁵⁷⁾ W. J. A. Jonckbloet, **Gesch. der Ned. Lett.**, Groningen 1873, I, blz. 296.

⁵⁸⁾ W. Creizenach, **Geschichte des neueren Dramas**, Halle 1903, III, S. 462.

⁵⁹⁾ Anna Bijns, **Ref. II**, c. 5. Vgl. hiermee **Rom. V**, 12, 15.

⁶⁰⁾ Anna Bijns, **Refereinen**, ed. van Helten, 1886 (Mij. der VI. Bibliophilen, 4de Reeks, No. 6), **Ref. LXXXIX** en **XCI**. Men vergelijkte ook Everaert. Hij critiqueert fel, maar hoe goed Rooms hij is blijkt o.a. uit de devote dramatisering van een Maria-Mirakel („Maria Hoedeken”) en uit vier andere aan Maria gewijde spelen (zie J. W. Muller, **Onze Eeuw**, 1908, IV, blz. 107). Bij de Gentse spelen ontbreekt een dergelijke verering.

⁶¹⁾ H. Q. Janssen, **J. Praepositus**, Amsterdam 1862, blz. 27.

⁶²⁾ Zie bijv. M. v. Rhijn, t. a. p., blz. 46.

⁶³⁾ Voor deze zegswijze vgl. **Den Boom der Schriftueren**, blz. 17: „Zijn rijk en is niet van swerelts wijcke”.

⁶⁴⁾ Men vergelijkte **Den Boom der Schriftueren**, blz. 39: „Moyses wet, by tsheeren hant ontbonden // Heeft si meer connen maken dan kennisse der zonden?”

⁶⁵⁾ Zie **Tafelspel van Prochiaen, Coster en Wever**, 742. Hoe zeer Paulinisch de Reformatorische theologie was betoogt J. H. Gerretsen in zijn **Rechtvaardigmaking bij Paulus**, Nijmegen 1905: „Reformatie en Paulinisme staan in denzelfden grondtoon. Zij sijn beide absoluut religieus. Zij willen het werk der zaligheid niet over God en den mensch verdeelen, maar zij verwachten het enkel en alleen van Gods genade, in Christus geopenbaard” (blz. 234). Op de grote, beslissende invloed van Paulus op de Lutherse Reformatie wijst H. A. van Bakel (**Nieuw Theologisch Tijdschrift**, XXV, blz. 218, 219). Over Erasmus en Luther sprekend zegt prof. van Bakel: „De signatuur van de diepte van beider Christendom was hun ver-

houding tot het Paulinisme" (blz. 218) en even later: „Luther was door Paulus tot Christus bekeerd" (blz. 219).

⁶⁶⁾ G. Kalf, *Gesch. Lett. 16de eeuw*, Groningen 1889, blz. 280; L. Knappert, t. a. p., blz. 135, 136; *Bibl. Belg.*, I, 23, 221.

⁶⁷⁾ P. Frédéricq, *Corpus Documentorum Inquisitionis*, IV, p. 468. Vgl. p. 428. Een gedeelte citeert L. Knappert, t. a. p., blz. 151.

⁶⁸⁾ H. Pirenne-R. Delbecq, *Geschiedenis van België*, Gent 1909, III, blz. 327, waar geciteerd wordt: P. Frédéricq, *Corpus Documentorum Inquisitionis*, IV, p. 259.

⁶⁹⁾ Uit het zeer Bijbelse Antwerpse spel blijkt wel, dat „Schrift" hier niet slaat op „alle door de Kerk als gezaghebbend erkende schriftelijke boeken" (zoals bijv. bij G. A. Brands, *Tspel van de Cristenkercke*, Utrecht, 1921, blz. XXXI, aant. 3), maar speciaal op de Bijbel. Het Oude en Nieuwe Testament worden beide met nadruk vermeld. Zie Antwerpen C 3 r. Ook bij Everaert is de Heilige Schrift „reeds alleen het Oude en het Nieuwe Testament" (J. W. Muller, *Onze Eeuw*, 1908, IV, blz. 121).

⁷⁰⁾ Over de vraag hoe de geestelijkheid tegenover het lezen van de Bijbel door geestelijken en leeken stond, zie men o.a. C. C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen 1934, I, blz. 21-27.

⁷¹⁾ F. C. Wieder, *De schriftuerlijke Liedekens*, Den Haag, 1900, blz. 29.

⁷²⁾ L. Knappert, t. a. p., blz. 122.

⁷³⁾ Anna Bijns, *Ref.*, I, 9, b, 11.

⁷⁴⁾ Deze minachtende zin wordt door de 16de-eeuwse Rederijkers meer gebruikt (teruggaand op Jac. II, 19), vgl.: A. Bijns, *Ref.*, II, 8: „De duvels gheloven dat ooc en sij beven" en *Tspel van de Cristenkercke* (uitgave Brands, 1921) blz. XXIX en blz. 7 (regel 154). Gnaphaeus, *Troost der siecken* (B. R. N. I, blz. 172): „sulcken ghelooove . . . hebben oock die Duvelen wel". Voorts Marnix, *Bijncorff* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 25): „het geloof . . . was gheen ander ghelooove dan 't selve dat de Duyvels hebben".

⁷⁵⁾ Anna Bijns, *Ref.*, I, 4, b, 7/8.

AANTEKENINGEN BIJ HOOFDSTUK III D

¹⁾ *Jesusten*: Aldus A. L. de Vlaminck, *Vad. Mus.*, V, blz. 88; evenzoo J. te Winkel, *Ontw.*, 1922, II, blz. 457.

²⁾ *De Fonteyne*: Zo gist G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, R'dam 1871, II, blz. 267; eveneens *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221.

³⁾ *De Heylige Gheest*: Zie G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, R'dam 1871, II, blz. 240; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221; L. Willems, *De Axelsche Rederijkersgilde van Sinte-Barbara en haar deken Jacob de Hondt*, Versl. en Meded. Kon. Vl. Acad., 1920, blz. 974; A. L. de Vlaminck, *Vad. Mus.*, V, blz. 88 annoteert: „De kamer des H. Geestes, reeds gekend in 1428 onder den titel van het Penseeken".

⁴⁾ *De Wereltcloodt*: Zie G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, R'dam 1871, II, blz. 274; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221; het blazoen dat afgebeeld staat in de 4^e-editie maakt deze gissing waarschijnlijk.

⁵⁾ *Alpha en Omega*: Zie G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, R'dam 1871, II, blz. 261; *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221; A. L. de Vlaminck, *Vad. Mus.*, V, blz. 88.

⁶⁾ *De Heylige Gheest*: Zie *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221; G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, R'dam 1871, II, blz. 277 en J. te Winkel, *Ontw.*, 1922, II, geven vermoedelijk een onjuiste opgave.

⁷⁾ *De roosekrans*: Zie G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, R'dam 1871, II, blz. 277; vooral J. F. Willems, *Belg. Mus.*, II, blz. 193, 194. *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221 geeft: „De Doorne Crone" en Laserna Santander (zie *Belg. Mus.*, II, blz. 193, 194): „Onser-Vrouwse gouden croon".

⁸⁾ *De roser*: Aldus *Bibl. Belg.*, I, 23, S. 221. G. D. J. Schotel, *Gesch. Red.*, R'dam 1871, II, blz. 287 gist: „De Wilde Roos".

⁹⁾ De Violieren: Zie o.a. P. Visschers en J. F. Willems in Belg. Mus., II, blz. 137-171; G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 231; Bibl. Belg., I, 23, S. 221; A. L. de Vlaminck, Vad. Mus., V, blz. 88.

¹⁰⁾ De vier Melcteelen: Zie F. Caland, De oudste stadsrekening van Axel (Kronyk Hist. Genootschap, 24ste jrg., 1868, vijfde serie, vierde deel) blz. 394; G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 235; Bibl. Belg., I, 23, S. 221. Een andere mening heeft Leonard Willems (Versl. en Meded. Kon. VI. Acad., 1920, blz. 974 vlgg.), die meent dat de eigenlijke naam zou zijn: S. Barbara.

¹¹⁾ De Fonteyne: Zie Bibl. Belg., I, 23, S. 221; P. V. Bets, Histoire de Tirlemont, Louvain 1861, II, p. 42.

¹²⁾ St. Barbara of de Barbaristen: Cf. Bibl. Belg., I, 23, S. 221; G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 274; A. L. de Vlaminck, Vad. Mus., V, blz. 88; J. F. Willems, Belg. Mus., II, blz. 195.

¹³⁾ Het boec of den boec: Cf. Bibl. Belg., I, 23, S. 221; J. te Winkel, Ontw., 1922, II, blz. 457; G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 241; A. L. de Vlaminck, Vad. Mus., V, blz. 88.

¹⁴⁾ De Berke(n)boom: Cf. G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 264; Bibl. Belg., I, 23, S. 221.

¹⁵⁾ De Heylige Gheest: Cf. G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 280; Bibl. Belg., I, 23, S. 221. A. L. de Vlaminck (Vad. Mus. V, blz. 88) en J. te Winkel (Ontw., 1922, II, blz. 457) geven als naam van de kamer de zinspreuk op.

¹⁶⁾ De royaerts (van Loo): Cf. G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 271; Bibl. Belg., I, 23, S. 221; A. L. de Vlaminck, Vad. Mus., V, blz. 88; ook bijv. J. te Winkel, Ontw., 1922, II, blz. 456.

¹⁷⁾ S. Barbara of de Barbaristen: Cf. G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 265; Bibl. Belg., I, 23, S. 221; A. L. de Vlaminck, Vad. Mus., V, blz. 88; J. te Winkel, Ontw., 1922, II, blz. 457.

¹⁸⁾ De Pensée: Cf. Bibl. Belg., I, 23, S. 221. De Pensébloem: Cf. G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 248; J. te Winkel, Ontw., 1922, II, blz. 457.

¹⁹⁾ De royaerts (van Bergen): Cf. Bibl. Belg., I, 23, S. 221; A. L. de Vlaminck, Vad. Mus. V, blz. 88; J. te Winkel, Ontw., 1922, II, blz. 456; G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 292 vermeldt als officiële naam „Jan Baptista voor het kruis” en als populaire: „de Royaerts”.

²⁰⁾ De Nazarenen: Aldus Bibl. Belg., I, 23, S. 221; A. L. de Vlaminck, Vad. Mus., V, blz. 88 geeft op: „De kamer van den Nazarene”. G. D. J. Schotel, Gesch. Red., R'dam 1871, II, blz. 243 vermeldt: „t Kindeken Jezus”, doch citeert wel de benaming: „Camera Nazarena Rhetorum”.

AANTEKENINGEN BIJ HOOFDSTUK IV

¹⁾ J. A. Worp vermeldt in zijn *Gesch. . . Drama en Tooneel . . .*, Groningen 1904, I, blz. 156 het Tafelspel, noemt het „een lang stuk met lange redeneeringen” en zegt in een aant. dat het nog in 1759 te A'dam gedrukt werd. Hiervan vond ik geen enkel spoor. — J. Snellaert, *Verhandeling over de Nederl. Dichtkunst in België*, Brussel 1838, blz. 177 noemt een editie uit 1580, gedrukt bij Jaspas Troyens. De directeur der Gentse U.B., de heer R. Apers, wien ik zeer dank voor zijn medewerking, deelde mij mede: „Van der Haeghen heeft er ook een exemplaar van gezien in de verzameling van den Gentschen bibliofiel Serrure, C.P., en heeft de beschrijving er van gemaakt voor zijn bibliografisch materiaal dat in de U.B. Gent bewaard wordt. Het colophon (volgens de beschrijving van v. d. H.) luidt als volgt: Thantwerpe, by Iaspas Troyens // op de Catte veste inde Tel/nen Pot // Anno MDLXXX. 8°, sign. A ij—G v (G. vij); 56 bil. goth.

letter". Bij een rondvraag langs de Nederlandse Openbare bibliotheken (via de K.B., Den Haag) bleek me, dat dit exemplaar nergens aanwezig was; de heer Apers was zo bereidwillig bij de Belgische bibliotheken een onderzoek in te stellen, maar ook hiervan was het resultaat negatief: U.B. Gent, U.B. Leuven, U.B. Luik, St. B. Antwerpen, St. B. Brugge bezitten het evenmin als K.B. Brussel en Plantin-Museum te Antwerpen. Het vreemde is, dat deze editie, die Van der Haeghen dus in Serrures bibliotheek gezien heeft, niet in de „Cathalogue de la Bibliothèque de M. C. P. Serrure, Bruxelles, 1872-1873, 2 dln., 8°” voorkomt. In alle geval mag op grond van Van der Haeghens notitie aangenomen dat een uitgave uit 1580 bestaan heeft.

²⁾ J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 167-173; C. H. Ris Lambers, **De Kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578**, Barneveld 1890, blz. 7-24. Voor het plakkaat: J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 442, 443. C. H. Ris Lambers, t. a. p., blz. 15. W. Moll, **Joh. Anastasius Veluanus en „Der Leken Wechwyser”**, Kerkhistorisch Archief, verz. door N. C. Kist en W. Moll, I, Amsterdam 1847, blz. 27.

³⁾ C. H. Ris Lambers, t. a. p., blz. 8.

⁴⁾ C. H. Ris Lambers, t. a. p., Bijlagen, blz. CLIII.

⁵⁾ W. Moll, **Joh. Anastasius etc.**, blz. 29.

⁶⁾ C. H. Ris Lambers, t. a. p., blz. 27.

⁷⁾ C. H. Ris Lambers, t. a. p., blz. 28.

⁸⁾ W. Moll, **Joh. Anastasius etc.**, blz. 113.

⁹⁾ C. H. Ris Lambers, t. a. p., blz. 29.

¹⁰⁾ C. H. Ris Lambers, t. a. p., blz. 29.

¹¹⁾ Zie hiervoor, Hfdst. III B, blz. 31, aant. 12.

¹²⁾ G. Brandt, **Historie der Reformatie**, I, blz. 142.

¹³⁾ Zie J. Loosjes, t. a. p., blz. 366, die deze datering reeds kort aangaf. Hoe meer ik op de Gelderse verhoudingen inging, hoe steekhoudender mij Loosjes' dagtekening bleek.

¹⁴⁾ Zo deed J. Loosjes, t. a. p., blz. 366, 367.

¹⁵⁾ C. G. N. de Vooy, **Apostelspelen in de Rederijkerstijd**, Med. der Kon. Akademie van Wetensch., Afd. Letterk., Deel 65, Serie A, 1928, No. 1, blz. 161, aant. 1.

¹⁶⁾ Ik noem bijv. golgh (82); huyvetter (1128); sonder letten (2521); onverbeent (2257); salueren (245); stuypen (1179); vyselen (432); bedacēt (650).

¹⁷⁾ In het **Apostelspel**, ed. Pijper, blz. 316, treft een bijna woordelijk gelijk verwijt: „Wee die teghen huer overhoofd stellen”.

¹⁸⁾ Voor deze arbeid schrikt in het **Apostelspel**, ed. Pijper, blz. 360, **Schoon yprocijst** juist terug en klaagt: als de goede werken door de gelovigen gering geacht zullen worden, zoals de Lutheranen dat willen, „wij soudē arbeyden moeten te lesten”!

¹⁹⁾ Men denke aan het **Apostelspel**, ed. Pijper, blz. 307, waar staat dat sinds het preken der kettērs „verstonden wijf en man // Al de ghiericheyt van de ghesalfde nacie”.

²⁰⁾ Voor de parallel tussen de eeuw der apostelen en de eigen tijd van vervolgingen zie men C. G. N. de Vooy, **Apostelspelen in de Rederijkerstijd**, Med. der Kon. Akad. van Wetensch., Afd. Letterk., Deel 65, Serie A, No. 1, 1928, blz. 153-197. Aldaar blz. 155: „Evenals de verlossing van Israël voor de opstandelingen later als prototype gold voor de worstelstrijd tegen Spanje, zo werd het **Werck der Apostelen** een beeld van het lijden en strijden der hervormde predikers tegen de Pharizeeën en Schriftgeleerden van hun eigen tijd, gesteund door het wereldlik gezag”.

²¹⁾ Uiteraard stelt men in de Reformatorische litteratuur vaker de traditie tegenover het levende Evangelie; vgl. Gnaphaeus, **Troost der siecken**, B. R. N., I, blz. 200, „Tegens dat woort Gods en vermach geen prescriptie of gewoonte”. Aldaar wordt uitvoerig betoogd hoe een beroep op „wat ons ouders ende voorvaders geloof oft niet geloof en hebben” geen zin heeft. Ook in de Gentse spelen, bijv. **Bruessele**. Zie de bespreking van dit spel, boven blz. 75.

WIJZE VAN UITGEVEN

De spelen van **Brugghe** en **Edijnghe** zijn afgedrukt naar de oudste uitgave, de 4°-editie in 1539 bij Joos Lambrecht te Gent verschenen (zie hierboven, Hfdst. III A). De tekst wordt zonder veranderingen weergegeven; alleen verving ik de **u** als tussenletter door **v**. Voorts zijn enige eenvoudige afkortingen opgelost. De interpunctie is door mij aangebracht. Achter elk spel vindt men de tekstvarianten van de drie 8°-edities uit 1539 en die uit 1564. De talrijke spellingsverschillen vermeld ik hier niet bij, evenmin als dialectische klankverschillen (**heift** — **heeft** e.d.).

De nummering der versregels is door mij aangebracht.

Op de bladzijden 118 en 135 drukte ik resp. de blazoenen van de Rederijkerskamer uit **Brugghe** en **Edijnghe** af. Deze zijn ontleend aan het exemplaar van de 4°-editie uit 1539, dat in het bezit is van de „Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde”, te Leiden.

Aan de uitgave van het **Tafelspel van een Prochiaen, een Coster en een Wever** ligt de editie van 1565 ten grondslag (zie hierboven Hfdst. IV). Achter de tekst vindt men de varianten uit de editie van 1578. Ook alle spellingsvarianten worden hierbij vermeld, evenals de verschillen in het gebruik der hoofdletters. Bij de spelen van **Brugghe** en **Edijnghe** meende ik met de werkelijke tekstvarianten te kunnen volstaan, bij het **Tafelspel** was dit m.i. minder gewenst. De grote zeldzaamheid van overgeleverde edities eiste, dat bij mijn herdruk alle verschillen afgedrukt werden, opdat het materiaal voor eventueel verder onderzoek volledig gegeven zou zijn. Speciaal de klank-varianten kunnen bij een eventueel onderzoek naar den auteur of de plaats-van-herkomst van belang zijn. De reproductie van het titelblad der uitgave uit 1565 is ontleend aan het exemplaar dat op de K. B. in Den Haag bewaard wordt, terwijl het titelblad van de ed. uit 1578 gereproduceerd is naar het enige bekende exemplaar, dat ter bibliotheek van de „Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde” berust.

Voor 't overige geldt voor de uitgave van dit **Tafelspel** wat hierboven vermeld staat met betrekking tot de spelen van **Brugghe** en **Edijnghe**.

Bugghe.

Redelic ghevoelen.

- 1 Gracye zy u en vrede int leven
 Van God den vadere en Christo den heere.
 De welcke hem zelven heift ghegheven
 Voor onze zonden naer Paulus leere.

Twijffelick zin.

- 5 Vriendt, my verwondert boven maten zeere,
 Midts dat ghy leeck zijt van cleender doctryne,
 Ghy puert in schrifture; hoe mueght ghy de pyne
 Dat ghy niet met u broeders en blijft
 In u simpel gheloove ?

Prologhe.

In dit Spel zijn vier
 personagen, te weten
 Redelic ghevoelen,
 Twijfelic zin, Schrif-
 tuerlic troost, Ghees-
 telic bewijs.

Schriftuerlic troost.

- 10 Alle goede ghevinghe ende gave vulmaeckt
Es van boven neder op ons ghedaeckt
Vanden vadere der lichten reene.

Redelic ghevoelen.

- Voorwaer, onder alle ghiften ghemeene
Van Godt den vadere ons ghelaten, C 2
C 2 v
15 Oorboorlicker gheene tot onzer baten
Dan dhelighe schriftuere, waer duer men kendt
Van onzen gheloove het recht fundament,
Want duer haer zien wy hoogst van wærde
Wat inden hemel es.

Schriftuerlic troost.

- 20 Wat inder ærde,
Wat inde helle magh zijn gheschiende,
Al dat gheleden es, zijn wy duer haer ziende,
Wat teghenwoordigh es, wat toecommende zy.
Zonder deze ghifte, zo waren wy
25 In Egypten, dats in duusterheyth ghezeten.

Twijffelic zin.

Eyst niet ghenough datse de gheleerde weten,
Op dat zy ons waerschuwen van ghebreken
Daer wy in mesdoen ?

Schriftuerlic troost.

- 30 Hoort Paulum spreken :
Al datter gheschreven es, verre of naer,
Es tot onzer leerijnghe gheschreven voorwaer.
Ende een andere gheift ons verstandt,
Dat elc magh nemen boucken inde handt
En lezen, erlezen, waer dat zy gaen,
35 Tot dat zyze duer veil lezens verstaen,
Zo cryghende een vast gheloove expres.

Twijffelic zin.

Maer, midts dat hy noch pastuer noch precaer es,
Wat gaet hem zo zeere schriftuere an ?

Redelic ghevoelen.

- 40 Waer omme zijn wy hier ghecommen dan ?
Hoe zullen wy solveren best tonzen wensche :
„Welc meesten troost es den stervenden mensche”,
Hebben wy vander schriftuere gheen hulpe schier ?

Schriftuerlic troost.

Daer omme commic, schriftuerlic troost, tot hier
Om met redelic ghevoel, ten daghe van heden,

- 45 U, twijffelic zin, te stellen in vreden.
Want die solveren zal deis vraghe int clare,
Hem waer wel noodt, dat de Heere ware
In zynen mond, als hy bin Moyses monde was,
Ende dat hy hadde tijdt, huere en pas,
50 Davids leppen en der Apostelen mond, C 3 r
Ende ten lesten bekende in zynen grondt
Tmistrye van Godts rijke schoone.

Twijffelic zin.

Stelt doch te vreden my nu in persoone,
Zeght wat schriftuere es met goeden bescheede.

Schriftuerlic troost.

- 55 Daude ende tnieuwe testament beede,
De wet, propheten en evangelyen reyn;
De wet, duer Moyses ghegheven certeyn,
Ghenade en waerhey, duer Christum beseven,
Den welcken moet eere en lof ancleven,
60 Nu en altijs en inder eeuwigheyt.
Neimt danckelic, dits voor prologhe ghezeyt.

Gheestelic bewijs.

- Naer dat ghy verzouckende zijt an my raedt,
Al dat ic weet willic ghærne wten
Als gheestelic bewijs, wt ionstigher daet,
65 Maghher eere, welvaert wt spruten.
Dus ontsluit u beghærlicke conduten,
Op dat ghy solucye zijt verwærvende
Van schriftuerlic troost.

Twijffelic zin.

- „Welc den mensche stervende
70 Meesten troost es”, dats hier de vraghe.

Gheestelic bewijs.

Daer op zegghe tot uwen behaghe
Dat den meesten troost es boven alle zaken,
Twelc den mensche helpen magh en zaligh maken
En anders niet, dit es voor mijn advijs.

Redelic ghevoelen.

- 75 Zo ben ic alree de solucye wijs.
Daer staet: „haer ghewærcken zullen hen volghen
naer”,
En Paulus schrijft daer op zeer clare :
„Dat de mensche zaeyt, dat zal hy maeyen”.

Twijffelic zin.

Zo sprekende zaudt ghy my lichtelic paeyen :

80 Volghende ons onze verdiensten en wærcken,
Zo hebbicker een deel.

Gheestelic bewijs.

Zo ic can mæerken,
Ghy wilt u zelven rechtværdigh achten.
Wilt ghy den Pharizeus met ghewærcken
slachten

C 3 v

85 En zoo een vanden rechtværdyghen wezen?
Och, dats al niet.

Schriftuerlic troost.

Hebdy niet ghelezen :
„Willic my zelven rechtværdigh schryven,
Van mynen mondt zallic gheoordeelt blyven”?

90 O wat cleender troost, o wat slechter vermaen !

Twijffelic zin.

Zijn dan al ons ghewærcken te vergheifs ghedaen ?
Zo vreezic, laes, teghen sdoods comste snel.

Redelic ghevoelen.

Es schriftuere valsch ?

Gheestelic bewijs.

95 Neenze, verstondt ghyze wel,
Maer ghy schijnter noch als de blende naer tasten.

Schriftuerlic troost.

Wat heet ghy goe ghewærcken ?

Twijffelic zin.

Pilgremagen, vasten,
Bidden en feestelicke daghen vieren,
Messe hooren en al zulcke manieren,
100 Kærcken stichten, aultaren, capellen,
Voor de zanten, zantinnen kærskins stellen,
Op dat zy ons verwachten voor thelsche refuus.

Gheestelic bewijs.

De mondt es inde kærcke, therte es thuus,
Wy drijncken droncke, wy vieren de daghen,
105 Wy hooren messe, wy vloucken, wy plagen,
Wy stichten kærcken met ander liens goet,
Wy vesten kærskins, wy stillen den moedt
Omme tanziene eens anders meszit ;
Wy loopen tot smeikins, wy laten den smit,
110 Wy dienen de zanten, God stel wy bezyen.

Redelic ghevoelen.

Eyst qwalick ghedaen ?

Schriftuerlic troost.

- Hoort, mueght ghy wat lyen,
Ghy zult ghepayt werden naer u ghevough,
Want ten es alleenlic niet ghenouch
115 Kærcken stichten, maer tgheloove houden van dien.
Vele lezen zonder gheloovigh engien,
Apostelen heeten bin swærelts bedelve C 4 r
En niet volghen naer, want Christus zeght zelve :
„Alle die zeght heere, heere, duer zulk bediedt
120 En comt int rijke der hemelen niet,
Maer die den wille doet mijns vaders eerbaer”.

Gheestelic bewijs.

Dats : die den gheloove naer volghen, voorwaer,
En der helyghen leven, naer haer vermueghen.

Redelic ghevoelen.

- Die leerijnghe doet my therte verhueghen.
125 Tes wel ghezeyt, ten dient niet vergheten.

Twijffelic zin.

Bey, en hebbic dit niet eer gheweten,
Zo hebbic langhe in mijn ghewærcken ghefaelt.

Gheestelic bewijs.

- Voort de ghewærcken die ghy daer verhaelt
En mueghen niet helpen teenygher hueren,
130 Want zy moghen zonder gheloove ghebueren
En Paulus seght wt ionstyghen gronde :

Schriftuerlic troost.

- „Al dat niet wt gheloove gheschiedt, es zonde”.
Voort zeght hy tot een ander nacye :
„Ghy zijt zaligh ghemaectt duer gracye
135 En niet duer u ghewærcken”; dats, zoo ic beseffe,
Dat niemant hem verwane of verheffe.
Ende voort bevindic in een ander plaetse
Als ghy Gracye hoort, voor niet verstaetse
Es zu voor niet ghegheven, niet hebt ghy verdient
140 En hebbyze duer verdienste, dit op u zient
Ten es gheen gracye, maer verdienste of loon.

Redelic ghevoelen.

De heere, die loonet u met den hemelschen throon,
Die my, redelic ghevoel, dus stelt te vreden.

Gheestelic bewijs.

- Noch onze ghewærcken, verdiensten, ghebeden,
145 Zoo wy by schriftueren zijn verhalich,
En moghen ons naer tleven niet maken zaligh

Zonder gheloove; en die ghelooft betraut.
Hoe zullenze den staervende mensche benaudt
Met onzeker beloften troost toe schicken ?

Twijffelic zin.

- 150 Daer doet ghy my therte gheheel verschricken.
Wat zullen wy dan doen om behauden tzyne ? C 4 v

Redelic ghevoelen.

Ja, zeght ons dat, eerwærde, ten fyne,
Dat wy daer onzen meesten troost wt nemen.

Gheestelic bewijs.

- 155 Ons raedt en zal van ulier niet vervremen,
Maer u goeddienstigh met trooste begorden.

Schriftuerlic troost.

- Christus es ons van gode ghemaect gheworden,
Wijsheyte, rechtværdigheyte, dit my verhalen greyt,
Helighheyte en dat meer es, onze zalighheyte.
Voort een ander troost op ons noch breeder daeckt :
160 Wy zijn zaligh zonder ons verdiensten ghemaect;
Hy es rechtværdigh ende maect rechtværdigh
Die in hem gheloooven.

Redelic ghevoelen.

O vrienden eerwærdigh,
Wie zal zijn ghenade te vullen bedancken ?

Gheestelic bewijs.

- 165 Ic ben de wijngaert en ghylier de rancken.
Die in my blijft, ic blyve in hem altyts.
Deze voortbrijnght vruchten met veil proffijts
En zonder my en mueght ghy niet vulbrijnghen.

Twijffelic zin.

- 170 Maer dit dijncken my al te wonderlicke dijnghen.
Hoe es Christus ons rechtværdighheyte ghebleken,
Wijsheyte, helighheyte, zoo ic u hoore spreken,
Ghenough doen, verlossijnghe, groot en smal ?

Schriftuerlic troost.

- Daer staet: wt der natueren wy waren al
Kinderen der gramschappen en verdommenessen
175 En zo belast met zondighen excessen,
Dat wy alle verdomt hadden ghebleven, ach,
Inder eeuwigheyte.

Gheestelic bewijs.

En de Heere zach
Hoe wy alle duer tsondigh bezwaren

- 180 Onder deze sentencye waren.
Wy hadden al ghezondicht, dies ons behoufde
Wel Godts glorye.

Schriftuerlic troost.

Noch meer ons behoufde.

- 185 Wy waren onderdanigh alvooren de wet, D I r
Die meer beghærde dan de mensche vermochte,
De zonde, die altijts spreedde om vanghen tnet,
De doodt, die ons te verslindene zochte,
De vyandt, die altijts dagh en nacht wrochte
Om ons te wærpene tot inder hellen.

Gheestelic bewijs.

- 190 Men zach den mensche noch dærlic qwellen
Van wærelt en vleesch vul zondighe blamen.

Schriftuerlic troost.

Wy waren al kinderen des doodts te zamen
Zonder troost op tleven, dagh, tijdt en huere,
Alzo ghy zien mueght in deze figure.

Gheestelic bewijs.

- 195 Mærct, hoe duer Adam de zonde began
By toedoene vanden vyandt vul hatye
En hoe duer de zonde eerst fortse ghewan
De doodt, contrarye ons levens partye.

Redelic ghevoelen.

- 200 Mærckt voorts, hoe corts daer naer Adams hoorye
Grooten nijdt heift op elc anderen ghecreghen.
Dies de doodt creegh de vulle heerschappye
Duer Abel, van Caym zijn broeder verslegghen.

Gheestelic bewijs.

- 205 Mærct voorts hoe de mensche was belegghen
Bloot, van alderande wapene onbevrijdt,
Daer hem was vyandt, vleesch, wærelt teghen,
Wiens leven ter wærelt es altijts strijdt.
Maer Godt de vader ghebenedijdt
Heift duer zijn groote ghenade ghezien
Dat gheen sacrificye mocht gheschien,
210 Die den mensche conste stellen in payze.

Twijffelic zin.

Wat esser ghebuerdt ?

Gheestelic bewijs.

Bin den palayze
Des hemels es corts sacrificye ghereedt.

Figure.

Hier volghen dry
tooghen, eerst Adam
en Eva brekende
tghebodt, met een
rolle: „Per hominem
peccatum, et per
peccatum mors.”

2. Caym verslaende
zynen broeder Abel,
met een rolle: „Pec-
catum, cum consu-
mum fuerit, gene-
rat mortem.”

3. Een schansmande,
daer in een man,
ghenaemt homo. Ne-
ven hem een man
slapende op zynen
bouc, ende op dan-
der zyde een wijf
met verbonden oog-
ghen, haer wærende
met eenen bouck,
beede de boucken
ghenaemt eyghen
verdiensten ende
werden bestormt van
buten, van vyant,
wærelt, ende vleesch
met een rolle, Job.
7: „Militia est vita
hominis, super ter-
ram.”

Twijffelic zin.

- 215 Ic biddu, zeght daer of tvulle bescheedt,
Op dat ic, twijffelic zin, magh troost ghewinnen.

Schriftuerlic troost.

- Godt heift de waerelt zo willen beminnen, D 1
Dat hy zynen eenighen zone heift ghegheven D 1 v
Wt gracyen, niet wt verdiensten beseven
Van ons, maer wt grooter ghenadigheden.
220 Hy heift zynen zone ghezonden beneden
En cam de dootd haer cracht berooven,
Up dat zy alle die in hem ghelooven
Niet en vergaen ten helschen verzijcke,
Maer zullen hebben het eeuwich rijcke.
225 O, schoonen troost, om ons alder verhueghen !

Redelic ghevoelen.

Tschijnt dat wy niet verdomt zijn mueghen.
Wilt ons tverstandt wat breeder wtlegghen.

Gheestelic bewijs.

- 230 Hoort, ic zal u tverstandt daer af zegghen.
Zo heift ons de vader in liefden ghewone
Ghegheven zijn eenighen gheboren zone;
Het welcke en haddijt zo niet ghedaen,
Daer en hadde gheenen wegh gheweist om gaen
Totten vader, noch middel, noch duere.

Twijffelic zin.

- 235 Es Christus dan duer zijn ghenade puere
Gheworden ons middel, duere en wegh ?

Schriftuerlic troost.

- Voorwaer, ia hy, tblijct an zijn selfs ghezegh,
Schriftuere bewyzet met grooter claerheyt :
„Ic ben den wegh, tleven ende waerheyt”.
240 Hy es ooc de duere, zoot zeer claerlic staet :
„Ic ben de duere, die duer my ingaet
Die werdt behauden”, dits troostbarighe mare,
„Maer tes een dief”, zeght hy, „en een moordenare
Die anders in te clemmene beghaert”.

Twijffelic zin.

- 245 En wie es datte, zeght, die hem ghenært
Om anders inclemmen, zo ghy dat vertelt ?

Gheestelic bewijs.

Die al tbetrouwen op zijn verdiensten stelt
En zonder den middel Christus inclemmen wilt.

Twijffelic zin.

Hoe, es hy ons middele, mijn twijffel doch stilt,
Het dient ooc met redene wel wtgheleyt.

Gheestelic bewijs.

- 250 Hy es ons middele der zaligheyt,
Want daer staet: Christus Jesus tonzen wensche D 2 r
Es middelare tusschen Godt en mensche,
Zelve als mensche met ons ghemeene.

Redelic ghevoelen.

- 255 Zonder dezen middele, groot noch cleene,
Noch duer pilgrymagen, noch duer vasten,
Noch duer bedijnghe, niet mocht ons ontlasten.
Noch cappe noch crune, noch palster noch schelpen
Noch perdoenbrieven, ten mocht al niet helpen
Zonder dezen middelare tonzen accorde.

Twijffelic zin.

- 260 Maer my dijncke dat noyt middelare behoorde,
Daer en moeste eenighe gramschap ryzen.

Gheestelic bewijs.

- 265 Dats waer, en dat zal ic u wel bewyzen,
Hoe Godt vergramt was op den mensche, dats claer,
Want den hemel ghesloten was zo menigh iaer
Voor den mensche duer tzondigh anthieren.
En om verzoenen in eenigher manieren
En es niet ghevonden om ons ghevough
Eenigh stærvende mensche, machtigh ghenough
Die den anderen bystondt als beradere.

Schriftuerlic troost.

- 270 Dit voorziende, de hemelsche vadere
En heift voor ons gheenen ijnghel ghelaten,
Maer zynen eenighen zone wt charitaten,
Op, dat de mensche niet doen en moghte,
Hy mensche wierde, came en vulbroghte,
275 Van welcker verdiensten wy al zijn deeligh.

Gheestelic bewijs.

Hy heift hem ant cruce gheoffert gheheeligh
En ons verzoendt an zijn vader ootmoedigh.

Redelic ghevoelen.

Duer zijn bitter doodt en wonden bloedigh,
O schoonen troost die op ons vierigh blaect.

Schriftuerlic troost.

- 280 Christus hevet voor onslie al vulmaect,
Duer zijn verdiensten af ghedweghen ons zonden.

Gheestelic bewijs.

- 285 Wy hebben in Christo verlossinghe vonden,
Verghevinghe van zonden tonzen behaghe,
Want als hy opstondt ten derden daghe D 2
Hevet wel ghehooght, dies zy hy ghedanct, D 2 v
Dat al vuldaen was, alle crachten ghecranct
En wy verlost, duer zijn ghenadigh gheschien,
Wanof ghy hier figurere mueght zien.

Schriftuerlic troost.

- 290 Doen Christus, zoo hy voorzeyde, verrees,
De wet was vuldaen, de zonde veriaeght,
Want de prophete sprac, doen hy up hem wees:
„Ziet hier tlam Godts dat de zonde draeght”.

Twijffelic zin.

Hoe heift hy de wet vuldaen ?

Gheestelic bewijs.

- 295 Dats wel ghevraeght.
Hy heift bemindt zynen vader excellent
Wt gheheelder liefden, met herten, met zinne.
Dies sprac hy: „dat nu de wærelt bekendt,
Dat ic mynen hemelschen vader beminne”.

Redelic ghevoelen.

- 300 Zijn liefde en was tot ons menschen niet dinne.
Niemandt en heift gheweist zo in liefden ghehelt,
Dat hy zijn leven tot anders ghewinne,
Als ic het myne, hebbe te pande ghestelt.

Gheestelic bewijs.

- 305 Sghelijcx heift hy ooc de zonde ghevelt.
Dit Paulus duer de wet bekende recht,
Want hy heift bevochten het zondigh ghewelt
Ende thandtgheschrift van dien ant cruce ghehecht.

Twijffelic zin.

Zo en esser gheen zonde meer, zoo ghy zeght,
Waerom heeten wy zondaers, ken cant niet verstaen.

Gheestelic bewijs.

- 310 Christus heift de zonde te niete ghedaen.
Niet datter gheen zonde es in onslie gheschacht,
Maer hy heift de zonde benomen haer cracht,
Datse in ons gheen macht en heift,
Als in yemandt die zonder gheloove leift,
Maer wilt duer zijn eyghen ghewærcken ter nood
315 Zaligh zijn.

Figure
Christus verrizen-
de, hebbende onder
de voet helle, duvel,
zonde, dood, met een
rolle: Christus mor-
tuus est, pro pecca-
tis nostris, resur-
rexit propter iustifi-
cationes nostras.

Schriftuerlic troost.

Voort de loon der zonden, dat es de doot,
De welcke van Christus moet verwonnen blijven,
Want hy es voor ons ghestorven bloot
De doot, die gheen recht in hem en moght
beclyven. D 3 r

320 Dus heift hy ons verlost, naer Paulus schriuen,
Vander wet en zonde ende doot voorwaer.

Gheestelic bewijs.

En hebt voor den vyandt ooc gheenen vaer.
De prince des wærelts es ghecommen ziet,
Zeght Christus, en an my en heift hy niet.

325 Heift hy an Christum dan groot noch cleene,
Wy die in hem zijn ende hy in ons ghemeene,
Wat macht can hy ons dan vooren legghen ?

Schriftuerlic troost.

En daeromme moghen wy wel zegghen :
O doot, waer es u strale beseven ?

330 O helle, waer es u verwinnijnghe bleven ?
O zoeten troost vul ghenadighhede !

Gheestelic bewijs.

Christus heift de wærelt verwonnen, mede
Den auden mensche, met al zijn ghewærcken;
„Wilt betrauwen”, zeght hy, om ons verstærcken,
335 „Ic hebbe de wærelt verwonnen zaen”.

Redelic ghevoelen.

Dit heift Christus al voor ons ghedaen
Ende ne ware ons ghebuert tgheluckigh gheval,
Onder de verdommenesse waren wy noch al,
Dats onder de wet, zonde, doot, vyandt, helle.

Schriftuerlic troost.

340 Dies moghen wy wel zegghen buten gheqwelle :
Christus es om onze zonden ghestorven,
Rechtværdigheyt es duer zijn opstaen verworven,
Ende wy duer tprecyoos bloedt Christi claer
Die verre waren, zijn ghewoorden zeer naer.

345 O schoonen troost tonswaerts wt liefden gheheel !

Twijffelic zin.

Maer hebben wy dan van als paert en deel,
Wies Christus ghedaen heift, stelpt ons verzeer.

Gheestelic bewijs.

Hy hevet al voor ons ghedaen ende noch meer.

- 350 Hy hevet ons al goethertigh ghegheven,
 Zo dat wy zegghen moghen zonder sneven :
 Christus es onze, zijn passye, zijn lyden,
 Zijn doodt, zijn verryzinghe, tallen tyden,
 Zijn opclemmen, verdiensten, vrough en spade,
 Tes al onze duer zijn groote ghenade. D 3 v
 355 Ghylien zijt Christi ende Christus es Godts;
 Die hy gheordonneirt heift, dits thende des slots,
 Dien heift hy gheropen om veil proffijts;
 Dien hy gheropen heift, gherechtværdicht altijts;
 Dien hy gherechtværdicht heift, vry onghelaect,
 360 Dien heift hy met allen groot ghemaect.
 Hoe moghten wy meerderen troost beghæren ?

Redelic ghevoelen.

- Es Godt dan met ons, wie magh ons dæren ?
 Heift hy zynen eenighen zone niet ghespaert,
 Maer voor ons ghegheven, zoo ghy verclaert,
 365 Zal hy ons niet gheven dan alle dijnghen ?

Gheestelic bewijs.

Godt maect rechtværdigh; wie zal ghehijnghe
 Ons verdommen, daer zulcken troost bewezen es ?

Schriftuerlic troost.

- Christus es die ghestorven ende verrezen es,
 Die ons talder meeste zo ghenadigh ian,
 370 Hoe zal hy ons talder minste ontzegghen dan ?
 Daer om niet magh ons van zijnder liefde scheeden.

Gheestelic bewijs.

Ancxt, druc, perijckel ?

Redelic ghevoelen.

Niet en magh ons verleeden,
 Vervolghijnghe noch zwærdt.

Schriftuerlic troost.

- 375 Hongher noch naectheyt.

Gheestelic bewijs.

Doodt noch leven ons dært,

Redelic ghevoelen.

Noch gheen mesmaectheyt,

Schriftuerlic troost.

Inghel noch heerschappye,

Gheestelic bewijs.

Ghewelt noch cracht,

Redelic ghevoelen.

380 Nijdt noch hatye,

Schriftuerlic troost.

Noch alle svyandts macht,
Diepte noch hooghey, noch eenighe natuere.
Maer met David wandelende talder huere
Inde schaduwe sdoodts mueghen zegghen zeere: D 4 r
385 „Ic en zal de qwade niet vreezen Heere,
Want ghy met my zijt in alle mijn verdriet”.

Twijffelic zin.

Noch en zeght ghy het principale niet.
Wy zijn veil schoonen troost van u verwærende,
Maer welc meesten troost es den mensche stærvende,
390 Dat wisten wy ghærne, moght ons gheschien.

Redelic ghevoelen.

In de huere des doodts voor ooghen wy zien
De doodt, (zeer noode tleven ontbæren wy),
De helle, (ende den hemel beghæren wy),
Het oordeel, (en wy zoucken gracye dan).

Twijffelic zin.

395 Duer dry zaken comt dan vreeze an.
Eerst van natuere, dits an Christus gheprouft :
„Mijn ziele es totter doodt toe bedrouft”.
Ten anderen, bevrees ons het zondigh stijncen.

Redelic ghevoelen.

O doodt, hoe bitter es u ghedijncken
400 Den mensche, die vrede in zijn rijcdom heift.
Ten derden, de mensche zeer vreezende beift
Duer toordeel, twelc niemandt ontgaen en magh.

Gheestelic bewijs.

Hoort, wy zijn niet verzekert eenen halven dagh;
Gheboren zijnde, wy stærven met veil gheweens,
405 Want allen menschen es gheordonneirt eens
Te stærven en daer naer zal toordeel wezen;
En mueghen wy van dit stærven niet ghezezen,
Zo zijn wy alle stærvende menschen beseven.
Maer van dit stærven zo gaen int leven
410 Alle gheloovighe, vry van gheschille.

Schriftuerlic troost.

Dat wy hier stærven, tes svaders wille.
Ghelievet zo den wille svaders ten fyne,
Wy en behooren niet onghewilligh tzyne;
Die daghelicx bidden met grooter wærde :

- 415 „Uwen wille gheschie in hemel, in ærde”.
Wat dient dan zo zeere voor toordeel ghevreest ?

Twijffelic zin.

- Eylacen, en dat vreezic alder meest,
Want daer moet redene zijn ghegheven
Van ydel woorden en in wærcken bedreven. D 4 v
420 Wie zal niet vreezen voor deze gheruchten ?

Gheestelic bewijs.

Laett daer vooren de ongheloovighe duchten,
Die up vernuftheyt hem rechtværdigh schrijven.
Maer ghelooft, en laett al u betrouwen blyven
Up Christus verdiensten en de uwe versmaedt.

Schriftuerlic troost.

- 425 Int meeste verdriet, mensche, u ooghen op slaet.
Wilt met Pieter, Jan, Jacob, Tabor anschauen
En Jesum anzien voor u toeverlaet.
Dat es: stelt in hem alleen u betrouwen,
Danckt hem der verdiensten zonder verflauwen,
430 Zouckt gheen ander wegh, middel noch duere.

Gheestelic bewijs.

- Gheen ander behoeder talder huere,
Ghenough doen, hulpe voor ons menschen al,
In hem alleene ons conscyencye zal
Gherust zijn, hier in dit tydelic bezwijck,
435 Als duve inde gaetkins des steens ghelijck
En de steen es Christus tot sdoots ghespan.

Redelic ghevoelen.

- Midts dat hy es ons zalighmaker dan,
Zo moet hy ons meeste trooster blyven,
Want diemen zalighmakijnghe magh toeschryven,
440 Dien moetmen voor vertroostijnghe mæerken.

Gheestelic bewijs.

- Ghelijc niet dan Christus verdiensten, ghewærcken,
Ons zalighmaken moghen van tzondigh afdwaen,
Sghelijcx gheen weldaden om ons verstærcken
Ne moghen ons helpen, van yemandt ghedaen;
445 Dus wy die onzeker int leven gaen,
Elc stærvende mensche zijnde, hoe iongh ghedaeght,
Voor solucye der vraghen, hier ghevraeght,
Dits meesten troost voor de mensche ghemeeene :
„Betrouwen duer dwoordt op Christum alleene”.

Twijffelic zin.

- 450 Danck hebt vrienden, tes zo goetionstigh ghezeyt.

Redelic ghevoelen.

Het woordt des Heeren blijft inder eeuwigheyt,
Wel hem dan die op des Heeren woordt betraut.

Twijffelic zin.

Maer of ooc de mensche metter doot benaut, E 1 r
Zeer vast betrauwend op Christus woordt
455 En also staervende, wordt behauden voort,
Zeer licht van dueghden bin swaerelts bedelwe ?

Schriftuerlic troost.

Betraut int woordt, dat Christus es zelve,
Ende duer gheenderande twijffel ducht:
460 In zo wat huere dat de zondare verzucht
Voor zijn zonden, niet meer sal icse ghedijncken.

Gheestelic bewijs.

Hoe ghenadigh wildy zijn rijcke schijncken
Den schakere, duer ghelooghe zede !

Schriftuerlic troost.

Wie heift in hem betraut teenigher stede
En es met verdriete bleven belast ?

Gheestelic bewijs.

465 David, betrauwend inden Heere vast,
Heift Golyam verslegghen, zijnde vul noodts.

Schriftuerlic troost.

Ezechias, hebbende de bete des doodts,
Betrauwend inden Heere de doot ontghijngh.

Gheestelic bewijs.

470 Om u te troostene, noch ander dijngh
Wilt hier anschauwen, boven, beneden,
Up dat ghy, twijffelic zin, mueght zijn te vreden.

Schriftuerlic troost.

475 Susanna, stellende gheheel haer herte
Op den Heere, int middel des doodts gheiaeght,
Wiert vertroost duer tbetauwen vry van smerte
En zach haer vyanden voor haer gheplaeght.

Gheestelic bewijs.

Dry kinderen inden fornayze belaeht,
Gloyende, hebben inden Heere verblijdt
Ende, betrauwend in hem onversaeght,
Hebben hem met lofzangh ghebenedijdt.

Schriftuerlic troost.

480 De kinderen van Israel, duer Pharaos nijdt
Vliende duer twreedelic persequeren,

Figure

Hier tooghmen dry
tooghmen; eerst Su-
sanna verlost by

Daniel, met een
rolle: „Erat cor eius
fidutiam, habens in
Domino”.

2. Dry kinderen in
eenen hoven, zijn-
ghende: „Benedicite,
omnia opera Domini,
Domino; laudate et
superexaltate eum in
secula”, etc. Daniel
3.

3. De kinderen van
Israhel, staende voor
de roode zee, ende
achter henlieden

Pharao met zijn
haercracht, met een
rolle: „Forsitan non
erant sepulcra in
Aegypto; ideo tulisti
nos ut moreremur in
solitudine”.

Moyses ooc met een
rolle: „Nolite timere,
state et videte mag-
nalia Domini quae
facturus est hodie”.

In tmiddel des doodts ghesloten wijdt,
Duer tbetrouwen zachmen de zee passeren.

Twijffelic zin.

- 485 Maer, zo ic dit tooghen can imagineren, E 1
Al deze voor Christus gheboorte waren; E 1 v
Wat verdiensten was doe, wilt my verclaren,
Op dat ickt eeuwigh teghen u verdiene.

Gheestelic bewijs.

- 490 Twas al ghepropheteirt, dat stondt te gheschiene,
En daer op stondt al haer betrouwen waerlic.
Hoe meer dan zullen wy betrouwen eenpaerlic,
Daer nu alle verdiensten zijn vulbroght.

Schriftuerlic troost.

- 495 Dus dient van ons naer schriftuere ghewrocht :
Betrout inden heere, al zijt ghy in weene,
Dats in Christus hulpe en verdiensten reene,
Die voor ons allen heift vuldaen de wet,

Gheestelic bewijs.

De zonde vernielt;

Redelic ghevoelen.

De doot haer cracht belet,
Den vyandt verwonnen en de helle zaen;

Twijffelic zin.

- 500 Ende es verlost, den hemel ontdaen,
Oms zonden vergheven voor thelsch verdommen.

Schriftuerlic troost.

Niet om swærelts iugieren es hy ghecommen,
Maer om de wærelt te makene zaligh.

Gheestelic bewijs.

Laett ons met David dan zijn verhaligh :
„In zynen pays zullen wy slapen in rusten”.

Schriftuerlic troost.

- 505 Ende met Symeon magh ons wel lusten
Tkindt Jesus te nemene inde handt,
Dats ons betrouwen wt een gheloovigh verstandt;
Ende alsoo stærvende zeggghen voort :
510 „Heere, nu laett uwen knecht naer u woordt
In payze leven met u zonder verganck”.

Twijffelic zin.

Schriftuerlic troost, u weetic danck,
Dat ghy met redelic ghevoel, constigh ghehelt,
My, twijffelic zin, hebt te vreden ghestelt
Ende met gheestelic bewijs my dus caemt leeren.

Redelic ghevoelen.

- 515 Oorlof, notabele wyze heeren,
Opstelders van deze tryumphante feeste.

Twijffelic zin.

Godt beschærme altijs voor ærgchs verzeeren
Den prince, hier binnen den ghendtschen foreeste.

Gheestelic bewijs.

- 520 Ghedaen by broeders vanden helyghen gheeste,
In ionsten goethertigh, die schryven wt monden :
„Mijn wærck es hemelick”, te Brugghe bevonden.

Finis.

(E 2 r).

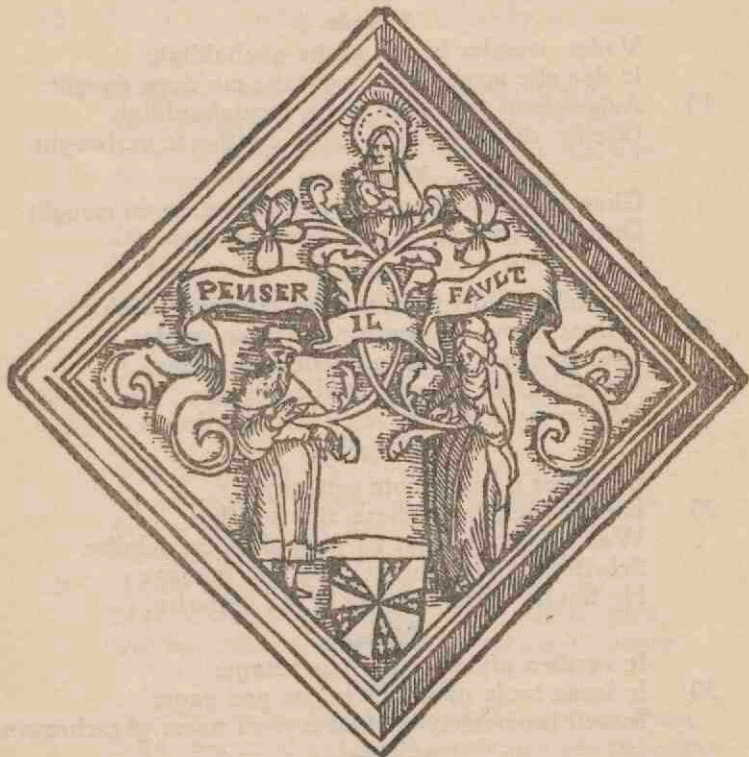
VARIANTEN VAN HET SPEL VAN BRUGGHE

De volgende aanduidingen worden gebruikt:

- A. 8°-editie, Antwerpen, 15 October 1539.
B. 8°-editie, Antwerpen, 25 October 1539 (No. 1927 van Nijhoff-Kronenberg).
C. 8°-editie, Antwerpen, 25 October 1539 (no. 1928 van Nijhoff-Kronenberg).
D. 8°-editie, Wesel, 12 Mei 1564.

Zie voor al deze uitgaven hierboven, Hfdst. III A.

17. A, B, C, D: hem (recht fundament);
50. B, C, D: Apostel;
85. B: „een” weggelaten;
92. A, B, C: teghens;
104. A, B, C, D: droncken;
139. A, B: si; C, D: sy;
154. A, B, C, D: u lier;
195. B: die;
197. B: die;
199. A, B, C, D: na;
201. B: „de” weggelaten bij „volle”;
206. B: is als strijdt;
238. A, B, C, D: en de;
256. B: ontslaen;
265. B: desen (mensch);
273. A, B, C, D: Achter „op” staat / ;
288. A, B, C, D: Waer af;
302. B: panden;
364. B, C: hi; D: hy;
419. B: „in” weggelaten;
444. A, B, C, D: En;
463. B: hen.

Ediinghe,

De mensche.

De heer die zijn wærcken wærcet naer dwenschen,
 Hem danckic van zijnder beneficye,
 Dat ic niet en ben als veil ander menschen,
 Gheen roover, bedriegher vul malicye,
 5 Gheen overspeilder, verdient punicye.
 Ic vaste den Saboth, ken storte gheen bloet,
 Ic gheif thiende in rechter iusticye
 God en den Keyser van alle mijn goet.

KK 2

Smenschen vernufftheyt.

U goede wærcken zijn van ruke zoo zoet,
 10 Dat u god es zijn hemelrijcke schuldigh.

KK 2 v

Prologhe.

In dit spel zijn vijf
 personagen:
 Mensche.
 Vernufftheyt.
 Schriftuere.
 Wet.
 Evangelisch leeraer.

Vernuftheyt.

- 45 Ghy zijt een fynaert, naerstigh vrouch en late;
Noch rijck zuldy werden, crijghdy spacye.

Mensche.

- Ic dancke den heere die my gheeft gracye
Zijn heligh ghebod en wet te vulbrijnghen.
Ic ben gherust, my en qwellen gheen dijnghen.
Als wel ghetroost ga ic op en neder.
50 Die my lief hebben, beminnic wedere.
Die my dæren, en can ic verdraghen // niet.
Ic zouder liever tlichaem om waghen, // ziet,
Bylo, alst gaet mijn eere te naer // nare.

Vernuftheyt.

- 55 Zoudy niet, elc zou zegghen datt waer // ware
En al waert zoo, ghy behooret te doene.

Mensche.

- God gheifs dat ic altijt, avondt en noene,
Nu in goede wærcken magh voorts herderen.
Best ic mynen tijt, naer swærels zayzoene,
Inden eyghen lusthof ga voorts fineren,
60 Als op myzelve staende vruecht uzeren,
Mynen troost vast op mijn verdiente legghen,
Dat my god niet en magh zijn rijck ontzegghen.

Vernuftheyt.

Duer bosschen, hegghen, volghic mijn meestere,
Niet vreezende wat magh messchien ons tweestere.

Schriftuere.

- 65 Ic ben gheschepen in den helyghen gheest,
Van tbeghinsel alder wærelt te voorne.
Ic ben wt den mont die daer es alder meest,
Voor alle vleesch de eerste gheboorne.
70 Mijn fonteyne es thooghe gods woort ghenaemt.
Wie zijn ooren opent om my te hoorene
Zal inder eeuwigheyt niet wezen beschaemt.
Alle die my beghæren, by my verzaemt,
En werdt vervult van mijn generacyen;
75 Die in my wærct, werdt van zonden ongheblaemt;
Die my nutten in reynder contemplacyen
Zullen hongheren, tzy van wat nacyen, KK 3 v
Weder dorstyghen, die my eens zult drijncken.
80 O mensche, hoort mynen voys vul gracyen:
Wat ghy niet en hebt, dat wil ic u schijncken.

Veriaeght vernufftheyt, laet my in u zyncken,
Want boven gaut behoort ghy my te minnen.

Mensche.

- Mijn zinnen // binnen // hoe beroert zy blaken,
De zaken // my dijncken vrent zijn om verstaen;
85 Vergaen // eylacen, zo willen mijn spraken.
Ghenaken // hoe zal ict dan, ic ben bevaen,
Belaen // met zwaerheyt, mijn ooghen al een traen.
Zo zaen // verandert, eylacen, ic enweet
Bescheet // hier af, noch ooc eenigh cleyn vermaen.
90 Beraen //, wie moght my och nu ter wærelt vreedt?
Sweet // en bloet duer des voys hooren my af gaet.
Hier staet // de vrouwe op een ooghenblicke.
Ic verschricke // en duchte, dat my bereedt
Es groot leet // ofte schaemte in dezen sticke.

Schriftuere.

- 95 Zijn zonden dobbeleren even dicke,
Zie ic den mensche inden eyghen lusthof.
Zijn selfs bloot verstant hem houdt inden stricke,
Hem verheft in zijn eyghen wærc qwaet en grof,
100 Stelende daer in god zijn glorye, zijn lof,
Dwelc hem nu van my zaen zal werden vertelt.
O mensche, cranc vaetkin vander ærden stof,
Waer om u herte tot eyghen eere helt ?

Mensche.

Wie zydy, die my inden lusthof dus qwelt.
En comt onverzints my op dlijf ghevloghen ?

Schriftuere.

- 105 Ic ben schriftuere, van god u hier ghestelt
En ghegheven om claer u te betoghen,
Hoe u selfs vernufftheyt u heift bedrogghen
En ongheloghen in u wærc te berommen,
110 In blazende, dat ghy daer duer zoudt moghen
Den hemel winnen en u gods kindt nommen.

Mensche.

Hoe, zal ic dan niet inden hemel commen
Duer mijn verdienste, wat wildy veil praten ?

Schriftuere.

Ghy en deidt noyt wærc, ten was wærdt
tverdommen, K K 4 r
Ja, wt u zelve, wilt wel mijn woordt vaten.

Mensche.

- 115 Rust u hoeft, ghy moght willen, tzou u baten,

- Dat ghy hadt ghedaen zo veil goede wærcken.
 Ic heb verdiensten, zacken vul aflaten.
 Ic ben een goet kindt der helygher kærcken.
 120 Ic vulbrijnghe gods wet, tes goet te mærcken,
 Hoe wel, naer dat my dijnt, ghijt niet veil en acht.
 Maer men kent den voghel best an zijn vlærcken,
 Dus ziet dat ghy my iet te messegghen wacht.

Schriftuere.

Zeght my een cleen ghebod, welc ghy hebt vulbraght,
 Ic zal u paeyen, al blijfdy stantachtigh.

Mensche.

- 125 Ic gheloove wt alder mijns herten craght
 En ziele in eenen mynen god almaghtigh.

Schriftuere.

- Dat ghy daer zegh, mensche, es niet warachtigh;
 De reden waer om, zal ic u ontsueren.
 Hebdy noyt, als ghy waert in noodt onzaghtigh,
 130 Heel uwen troost ghestelt an creatueren,
 In u goet, u zelven oft in figueren
 Waer by ghy afgoderye hebt bedreven ?

Mensche.

- Ic ghevoel mijn conscyencye rueren,
 Daer accuserende met recht mijn leven.
 135 O schriftuere, goddinne hoogh verheven,
 Es mijn leven qwaet, o stelt my te vreden.

Schriftuere.

- Inden zaulter David vindy gheschreven :
 God van boven zaght ter ærden beneden,
 Ofter yemant goet de van Adams leden.
 140 O ziet, daer en es rechtværdigh niet eenen;
 Daer en es ooc niemant die god zouct meden;
 Zy zijn al afghekeert, verhardt als steenen;
 Onnuttigh gheworden, verstaet mijn meenen;
 Niemant en esser nu die goetheyt hanteirt;
 145 Zeer light tot bloetstortijnghe zijn haer beenen;
 Al tzamen zijnze ooc tot qwaetheyt verneirt;
 Huerlier mont al malediccye verzeirt;
 Huer storten open graven ongheloghen;
 Huer tonghen boos, lippen met venijn
 ghesmaert, K K 4 v
 150 Gheen vreeze gods en es voor huerlier ooghen.
 Wat willic u veil meer te zegghen pooghen ?
 Alle vleesch es wærdigh tzijn vermaledijt.

Mensche.

- 155 Van die woorden my daderen verdrooghen,
Ghezooghen waer zal ic om troost ter wærelt wijt ?
Conscyencye teghen my nu zoo strijt,
Dat benautheyt en druc my therte duerboort,
My cnaghende zwaer, als eender slanghe bijt.
Eylaes, wie zal nu wezen mijn troost en confoort ?

Schrifture.

- 160 Noch zegh ic u mensche, hoe ghy u verstoort,
Ten es niet wt alder uwer maght in u
Te doen voor god een cleen goet wærck zoot behoort.
God es een gheest en ghy maer een cranc vleesch fu.
Dus concluderic als dat schriftuere nu
Hevet al onder de zonde besloten.

Mensche.

- 165 Wee my, hoe werden mijn zinnen duerschoten,
Vol drucx duergoten ! O consciencye,
Onrustigh zydy, al tooghdy silencye.
Tweedrachtigheyt ooc ghy baert in mijn ziele,
170 Tusschen vleesch en gheest ic my nu verniele.
Och, wat doe ic el, van moeder gheboren,
Dan gods tooren op my, eeuwich verloren ?
Vermaledijt wærelt en uwen raedt // boos !
Vermaledijt vernuftheyt, van my gaet // boos !
175 Cranc toeverlaet koos ic tot mijnder bate,
Duusterheyt en nacht moet wezen mijn zate,
Verdomt eylacen, tot eeuwyghen daghen.
O consciencye, donrustigh cnaghen
Mijn leven zijnde boos eyzelick betuught.

Schrifture.

- 180 Dat u wærcken zijn qwaet, (u verstant nu buught,
Mijn woordt zuught), willic u tughen byder wet;
Gaen wy tot haer inden dienstbergh ongehet
En hoort wat u van haer werden ontcnocht // zal,
Die u vermeit dat ghy heel hebt vulbroght // al,
Van minsten totten meesten, al huer beghæren.

Mensche.

- 185 Op aventuere of zy moght verwæren
Mynen druc harderen, zoo in u reden
Stellic mynen wille en ben te vreden
Tot haer te gane; ancxt doet my tbenauwen.

LL I r

Schrifture.

- 190 Nu mensche comt, wilt hier de wet anschauwen,
Tert vry naerder in, maect u verstant vlugghe.

Mensche.

Es dit de wet, die my dus keert den rugghe,
Liggende cranck, hebbende daenschijn bedect ?

Schrifture.

Kendyze niet bet die u vermeit en zect
Dat ghyze wel kent en hebt heel voldaan haer ?
195 Ghen zaeghze noyt anders, willet verstaen claer,
Wt u zelve, dan bedect en van achter.

Mensche.

Mynen druc wast my lanx zo meer onzachter,
Och zeght my redene waer om en waer by ?

Schriftuere.

Ic zalt u zegghen, hoort mensche schærp naer my :
200 Al die dijcken in haer zelfs wærc rechtværdigh,
Als de Joden, en meenen zy zijn wærdigh
Daer duer den hemel te cryghen, zulcke lien
Dat zijn die de wet maer van achter aanzien.
Zeght my mensche, zaeght ghyze noyt van vuere ?

Mensche.

205 O, blent es mijn verstant, vervalst mijn natuere !
Waer om, want mijn zinnen naer dadvijs haken,
Ic de wet bedect zie, wilt my wijs maken,
Die ic volbraght dochte op mynen dume.

Schriftuere.

Al zaeghdy de wet, ghy zaeght niet haer crume.
210 U docht, als ghy u handen const bedwijnghen
Gheen dootslagh noch overspel te volbrijnghen,
Ghy meendet dan, dat ghy haer heel hadt vervult.
Maer die beghæerte, welc was de meeste schult,
Dat zy u die heeschste, hebdy noyt bemærct;
215 Als met pharyzeeusche doctryne gheclærct
Hebt haer ghegheven alleen dwærc wtwendigh.

Mensche.

Dat en verstondic noyt, mensche allendigh,
Die beghæerten, ghedachten en noyt zo mespaeyt.

Schriftuere.

Den heesch hier af staet u inde wet ghezaeyt, L L I
220 In menigh passage, ia waudijt vaten:
Ghy en zult u broer int herte niet haten,
Besnijdt ws herten voorhuut, al eyst een cruus,
Ghy en zult niet beghæeren ws naesten huus,
Zijn huusvrauwe, zijn knecht en duzent meere.

Mensche.

- 225 Och, hoe verdooft vindic my buten keere,
Verre van huus, daer ic meende te zijn by!
O schriftuere, eil vrouwe gheprezen, ghy
Zeght my, waerom hier de wet nu leydt dus cranc?

Schriftuere.

- Mensche, u es de schult, u es den ondanck.
230 God stelde de wet zeer heligh in oorden,
Maer zy es dus heel cranc duer tvleesch gheworden,
Datter gheen zaligheyt wt en magh leken:
Niet te min ghy, mensche, gaet, hoortze spreken,
Al vertreckic, en maect ghy gheen deyzijnghe.

Mensche.

- 235 Ic ghevoele in my zulck verheyzijnghe,
Nochtans duer de hope zal ict anverden
Of my van haer moght eenigh troost ghewerden.
Vreeze en ancxt brijnght my hier toe ghedreven.
In Synay den bærghe, o wet verheven,¹
240 Van god ghegheven, in tafelen gheschreven,
Reghele des levens, wilt my, aerm wulpen,
Den druc nu stulpen, wt mynen ancxt hulpen
En zeght wat my van doen es nootzakelic,
Dat ic de qwa doot niet en zy smakelic,
245 Noch vanden helsen qheest niet ontschakelic,
Maer gherakelic by god in glorie.

De wet.

- Houdt altijd vast in uwe memorye
Alle mijn gheboden en ooc des wets bouck.
Wilter nacht en dagh in dijncken met bezouck
250 En vulbrijnghe al dat hy zal leeren u,
Noch rechts, noch slijncx en wilter afkeeren u;
Want voorwaer, vermaledijdt die niet en blijft
In al dat hij beveilt en van my ooc schrijft,
En zal eeuwelic den hemel dærven;
255 Ja, die ziele die zondicht moet daer stærven,
Zonder eenynghe ghenade oft ontfermen.

Mensche.

L L 2 r

- Och, hoe de woorden my therte duerzwermen!
Wee my, lacen, eylacen, noyt meerder noot,
Noyt donder, blixem zo een herte duerschoot!
260 Och, half doot, verbaest, als dede dien voys
Daer ic troost hoopte, vindic my troosteloos.
Och, waer ic weir in mijns moers buuc ghecropen!
Ic duchte, deis persse zal my doen meshopen.

- 265 Best zit ic neder, wies mijns ghedijncken zal,
 Eer ic levende ter hellen zijncken zal.
 Mijn ziele verdriet mij, mijns levens verlanghen
 Vol myzerye en allenden verzaet.
 Wats een mensch van eender vrouwen ontfanghen,
 Die hier een cleen tijt der allenden duerslaet ?
 270 Zijn incomst es als een blomkin en vergaet,
 Als een schaduwe, o nemmermeer gherust.
 Wie moght my nu dan troosten, half desperaet ?
 Och, dat gods toren van my werdt ghesust,
 En mijn verdommenesse werdt gheblust !
 275 Conscyencye cnaeght therte zo zeere,
 En swaerels schijn heift my in bedrogh ghecust,
 En blent verstandt verleydt my buten keere.

Evangelisch leeraer.

- Glorye en virtuu, lof, prijs en eere
 Zy in dalder hooghste gode den heere,
 280 En hier beneden zy paeys inder eerden
 Den mensche, die staet goetwilligh te werden.
 Verhueght, verblijdt, al redelicke dieren,
 Ghy menschen liggheende vul zonden belaen,
 Een bootschap commic u lieden cryieren,
 285 Zeer groot, ia gheen meerdere, willet verstaen !
 De welcke bootschap gaet alle volc aen,
 Want u es de zalighmakere gheboren,
 Die eens knechts vorme om u heift anghedaen,
 En wilt repareren dat es verloren.

Hier zijnght Evan-
gelij's Leerær een
Liedekin.

Mensche.

- 290 Och, wat magh dat zijn, tdocht my sangh int horen.
 Eyst die doot, och iaet, die my comt bestryen ?
 Nochtans, tscheen blijschap, vruecht om druex
 verstoren,
 Tgheluu des voys tuught wtwendigh verblyen.
 Och, waert toch troost om my een staerc bevryen,
 295 Maer wie zoude mijnre ghedachtigh wezen ? L L 2

Evangelisch.

L L 2 v

O mensche, en verwerpt u niet in flyen,
 Maer bidt den heere, hy zal u ghenezen.

Mensche.

Ken kenne u niet, wie zydy, vriendt gheprezen,
 Brijnghdy my troost, staervende in des doots bant ?

Evangelisch.

- 300 Ja ic, mensche, maer weist eerst recht gherezen;
 Ic zal u opheffen, her, gheift my u handt.

Mensche.

Waer es de wet dan, die sprac als een tyrant ?
Och, twas al vermaledijdt dat zy zeye.

Evangelisch.

305 Ja mensche, wat coopt ghy nu met zulcken pant ?
Wildy een schaep blyven van haerder weye,
Zo naect u noch zo langhe druc, ancxt, gheschreye.
De wet en es u niet meer van noode.
Die onder de wet haer wærcken fijn beye
Zijn onder de vermaledydde snoode.

Mensche.

310 Zeght my dan, die de wet cleyn acht en bloode,
En es de rechtværdigheyt niet wt de wet ?

Evangelisch.

Neent mensche, zy es maer van ghærsten broode,
De rechtværdyghe leeft wt dat gheloove net.

Mensche.

Waer om es de wet dan onslieden ghezet ?

Evangelisch.

315 Om der boozer menschen overtredijnghen,
Tot dat dat zaet en de vrucht zou commen net,
Diet god beloofst hadde naer zijn ghehijnghen
Ende ooc om de qwade daer duer te dwijnghen
320 Wt bedwanghe, ancxt, vreeze, loon of pyne.
Zy can kennesse der zonden voortbrijnghen,
Maer gheen ærfghenaemheyt haer volght ten fyne.

Mensche.

325 Zo zeght my die my leert deis nieu doctryne,
Contrarye de myne, uwen name,
Die zeght dat ghy troost brijnght en medicyne,
Waer duer verlichtheyt in mijn herte prame.

Evangelisch.

Mynen name ic voor gheen princen en schame :
Ic ben des woordts evangelischs leerare, L L 3 r
Welc woordt es een middel, wegh u beqwame
En troost om te commen by god den vare.

Mensche.

330 Dwoordt der evangely, es dat niuemare ?
Wat woordt es datte, willet my oorconden.

Evangelisch.

Tes de belofte der gracyen clare,
Ja, Christus, gods zone, in twoordts vermonden.

Mensche.

- 335 Maer wat troost zalt my zijn, die ben vol zonden ?
Willet my zegghe, leeraer, en ghyt vermooght.

Evangelisch.

- In dwoordt wert ghifte, gracye bevonden,
Daer de wet teghen heescht en de zonden tooght;
Ghelijc de wet de ziecte te baren pooght,
Zo doet dit goddelic woordt troost en confoort;
340 Ghelijc de wet es des doots dienstbo en vooght,
Zo es des levens, des paeys dienstbo, dit woort;
Ghelijc de wet es der zonden cracht en poort,
Zoo es dit godlic woordt een cracht gods alleen
Der zaligheyt, die zijn met gheloof ghegoort,
345 Om u mensche met gode te maken een.

Mensche.

O crachtigh woordt, dat afsneet my alle ween,
Alle mijn benautheyt en heel mijn zuchten !
Och, wilt my voorts informeren, leeraer reen,
Dit woort, wat cant my vortghebrijnghe vruchten ?

Evangelisch.

- 350 Het zal al ongheloovigheyt en duchten
Wt u roeyen en gheloove inhechten;
Tgheloove, ghenade, dat gheen gheruchten
Svyants, svleeschs, sdoots, swets, duer stærc
bevechten
U zullen dæren; daer ghy vanden knechten
355 Maer nu een en zijt, zal u dwoordt maken vry.

Mensche.

O goddelic leeraer, wilt my voorts berechten,
Wat dat dan een levende gheloove zy ?

Evangelisch.

- Dat es al heel u wærcken te gaen voorby,
Gheen respect opslaende, alleen tanhanghen
360 Dontfermertigheden en ghenaden Christi,
Oft zo Paulus brief houdt doncker bevanghen, L L 3 v
Eyst een wezen, dwelc duer hopich verlanghen,
Wert zeer vast ghehoopt, nochtans men niet en ziet.

Mensche.

- 365 Die woorden mijn zinnelicheyt zo banghen,
Naer dat ghy zeght, zo en werter niemant niet
Gherechtværdight duer zijn wærc, dwelc ic my liet
Dijncken; och, mijn verstant heift my zeer verblent.

Evangelisch.

- 370 Noyt propheet op patryarck zo heligh hiet,
Die verdiende duer zijn wærck shemels convent,
Welc erruer in veil menschen leyt stærck gheprent.
Leist tvijfthienste inder apostolen wærck,
Zo waer te vergheifs, ia te nieten gheschent
De belofte en dat cruce Christi stærck.

Mensche.

- 375 Dit werdt duer tgheloove, gods leeraer en clærc,
Van my ontfanghen, wat zalt in my brauwen ?

Evangelisch.

Tzal gheven eender ghetughenesse mærick
Van gods goetheyt, op hem een vast betrauwen,
Dat hy op u zijn ghenade zal dauwen,
Condy op dwoordt rusten, daer in verblyen.

Mensche.

- 380 Och, iet zijns wærdigh en es niet tanschauwen
In my, niet meer dan in stijnckende pryen.

Evangelisch.

- 385 Om dat ghijs niet wærdigh naer u belyen
En zijt, zo wilt hy u dies wærdigh maken.
U zonden zullen zijn zonden ghebyen,
Zijn gherechticheyt zal hy voor u staken.

Mensche.

- 390 O zaligh woordt, duer u troostelic daken,
Ic zie wel: staervende en zal ic niet staerven,
Maer leven en vertellen sheeren spraken.
Zijn wærcken die my nu doen troost verwærven,
Castyende, niet latende bedærven,
Heift my god ghecastijt, maer niet ghegheven
Inde doot, o woort, stærck, zoet als consærven !
395 Hadt ghy my niet gheholpen, ic warer bleven,
Mijn ziel inder hellen woonst ghedreven,
Daer ic nu gaen zal der gherechticheyts duere.
O, duer dit woordt der gracyen beseven ! L L 4 r
Wat zal ic den heere schijncken hier vuere ?

Evangelisch.

- 400 God en begheart niet el van u figure
Dan eenen bedroufden gheest voor u mesdaet,
Een goetwilligh herte, al vallet zuere,
Te laten de zonden en de boosheyt qwaet
En een ziele die honghert, dats die daer gaet
Vuldoen gods wille in liefden ongheveyst.

Mensche.

- 405 Och, hoe cleenen heesch voor zulk grote schult staet!
O mijn ziele verhuegt nu, niet meer en deyst!

Evangelisch.

- O mensche, ten es niet ghenouch, dit wel peyst,
Dat ghy zegt: „ghelijc mijn ouders voorzaten
Gheloovic”; o, god al veil meer van u eyst!
Of dat ghy veil cont van tgheloove praten,
410 Zeggende (en wilt u daer op verlaten):
„In de helyghe kærcke gheloove ic
Oft historywijs”, ten magh al niet baten,
Die duvelen ghelooven ooc tzelve stick.

Mensche.

- 415 Daer valt tverstant tonder op een ooghenblick,
Die redene waer om moet ic u vraghen.

Evangelisch.

Tes den volwassen een belaeghdigh strick:
Elc moet god duer zijn gheloove behaghen.
Zulc als u tgheloove tot god can draghen,
Zulc zal hy bevallen, god niet en verkeert.

Mensche.

- 420 O leeraer, my toch voorts en voorts altijd leert,
Op dat ic, gheropen, magh zijn vercoren.

Evangelisch.

Nu moet ghy zijn heel vernieut en erboren
En gaen anværden nieu leven, nieuwen zin.

Mensche.

- 425 Hoe zou dat moghen wezen, zeght my tbeghin,
Op dat ic in dwoordt moghte troost verwærven.

Evangelisch.

- Ghy moet eerst der wet, naer de wet, nu stærven,
Dats gheheel der zonden stærven te zegghen
En u laten met Christo in tgraf legghen
En zo verryzen met Christo opstaende L L 4 v
430 En dan inden gheest ws ghemoets ontfaende
Een nieu leven, nieu mensche naer gods beilde.
Dan zuldy, (tzy in aermoede of weilde),
Ghy nu leven, niet ghy, maer Christus in u
En tleven dat ghy leift inden vleesche nu,
435 Dat zulde ghy duer den gheloove leven.
Al dit magh u dwoordt duer tgheloove gheven.
Ziet welcken troost, mensche, u werdt gheschoncken.

Mensche.

- Ghy maect my inden wijn der liefden droncken,
Christe vader, mijn broeder, mijn advocaet,
440 Vermeert mijn gheloove, op u mijn troost staet.
Ghy zijt mijn glorie en mijn berommen.
Die in u es, hem en es gheen verdommen.
O zydy met my, wie moght my dan daren !
O mijn verzoender, die my zult verwaeren,
445 Wie zal my dommen, en voor my roupt ghenade
U bloet, al commic inden avondt spade;
Dwoordt int gheloove tuught, ken can niet falen.

Evangelisch.

- Nu mensche, als dit woordt in u zal dalen,
Dry schoon zaken in u zalt wærcken binnen.
450 Tzal doen nemen gheheel alleen u zinnen
Op Christum, heel een verblyen en ruste.
Tzal in u doen stærven tvleesch en den luste.
Die liefde, die maer en cost tot u strecken,
Zal nu heel tot uwen naesten wtrecken;
455 En die daer dienden der boosheyt u leden,
Zullen huer inden dienst des gheests besteden,
Zoo dat die wet zal zijn volbragt in liefde.

Mensche.

- O leeraer, ent u nu niet en mesgriefde,
Want ghy my stærvende wt svyants ghewelt
460 Hebt ghetrocken en mijn ziele nu ghestelt
In trooste, zo biddic u noch een bede,
Want tvleesch tot vallen heift gheneghenthede :
Wilt my tooghen een teecken oft figure,
Welc in my vessemen zal u structuere,
465 Op dat zy my niet haest en werde ontwaert.

Evangelisch.

- O mensche, waer om ghy een teecken beghært ?
Die verzekert zijt duer tgheloove int wort, **MM I r**
Bezeghelt met den bloede om u ghestort
En hebt bevestight met zijnder bitter doot
470 En een achterghelaten testament groot,
Tot verghevenesse al uwer zonden,
U en werdt anders gheen teecken ghevonden
Dant teeckin van Jonas, dat zal ic tooghen.
Ziet mensche, doet open ws herten ooghen,
475 Dits Christus god en mensche u ghebornen;
Dits dwoordt uwen eenyghen troost vercoren,
Waer duer ghy stærvende in dat leven leeft;
Dits die den vader voor u ghegheven heift

Figuree.
Hier tooght men
de verryzenesse.

- 480 In de doot, welc was tgoddelic wezen,
En es u tot een glorye verzezen,
Die nu voor u zynen vader advocaeyt.

Mensche.

- Wat moght my nu van zijn liefde onverzaeyt
Ghetrecken, hongher, druc, leven, doot, cauwe,
Och neent, noch zwært, pyne, ancxt noch rauwe,
485 Al zaghic de doot, ken zou niet verværen !
Gheen hærcrachten en moghen my nu dæren,
Waer om en es niet ontbonden dlichame,
Op dat met Christo moght zijn mijn verzame.
O heere, laet nu uwen knecht in vrede
490 Naer dijn woordt, want ic zie mijn zalighede
Nu in u heligh woordt, duer tgheloove meest,
O lof vader, lof zone, lof heligh gheest !

Finis.

MM I

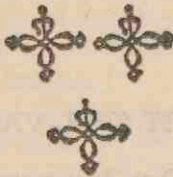
VARIANTEN VAN HET SPEL VAN EDIJNGHE

Voor de aanduidingen A, B, C en D zie de varianten van Bruggehe.

24. B, C en D: „u” weggelaten;
79. B: „voys” weggelaten;
108. B: merck;
134. A, B, C: niet; in D is het niet uit te maken of er „niet” dan wel „met” staat;
157. B: Si;
162. A, B, C, D: ru;
163. B: (als) die;
167. A, B, C, D: thoondy;
191. D: die;
271. B: nemmeer;
281. B: „die” weggelaten;
308. B: sijn (beye);
343. B: allen;
384. A, B, C, D: ghedyen;
416. A, B, C, D: beladich;
463. A, B, C, D: thoonen;
470. A, B, C, D: En achterghelaten een testament groot;
481. A, B, C, D: is u advocaet (onverzaet).

Een schoon Ta- felpel / van drie Perso- nagien / te weten:

Een Prochiac / gheheeten Eigen
ghemack.
Een Coster / gheheeten Mensche-
lijk mensche.
Een Weer / gheheeten Euangelis
verstant.

Ghedruce int Jaer ons hee-
ren M. D. LXX.

Prologhe.

A II r

Want der heylsame conste van Rethorijcke,
Als een Liberteyt, vol vrijer eloquentien,
Mach schrijven en spreken onbeschamelijcke
Vanden ambacht haers kinderen, vol schoonder sententien;
5 En verchiert haer Personagien met cloecker Inventien,
So dat elc zijn personagie mach vry defenderen.
Al zijn sy van staten voor reverentien,
Rethorica mach haer kinderen hier in absolveren,
Of nu benijders der Consten dit wec condemneren,
10 So en sal nochtans de goede hem niet laten verwinnen,

Maer hy sal selve neerstelijck proberen
Oft de geesten wt God oft wten Sathan rinnen,
Want vele verdoemen dat sy niet en kinnen.

- 15 Tzijn in Rethorijcke schoone, oude usantien,
In Spelen van sinne en in Bathementen,
In Refereynen, Baladen, vol rijcker substantien,
In Rondeelen, in Liedekens en in presenten,
Daer speelt elck zijn personagie, niet om verexcellenten,
So Constich, so eerlijck, als zijn conste vermach.
20 Een yegelijck schicht hem metten diligenten
Om tzijne te verantwoorden, tsy nacht oft dach :
Een Keyser voorstaet zijn Keyserlijcke beslach,
Een Coninck zijn Conincklijcke Linagie,
Een Hertoch gebruyct oock zijn Vorstendoms ghewach,
25 Een Grave, een Edelman, elck na zijn gagie,
Dus speelt elck, alst hoort, zijn personagie.

A II v

- Aengesien een yegelijck zijn personagie mach spelen,
Tsy Turck, tsy Jode, so dat behoort,
Verraders oft Sinnekens en dorven ooc niet helen,
30 Maer steken malcanderen vry na dhoort;
De Duyvel en Lucifer, in zijnen stoel verstoort,
Kijft, raest en schelt, recht oft hem neerstich golt;
De ander cleyn Duyvelen doen ooc haer rappoort
En spreken elck van tzijne, met moede stolt;
35 Een versoorde Coppelersse, drooge, out en cout,
Die draeyt en spint, maect vergaderinge van lieden;
Een dronckaert en spreect niet dan op bier en mout;
Elck mach zijn personagie met recht bedieden,
Want die vry is, en derf niet vlieden.

- 40 Als ick alder Personagien vrij Liberteyt
Neerstich aensien hebbe, hoe verre dat strect,
So heb ick hier (dunct my) met bescheydenheyt
Drie personen in dit volghende spel verweckt,
En elck vyerich voor zijn personagie spreeckt:
45 Als een Pastor, verantwoordende de Roomsche Kercke;
Een Coster oft hulper des Pastroors perfect
En swijcht oock niet, maer gaet vry te wercke;
Een Wever weert hem ooc, cloec als de stercke,
En neemt de Schriftuere vry metten tanden,
50 Verantwoordende Luthers Geest met vierigen swercke,
Brekende spastroors bullen en banden,
Seggende: tis quaet visschen met ydelen handen.

A III r

Den geleerden Erasmus, seer rijc int verstande,
Eenen nieuwen Cicero in zijn compositien,
55 Een rechte Phenix, geboren in Nederlande,
Consenteert en laet toe, sonder malicie,
Dat elck Personagie, door zijn Officie,
Mach eerlijck ende cloec zijn verstant gebruycken,
So verre hy blijft in zijn bequame conditie.
60 Oft de wever nu wat plomp mach stooten en stuycken,
Hy beschermt zijn personagie, liberael en beleeft,
De Pastoor derf zijn vlogelen ooc wel ontluycken.
Ick en seg oock niet wie dat inder saken sneeft,
Ordeelt selve, wie nu recht oft onrecht heeft.

De Prochiaen.

A III v

65 En is dit niet een plaghe, een pestilentie,
Ergher dan pocken, Lemten oft Enghels sweet,
Dat tgemeyn volck nu maect sulcken mencie
Vander schriftueren, dwelc hem niet en versteet !
70 Neroes gramschap en was noyt so wreet,
Noch Pharaos hoochmoet so vierich ontsteken,
Noch Antiochus op de Machabeen so heet,
Ic en ben noch veel grammer, dorst ict wel wreken.
Dies ick stom staende nau en can spreken,
So faelgeren my de leden telcken oogen blicke.
75 Tvolc en vraecht nu na roepen, blasen oft preken,
Waer af ick my inwendich sta en verschricke,
Want sy willent schier thienmael bet weten dan icke.

De Coster.

O eygen gemack, meestere, waen coemdy tot desen stricke?
Ghy staet so dicke ende so groot verbolgen,
80 Al hadt ghy drie tonnen biers int lijf geswolgen.
Miscoemt u yet?

Prochiaen.

Eylacen iaet, want na mijn achten en macht my niet volghen,
Dies droefheys golghen my heel overvallen,
Want armoede wilt (lacen) den bodt vergallen,
85 Dus hunger, coude en dorst my heel sullen beswaren,
Want, wacharmen, veel te wickene, dat soude my seer varen, **A IV r**
Want icx qualijc gewoon ben, ick segt u bloot.

Coster.

Hoe meestere, hoe coemt u dees fantasie int hoot?
Vercondicht my den noot en laetten my weten.

Prochiaen.

90 O menschelijc mensche, tzijn al hooge secreten,
Die my in mijn herte maken seer onbly.

Coster.

Maer op wien hebdijt, hebt ghijt op my?
Heb ick yet qualijc misdaen, ick wil my beteren.

Prochiaen.

95 Eylacen, neen ghy, tzijn al ander veteren
Die ons bequeteren, duer toecomenden druck,
Een menichfuldich ongeluck.

Coster.

O, vertreckt my tstück,
Dwelck u te droefheys dus seere doet quelen.

Prochiaen.

100 Ick salt u seggen, ick en cans niet helen,
Dwelc principalijc maect een druckich bevere.
Ic hebt op eenen naecten, besmuerden wevere,
De welcke in schriftuere besicht groote liste.
Twaer noch een cleyn sake, dat hijt alleen wiste,
105 Maer hy besicht daer in so groot iolijs,
Dat hijt by na al de werelt maect wijs.
Och, wat wilic u veel seggen, hi maket geheel zijn.

Coster.

Ke, God gheve hem een hondert mutsaerts onder zijn aenschijn,
Soo zijn wy ontslegen van zijn valsch bespoeyen! A IV v
Wat sou hem sulc volc metter schriftueren moeyen?
110 Tgheeft u besich, seg ick, als sulck besprekere
Doeghet niet, heere?

Prochiaen.

Och iaet sekere.
Al ben ick een Priestere ende een Prochiaen,
Ick en can mijnen Brevier nau verstaen.
115 Hoe souden de plumpe ontwetende menschen
Tot sulcke wijsheyt comen naer huer wenschen?
Die hen daer me moeyen zijn sotter dan sot.

Coster.

Go, sy souden sondaechs ende theylichdaechs drincken eenen pot
Ende de historie van de vier hemskinderen vertellen.

Prochiaen.

120 Ja, en altemet een speelken tictacken.

Coster.

Tis waer, verkeeren, schaken oft morellen,
En moeyen hem elck int tzijne en laten hem daer met genoeghen.

Prochiaen.

Ja, en gaen tswercdaechs spitten, graven en ploegen,
En doen elck zijn ambacht, twaer beter profijt.

Coster.

125 Go, wy en hadden noyt sint goeden tijt,
Sint dat tvolck dees duyvelderije aenveerde,
Want alle dinc gelt nu veel boven zijn weerde,
Waerom dat veel menschen haer herte verslaet.

Prochiaen.

130 Dat weet hi alderbest, de gene die ter merct gaet,
Hoe diere dat alle dinc is, hoe zijt ordineerden.

A V r

Coster.

Maer meestere?

Prochiaen.

Ja.

Coster.

135 Oft wy desen Wevere accuseerden
Aen den wereltlijcken heere, al soudemen hem in den necke slaen,
Twaer rechts zijn sause.

Prochiaen.

Tswaer, maer men moet nu al voet by stecke staen,
Tvolck werpt hem al te rechte, dat gaet mi vry na,
En dan spreken sy so in amphibologia,
Datmense seer qualijc can gehappen.

Coster.

140 Tis seker waer, dan connen si ooc als Engels clappen,
Dwelc seer soete in srechters ooren luyt.

Prochiaen.

145 Tian, riet ghi dat quant, so en zijde niet vercout!
Wout ghy so spreken, ick en soude u voor gheen knape begorden,
Want ghy zijt schier loos genoeg paep te worden.
Dus goeden raet behoeven wy die soetelijc clinct,
Want hoemen ons dinc meer roert, hoe quadere.

Coster.

Go, hoe dat meer stinckt.
Dus gaen wy hem best met properheden touwe,
Ons gelatende oft wi Christum hadden inde mouwe,
150 Op avontuere oft hy tot onser sijden wilde comen,
Want hy is seer wel ter talen, dat sou ons wel vromen,
Hy sou groot profijt doen, mochten wy hem gecrijgen.

A V v

Prochiaen.

Ja, maer oft hy even stout blijft?

Coster.

- 155 Soo sullen wy hem met quaetheden betijgen
En stellen hem int disputeren in groote laste,
Want ick hebbe mijnen personael redelijc vaste
En mijnen Liber sentenciarum, niet om verplaysanten.

Prochiaen.

- 160 En ick Johannes Eckius en Turnom met meer ander quanten
Die in Philosophie hen seer neerstelijc behulpen,
Ende dan Nicolaes de Lira, die alle Luyterije can stulpen,
Met Hugo Cardinalis fraey in zijn wercken,
En dan Thomas de Aquino, wie hem daer wilt mercken,
Die en sal vry niet seer hooghe disputeren.

Coster.

- 165 Ick hope tvolc noch te treckene van haer argueren
Duer Broeder Diericks van Munster groote practijcke,
Want zijnen kerstenen spiegel, dats den sluetel van hemelrijcke,
Daer en mach niemant teghen schrijven dicht noch ruym, A VI r
Want mijnen dromi securi heb ic op mijnen duym,
En dan der Sielen troost, noyt aerdiger list,
170 En dan doctor Scotus, want ic ben een heel sophist,
Aerdiger raet en mocht ons niet gewerden.

Prochiaen.

Nu wel dan, laet ons bey gaen derwaerts terden,
Want ick ben recht tot disputeren ghegort.

Coster.

- 175 En by gans lijf, hy coemt hier gaende, onsen wech is gecort,
Sijn visagie toont hem wt ons seer bekindelijck,
Biedt hem goeden dach met woorden vriendelijc.

Prochiaen.

Ick sal bemindelijck,
Hem thoonende een lachende aenschijn nu:
Weest gegroet, Sone.

Een Wever, geheeten Evangelis verstant.

- 180 Broeders in Christo, vrede sy met hu
En na dit leven ionne u God de eewige vruucht,
Dat welcke inwendich soo therte verhuecht,
Dat noyt oore en hoorde, noch oogen en sagen,
Noch noyt menschen tongen en mochtent gewagen,
185 Noch noyt menschen herte te rechte en vermaende
De vruucht die den geloovigen is aenstaende.
Dit beschrijft ons Paulus in diversche boecken.

Prochiaen.

- 190 Evangelis verstant, wy comen u besoecken,
Want ghy dickwils lijt veel swaer tempeest,
Hoe muechdy al varen?

A VI v

Wever.

Vroom inden lichame, maer flau inde wercken des gheest,
Den ouden Adam houdt my so in bedwanck,
Al is den gheest gewillich, het vleesch is cranck,
Mer gods wasdom doet groeyen alle vrome engienen.

Prochiaen.

- 195 Ja lieve kint, ghy moet den hemel verdienen,
En laten alle murmuratie onhueghelijc.

Wever.

- 200 O liefste broeder, dat en is ons niet muegelijc,
Want mocht yemant den hemel duer zijn wercken verwerven,
So en hadde Christus de doot niet moeten serven.
Dat en is mijn woort niet claer, onbevlect,
Maer tis dwoort dat Paulus door Christum spreect,
Alsulcke woorden moeten my mijn herte verclaren.

Prochiaen.

- 205 Siet kint, ghy moet Schriftuere laten varen,
Want sulcke mensche beschaemt en gerooft hebben
En blijft bi tgelooove dat u ouders gelooft hebben,
So en suldy niet dolen, ic segt u generalijck fijn.

Wever.

En oft mijn ouders verdoemt zijn, daerom en wil ick niet qualijck zijn.
Ic houde my perfect aen de Evangelische leere.

Coster.

Wat, zijn u ouders verdoemt dan?

Wever.

- 210 Dat weet ons Heere.
Mer onwetenheynt is een moeder van alle dwalinge,
Onwetenheynt is thoofft van alle falinghe.
Dus seg ick noch claer in bemercken:
215 Met ons alder heylichste duechdelijcste wercken
En verdienen wy niet dan enkelijck de helle.

A VII r

Prochiaen.

Wat segdy daer af?

Coster.

Wa, dats een geselle
Die hem ter Evangelien maect dus coene.

Prochiaen.

- 220 Hoe, en sullen wy dan vasten, bidden, noch geen wercken doene
En versmaden alle goede goddelijcke gheesten?
Laet ons dan leven als onredelijcke beesten!
O kint, God betert, ghy zijt seer verdwaelt.

Coster.

Ke, hy en meynes niet, hy stater me en draelt,
Om eygen gemack in gramschap te becuere.

Wever.

- 225 Broeders, gods woort en is niet om te sluerene.
Ten is gheen woort om lappen noch om luerene,
Maer tis een woort daer helle en aerde voor beven.
Dies ick noch segge twoort als voren beseven:
230 Dalderheylichste werc dat wy menschen ontfouwen,
Is als een cleet van eender maencrancker vrouwen,
Voorwaer, daer en cannen niet vele met coopen.

Prochiaen.

Swijghet Hoere sone, men soude u aen eenen staeck knoopen,
Dus begheer ick dat ghy van sulcke redene stilt.

Wever.

A VII v

- 235 Broeders, doet metten Lichame al dat ghy wilt,
Want alle vervolghinghe is d'Evangelis heesch.
Gheen mensche en heeft macht om pijnigen dan alleen tvleesch,
Dies en laet om d'Evangelies wille niemant vlien,
Maer die siele en lijf nemen mach, wilt hem ontsien,
Niet wt vreesen, maer wt liefden valiant.

Prochiaen.

- 240 Tis waer kint, ghy hebt een proper verstant,
Maer weet ghy niet dat Jacobus seyt, welc een claer exploot is,
Dat geloove sonder wercken doot is?
En dat Abraham wten wercken wert rechtverdich?

Coster.

- 245 Wederom Raab, en was sy Gods Rijcke niet weerdich
Om dat sy de bespieders heeft gesalueert?

Wever.

- Broeders, ten is niet qualijc gheargueert,
Maer geen geloove en can geloove gezijn,
Ten moet wercken brenghen profijtelijc en fijn,
Oft anders en ist niet dan gemaecten droom,
250 Maer trechte geloove in Christo is een so stercken boom,
Die van God gheschoncken wert sonder eygen verdinsten,
Soo dat den mensche doet wercken meest met den minsten

- 255 Aen Christus leden, so Christus bevolen heeft vry,
Seggende: „dat ghy mijnen minsten doet, dat doet ghy my”.
In sulcke wercken moeten wy loeyalijc waken.

Prochiaen.

Ergo, so moeten ons de wercken dan salich maken,
Want God die selve eyscht tot zijnen saeysoene.

Wever.

- 260 Broeders, al onse rechtveerdicheyt van ons ghewracht coene
En zijn niet dan louter sonde, nae tSchrifts ontfouwen,
Want als wy al gedaen hebben dat wy behooren te doene,
Moeten wy ons als onnutte knechten houwen.
265 Waer blijven sy dan, die op haer goede wercken betrouwen?
Sulcke moeten als Cato ende Cicero varen,
Socrates en mochten Godt niet aenschouwen,
Nochtans sou haerlier duecht wel Christenen beswaren.
Wat helpt Seneca al zijn duechsaem verclaren
En de Wijsen van Grieckenlant, in duechden perfect,
Want sy int geloove niet gegriffijt en waren,
270 So zijn sy vonden in de bruyloft bevlect.
Dus hebby geloove als een mostaertsaeuken, segt
Desen berch: vertrect.
Welck geloove werct van selfs wt vyerigen gronde,
Want so Schrift ontdect:
Wat wten geloove niet en is, dats sonde.

A VIII v

Prochiaen.

- 275 Maer vrient, berecht my toch tot mijnen oorconde,
Wat wercken ghy prijst int Suyt, West oft Oosten.

Wever.

Broeder, wy sullen Christum in alle zijn leden troosten,
Als voren geseyt is, ten is vry niet doofs.

Coster.

Maer wie zijn Christus leden?

Wever.

- 280 De ghenooten des gheloofs,
Die om helle noch duyvele, noch om doot noch om leven,
Noch om sweert, noch om tvyer, tGoddelijck woort en begeben,
Maer den text des Evangelis vroom stellen te wercke.
285 Dat is de warachtige heylige kercke,
Daer Christus thooft af is, na tschrifts bediet ten fijne.

Prochiaen.

En den stoel van Roomen, en dunckt u dien niet te zijne?
Ghelijc Pausen, Cardinalen, Bisschops en Legaten,

Doctours, Canoniken, Priesters en Prelaten,
Dat zijn, seg ic, de hoofden der kercken onvervolgen.

Wever.

B 1 r

- 290 Dat is warachtich,
So verre als sy twoort van voren achtervolgen,
So verre als sy lijf en goet en eere voor Christum plegen vry,
Want daer staet: „die niet met my en is, die is teghen my”,
En „die hier zijn leven vint, die salt verliesen,
295 En diet verliest, die sal een beter verkiesen”,
Al leyt ons de werelt sommigen bant straf.

Prochiaen.

By go, dats my te hooghe gesproken, daer en heb ick gheen verstant af,
En ghy Costere, overlegt ghy de somme.

Coster.

- 300 Tian heere, ick en gae met sulcke brabbellinge niet omme,
Maer nadat ick gestelt sie, wy hadden bat thuyt gebleven,
En hadden den Wever zijn laken laten weven,
Dus sout lange dueren, ick laet u hier alleen verbeteren.

Prochiaen.

Neen, wy moeten noch meer van desen Wever weten.
Lieve vriendt, wilt my doch verstant van dit leven onbinden.

Wever.

- 305 Ick segghe: die hier zijn leven verliest, die salt namaels vinden,
En diet hier vint, die salt eewich derven,
Dats gheseyt, die liever soude duysent dooden sterven
Dan eens te doene tegen dwoort des Heeren,
Maer altoos troosten, raden, straffen en leeren,
310 En alle Creatueren Dwoort Gods openbaren.

B 1 v

Prochiaen.

Siet kint, dats u te swaer, ic bid u, laet dat varen.
Want alsulcke questien en dienen u twee boonen // niet,
En hoordy altemet mijn proper sermoonen // niet,
Hoe dat ick de slechte Liedekens in haer simpelheit leere?

Wever.

- 315 Seer seldom coem icker, lieve Heere,
Ick wasser eens comen tot uwen confoorde,
Maer doen hoordick dat ghy dwoort Gods so vermoorde,
So dat my therte van den lichame dochte scheen.

Coster.

- 320 Wil ic u seggen, ghy sult noch de kake beleen
Oft uwen biechtvader bepissen onder de galge.
Prochiaen gheeft den wever een soffet.

Gaet strijcken, my steect van u de walge,
Hout, disputeert daer tegen, ghy fenijnde slange.

Wever.

325 Hout daer, siet broeder, daer is dander wange,
Slaetse van gelijcken, dats na d'Evangelis sin.

Prochiaen.

Wel, wat segt ghy hier af?

Coster.

330 Wat sou icker af seggen, hy heeft den duyvel in,
So sy alle doen, dese Luyterianen.
Wech, pact u na Ronse en laet u daer bemanen,
Want ghy hebt hier genoeg van uwer Schriftueren gebrieft.

B II r

Wever.

335 Broeder, ghy muecht al seggen dat u belieft,
Maer als Christus de Pharizeen heeft haer boosheyt verweten,
Dan seyden sy terstont, hi was metten duvel beseten;
Sgelijcx muecht ghi tot my, elc wil zijn een volleeskeere,
Want geen discipel en is boven zijnen Meestere.
Dus wil ic namaels als Christus leden verblijden,
So moet ic ooc als Christus leden strijden
En niet aensien sweert, sack oft brant.

Prochiaen.

340 Tis waer, maer tis al verre boven u verstant
So woestelijc in schriftuere te dravene,
En dan ons geleerde Priesters so bouwelijck te stravene.
Waerdy een doctor, ic liet u hebben na uwen heesch.

Wever.

345 God spreect: ic sal mijnen geest storten op u allen vleesch
En alser geen menschen zijn diet souden verclaren,
Dan so sullent de steenen openbaren.
Dit zijn de woorden Gods ongevoleert.

Coster.

Daerom en ist u niet geconsenteert
Ons te berispene so fenijnich int wesen.

Prochiaen.

350 En hebby Matheum int vij. noyt gelesen
Segghende: „en ordeelt niemant, op dat ghy niet geordeelt en wort.“?
Maer alsulcke spraken en zijn in u niet ghestort,
Ghy en allegeert niet, dan dat u dunct tot uwen beschee.

B II v

Wever.

Broeder, oordeelen en straffen, dat is twee.
Oordeelen, dat behoort God toe, dat weetmen wel,

355 Maer leest in xxxij. van Ezechiël
Daer hy spreekt: ist dat sake dat u broeder sondicht
En ghy hem zijn boosheyt niet en vercondicht,
Dat selve bloet sal ick u eyschen van uwer hant.

Prochiaen.

360 O, dat en is tuwer baten niet, lieve quant,
Dat heeft hy op dese valsche Luytherianen,
Om dat wy Priesters haer souden straffelijc vermanen,
Om haer wederom te treckene tot den stoel van Roome.

Wever.

365 Die expositie ghelijckt wel Nabuchodonozors boome,
Den welcken hy sach in zijnen visioene.
Wat hebben wy met den stoel van Roomen te doene?
Al staet hy nu hooge, frisch, wijt en breet ontdaen,
Hy sal als Nabuchodonosors boom vergaen.
Dus houdic my aent dwoort Godts, soeter dan Amandelen.

Coster.

B III r

370 Tis waer, in de Schrift sullen wy simpelijck wandelen,
Dat beschrijft ons de wijse man, spelt ons de autoriteyt.

Wever.

375 O Broeders, dat is so Evangelijc geseyt!
Int schrift moeten wy so simpelijc duycken,
Op dat wijse niet tot onsen vleesche en gebruycken,
Maer als duyven sonder galle ootmoedich luysteren,
Op dat wijse niet tot menschen ghesette en verduysteren,
Waer af schrijft ons Jeremias in zijn vij. Capittle,
Segghende: wat de Schriftgeleerde insetten, merct desen tittele,
Ten is niet dan enckel luegenen en valsch bedroch.

Coster.

380 Heere, gae wy strijcken, ick bids u doch,
Oft de vent soude my oock heel luyters maken.
Waer ic Baeliu, ic stake hem eenen bal in zijn caken
En ick liepe van stonden aen metten brande.

Prochiaen.

385 Neen, en laet dat niet doen, dat waer groote schande,
Alsulcken raet en sou ick niet prijsen,
Daer duere sou eenen oploop onder tvolc rijsen,
Anders consenteerdick alsoodanighe trekken,
Ja, dat meer is, sout aen eenen Buel ghebreken,
Ic dreve hem selve te vyere als een verdult swijn.

B III v

Wever.

390 Broeders, soo sou de Historie des Evangelis vervult zijn
Daer Christus spreekt: en erghert u niet in sulcke blame,

Want sy sullen u inden ban doen om mijnen Name
En leveren u inden doot door felle malicie,
Meynende dat sy Gode doen een sacrificie,
Want sy mijnen vader noch my niet en kinnen.

Coster.

- 395 Heere, gae wy doch, wy en sullender niet aen winnen.
De baerlijcke duyvel heeft hem met den toppe,
Want watmen hem seyt, hy weter al een ander oppe.
Waer ick als ghy, ick en sou my tegen geen luyters meer stellen,
Want wy en hebben niet meer dan dat wy ons selven quellen.
- 400 Die popelcie sla dees Luyters door haer beruer.

Wever.

Ghy segt so veel van Luyterijen, lieve bruer,
Wat is doch Luyterije, willet my overleggen.

Prochiaen en Coster.

Wat dat Luyterije is?

Wever.

Ja.

Prochiaen.

- 405 Dat salmen u wel lichtelijcken seggen:
Inden yersten en willen hen de luyters niet biechten;
Ten i j. Sy hen altoos teghen haer overhoot oprichten;
Ten ii j. En betrouwen sy op geen goede wercken;
Ten iii j. En gaen sy nemmermeer oft selden ter kercken;
410 Ten v. En willen sy gheen Santen aenbeen;
Ten vi. Seggen dat wy Priesters Scrijben zijn en Pharizeen;
Ten vii j. En willen sy hen met sPaus ghesetten niet belasten;
Ten viii j. En willen sy eenen vastendach niet vasten;
Ten ix. Noyt fenijniger slach // siet,
415 So en vieren sy eenen heyiligen dach // niet;
Ten x. daer sy tvolck me in groot gekijf // houwen
Dats dat sy segghen dat een Priester mach een wijf // trouwen;
Ten xj. willen sy elcken haer opinie leeren;
Ten xij. En willen sy gheen beelden eeren;
420 Ten xiii j. En passen sy op branden noch om blaken;
Ten xiiii j. Sy cleyn werck vander missen maken;
Ten xv. Eylacen gheen meerder dangier // en is,
Dats dat sy seggen datter gheen vaghevier // en is,
Daer toe Paus, Cardinael en Bisschop heel na reyckt,
425 Ja, sy gheckender me, en segghen, de ratten hebbent wtgeseyct.
Dus van quaetheden crijch ic by na de roeperije.

Wever.

Ja, maer Broeder, duncken u alle dese dingen ketterije?
En segdy dat alsulcke menschen dolen?

B IV r

B IV v

Prochiaen en Coster.

Go Ja wy, en trouwen!

Solutie op dyerste Artikel.

Wever.

- 430 Inden yersten vander biechten en heeft God niet bevolen,
Principael daer ghy tsmenschen bloet met doet vergrijsen,
Also eenen dooven Monic inde ooren te vijselen,
Welck niet gedaen en is dan om te weten tsmenschen secreten
Ende om alle Boeverie van elcken te weten.
- 435 Maer David spreect duer een vrolijk verblijen:
Ick sal mijn ongerechticheyt den Heere betijen,
Want hy heeft vergeven tgetal mijnder sonden.
Hoort wederom Joannes door een soet vermonden
Seggende: wi moeten onse sonden voor god bekinnen,
- 440 By ghetrouwe rechtveerdicheyt volmaeck wt minnen.
Dus aensiet God therste ende niet veel gesnaps.

Prochiaen.

O ghy nueswijsige Luyters, ghy hebt so veel claps,
Ick segge nochtans, ghy moet te biechten tegen den Priester gaen.

Wever.

- 445 En tegen wat Priester oft biechtvader ghinc de Publicaen?
Oft wat veel woorden maect hy moordadich?
Seyde hy anders dan: „o God, weest mijns genadich“? B V r
Neen hy, al waerdy noch so loosen triestere.

Coster.

Daer staet nochtans geschreven: „gaet, vertoon u den Priestere“,
Welck ons bediet te biechten heel int generale.

Wever.

- 450 Heet nu „vertoon“ biechten, dats een vreemde tale!
Dat en can mijnen gheest so niet exponeren,
Maer als Godts gheest metten mijnen mach verobligeren,
So sou ick u wel anders seggen, wout ghy my geven ghehoor.

Prochiaen.

- 455 Ja wy, en trouwen, clapt op, laet sien ghy duytsch doctoor,
God sy gelooft dat tschaep nu den Herder preect!

Wever.

Broeders, ghy en sult niet aensien den man oft den mont die dwoort
spreect,

- Maer ghy sult aensien hoe dwoort den gheest pijnt te vromene.
Dus, om nu voorder tot onser materien te comene
Aengaende dees vertooninge voor clercken en leecken:
460 Soo Christus ons ghedaen heeft menichfuldich teecken,
Ghelijc blinde maecty siende ende cruepelen gaende,

Stomme maecty sprekende ende doove verstaende.
 Ende de Melaetsche heeft hy ghesuyvert en haerlieden bereyt fijn,
 Want hy wiste dat zynen Name daer duer soude verbreyt zyn, **B V v**
 465 So sprack hy totten melaetschen sonder hoonen:
 „Gaet rasschelijck, wilt u den Priester vertoonen”,
 Oft hy segghen wilde: maect hem condt, hoe ghy zijt heel onbesmet,
 Want de priesters die iudiceerden na Moyses wet,
 Die belast waren met melaetsche onsuysterheden,
 470 Ghelijc de Nonnen nu doen in menige steden.
 Dus en bediet ons dit gheen biechte, al seghet u crancheyt,
 Maer tis ons een figure van alder dancaerheit,
 En hoe dat wi metten scilde des geloofs zyn bedaect,
 Want des knechts gelove heeft hem salich gemaect,
 475 So Christus selve seyt, dat moet ghy weten,
 Hier door wert alle betrouwen der wercken afgesmeten,
 En dit punct en taxeert der biechten geensins ane.

Prochiaen.

Ja, so hoor ick wel, ghy en meynt niet te biechten te gane,
 En ghy verwerpt de Schoone biechte die so soetelijck clinct.

Wever.

480 Ja ick.
 De biechte, daer ghy tgemeyn volc toe dwinct,
 En daer gijt volc met riguer tot u pijnt te iagene,
 Ende hem so vele oneerlijcke vragen te vragene,
 Daer hen de papissche papen seer af verblijen,
 485 Gelijc van handelen, van tasten, van buggerijen,
 Welck schande en sonde waer om vertellen, **B VI r**
 Sulc en is geen Gods biechte, maer tis duyvels vander hellen,
 En door sulcke vragen wert menich duysent menschen bedrogen.

Prochiaen.

490 Ontbeyt doch, hoe souden wy de sonde vergeven mogen,
 Als sy ons van sticke tot sticke niet en waren verclaert?

Wever.

O vertwijfelde gheest, O Anthechristus aert!
 Hoe dordy sulcke woorden dencken of peysen,
 Ghy sout u bynalicx voor woordeken pauli vereysen,
 De welcke spreect: wie doemt den mensche anders dan Christus
 495 En wie behout hem anders dan den selven Christus van Nazarene?
 Aenhoort Davids bedinge tot den Heere wenschen,
 Segghende: „en laet my niet vallen inde handen der menschen”;
 Hort Miseas woorden ooc hoochwerdich en rijc,
 Seggende: O God, waer isser een God ws gelijc,
 500 Oft wie heeft anders macht dan ghy de sonden wt te doene?

O vertwijfelde gheest, hoe maect ghy u so coene
De sonden te vergeven tot gesetten termijne?

Prochiaen.

505 Go, clapt dat ghy wilt, ick blijve op dmijne,
Want waerom stater anders in Matheo gescreven:
Diens sonden ghy vergeeft, die blijven vergeven
En diens sonden ghy behout, die blijven verwaten.

Wever.

510 Die macht heeft Christus den Apostolen gelaten
En al de gene die doen Apostelsche wercken,
Dat zijn oock Apostelen, leecken oft clercken,
Dits de verghevinge die Christus hier me heeft ghemeent.

Coster.

Heere, gae wy, dees vent blijft even versteent,
Oft segt hem het wordeken van Jacobus int laetste, soet vol secreten.

Prochiaen.

515 Och, dats waer, dat had ick by na vergeten!
Gans macht, dats sluettelken en slot daert al in gaet!
Weet ghy niet, wat Jacobus int laetste staet
Daer hy sprekende is ten selven tije:
„Wy moeten malcanderen onse sonden belijen“?
Ick hope van dit punct en condy niet gevlien.

Wever.

520 O Broeder, mocht dat also geschien,
Daer sou my therte inwendich verlichten!
So sout ghy Priesters tegen ons oock moeten biechten,
Maer ick weet wel, ghy sout u op Jacobum also vererren,
Dat ghy hem liever saecht met zijn Epistel verberren,
Dan ghi ons sout biechten u sondich geschettere.

Coster.

525 Ghy stinct, waen ic, na Mantuanus den kettere,
Maer tis so wy in tweeste Artikele spreken.
De Luyters willen altoos teghen haer overhoot op steken
En eenen yegelijcken berispen, dats openbaer.

B VII r

Wever opt ij. Artik.

530 O Broeder, en segt dat niet, contrarie is waer!
Die yemant berispt, die doet tegen Schriftuere,
Maer Moyses toont ons in Numeri een schoon Figure,
Welc God tot Moysen en tot ons allen // seyt,
Segghende: ist dat onses naesten ezel inde gracht gevallen // leyt,
Gaet en trect hem wt, sonder eenich tegenseggen;
535 Hoe vele te meer, als wy onsen broeder sien leggen,
Onwetende versteent inder sonden slach,

So moeten wy tot hem loopen sonder verdrach,
En straffen hem broederlijck, na Schrifts bediet.

Prochiaen.

540 Och, hoe muechdy de pijn, dat en weet ic niet,
Want ghy zijt wt so plompen aert geboren.

Wever.

545 Ja, waerom? Balam, een Propheet van Godt vercoren
En met de prekinge des woort Gods begaeft,
Die wert van zijn Ezelinne harde wel gestraeft.
Daerom en stoort u niet, al straf ick u, lieve geselle,
Ten is doch niet dan Schriftuere dat ic u vertelle;
Ghy acht my boven een beest, hoep ic, in u vetere.

Prochiaen.

Ey Godt, ick en acht u niet een mispel betere,
Maer noch veel snooder houdic u telcken keere.

B VII v

Wever.

550 Eylacen, dwoort vergheve u Godt den Heere,
Want alsmen u de waerheit ontfout sonder rimpen,
Dan segt ghylien terstont dat wy op u schimpen
En dat wy tegen ons overhoot openbaren,
Maer wie is doch ons overhoot, willet my verclaren,
Om dat ghy so vele van ons overhoot spreekt.

Coster.

555 Wie dat ons overhoot is?

Wever.

Ja.

Prochiaen.

560 Ons heylighe vader de paus, hoe datter u de walge af steect.
Hy is ons overhoot en God opter eerden.
Hy mach ons vermaledijen oft nemen in weerden.
Hy sidt hier inden stoel Gods, heyligh boven maten.

Wever.

565 En God spreekt: ick en wil mijn eere gheenen anderen laten,
(Dus en is niemant heyligh dan God alleenel)
Ic ben u Heer u God en anders gheene,
Vol ieloerser liefden vierich van binnen,
Ghy en sult, seyt hy, gheen ander Godt dan my beminnen,
Dus en betrouf op menschen noch op menschenwercken.

Prochiaen.

570 Ja dats waer, dat seggen dese luytersche clercken,
Ghelijc wy int derde Artikele spraken,
Dat de wercken niemant salich en maken,
En sy versmaden alle goede wercken in steden en in dorpen.

B VIII r

Wever opt iij. Artik.

- O Broeder, en segt dat niet, geen goede wercken wy en verworpen.
Maer tbetrouwen der wercken versmaden wy telcken tije.
Wie op zijn wercken betrouwt, die doet afgoderije
En die heeft de doot Christi geheel veronwerdicht.
575 Want waer Abraham wten wercken gerechtverdicht,
So en hadde hy niet daer hy in mocht gloriëren,
Maer is hy door tgheloofs persequeren
Gereynicht, gerechtverdicht vol vieriger voncken;
Welc gelove is een gave Gods van God gesconcken,
580 Dus een geloovich herte van selfs als de beminde,
Nochtans zijn goede wercken niet aensiende,
Want hy weet dat God zijn werc door hem volbrinct.
Dus hoe heylich, hoe schoone dat een werc blinct,
So moeten God de eere gheven seer deligent,
585 Want vanden wercken en zijn wy maer een instrument,
En god is de wercman die dwerc duer ons volleest.

Prochiaen.

- O ghy sout wel anders couten, haddy Scotus geest
Oft haddy Thoma van Aquino gelesen!
Van hem werden de wercken wel anders gepresen,
590 Al muechdy ghijer vast een hoeymerct met houwen.

Wever.

- Ick enwil bruer, maer wy en mogen op geen goede wercken
betrouwen, B VIII v
Maer ons alleene vestigen vast op Christus genade.

Coster.

- Ha, dat is waer, dat segghen dees luyters nu vroeck en spade,
Tis al Christum de genadige adere.

Wever.

- 595 Maer bruer, neemt doch u alderheylichste wercken te gadere
Die Christus selve int wterste ordeel is prijsende,
Ghelijck den droeven troosten en den hongeren spijsende
En die cranck naecte verchieren met cleeren
Ende de siecke visenteren ende de onwetende leeren,
600 Welck altemael wercken zijn vol excelentien,
Maer legtse inde wage uwer consciëntien
En legter Gods grammige ordeel tegen,
Laet sien oft sy Gods gramschap wel sullen verwegen.
Ick segge neen sy, al soudy my ontlijven.
605 Och, waer sullen wy, arme druescoppen, dan blijven?
Sullen wy despereren tegen den geest des mons?
Och heere God, neen wy, dat sy verre van ons,
Maer wy sullen Gods onsprekelijcke ghenade nemen

610 En schicken daer by al onse sondige temen,
Al liggen sy beyde tsamen inder concientien wagen,
Gods ghenade sal onse boosheyt verdragen,
Want alle de gantse werelt sal ons verkillen. C I r
So moeten wy, weer wy willen oft niet en willen.
Ons op de groote genade Christi verstouten.

Prochiaen.

615 O moeder Gods, hoe soetelijck connen dees Luyters oock couten,
Tis al Christum inden mont achter en vueren,
Maer binnen int herte zijn sy vol errueren,
Maer niet te min de wercken zijnt die ons salicheyt vromen.

Coster.

620 Go, sonder goede wercken en mach niemant inden Hemel comen,
Oft wie anders seyt, die liechter valschelijc aen.

Wever.

En wat goe wercken hadde den schaker aent cruyce ghedaen,
Oft duer wat Sermonen hadde hy den Hemel verdient?

Prochiaen.

O verdoolt knecht, ghy zijt qualijc gesint,
Dat ghy aldus vanden goeden wercken wilt vlien.

Wever.

625 Ic en wil bruer, de goede wercken moeten gescien,
Maer betrouwen der wercken moeten wy verlaten,
Want wat mochten onse goede wercken baten,
Hadden wy den genadigen Christum niet vol alder crachten?
Oft ghy wilt, peynsick, eenen anderen Messiam verwachten,
630 Om ons weder op de vleeschelijcke wet te stellene. C I v

Prochiaen.

Ick meyne dat ghy wt zijt om my te quellene,
Ick bid u, swijcht toch, want sulcken gheclap en hoort u niet.

Wever.

Het doet bruer, maer ic bid u en stoort u niet.
Inden doot Christi alleene zijn wy salich beseven,
635 Maer dies moeten onse wercken getuygenisse gheven,
Souden wy als Crijsknechten Christi vertoonen.

Prochiaen.

Ghy sout wel anders spreken, hoordy sbleekers sermoonen,
Hy exponeert wel anders vanden goeden wercken.

Coster.

640 Wat soude hy hooren, hy en gaet nemmermeer ter kercken,
Hy blijft al thuis opt bedde wt alle perijkele.

Prochiaen dat iij. Artik.

- Ja seker, dats waer, dat seyden wy int vierde Artijkele,
Hoe dat de Luyters nummermeer ter kercken en gaen,
Met dien woorde brengdijt iuyt op de bane,
Hoe selden dat de gasten metten wijwater geplect // zijn.
645 Ten ware wt vreesen, dat sy souden suspect // zijn.
Daerom comen syer, hoe wel dat therte elders vliecht.

Wever.

- Broeders, ic geloove wel dat ghy de helft niet en liecht, C II r
Maer die ter kercken gaet wt vreesen vant Phariseeusche gespuys,
Alsulcken menschen bleven beter thuys,
650 Want Sint Jan scrijft in zijn Epistel vierich bedaect:
Waer vreesen is, daer en is geen liefde volmaect.
Voort als ic mijn conscientie te rechte belije,
So en vindic inde kercke niet dan afgoderije,
Ghelijc roepen en brullen, bellen en clincken.

Prochiaen.

- 655 Het geeft my, by gans macht, wondere dat wi niet en versincken,
Oft dat wy als Heli den hals niet en breken.

Coster.

- Ick segge om minder saken zijn menschen doot gesteken,
Al laetmen u tegen ons dus staen murmureren,
Wat wildy ghy den Tempel Gods blameren,
660 Daer in doude Testament staet so schoonen exempel,
Dat ons ouders altijts swoeren by des Heeren tempel,
Wanneer sy yewers by swoeren dat heylich was ende groot.

Wever.

- Eylacen, dat coste sint Steven de doot,
Om dat hy tvolc van sulc betrouwen wilde trecken,
665 En haerlieder hope alleene tot Gode doen strecken,
Henlieden exponerende trechte scriftuerelijc bediet,
Seggende: desen tempel en is den alderhoochsten niet,
Maer den stoel Gods is inden Hemele niet om versoeten,
Ende de aerde is de banck zijnder voeten. C II v
670 Dus en woont hy niet in tempels die gemaect zijn met handen.
Maer Paulus seyt dat de mannen van verstanden
Heylige reyne handen tot Gode sullen opheffen
In alle plaetsen, bruer, wilt dit beseffen
Hoe God in alle plaetsen wilt zijn bekent.

Prochiaen.

- 675 O daer staet nochtans so propelijc int doude Testament,
Hoe de kinderen van Israel inden tempel quamen,
Voorts Patriarcken, Propheten, Propheterssen al tsamen,
Hoe dat sy daer haerlieder Offerhande deden, tuycht scriftuere.

Wever.

680 Broeders, alle dese offerande en zijn maer een figure
Van de offerande Christi, vaet mijn vermonden.
Hy was een offerande voor onse sonden,
Waer door dat allen offeranden zijn vervult.
Sijn offerhande hevet al betaelt pijn en schult:
685 Helle, duyvel ende doot is daer dore verslagen,
Dus moeten wy hem loven ten eeuwigen dagen,
Ende niet ensien de tijt, stonde oft plaetse.

Coster.

Voorwaer heere, hy slaet u daer een selsaem caetse,
Sy is groot genoeg, al waer sy met een rancket gesmeten!
690 Wat soude de slechte bloet alle de schoon dinghen weten?
Voorwaer, het is een man groot inder sciencien
Ende seer wel geleert.

C III r

Prochiaen.

Ke, het is de Pestilenciel!
Het is een fenijnich kettere, daer voor ist, dat ick hem houwe.
695 Waer, duyvel, sou hy geleert comen op zijn getouwe?
My dunckt dat ghy oock half met hem staet en guyt.
Coemt, ga wy ten Coore, het is lange Priem geluyt,
Want wy hebben hier lange ghenoech gestaen.

Coster.

Ke heere, ick hadde so lange geerne ghegaen
700 Ende ick beyde na u, wilt dit overleggen,
Laet den bloet yerst zijn dinghen vander kercken volsegghen
En tmach so comen, dan sullen wy scheyen.

Prochiaen.

Wel, ick mach noch een weynich beyen,
Maer ick bid u: en gaudeert toch niet in zijn loose sallatie.

Coster.

705 Neen ick, en maect daer in geen murmuratie,
Al seg ick een woort, ten is maer mijn sotternije.
Ic moet ooc op de kercke leven also wel als ghije,
Dus viel ick u af, ic brocht ons beyden grooten twist by.
Welck is doch den Gods Tempel?

C III v

Wever.

710 Een reyn geloovich herte, dats den rechten tempel Christi,
Den welcken van ons so dicwils wert onreynicht,
Daer nochtans Christus te rechte met vereenicht.
Dats zijnen rechten tempel, ick segt u bloot.

Prochiaen.

Hoe, is een menschen herte dan wel so groot,
Dat den gecruysten Christi daer in wel logeert?

Coster.

- 715 Voorwaer, my dunct dat hi daer een lutken stofeert,
Hy heeft der waarheyt daer inne haer eere benomen.

Wever.

- Broeders, het rijke der Hemelen en sal niet wtwendich comen,
Maer inwendich, seyt de schrift, inden gheest van binnen,
Dus en dorven wy tijen noch plaetse beminnen,
720 Maer altoos naer dwoort Godts ons voeghen werckelijc.

Prochiaen.

O, inde Heylige schriftuere staet nochtans so merckelijck,
Hoe dat God tot Moysen sprac, wilt dit bevroeien:
Eer ghy aen dese plaetse coemt, wilt u onschoeien
Want de Aerde is heylich, weest dies bedachtich.

Wever.

- 725 Broeders, dat staet in Exo., dat is warachtich,
Maer duer gods hulpe sal ic u dat wel anders leeren.
Moyses en was maer een knecht over thuys des Heeren,
Ende van Israel een wtwendich bewadere,
Maer nu is Christus gecomen, een sone vanden vadere,
730 Sprekende tot de Samaritaensche vrouwe:
En bidt niet in dese plaetse met uwen betrouwe,
Maer op dat de conciencie blijve onbevreesst,
So sult ghy den vader aenbidden inden gheest.
Dus en zijn wy niet meer onder des wets verstrangen.

Coster.

- 735 Ey, de tonge en is met gheen cliesterhout behangen,
Sy gaet so wackere, al waert een roepende iagere.

Prochiaen.

Hy soude wel dienen tot eenen Cassen dragere,
Want die behooren veerdich te zijne van spraken.

Coster.

- 740 Men sal hem sint Jans nacht niet dorven waken,
Want hy heeft claps genoegh ende niet dan te vele.

Prochiaen.

Het is een nieu dinck, de Luyters comen altijd met schrift te spele,
Principael Paulus is meer haerlieder geclanc.

Coster.

Waey, sy slachten den Koeckoeck, sy singhen al eenen sanck,
Tis al by Christum dat sy sweeren, boven en beneen.

Prochiaen.

- 745 Dats seker waer, sy en willen niemant den Christum aenbeen, C IV v
Also wy int 5. punct int bachuys vrewen.

Wever opt v. Artik.

- O Broeders, het staet so dicwils inden Bybel geschreven:
Ick ben u Heer u God en anders geene,
Ghy en sult niemant dienen noch minnen dan my alleene;
750 Ic ben de Fonteyne daer alle de genaden wt rijzen,
My sullen alle tongen loven en prijsen;
Ic ben u Borch en steenrootse, als de wel gesinde;
Ic ben de Alpha ende de Omega, tbegin ende dinde,
Vol ialoerscher liefden ende brandender minnen,
755 Sorge draghende dat hem de mensche sal laten verwinnen
Van eenige schepsele oft creaturen.
O Bruer, so en mogen wy dan ons herte nieuwers nastueren
Dan tot God, oft wy sullen als Goddeloose verstekers debben.

Prochiaen.

- Wy moeten ten minsten voorsprekers hebben,
760 Ghelijck de wereltlijcke Taelmans voor recht ons rappoort doen,
Also moeten de Santen voor Godt ons Woort doen,
Om dat wy te bequamer voor God mochten gepresen zijn.

Wever.

CV r

- Sout so zijn, soo moest God van zijn Santen onderwesen zijn,
Sou daer eenige ghenade op den mensche zijn bedect.
765 Ende Paulus seyt: Gods opset ende genade heeft ons salich gemaect.
Waer blijven nu u Procurerssen ende Procureerders?
Die sulcke seggen zijn Gods woort violeerders
Ende en houwen Godt niet voor onsen rechten verlichtere,
Maer sy houden hem meer voor eenen strangen richtere;
770 Dus betroudy God strafheyt, strafheyt sal hy u bien,
Want na den geloove so sal elcken geschien,
Den eenen tzijnder salicheyt, den anderen tzijnder schamen.

Coster.

- Hoe, wat meynde ghy dan, dat alle de heylige mannen,
Wiens namen bevesticht zijn inder schriftueren,
775 Inden hemel sitten om eenen bemt te hueren?
Go neen sy, vrijlijc, al muecht ghijt so orconden,
Sy sitten daer en middelen onser alder sonden,
Die hem betrouwen en bidden, knout desen tittele.

Wever.

- Daer staet nochtans Timothee int tweede Capittle
780 Datter een middelare is tusschen ons ende den Vadere,
Dats Christus Jesus, de genadige Adere,
Die bidt eewelijcken voor ons sonder beswijcken.
In sint Jans Epistel hebben wy van gelijcken
Dat hy ons Advocaet is van soeter seden fijn.
785 Dus laet ons doch met desen Advocaet te vreden zijn,

CV v

Niet soeckende eenich ander Advocaet;
Waer af in Numeri een schoon figurere staet,
Hoe Dathan en Abiron teghen Moyses wilden debben
En wilden eenen anderen voorspraker hebben
790 Dan hen van God den Vader was geschoncken.
Maer wat isser af en zijn sy niet al tsamen versoncken?
Dus en laet ons niemant dan Christum aenleven.

Prochiaen.

Het staet nochtans inde gheestelijcke rechten geschreven,
Dwelc seer orbaerlijc is tot onser vromen;
795 Als wy totten alder genadichsten Keyser willen comen
Ende hem willen eenighe nootsakelijcheyt ontknoopen,
So en mogen wy terstont aenden Keyser niet loopen
En so bouwelijc tegen hem ons rappoort // doen,
Maer wy sullen yemant bidden dat hy wille ons woort // doen,
800 Principalijck die de meeste zijn van officien.

Wever.

Den Keyser en Christus zijn diversch van condicien: C VI r
Den Keyser is weerlijck, bedwongen ende onvrij,
Maer Christus die seydt: „alle die belast zijn die comen tot my
Ic sal u vermaken en verquicken en verfraeyen”.
805 O bruer, en mogen u sulcke woorden noch niet paeyen,
So hoort Christus woorden noch eens fraey van valuere,
Seggende: „van de schaepkoey ben ic de rechte duere,
Daer ic mijn schaepkens wil in vergaren.
Die elders in climmen zijn dieven ende moordenaren”.
810 Dats geseyt om te hoorene claerder ende naerder bescheet,
Want wat mensche dat anders dan tot Christum geet,
Die sal als een Moordenaer worden geplaecht,
Waer af ons de vierighe Esaias ghewaecht,
Seggende: ic ben een ialoerscher bruydegom heel met liefden gegort,
815 Dat bedde is te enge ende den mantel is te cort.
Voort eenen corten mantel en can geen twee bedecken,
Een van tween moet af, ten baet slueren noch trecken.
Dats gheseyt, Godt wil de liefste ende weertste zijn alleene.

Coster.

O, Paulus schrijft ons so net en so reene.
820 Hoe ons bedinge moet claer voor malcanderen zijn beseven.

Wever.

C VI v

Dats warachtich, so lange als wy leven
Moeten wy voor malcanderen bidden met herten coene,
Maer na den doot en hebben wy geen voorsprekers te doene
Dan den voorspraker Christum vol alder genaden.

825 Hy is van eewich tot eewich om troosten en om beraden,
Hy is ons rechte Priester en Bisschop, onse Pastoor.

Prochiaen.

Wy lesen nochtans soo menigen eerweerdighen doctoor
Die tvoorspreken der Santen so hoogelijc verheffen.

Coster.

830 Dats doch waer: Davids laetse Psalm, wilt dit beseffen,
Daer hy seyt: loeft Godt met sange, met cimbalen soet
Ende loeft God in zijn Heyligen met soeter talen goet,
Ergo hier eyscht God selve sonder vercleyning // siet.

Wever.

835 Voorwaer bruer, dat en was Gods noch Davids meyning // niet.
Maer op dat elck desen Psalm te rechte soude leeren, C VII r
So salmen God in zijn Heyligen eeren.
Dats datmen God sal loven van zijn bermhertige cracht,
Dat hy sulcke dingen in hen heeft gewracht.
Dats dat sy duer hen wederstaen hebben alle tribulatie,
Want int beste leven leyt de meeste temptatie.
840 Dus sonder God zijn wy alle coper sonder geclanc.
Wy staen onder hem als de aerde onder spotbackers bedwanck,
Hi mach ons breken en maken, dus weest te vreden.

Prochiaen.

Ja, Centurio en heeft hy niet voor zijnen knecht ghebeden
Den welcken genesen was binnen de selve huere?

Wever.

845 O, dats alle wereltlijcke overheeren een schoon figure,
En alle Justiciers die sitten en rechten,
Hoe dat sy behooren te leven met haerlier knechten,
Waer inne dat Centurio seer te loven was,
Want hy kende dat Christus alle menschen te boven was,
850 Dus zijn levende geloove heeft zijn knecht genesen.

Prochiaen.

Ja, maer waren de Heyligen doen voor God so seere gepresen,
Doen sy noch vleeschelijck waren in tswerelts termijn,
Hoe veel te saliger moeten sy nu dan zijn C VII v
Als sy gheestelijck ende by Godt zijn, naer haer wenschen!

Wever.

855 Schrift segt: vermaledijt zijn alle menschen
Die niet en blijven in dat de schriftuere belijdt.
Maer sy en seyt nerghens: sy zijn vermaledijt
Die geen Santen en aenbidden, merct wel het slot.
860 Dus en mogen wy niemant aenbidden dan den almogenden Godt,
Want vermaledijt is de mensche die op eenen mensche betrouwt.

O verdoolde wercheyligen, hoe maect ghi u dan so stout
Den menschen aen te bidden duer u groot gekakele?

Prochiaen.

Ja, maer waerom gheschiet er dan so menich schoon mirakele,
Want elc Sant heeft by na zijn sonderlinge siecte:
865 Sinte Syaerde de speene, Sinte Servaes de heete siecte,
Sint Huybrecht de verwoetheyt, vreeschelijc boven maten,
Sint Mor vanden wolfs, Sinte Corijn vande loopende gaten,
Sint Job van pocken en sweeren, vrent van doene.

Wever.

S. Lucia van hertwee ende vanden rooden melesoene,
870 Sinte Quinten van stille siecten, quaet van getiere,
S. Geertruyt vanden ratten ende vanden heeten viere,
Sinte Lenaert van die swac, cruepel gaen en manc,
Sinte Adriaen van die seer aelmachtich zijn en cranc,
S. Jeroen en S. Arnout van goeyen die verloren zijn.

C VIII r

Prochiaen.

875 Sinte Barbele en Agatha van geswollen die versworen zijn,
Sinte Reynier vanden steene en serpente die bijten,
Sinte Ghelijn en Sint Jan van kinders die vele krijten;
Quetert nu: is dit niet al tot onser vromen?

Wever.

880 O Goddelijc woort, waer sydy nu toecomen,
Dwelck een medecijn is soeter dan Amandelen?
O Heylich licht, daer elck in moet wandelen,
Hoe volherdich wert de Schrift nu vervult boven maten,
Daer God spreekt: mijn volc heeft den schepper verlaten,
En is alleen den schepsele aengehangen.

Prochiaen.

885 Certeyn, ghy zijt erger dan een cot vol slangen,
Ghy spreekt door den duyvel, want mijn cracht beroofdy // siet.

Wever.

Seg ic u de waerheit, waerom en geloofdy // my niet?
Oft leert my recht na de schriftuere.

Prochiaen.

890 Wat helpt dat ic u veel goey puntkens ruere?
Ghi maect ons stom en verachtse als dingen die eyschelijc zijn.

Wever.

C VIII v

Ja, waerom is datte?

Prochiaen.

Dat vraechick u.

Wever.

- Om dat u dingen geheel menschelijck zijn,
En wat menschelijck is, dat sal vergaen,
895 Maer wat goddelijck is sal inder eewicheyt blijven staen.
Sghelijcx ist met u Procuruerders, wout ghijt wel doorgronden,
Want duer gierige Pausen is dat yerst gevonden,
Die tvolc daer toe bedwongen duer menich woort dat straf gaet,
Want: so menich Sant, so menigen aflaet.
900 En daer duere coemt u den rijcdom en profijt in den Coffere
En: so menigen aflaet, so menigen offere.
Maer waecht wel wat de schrift haer seggende vermeet:
„Vermaledijt is hy, die spijsse der afgoden eedt”,
Dwelck ghy doet, al ist dat ghijt versaect,
905 Want wten Santen hebt ghy nu u afgoden gemaect,
En boven Godt hebt ghy hen lof en prijs vermeerft fijn.

Prochiaen.

Go, clapt dat ghy wilt, de Santen willen geeert zijn,
Want duer haer verdiensten zijn veel sondaers genesen.

Wever.

DI r

- So seg ic datter geen meer duyvels en wesen
910 Dan de Heyligen, sout so zijn also ghyse acht,
Want Lucifer en hadde maer een hooveerdich gedacht,
Men werp hem wten hemel naer tschrifts vertellen,
Om dat hy zijnen stoel als God wilde stellen.
Tghelijcx sout noch zijn, waren de Santen sulcx inde handelinge,
915 Want God spreect: in my en is geen verwandelinghe,
Noch hy en is gheen wtnemer der persoonen;
Hoe souden de Santen dan eenige plagen getoonen,
Daer David spreect: niet ons Heere, niet ons, maer uwen Name
Geeft glorie, lof, eere en danck eersame,
920 Dus en laet ons doch niemant dan God aenbeen.

Prochiaen.

Tschrift sey: op Moyses stoel sitten de Phariseen,
Dat sy u gebieden, daer suldy u toe welven.

Wever opt v j. Artik.

- Daer gheeft ghy getuygenisse van u selven,
Want ghy so pruesch spreect ende onbesneen zijt,
925 Dat ghy Priesters de rechte Scriben en Phariseen zijt,
Die Christus int Evangelio heeft verweten
Dat sy der weduwen huysen duereten
En der armer slechter menschen consciencie beswaren.
Voort zijn u tempels cuylen der Moordenaren,
930 Dit zijn Gods woorden Matthei in x x i j. bloot.

Prochiaen.

Dat en acht ic niet, de Phariseen zijn langhen tijt doot,
Men vint nu geen meer, dus laet staen u praten.

Wever.

935 O God, si hebben noch veel discipels achtergelaten,
Die wel so snoode zijn als de Phariseen,
Want sy tvolck verleyen int tschijn van langhe gebeen,
En willen tgemeyn volc haer duechden vercoopen,
Recht offer haer overschoot met groote hoopen,
Daer al ons wercken zijn als een cleet van eender maencrancker
vrouwen,

940 Also voren geseyt is naer Esaias ontvouwen.
Lieve broeder, ghy en cont u hier af niet ontslaen.

Prochiaen.

Nicolaus Koppijn de montibus, wat hebt ghy ghedaen,
Dat ghy dees duytsche Bybels oyt hebt geconsenteert!

Coster.

945 Ic weet wel dat hy is ter hellen gecondemneert,
Oft ten minsten int vagevier groffelijc beswaert.

Wever.

945 Dat is den rechten Phariseeuschen aert,
Dat sy eenen yegelijcken willen verdoemen
En haer selven alleen heylich willen noemen,
Soot bleeck aent vrouken die bevonden was in overspele,
De welcke sy steenen wilden naer twets bevelen,
950 Mer Christus strafte propelijc haren pruescen moet;
Also, God sy gelooft, noch menich vroom broeder doet,
Als hy voor de Phariseen staet grootelijc benijt,
So spreect Christus duer hem daer hem therte af verblijt
En haer herte af brant, als dat vol fenijns gheblaect // is.

D II r

Prochiaen.

955 Certeyn, ghy zijt snooder dan thout daer de galge af gemaect // is,
Wat doen wy dat ghy ons als Phariseen wilt gelijcken?

Wever.

960 Eylacen, dat sietmen dagelijcx wel blijcken,
Dat u wercken geheel Phariseeus zijn niet om verstrangen,
Want de Phariseen en dorsten Christum niet vanghen,
Maer sy en lieten Pilatum niet ongemoeyt,
Sy en quamen geloopen als honden verwoeyt
En wilden Christum ter doot tierandelijc iagen;
Desgelijcx doet ghy noch van dagen te dagen:
U cloecheyt en derf Christus leden niet aentasten,
965 Maer Baelious ende Marcgraven gadijt belasten,
Niet rustende maent, dach, tijt noch huere,

Maer seggende: sulc man die leest inde schriftuere,
Vangt hem en werpt hem op de banc, wy en sparen gheen en cost.
Voorts roep ghy: „crucifige”, daer ghy ter tafelen sit en scost D II v
970 En seggen: al waert mijn vadere, ick sweert u op mijn trouwe,
Ick liet hem verbranden en gawe selve thout daer touwe.
Noch en vint ghy nieuwers in scrifs verbreyen,
Dat de Phariseen sulcke dingen seyen,
Maer sy waren Christum rebel gans naer haer vermogen.

Prochiaen.

975 Al dat ghy daer geseyt hebt, dats valschelijck gelogen,
Sulck werc en doen wy niet, dat versiert ghy duer u merch.

Wever.

Eylacen, dat scheen wel aen Doctor Albertus Heydelberch,
Hoe u volck hem tracteerden, al hielden sy haer geveyst,
Omdat hy Christum gepreect hadde ende dien gecruyst,
980 Worde hy gevangen als een bedrieger der menschen,
Dwelck een werc was naer der Phariseen wenschen,
Hoe wel dat zijt voor tvolck noyt openbaerlijck en leden,
Maer sy en lieten den Cancelier nacht noch dach met vreden,
Hy en schreef Mandamenten niet om verstrangen, D III r
985 Dat de Meyere van Lueven sulck een verleyder soude vangen,
Want hy was een Heretijc oft ketter vol Luyterijen.

Prochiaen.

Go, hadde hy qualijc gepreect, so moestmen hem castijen,
Want daert recht toe inde Justicie strect.

Wever.

990 Go, hy heeft altoos tegen u kueckene gepreect
En alsulcke volck en muedchy sien noch hooren,
Want als Paulus seyt: vander waerheyt keert ghy u ooren
En gelooft sotte fabulen der ouder wijven,
En machmen u dan niet wel als Phariseen schrijven
En als Koeyen van Samarien, vet ghemest int groene?

Coster.

995 Ghy naeckte Wever, wat hebt ghy metter schriftuere te doene,
Want ghy noyt ter scholen en quaemt in geender contreyen!

Wever.

Dat selve woort de Phariseen seyen,
Als Christus inden tempel quam dEvangalie preken,
So quamen de Phariseen vol haets ontsteken,
1000 Seggende: „hoe mach dees timmermans Sone dees schrift verstaen,
Want hy noyt ter scholen heeft gegaen”? D III v
Sgelijcx cont ghy geesteloose Phariseen gewagen,
Maer boven alle dinc moet ic u vragen.

1005 Hoe wel de gramschap in u verwerret leeft:
Wie is badt geleert, die God oft de menschen geleert heeft?
Ick segge die Goddelijc geleert wert duer Christum perfect.

Prochiaen.

Maer weet ghy niet wat Christus int Evangelio spreect
Tot zijnen Apostelen vredelijc gesint:
1010 Ten sy dat ghy zijt als dit ionge kint,
Ghi en sult geen deel hebben in mijn rijc gepresen.

Wever.

Tswaer, maer wy en mogen altijts geen kinderen der duysterheyt
wesen,

Want so lange als sulc erfgenaem een kint is ten fijne,
So en schillet hem niet van een knecht te zijne.
1015 Maer in dit Evangelie leert ons Christus overvloedich,
Hoe wy in alder simpelheyt moeten zijn ootmoedich,
Niet soeckende ydele gheestelijcke Philosophie,
Want wat ons Christus niet en leert, dats Afgoderije
En dats tegen Christum, na Paulus schrijven.

Prochiaen.

1020 O rechte Justicie, waer muechdy blijven,
Dat ghy bluste de gramschap van onsen doctoren,
Want sy dagelijcx so veel schamps moeten hooren
Van dese Buffelsche ambachters, die botte beesten!
Maer diet beteren souden zijn selve vanden meesten!
1025 Och, men berrent, men hangt nu in geen landouwe,
Maer, God betert, men hangtse nu al inde scouwe!
O, dander hertoge van geldere wasser seer fel // oppe.

Coster.

Tis waer, maer desen hertoghe, datser een taey geselle // oppe,
Hy stout zijn volc selve in sulck misbaren.

Prochiaen.

1030 Wat wil ic u veel seggen, hy sal noch qualijc varen,
Hi soudese bernen en blaken, int water te gronde slaen.

Wever.

Tzijn al Phariseeusche woorden die wt uwen monde gaen.
Onder tschijn van duechden ghy seer fel in draven // zijt,
Maer tis goet te hooren, dat ghy de beschilderde graven // zijt,
1035 Die van binnen vol stancx zijn en van buyten seer cierlijck.
Desgelijcx houden hen de Phariseen seer pruecx en manierlijck,
Vol pronckerijen zijn alle haer gedachten,
Waer voor ons Christus heeft leeren wachten,
Voor valsche Propheten tierannich en fel,
Seggende: „wacht u voor den deessem der Phariseen wel,

DIV r

1040 Welc is beveynstheyt yprocrijtich en groot,
Want weinich deesems versuert tgeheele broot",
O lieve bruer, hoe cont ghy u nu geexcuseren? DIV v

Prochiaen.

Och, ginct naer mijnen sin, ic sou u wel examineren,
Ick meyne, de wacker tonghe sou haer clappen wel laten.

Wever.

1045 Ke lieve bruer, wat sou u dat mogen baten?
Al mocht my tierannelijc vander werelt trecken,
So soude God weder eenen anderen Heliam verwecken,
Daer u herte tiemael swaerder af sou werden gepijnt.

Prochiaen.

1050 Maer waerdy so heylich als ghy wel schijnt,
So sout ghy openbaerlijc dEvangelie preken.
Wat wilt ghy tegen my clappen oft spreken,
Spreeckt daert van doene is en verwacht dan uwen tittele.

Wever.

1055 Sint Jan die schrijft int sevenste Capittelle,
Hoe dat Jesus naer Galileen trock om duechs verwecken,
Want hy wilde niet om na Judeen trecken,
Om dat hem de Joden te dooden sochten.
Nochtans zijn Broeders hem te voren brochten,
Dat hy hem na Judeen wilde keeren,
Op dat zijn discipelen souden sien en leeren
1060 De teecken, die hy dede avont en morgen,
Want wie vry int openbaer is, die en doet niet verborgen.
Maer doen antwoorde Christus sulcken broederen boos:
„Mijnen tijt en is noch hier niet, maer den uwen is altoos”,

1065 En gelijcx segge ick oock wt Christus monde.
Maer als de huere is recht tijt en stonde,
Dan sal Gods geest mijn geest regeren,
Dat ick int Cruyce Christi sal triumpheren.
Niet dat ic sulcx can hebben door mijn heylich leven,
Maer Gods genade moetet willen en tvolbrengghen gheven,
1070 Want wt my selven en can ic my niet beroemen.

Prochiaen.

1075 Tis niet van noode dat wy ons lijf verdoemen
Om quade opinien oft suspecte saken,
Die niet dan erruer en oproer en maken,
Als swermers en Kettters dagelijcx bedrijven.
Dus laet ons by goede gewoonte blijven,
Als ons de heylige Vader den Paus leert ende bidt.

Wever opt vij. Artik.

In wat plaetse segt ghy dat de Paus sidt?
Oft wat grontvestinge heeft zijn fondatie?

Prochiaen.

1080 Op sinte Peters stoel heeft hy zijn dominatie,
Daer hy tgoet sal planten ende quaet wtroeden.

Wever.

1085 Te vergeefs dientmen God met menschen geboden,
Wy en mogen niet doen al tgene dat ons genoecht,
Maer wy moeten doen tgene dat God gevoecht.
Want souden wy na onsen kop arm en rijck // leven,
So moesten wy de Heydenen groot gelijc // geven,
Die na der natueren so eerlijc hebben gewandelt.

D V v

Coster.

1090 Wy seggen dat een Paus goet doet en handelt,
Dat is van sulcker macht ende autoriteyt,
Als tgene dat Petrus ende Paulus seyt,
Ja oock tegen de schriftuere te dispensereren.

Wever.

1095 Hoe onderwint ghy u den geest Gods te blasphemeren,
Dat ghy sPaus heylicheit so groot hebt vercoren?
Hy is doch even so wel in sonden geboren
En in sonden ontfangen als ander menschen?
Wat vragen wy dan na zijn huylen en wenschen,
Na zijn benedictie oft vermaledien?
Ic houdse al voor consten van tooverijen,
Want hy niet dan gelt en soect en wereltlijc eere.
1100 Maer sochte hy de rechte Apostolische leere,
Hoe de menschen moeten op Christum staen,
So sout hem als Paus Adrianus gaen,
Die van zijn valsche Apostolen wert vergeven.

Prochiaen.

1105 Totten Romeynen staet door Paulum gheschreven:
Alle vleesch is onderdanich der overste machten.
Oock en salmen den Ouden niet vloecken met clachten,
Maer in eeren houden met groote reverentie,
Als ons Matheus in tweentwintich annoteert.
Dus al ist, dat de Paus menigen accuseert,
Dat doet hy door de cracht en bevel Petri coen.

D VI r

Wever.

1110 Hy macht door de cracht des grooten Antichrists doen,
Dwelc hy doch selve is en eewelijc blijft.
Waer af Paulus totten Tessalonicensen schrijft,
Hoe hy hem vertoonen sal als een exemple,

- 1115 Sittende int hoogste vanden tempele,
 Daer hy hem sal doen aanbidden als een Godt.
 Maer door de mont zijns geests sal zijn rijk werden een spot.
 Als Johannes openbaringe fijn declareert,
 Hoe de Paus met de hoere van Babel boeleert,
 Maer de Engelen sullen roepen alle met allen:
- 1120 „Babel de groote hoere, sy is gevallen!”
 Set in alsulcke teecken en tsPaus insettingen groen.

Prochiaen.

- O verdoemt wicht, erger als afgesnoeyt!
 De Paus is Antechrist, zegt ghy eest,
 So hadde Petrus ooc een Antechrist gheweest,
 1125 Die bont en ontbont de sonden int gemeen.

Wever.

- Petrus ende de Paus zijn verre van een:
 Petrus en hadde geen bussen, bogen noch tirannich gespuys,
 Maer hy lach tot Simon de huyvetter thuys,
 Ootmoedich tvolck leerende met soetheyt wel,
 1130 Seggende: ghy zijt het volck van Israel,
 Geroepen totten Coninlijcken priesterdom valiant”,
 Maer hy en heeft noyt menschen ghesoden oft verbrant,
 Noch noyt anders dan dwoort Gods geschreven,
 Want door de wet die God selve heeft gegeven,
 1135 Mach niemant de volcomen Gods genade smaken,
 Hoe veel te min mach sPaus wet doch salich maken
 Die vol bedrochs is en vol ketterijen.

Coster.

Waer ic als den Paus, ic soude u vermaledijen,
 En verbannen u eewelijck int Helsche verdriet.

Wever.

- 1140 Waerom en vermaledijde hy Borbon niet,
 Doen hy hem nam van Engelborch gevangen?
 Hy soude met recht sulc volc doen braen en hangen
 En niet aensien Duytschen, Walen noch Polen,
 Ja vermaledijense, so swert als Houtcolen,
 1145 Maer Symon magus heeft haer cracht verloren.

Coster.

O meester, sint dat Evangelis verstant was geboren,
 So moesten wy metten Creeften wandelen,
 Want als Wevers en visschers schriftuere handelen,
 So is sPaus insettinge voor de honden gekeert.

Prochiaen.

- 1150 Hoort hoe properlijc dat Paulus zijn Broeders leert
 In alle saechtmoedige redelijcke zeden,

Dat elc met zijn roeping sal zijn tevreden,
Daer hem God in gestelt heeft, die en wert geen verleyder: D VII r
Een Bisschop een Bisscop, een arbeyder een arbeyder,
1155 Een Coninck een Coninc, een heere een heere.
Hier mede straft hy u valsche kettersche leere,
Dat ghy ongeroepen hebt gheleert en geschreven.

Wever.

1160 Ic en hebbe my noyt voor Leeraer wtgegeven,
Noch Diaken noch Bisschop in swerelts condute,
Maer ic geve my voor een arm sondaer wte
Die niet weert en ben, dat ic mijn oogen op God sal slaan.
Dat hy my geeft, dat heeft hy wt genaden gedaen.
Oft ic nu als een liefhebber der Schriftueren gesint ben,
Daerom en seg ic niet dat ic voor eenen Bisschop bemint ben.
1165 Oft my God met een cleyn pont heeft willen besorgen,
Dat selve en mach ic int aerde niet verborgen,
Maer dach ende nacht vande wet des heeren spreken.
Dus en machmen dlicht onder tkoren vat niet steken.
Den ongeleerden leeren is een werc van Charitaten.

Prochiaen.

1170 Die macht heeft Christus onsen Paus gelaten,
Daer na zijnen Stadthouder vol reverentie;
Dat wy binden, ontbinden is van sulcker potentie
Al oft den vinger Godts selve hadde gebonden,
Want Christus spreect selver door een soet vermonden:
1175 Die u veracht, die veracht my seer swaerlijck D VII v
En die u eeren, die eeren my eenpaerlijck.
Dus moet ghy ons eeren, al waert ghy noch so versteent.

Wever.

Dat en is de eere niet, die Christus meent,
Dat wy voor u, Papien, voor u sullen stuypen en basen,
1180 Want daer door wert u therte seer opgeblasen,
Dat ghy u selven niet en cont gekennen,
Maer Wereltlijcke Overheden, heerschen, rijden en rennen.
Daerom seyt Christus, merct dit voort versinste // fijn:
„Die de grootste onder u is, die sal de minste // zijn”.
1185 Waer blijft nu uwen Paus met al zijn pralen,
Met alle zijn Bisschoppen en Cardinalen?
Sy zijn Balams knechten vol Afgoderijen,
Hinckende als Velpapien aen beyde sijen,
Om eenen Peperkoec propheterende tegen God.
1190 Die nu sulcx dorren straffen, die zijn dwaes en sot
En die moeten met Joseph in de Cisteerne.
Dus geefdy de schellen en ghy eedt de keerne;
Ons preect ghy de wet en ghy bruyct de Ghenade.

1195 Maer my grouwelt: Gods ontfermen coemt u te spade!
Ick late sulcx rechten, die dat bevolen is.

Coster.

Ke, gaet henen en segt dat u tvercken gestolen is,
Dat ghy noyt en saecht, noch u dagen niet en wist!
Wat meynt desen blinden, ongeleerden Sophist,
Dat wy ooc niet en weten van Godts woort bescheet?

D VIII r

Wever.

1200 Den knecht die den wille zijns Heeren weet
Ende niet en doet, die verdient veel slagen.
Hoe cont ghy dan de waerheyt vervolgen en plagen,
Na dat ghy segt dat ghy de waerheyt verstaet?
Tis wonder dan, dat ghy Christum in zijn leden slaet,
1205 Ja verdoemt en martelt als Eveldaders,
Ghy zijt doch richters, Aenclagers en verraders,
En noch segt ghy: hadt ghy gheleeft in der Propheten tijt,
Ghy en hadtse niet gedoot noch gebenedijt!
Dwelck ghy veel anders meynt na uwen eesche,
1210 Want, leefde Christus selve noch inden vleesche
Ende hy Spaus heylicheyt wilde maken te scanden,
Ghy sout hem niet cruycen, maer levende branden,
En liever dan ghy zijn dorstich herte sout laven goet ront,
Ghy staect hem liever eenen bal inden mont,
1215 Als ghy te Bruessel, te Lueven en ter Goes hebt ghedaen.
So veel te min kan ic noch de Phariseen versmaen,
Want sy lieten Christum zijn sprake tot in der doot.

Coster.

Wat segt ghy hier af?

D VIII v

Prochiaen.

1220 Ick clauwe mijn hoofd, ick schuere de cleeren van mijnen schoot!
Laten wy hem geworden tot zijnder vromen,
Ick sorge so sullen de Romeynen comen
Ende nemen ons onse lant ende lieden,
Soudemen des oversten Priesters bevel en gebieden
Also oneerlijc verachten, verpletten,
1225 Diemen met rechte inde stadt Gods soude setten,
Want Malachias spreekt selve duer die van God:
„De Priester is een Engel des Heeren Sebaoth”,
Hoe versmaet ghy ons dan achter rugghe oft present?

Wever.

1230 Sulcx seyt Malachias, ic staet present,
Soo verre als ghy tvolck weydet met dwoort des Heeren,
Maer als ghy haer wilt menschelijcke droomen leeren,
Gelijc Missen en Vagevier, nijgen en knielen,

Biechten en vasten en bevaert loopen voor de sielen,
So houde icse voor fenijn dat niemant aentasten en wilt.

Prochiaen. Dat v i i j. Artik.

- 1235 So hoor ic wel dat ghy de XL. Dagen niet vasten en wilt,
Die God selve gevast heeft sonder respijt.

Wever.

- Hy haddet goet vasten, hy en hadde gheenem appetijt, E I r
Want doen hy gevast hadde XL. nachten en daghen,
Doen hongerde hem nae Schriftuers gewagen.
1240 Al hadde hy ooc gevast met dorst en hongeren,
Dat heeft hy voor ons gedaen naer schrift der Jongeren,
Gelijc hy door zijn Lijden ons paeys heeft verworven,
Want Christus en is voor hem selven niet ghestorven,
Maer voor ons is zijn vasten, zijn passie, zijn lijdén,
1245 Op dat wy door zijn verdienste met hem soudén verblijden.
Wat wilt ghy dan van Christus vasten callen,
Ende van dat een argument op dat ander vallen?
Wilt ghi al doen dat Christus gedaen // heeft,
So moest ghy oock dooden verwecken, als de schrift vermaen // geeft.
1250 Dooven te doen hooren en stommen doen spreken.

Coster.

Ick segge noch: tzijn al valsche kettters treken,
Die tegen vasten spreken met smerten.
De Niniviten, en vasten sy niet van herten,
En deden Penitentie drie dagen lanck?

Prochiaen.

- 1255 Oock de borgers van Jabel, hoort Schrifts geclanck,
En tvolck van Misphat, oock Esdras minioot.

Coster.

De Prophetissche Anna was in penitentie groot
Duer vasten en oock door bidden mede.

Prochiaen.

- 1260 Ooc de Apostolen, als sy gingen ten ghebede,
So hebben sy gevast, ic segt u groffelijck.

Wever.

- Sulcx en straffe ick niet, maer prijset loffelijck,
Die in sulcke meyninge vasten onbelast,
Ghelijck de vrome ouderen hebben gevast,
Want sy en hebben niet ghevast om verdienste noch om loon,
1265 Noch wt bedwanck noch vreesen van eenich persoon,
Noch wt hypocrisie, als nu is de wijze,

- Sy en vasten ooc niet van eenige wtgenomen spijsē.
 Als vlees, eyeren, boter oft kaes, groot noch cleyn,
 Want den reynen (seyt Paulus) is alle dinc reyn.
 1270 Ooc heeft hyse voor leere der duyvelen beseeft,
 Die de spijsē verbieden die Godt geheylight heeft,
 Niet aensiende tijt, stondt noch eenigen dach,
 Want al wat op de merct veyl coemt, muecht ghy eten present,
 So verre als ghy de conciencie niet en sচেynt,
 1275 Noch u even broeders daerin niet geergert en zijn,
 Anders en proefde ick liever geen vlees noch gesuyckerden wijn,
 Dan ick den crancken soude schandaliseren.

Prochiaen.

- Hoe muecht ghy doch soo teghen den text argueren?
 Doen de duyvel wt den mensche niet en wilde vlien,
 1280 Ten moesten door vasten en bidden geschien.
 Wilt ghy, legt ons dat wt schriftuerlijcken.

Wever.

- Dat is recht, de Sathan en sal van ons niet wijcken,
 So lange ons Leden (als de Schrift verclaert)
 Met overvloed der spijsen oft dranc zijn beswaert,
 1285 Want daer door coemt een ongeschiet leven,
 Maer door soberheyt wert gulsicheyt wt ons ghedreven,
 En tgebet der geloovigen breect de banden der Hellen.
 Tgeloove can de stricken des Sathans vellen.
 Waer gheloove is, is soberheyt en ghebet seer crachtich.
 1290 Waer geloove is, daer is liefde en paeys eendrachtich.
 Tgeloove en werct niet overvloedich eten oft drincken,
 Want overvloed doet verstant en memorie sincken.
 Soberheyt maect bequame redelijcke sinnen,
 Soberheyt purgeert dat lichaem van binnen,
 1295 Maer overvloed maect den mensche seer onbequaem,
 Overvloed maect den mensche tweedrachtich, onvreedsaem,
 Overvloed hoererije en luxurie verweect,
 Overvloed hem in alle onredelijcheyt ontdeect,
 Daerom is alle overvloed met Sathan verplicht:
 1300 In overvloed heeft den Sathan zijn wellust gesicht,
 En also lange als den mensche met Bachus geschent // is,
 So weet hy seker, dat hem den Satan ontrent // is,
 En hy woont inden Sathan ende den Sathan in hem.

Prochiaen.

- „Als ghy vast”, seyt Christus van den Priesters tot Jerusalem,
 1305 „So en mismaect u aenschijn niet claghelijck int wesen,
 Op dat ghy vanden menschen sout zijn gepresen”,
 Hier en straft Christus tvasten niet, maer hy prijset seere.

Wever.

- Ick en straft oock niet, dat kent de Heere,
Maer God en vraecht niet wat ghy sult drincken oft eten.
1310 Dus wilt ghy den rechten gront van tvasten weten,
Leest Esaïam int achtenvijftichste Capittel.
Daer vint ghy die rechte glose inden tittel,
Hoe een Christen sal vasten ongefeynicht,
Seggende: Wat helpt dat een mensche zijn siele pijnicht,
1315 So dat hy is eenen dach van spijsse onversaet,
Dat hem thoofft als een draeyende Circkel staet?
Maer dat rechte vasten is daer God af seydt:
Bint los de knoopen der ongodlijcheyt
En schelt quijte de schult der quader coopmanschappen:
1320 Vergeeft die u met valschen eede betrappen,
Den ellendigen, bedroefden troost inder noot;
Den behoefdigen, hungerigen breeckt u broot;
Den verdoolden sult ghy herbergen by en verre,
So sal u licht lichten als de morgen sterre,
1325 En op de erve Jacobs sult ghy zijn verlusticht.

E III r

Prochiaen.

Mijn herte en is niet ghevredicht noch gherusticht,
Als ic niet op dagen noch op stonden en sal mercken,
Na de gewoonheyt der heyliger kercken,
Eens des dachs sadt te eten en dat eens voor al.

Wever.

- 1330 Ja, so vol dat u dunct dat dlijf bersten sal,
Als Jeronimus spreect op sulcke plompe gasten:
Eenen vollen buyck die heeft goet lang te vasten.
Wanneer worter meerder overvloedicheyt bedacht,
En de spijsse gulsichlijcker toegebracht,
1335 Dan op uwe bedwongen, versierde vastendagen?
Die sulcke besocht hebben, mogen dat wagen.
Dus houdic met Esaïas vasten en anders geene.
En voort een matelijck, sober leven gemeene,
Dat love ick en prijse ick tot allen tijen,
1340 Dus laet ons nu dese questie stellen te sijen
En laet ons van tvyeren der heylige dagen spreken.

Prochiaen dat i x. Artik.

- Des heyligen daechs en machmen de hant aen werck niet steken
Om gelt oft gelts weert daer met te winnene,
Maer de mensche sal dencken hem te bekinne:
1345 Wat den vierdach in heeft en wat den vierdach is,
Want den vierdach is ingeset, dat is gewis,
Om dat hy sal versoenen zijn boose leven,
Wat hy de weke doorgebracht heeft en bedreven;

E III v

1350 Want daerom geeft den vierdach ruste, tijt en stonden,
Dat den mensche versoenen can voor God zijn sonden.
Cureert ghy, segt hier tegen met goeder manieren.

Wever.

Met wat wercken salmen den vierdach vieren?
Oft wat heet ghy recht vieren, segt hier de secreten.

Coster.

Wat dat vieren is?

Wever.

1355 Ja.

Prochiaen.

Dats goet om weten:

1360 Op geen feestdagen en machmen geensins wercken,
Maer sedich en manierlijck gaen ter kercken,
Lesende veel Pater nosters en Ave marijen,
Hoorende de solemniteyt der seven getijden,
Diemen inder kercken doet met grooter eerweerdicheyt.

Wever.

1365 Daer en merc ick anders niet wt dan groote hooveerdicheyt,
Als purpureen, sijden en flouweelen cappen,
Costelijcke Casulen met goude lappen,
Ja gouden, silveren kelcken met hoopen,

1370 Daer de dwase menschen na dringen en loopen,
Want haer betrouwen daer op qwaet om bestieren // is.
Maer wildy weten wat warachtich vieren // is,
Ende welc onsen rechten Sabaoth moet wesen,
So wilt totten Colosseren int tweede lesen.

1375 Merct wel wat u Paulus daer sal ghewagen,
Dat alle Sabbathen ende nieuwe vierdagen
En zijn maer een scaduwe, die ons vromende was
Van onse verlossinge, die ons toecomende was,

1380 Dat was Jesus Christus van Nazarenen.
Die is ons Sabaoth en anders geenen;
Hy is ons Hooft, ons wet, en ons gratie;
Hy is ons troost en consolatie;

1385 Hy is ons veltheere, die ons eewelijc by // is;
Zijnen aert is, dat wy wesen sullen gelijk hy // is:
Bermhertich, vreetsaem ende saechtmoedich,
Hem beminnende van herten overvloedich,
Also moetmen den Sabbath vieren oprecht.

1385 Oock als wy bedroeft en vermoeyt zijn, soo de Schrift secht,
So sullen wy door een vrolijck lusten
Onse leden op Christum, onsen Sabbath, rusten,
Want Sabbath is eenen rustdach na Gods decreten.

Hier mede wert alle wtwendich vieren wech gesmeten,
Want aenhoort Mosen zijnen volcke gebieden // fijn:
1390 En laet geen dachverkieser onder u lieden // zijn,
Hoe coemt dan dat ghy de dagen dus verscheyt?

E IV v

Prochiaen.

Ick gheloove seker dat ghy oock tsondaechs arbeyt,
Die God selve geboden heeft, losch van envije.
1395 So en hoordick mijn daghen noyt meerder ketterije,
Sult ghy tsondaechs wercken, dat moeyt my seere,
Die ingeset is vanden almoghenden Heere,
Men soude u met recht steenigen in doots verdriet.

Wever.

Waerom en steenicht ghy dan alle pasteybackers niet,
Die tsondaechs en sheylichdaechs staen en smullen?

Prochiaen.

1400 Dat is nootsakelijck.

Wever.

Ja, maer tis om uwen lekeren mont te vullen,
Daerom segdy dat noot is, ghy Canoniken,
Maer tis recht een spijsse voor papen en moniken,
1405 En niet voor Wevers, Pelsers oft Smeden,
Die zijn met een stuck kaes wel te vreden
En grof broot en water, gelijkende den hane.
Maer niet te min, dat en coemt hier niet te bane,
Dus seg ic: des Sabboth's scaduwe is nu voorby,
1410 Hebben wy dlichaem, so zijn wy der schaduwen vry,
Want God maecte de Gomoriten ter schanden:
My walcht (seyt hy) u vierdagen en offerhanden,
Want mijn siele die haetse tot inder doot.

Prochiaen.

E V r

De Keerle raest.

Coster.

Hy is verwoet.

Wever.

1415 Ick en ben, want ick mach noch wel broot.
Dwoort dat ick spreke, dats claer en perfect,
Welck God door Esaias mont verweect.
Ic en can anders niet spreken dan de schrift vermeldt.

Prochiaen.

1420 Wy seggen die hem tsondaechs tarbeyden stelt,
Die en houden wy voor geen Lidt der Christen ghemeente,
Maer wy houden hem voor etter in ons gebeente,
Als een schalck ooge, diemen wt sal steken.

Coster.

Wy seggen: Die sulck opinie houden en preken,
Dat zijn rechte verleyders en Donatisten.

Wever.

- 1425 Ic en ben geen verleyder, maer ben een Christen;
Int bloet Christi ben ick ghedoopt wt genaden,
En niet wt mijn vernuft oft redelijcke daden,
Dies mach my inder vrijheydt der dagen stercken.

Prochiaen.

- 1430 Soo wilt ghy dan tSondaechs en Sheylichdaechs wercken?
Ja? En avont en morgen met cloecken beschouwe?

Wever.

Ja ick, en dede het rammelen van mijnen getouwe,
Ick sou des sondaechs, sheylichdaechs en Paesschen labueren, E V v
Met goey conscientie wter Schriftueren,
Door bewijs des ouden ende nieuwen testament.

Prochiaen.

- 1435 Noyt en schreef Luther met alle zijn convent
So onbevreesst, als ghy ons vercleenicht ras.
Weet ghy niet, dat den man na der wet ghesteenicht was,
Om dat hi op den Sabbath hadde hout vergaert?

Wever.

- 1440 Dat is warachtich, dat ghy daer verclaert,
Maer dat neemt ghy nader wet voor uwen termijn.
Paulus seyt, dat wy niet meer onder de wet en zijn,
Maer onder de genade niet om beswijcken,
Dus moet nu de wet voor de genade wijcken,
Want sy en maect niemant salich, hoe vreemt ghy tiert.
1445 Christus en heeft den Sabbath wtwendich niet gheviert
Na de wet Moyse ende der Phariseen;
Dies spraken sy, als ghy weet, onbesneen:
„Dees mensche sondicht seere tegen Moyses verbont,
Want op den Sabbath maect hy de crancke gesont”,
1450 Desgelijcx wilt ghy op my oock wat versieren.

Prochiaen.

Op den Sabbath, seg ick, en machmen geen werck hantieren
Om ghelt te verdienen, al spreeckt ghy noch so koen. E V I r

Wever.

- 1455 Hoe coemt dan, dat ghy wilt tsondaechs Misse doen,
Wtvaerden, Jaergetijden oft sielebranden?
Want ghy loopt altijd open met beyden handen,
Tis al gelt dat ghy soect, meer dan den geest,
En op u hooghe feestdagen wint ghy aldermeest,

1460 Want op de loffelijcke Feest, Kersdach voorwaer,
Dan doet ghy drie missen, dats openbaer,
En tis al: Da nobis, Da nobis (wilt ons geven).

Prochiaen.

Paulus seyt: „die den Outaer dient, moeder af leven”,
Hoe wel dat ghyder noch eens op beent.

Wever.

1465 Dat en is den outaer niet, die Paulus meent,
Maer hy spreect dat vande oprechte Predicanten,
En niet van Monicken, Papen oft observanten,
Die nacht en dach in haren Tempel staen en proncken.

Prochiaen.

Tschijnt ghy hebt wt Basiliscus croes ghedroncken,
Dat ghy Gods dienst so wilt bedrecken, beslijcken.

Wever.

E VI v

1470 Waer by sal ic doch dit geslachte gelijcken?
Ja, by de kinderen die op de merct sitten beschanst,
Segghende: wy pijpen u, ghy en hebt ons niet gedanst,
Wy hebben u geclaecht en ghy en wilt niet weenen.

Coster.

Wat mach Christus doch met die redene meenen,
Om dat hy daer spreect van pijpen, van dansen?

Wever.

1475 Dat is vander boosheyt der Phariseen cansen,
Van haer hertneckicheyt, vol valscher mincken,
Want Sint Jan (seyt Hy) en wil met hem eten noch drincken,
En die seyden: Hy was metten duyvel beseten,
1480 En ick (seyt hy) hebbe met u gedroncken en geten,
Daerom ben ic een wijnsuyper, een onverlaet.
Den eenen was hy te goet, den anderen te quaet;
Den eenen te benaut, den anderen te vry.
Desgelijcx gaetet u lieden oock met my:
1485 Om dat ick de vrijheyt der dagen wil prijsen,
So wilt ghy my voor een ketter verwijzen,
Of voor een verleyder, beruchtich van secten.

Prochiaen.

1490 Tis waer, wy houdense al voor rechte suspecten,
Die den Sondach ende den heylichdach verachten,
Ja kijven en schelden, roepen en prachten,
Niet swijgende haer opinie oft geloovens gront,
Ja geven haer saken al de werelt inden mont,
Recht ofter grooten prijs wert in behaelt.

E VII r

Coster.

- Heerom, tis alsomen tgemeen spreekwoort verhaelt:
Sijn tonghe wert gheheeten schave,
1495 Watter op coemt, dat moeder ave.
Sy en connen niet swijgen haer eygen perijckel,
Also vermelt toch het thiende artijckel,
Dat sy elcken haer opinie leeren.

Wever opt x. Artik.

- Waerom en sullen wy niet spreken van dwoort des Heeren?
1500 Tzijn de windelen daer Christus leyt in ghewonden,
Ja, een schijnende lanterne voor onse sonden,
Een vrolijcke, onsprekelijke blijde Mare,
Een geruchte des vreedts, los, vrij van vare,
Gheen schat gelijkende van prijse oft valuere.
1505 Hoe salmen dan de Godlijcke schriftuere
Verdempen, begraven, verswijgen, verborgen?

Prochiaen.

- Daerom en sult ghy niet avont en morgen
Roepen, crijnschen en leeren achter straten.
Sulcx en wert niemant dan de geleerde toegelaten,
1510 Als Doctoren, Licenciaten, Priesters, Pastoren,
Die salmen met alle neersticheyt hooren
Ende niet den gemeynen puepele te gadere.

Wever.

E VII v

- Waerom danct Christus dan zijn hemelsche Vadere,
Dat hijt verborgen heeft des werelts wijsen,
1515 Gegeven den cleynen, den Simpelen met prijsen.
Ja, als Christus geboren was tot onser vromen,
So en is den Engel tot Annas, Cayphas niet gecomen
En heeft haer de vrolijcke bootschap niet verclaert,
Maer hevet den herders int velt geopenbaert.
1520 Ooc en heeft Christus zijn Apostels niet vercoren
Die wt den Phariseuschen stamme zijn geboren,
Maer wt plumpe visschers, rou int verstant,
En den Gheest Godts heeft haer dat woort ingeplant,
En niet door hooge scholen van Philosophien.

Coster.

- 1525 Van boven tot beneden steect ghy vol ketterijen,
Ghy en denckt niet anders, daer ghy u in verhuecht,
Dan dat ghy de Papen den mont stoppen muecht,
Ende en wilt niet swijgen uwen gront verwaent.

Wever.

- 1530 Den vrient diemen lief heeft, wert dicwils vermaent.
En die van Godt is, die hoort gheerne van Godt.

Ic prijse mijnen Heere, zijn bevel ende gebodt,
 Sijn iock is gemackelijck, zijnen last is sachte,
 Ja, hy hout selve voor ons regardt en wachte,
 Als David seyt: hadde God niet voor ons gestaen,
 1535 Wy waren als de watervloet vergaen,
 En onse vianden hadden ons verslont.
 Hoe sal ick nu swijgen en stoppen mijnen mont,
 En laten u blasphemeren den Godlijcken vrede?
 So versaeck ick Christum, als Petrus dede,
 1540 En ic en derf hem niet voor de menschen belijden.

Prochiaen.

Ja, maer men moet spreken op stonden, op tijden,
 En mijden de erghernissen die daer wt comen.

Wever.

Daer hebt ghy een voncke vander waerheyt vernomen,
 Want de Wijseman leert ons ende is expres:
 1545 Ter plaetsen daer Godts woort niet ghehoort en es,
 Voor sulcke sult ghy swijghen ende den mont houden stille.

Coster.

Ergo, so ist dan des Heeren wille,
 Dat wy sullen spreken en ghy sult swijgen,
 Want wy sullen meer met woorden vercrijgen
 1550 Dan ghy sult verwerven met al uwen goede.

Wever.

Dats recht: al stredic als Paulus totten bloede,
 So en sou mijn bloet niet ghelden teghen uwen droome,
 Om dat ghy gesalft zijt metten smear van Roome,
 So hebt ghy hier de magnificentie.
 1555 U hoort ooc de macht, de heele potentie,
 Als ghy de Schaepkens metter waerheyt wilt weyden.
 Maer als ghyse wilt de cromme wegen leyden,
 So zijt ghy den Antechrist oft Antechrists knecht.

Prochiaen.

Ghy muecht pochen en snorcken, wy hebben macht en recht,
 1560 Wat wy seggen, dat gelt voor God ende den lieden.
 Wilt ghy ons dan meester heeten oft verbieden,
 So waert schade, datter geleerde lieden waren:
 Daer Wevers en Pelsers de schriftuer willen verclaren,
 Daer moet de heylige kercke iammerlijc slapen.

Wever.

Bewaerde Moses niet Jetrons, zijns swagers, schapen,
 1565 En sprac mondelinge tegen den mont des Heeren?
 Ja, dwelck heel Israel moeste doen en leeren,

1570 Wat hy haer heeft wt Godt geboden en bevolen.
Ghy en leest oock niet, dat David was in hooge scholen,
Die doch de hoochste Schriftuer verclaert eendrachtich,
Jae, was oock een man nae therte Godts almachtich,
Nochtans de minste onder zijns vaders kinderen.
Waerom salmen ons dan besparen, verhinderen
De Godlijcke Schriftuere, dwelc dbroot is der sielen?

Prochiaen.

1575 Ghy sout ootmoedich, devotelijck bidden en knielen
En simpelijck als Duyven domineren.

Wever.

1580 Wy moeten met Serpentens wijsheyt converseren,
Want de Schrift seyt: wacht voor valsche Propheten
Die dmelc vanden onnooselen Schaepkens eten.
Sulck en zijn gheen Herders, maer grijpende Wolven.

Prochiaen.

Met recht soudemen u gheesselen.

Coster.

Oft slaen metter kolven,
Dat u de herssenen ter nuesen wt springen.

Prochiaen.

1585 Ick wedde, ghy sout dan wel anders singen
En leeren dan, (als tijt is), swijgen en spreken.

Coster.

Wat souden de Wevers den volcke nu preken,
So waren wy gans verdorven in onse officie!

Wever.

1590 Ezechiel was een man van cleynder conditie
En werdt van een Schaepherder een Propheet gemaect.
Hieremias, zijnde in zijns moeders lichaem naect,
Wert van God tot een Propheet gestelt.

1595 Amos verwaerde ooc de schaepkens int velt,
Wert ooc een Propheet, Ja, een straffer der sonden.
Daerom waren sy sot, die hen sulcx onderwonden
Te blasphemeren Gods predestinatie.

Prochiaen.

Dat waren al mannen die hadden Godts gratie,
Want ick weet dat Godt zijn gheest soo niet en gheeft.

Wever.

1600 Wat segt ghy dan, dat Gods genade nu niet en leeft,
En dat zijn ontferminge is gebroken?
Dats immers blasphemie tegen God gesproken,
Want hy geeft zijnen geest wiet hem belieft.

FI r

FI v

Prochiaen.

Hoe fijn hebt ghy u Capittels tsamen gebrieft,
Daer ghy ons reverentie muecht door verdooven!

Wever.

- 1605 Hoe, en wilt ghy schriftuere dan niet gelooven?
Gelooft uwen Passionael, ten sal u niet rouwen.
Sinte Severus wert Bisschop, versch vande getouwen;
Sinte Severinus, hoort nu u gevoech,
Die wert Bisschop gecoren achter den ploech;
1610 En sinte Franciscus, de heylige vadere,
Dat was een cramer, so preect ghy allegadere;
Oock sinte Katherina, hoort sonder verstooten,
Die verwan int disputeren vijftich doctoren.
Dit preeckt ghy immers tvolck, te water, te lande,
En doet haer gelooven, by pene vanden bande.
1615 Ist waer, so zijnt u schadelijcke Instrumenten,
Want ghy wert verwonnen met u eygen argumenten.
Ist oock luegen, so doet ghy als boose wichten,
Die de waerheyt met valsche luegenen dichten,
Dwelc u dagelijcx broot is, daer ghy me omme gaet.

F II r

Prochiaen.

- 1620 Die voorseyde Heyligen, dat ghijt verstaet,
En waren so gheen lieden als ghy van gheeste,
Sy waren eerbaer menschen, vrij van tempeeste,
Wten water inden Gheest puer, louter en goet.

Wever.

- 1625 Help God, sy waren ia vleesch ende bloet,
En tserpent heeft haer oock in de hielen ghebeten,
Sy waren oock onder de sonde geseten
Als ghy en ick, weest dat oock voordachtich,
Want de Schrift seyt: alle menschen zijn luegenachtich,
1630 Oft sy nu geschicht waren oft goet van daden,
Sulcx heeft God haer geschoncken puer wt genaden.
Sy en hebben niet ghesweghen dat haer Godt heeft ghegheven, F II v
Anders hadden sy haers geloofs vry mogen leven,
Hadden sy slechts haren mont bewaert en ghesloten.

Coster.

- 1635 Tis al tselve, hy speelt altijs op zijn koten,
Wat wy hem seggen oft wat wy hem leeren,
Hy cant al tot zijnder materien keeren,
Gheenen pot soo slim, hy en heeft een decxsel touwe.

Prochiaen.

Ick peynse, dat hy noch op dleste seggen souwe,
Datmen al de beelden wten tempel sal drijven.

Wever.

- 1640 Om mijns persoons wille, moeten sy wel blijven,
Maer ick beclage menich onnoosel minsche
Diese dient, eert en aenbidt als de kinsche.
Sulcx is mijn siele viandich tot inder doot.
Deen heeft een gouden stuck aen, dander naect en bloot,
1645 Deen heeft een Cappe omme, gelijc eenen gheck,
Dander hangt int cruyce met eenen slimmen beck;
So grouwelijck conterfeyt ghy Gods edel substantie,
Maer de Romeynen hebben ander monstrantie:
Sy en wilden God niet gelijcken in haer gemeenten
1650 By gout, silver oft ander edel gesteenten,
Want sy geen materie en vonden op eerden
So costelijck, so prijsbaer, so hooge van weerden,
Als God is in zijn magnificentie coen.
Daerom en wilden sy God dat spijt niet doen
1655 Om te gelijcken by dat snooder was als hy.
Dus in gelijckenissen moet ick u seggen vry:
Wilt ghy eenen wijsen man van verstande excellent
Gelijcken by eenen dwaas, sot en Innocent,
So blasphemeert ghy zijn redelijck verstant.
1660 Wilt ghy dan de onbegrijpelijcke godtheyt habundant
Gelijcken by hout, steen, silver oft gouts figueren,
So wilt ghy de Godtlijcke maiesteyt blasphemeren,
En quaet saet in goede ackers plegen.

F III r

Prochiaen.

- 1665 Ey boosch ketter, schaemt u uwer boosheys wegen!
Ghy valsche generatie, ghy Caims ghebroet,
Tis wonder dat ghy niet en versinct op staende voet,
Gelijc Dathan, Abyron levende versoncken.
Al waert ghy als Pharao int Meer verdroncken,
Ghy sout saliger voor Godts aenschijn zijn bevonden,
1670 Ghy waert beter aen eenen Molensteen gebonden
En inder Zee geworpen, tot uwer onvromen,
Dan dat sulcke argernissen door u comen.
Leest in Deutronomio, nog sonder staken,
Hoe Moses de Arcke des verbonts liet maken,
1675 Daer de twee steenen tafelen waren in besloten.

F III v

Wever.

- Wter Arcken en is gheen salicheyt gesproten,
Want de Arcke was hout, en bleef hout eenpaerlijck,
Maer int selfde Capit. daer volcht seer claerlijck,
Hoe dat God met ons niet en wil handelen,
1680 Dan dat wy hem vreesen en in zijn wegen wandelen.
Want leest Jeremiam, met vyerigen appetijt,

Seggende ter selver stont: als ghy gewassen zijt,
En sult ghy niet meer mijns heylichs berchs beroemen,
1685 Noch de Arcke des verbonts so hoochlijc noemen,
Noch besoecken Jerusalem met ydel bevroen.

Coster.

Och, hadt ghy en sondage geweest int sermoen
Ten Brueren, ghy sout wel anders spreken.

Wever.

Och lieve vrient, sy hebbent goet preken,
Want niemant en contreluert haer, hoe datse liegen,
1690 Maer die ons de beelden prijst, die wil ons bedriegen.
Hoe souden sy hier hinder oft gebreck lijden!
Baruch seyt: sy en konnen haer selven niet mijden,
Want Wlen en swaluwen daer opspringen,
Oock de katten haer inde ooghen dringen,
1695 En men draechse op de schouders om svolcx verdullen,
Daer de tempelknechten voor crijschen en brullen,
Noch loopter veel volcx voren en veel volcx naer.
Maer als ghy sulcx siet int openbaer,
So sult ghy dencken met een herte besneden:
1700 Heere, u alleen salmen eeren en aenbeden,
Want alle beeldemakers sullen ter schanden gaen.

Prochiaen.

Ten is voor u, loose boeven, niet gedaen,
Maer tis voor goetwillige, onnoosel menschen,
Die op ons religie en crijsschen noch en wenschen,
1705 En doen wat wy hen heeten, sonder bannen oft vloecken.

Coster.

Gregorius seyt: tzijn der ongeleerder boecken,
Want als ghy Paulum siet staen met een sweert inde hant,
Denct dan, dat hy was om tgelooove onthalt valiant;
Als ghy sint Thomas siet met een spere besweken,
1710 Denct dan, dat hy was om tgelooove doorsteken;
Als ghy Bartholomeus siet staen, kael en bles,
Op den outaer met een plomp verckensmes,
Denct dan, dat hy hem liet zijn vel afstroopen.

Prochiaen.

Sinte Peter, Judas en ander met hoopen,
1715 Die voor tghelooove totten eynde seer cloeck spraken.

Wever.

Ja, maer God spreect: ghy en sult geen gelijckenisse maken
Van tgene dat boven is, inden Hemel binnen,
Noch op aerden oft onder, hoort edel sinnen,
Hoe God alle Godemakers sal verderven.

FIV r

FIV v

Prochiaen.

- 1720 Ten zijn maer memorien van die in God versterven,
Och arme, simpel menschen te leeren voort.

Wever.

Ghi sultse wel leeren, preect haer trechte Gods woort
En leert haer, als der heyligen, Christi voetstappen gaen.

Coster.

- 1725 Och, sy zijn veel te plomp, sy en soudent niet verstaen,
Al preecte ghy daghelijcx twee geslagen uren.

Wever.

- Den gheest sal leeren, sy en sullen niet trueren,
Waren al dafgoden wten tempel gesmeten;
Want ic weet noch lieden die veel willen weten,
Nochtans openbaren sy met vieriger spraken:
1730 Ick wil aenbidden onse lieve vrouwe van Aken,
Opdat my wel gelucke aen siele ende lijf.

Prochiaen.

Wel aen, God aensieget herte van sulcke kattijf,
En God en sal haer meyninge niet wederleggen.

Wever.

- 1735 Desgelijcx mochten de Heydenen ooc seggen,
Die wy ordeelen met groote vercleenighen.
Al wat sy deden, dat was ter goeder meeningen,
So dat ic my emmers haer eerbaerheyt schame,
Nochtans haer offerhanden waren onbequame.
1740 Dat hy zijn volck overtelde met machte,
Twas ooc ter goeder meyningen Sauls volleesten,
Dat hy den Heere offerde de beste beesten,
Die hy Amelech nam met cloecken seden.
1745 Twas oock ter goeder meyningen, dat de Joden deden,
Als sy Christum ter doot hebben getogen,
Maer eylacen, sy hebben haer selven bedrogen.
Dies sy noch Gods triumphe niet en mochten vermeerren.

Prochiaen.

Sy en waren niet ghedoopt inden Name des Heeren,
Daerom zijn sy inder eewicheyt verloren.

Wever.

- 1750 O, daer isser veel geroepen, maer weynich vercoren,
Daer heeten veel Christenen, die Godts Naem schenden, // siet,
Alle die daer Heere seggen en zijn Gods kinderen // niet,
Want Paulus totten Corinthen schrijft u daer wat swaers:
Overspeelders, dronckaerts noch afgodendienaers

- 1755 En sullen int Rijcke der Hemelen niet comen.
 Ghy weet wel: de salicheyt is den Joden genomen
 Ende is den bekeerden Heydenen gegeven. F V v
 Maer om dat wy nu so in afgoderije leven,
 So sorge ick dat ons weder sal worden ontogen
 1760 Ende dat God wederom den Joden sal geven mogen,
 Want Jeremias prophetie vervult over al,
 Dat elcke stadt haren Afgod hebben sal.
 Dit geschiet dagelijcx, al hevet God verboden,
 Want elck mensch heeft nu schier wel hondert afgoden.
 1765 Ooc seyt Salomon vanden Afgoden onrechtveerdich:
 Diese dienen en liefhebben, zijn de doot weerdich,
 Oock dat heel boeck der wijsheyt daer af niet en swijcht.

Prochiaen.

- Moses heeft nochtans een Serpent opgericht,
 En alle die dat met haren oogen aensagen,
 1770 Die waren beschermt voor de grouwelijcke plaghen,
 Die onder tvolck Israel doen domineerden.
 Dies alle horriblen, hinderen cesseerden
 En elck wert ontlast vry van getruere.

Wever.

- O, dat is alle Christenen een schoon figure,
 1775 Hoe dat wy verlost zijn van Adams misdaet,
 Want als Paulus seyt: wy waren al in God gehaet
 En vanden helschen Serpente claechlijc gebeten,
 Maer nu heeft Christus onse misdaet gequeten;
 Hy is opgerecht aen tcruyce wt rechter trouwen,
 1780 En alle die hem int geloove aenschouwen,
 En sullen de doot inder eewicheyt niet sien.

Coster.

Ja, so hoorick, ghy wilt de schoone beelden verbien
 Die ons ouders so eerlijck hebben verheven.

Prochiaen.

- Int boeck Josue staet nochtans geschreven,
 1785 Hoe de kinderen van Israel Jericho belagen,
 En hoe God de Arcke des Heeren dede dragen.

Coster.

- Ja, met trompetten maecten de Priesters geclanc,
 Dies de mueren der stadt doen ter neder vielen,
 En voor darcke moesten tvolc bidden en knielen.
 1790 Dits emmers recht claerlijc Schrifts betoogen.

Wever.

God spreekt: voor my sullen alle knien boogen,
 Dus die vremde Goden offerhande toe stellen,

- Die sacrificeren den Duyvel vander hellen.
 Maer Darcke van Josue, Hoort als de diligente.
 1795 Is ons een figure, gelijk vanden Serpente.
 Want doen Jesus Christus, de levende adere,
 Aen tcruyce geoffert wert zijnen hemelschen vadere,
 En blies dat trompet zijnder godlijcker acht,
 1800 Segghende met luyder stemmen: „tis al volbracht.”
 Daer wert vervult, dat David heeft gesproken:
 De Poorten der Hellen zijn gebroken,
 En tghewelt des Sathans is ter neder gesmeten.
 Dus, die tvirtuyt der beelden wil weten,
 Leest Jeremias int tweede ende Amos int seste,
 1805 Daniel int derde en Baruch int leste.
 Dus groote allegorie en is daer gheen noot,
 Want vanden afgoden, seyt Paulus bloot,
 Weten wy al, dattet ons is loyalich.

F VI v

Prochiaen.

- 1810 Ja, maer de wetenheynt en maect niemant salich.
 Maer de liefde, die vordert dat volchter naer.

Wever.

- Sulcx staen ick u toe, dat is warachtich waer,
 Dat ick my vele vander schriftuere wil verstaen
 Ende noch alle mijn oude wegen gaen,
 So en waer ick beter noyt geboren,
 1815 Maer heeft my God in kennisse vercoren,
 So moet ic mijnen naesten daer door vertroosten,
 En gheen tormenten aensien int westen oft oosten,
 Die my de werelt mocht overbringen,
 Maer metten Coninc David inden Psalter singen:
 1820 De Heere is mijn licht, wie sal ick ontsien?
 De Heere is mijn stercheyt, wie sal ick vlien?
 Oft grouwel hebben voor u gesneden goden.

Prochiaen.

- In veel diversche Concilien is geboden:
 1825 Alle die de beelden beschamen met clachten,
 Die en salmen niet beter dan als kettters achten,
 Want sy zijn verleyders in haerder daet.

Wever.

- Ick en weet van geen Concilien, noch geenen raedt
 Dan dat tot Jerusalem was gehouden,
 Daer Petrus sprack, soet int aenschouwen:
 1830 Wy houden ende gelooven en zijn gewis,
 Dat de mensche door Gods ghenade alleen salich is.
 Op dat Concilium heb ick ghetimmert,

F VII r

- 1835 Maer u Concilien zijn vol oncruyts belimmert,
Want daer zijn Concilien genoeg overvloedich,
Die de beelden verbieden met gheeste gloedich,
Dat heb ic oude Autueren hooren vertrecken.

Prochiaen dat xij. Artik.

- 1840 Een Wever sou weven, een plecker sou plecken
En laten ons inder schriftueren waken,
Maer ghy Luthers en vraecht na branden noch blaken,
Want men siet u te vyere als een die verblent leeft.

Wever.

- 1845 Wie sal haer beschuldigen die den rechter ten vrient heeft?
Is God met ons, wie mach tegen ons dere?
Mach een knecht oock beter zijn als zijn Heere,
Of wil een Discipel boven zijn Meester wesen?
Och, wilde my God stercken int gheloove ghepresen,
Dat ick voor d'Evangelische waarheyt mochte sterven,
Ende de vrijheyt Pauli mocht verwerven!
Dat ick mocht spreken sonder Lamentatie
En glorieerde in mijn tribulatie;
1850 Want tribulatie brengt proevinge voort;
En proevinge lijdsaemheyt sonder discoort;
En lijdsaemheyt hope, soot clær betaemt;
Dus volmaecten hope en laet ons niet beschaemt,
Sy toont ons getuychenisse van Christo eenpaer.

Coster.

- 1855 Ic sterve nochtans liever Confessoor dan martelaer,
Ick soude liever den Mantel dan dleven laten.

Prochiaen.

Och, so sou ic ooc; al mach hy hier cloec praten,
Gevoelde hy de doot, hi sou wel anders plegen vry.

Wever.

- 1860 Christus seyt: die niet met my en is, die is tegen my.
Set ick mijn leven niet voor Christus woorden playsant,
So en ben ic Christus vrient niet, mer ewich viant;
En ben ic dan Christus vrient niet liever ten fijne
Dan swerelts liefhebber en Gods viant te zijne?
Want al bint ghy my, Gods woort en can niet gevetert zijn.

Prochiaen.

- 1865 Duer al u roepen en salt niet gebetert zijn,
Dus hout best uwen vrede, en rust u sinnen.

Wever.

Die wijf, kint, acker, lant boven my beminnen,
En zijn mijns niet weerdich, seyt Christus onverborgen.

- 1870 Hoe soudick dan voor eenige tormenten sorgen?
 Hoe wel de natuere seer hert beseven // is,
 Ic ben gewis, dat sterven de duere van dleven // is.
 Die int Lant van beloesten wilt een erfghenaem werden,
 Moet yerst door de zee van tribulatiën terden,
 Want yerst Jeremiam met neersticheyt wel,
 1875 Hoe de sone Phamur, een Priester rebel,
 De handen in Jeremiam heeft geslagen,
 Want hy de rechte leere niet en conde verdraghen,
 Maer God stercte hem door Amriam met trooste.

Prochiaen.

- 1880 Dats waer, maer Jeremias was van goeden propooste,
 Dies moest hem ooc Godlijcken troost gebueren,
 Maer ghy Luthers, zijt volck vol van errueren,
 Die kijven en schelden als menich Lantloopere.

Coster.

Segt de waerheyt: zijt ghy niet een wederdoopere?
 My dunct, u natuere heefter een treck // of.

Wever.

- 1885 Voorwaer vrienden, daer en heb ick geen gebreck // of,
 Ick kenne my voor een sondaer voor tGodlijc recht.

Prochiaen.

Wat hout ghy dan van haer?

Wever.

Wat heb ic te rechten een vremde knecht?
 Staet hy oft valt hy, hy doetet den Heere.

Coster.

- 1890 Ons dunct nochtans, ghy consenteert in haer leere,
 Al en segt ghijt niet, wy seggen dat ghy daer by zijt.

Wever.

- 1895 Ick houdse even voor Monicken, als ghy zijt,
 Vaten superstitieus, kuerieus van wercken,
 Sy bannen, sy schelden, sy blijven wter kercken,
 Daer Christus ghepresen wort ende dafgoden gelaect;
 Ja, sy hebben haer selven packen gemaect,
 Die sy, noch gheen menschen, en connen dragen:
 Niet trouwen, dat ic haer wil verclagen,
 My wert bange genoeg aen mijnen eygen sack.
 1900 Dus blijf ic by dwoort dat Christus tot den zijnen sprack:
 Laet ons in rechten peyse en vrede wandelen;
 Laet ons voortaan van onse materie handelen,

Daer ons salicheyt aen hangt, naer ons wenschen.
Christus spreekt: die my belijdt voor de menschen,
1905 Ick wil hem belijden voor mijnen Hemelschen Vader.

Prochiaen.

Ja, maer hoe claecht en kermt ghy Luthers te gader,
Als men peck, swevel en vier om u moet aensteken?

Coster.

Sy mogen vast huylen, roepen en preken,
Bannen en vloecken, blasen en stuyten.

Wever.

1910 Onsen troost is van binnen, niet van buyten,
Want wy vertroost zijn met saliger hopen,
Ghelijck Stephanus, doen hy den Hemel sach open,
Doen wert hy ontslapen inden Heere.

Prochiaen.

O scherpe Justitie, Hieroboams leere
1915 Is hier groot van noode, op dit termijn.

Wever.

So souden wy der werelt een gaepsel zijn,
Den mensche en Engelen als totten Corinthen staet.
Ic sorge, my en geschiet so veel gelucx niet, maet,
Dat ic voor den Naem Christi mijn bloet mach storten.

Prochiaen.

1920 Ick hebber selver wel twintich int vyer doen horten
Die de doot ontschuldiger waren dan ghy zijt nu.

Wever.

So veel te meer roept dat bloet wrake over u,
Als Apocalipsis ons leert openbaer,
Hoe de vierentwintich ouders onder den outaer
1925 Schreyen en roepen, wt vyeriger gloet:
Heere, wanneer sult ghy wreken het bloet,
Dat over ons gestort is, sonder ons verdiensten?

Prochiaen.

Sulcke dingen zijn ons vanden minsten,
Sy en toetseren ons geleerden niet, hoort dit vermaen;
1930 Wy seggen van die so forts gepijnt ter doot gaen,
Om dees Luthersche secte in versuymenisse,
Die gaet inder doot der eewiger verdoemenisse,
Want ghy versmaet de Mandaten van heeren en Vorsten.

Wever.

1935 Salich zijn de gene die hongeren en dorsten
Naer de troostbare, godlijcke rechtveerdicheyt,

G I r

G I v

- Want sy sullen versaet worden, als Matheus seyt.
 Salich zijn sy, die vervolch om de waarheyt lijden,
 Sy sullen vertroost werden en vrolijk verblijden;
 Als de drie kinderen inden geloeyenden hoven,
 1940 So sal een Christen God in tribulatie loven,
 Want een hayr zijns Hoofts en wert hem niet ontstickt.
 Abraham, en wert hy niet wonderlijk verquict,
 Als hy zijn eygen lant moeste laten?
 Troost en consolatie quam hem te baten,
 1945 Doen zijn broeders hem deden veel booser wercken.
 Noe, wert hy niet bevrijt inder Arckens percken,
 Doen de Diluvie heeft gedomineert?
 Desgelijcx David, wert hy niet gheconsoleert
 Vanden Propheet Nathan, soot staet geschreven,
 1950 Seggende: u sonden zijn u vergeven.
 Ooc Paulus en Silas, dees woorden wel gloost,
 Zijn sy inden kercker niet wonderlijk getroost?
 Ist niet tot onser leeringen, al gevet u bot?
 Ist niet den selven heere, ist niet den selven God?
 1955 Slaet hy niet, salft hy niet den mensche byden koppe?
 Laet hy niet vallen, heft hy niet weder oppe?
 En seyt hy niet selfs, tot onser confortatien:
 Ick wil met hem zijn in tribulatiën
 En wil hem daer wt trecken, die in my betrouet.
- Prochiaen.**
- 1960 O, ghy Lutheranen, ghy sprecht so stout,
 Maer de hope der Godloosen sal verloren zijn.
- Wever.**
- Dat selve exponeert ons Salomon so fijn,
 Hoe de Rechtveerdige Gods sullen blincken,
 Als de basuynen des ordeels sullen clincken.
 1965 Dan sullen de godloose seggen, so schrift ontdect,
 Met dese menschen hebben wy ghespot, ghegheckt,
 Wy hebben sware wegen gegaen ongemeten,
 Maer den wech des Heeren en hebben wy niet geweten;
 Dus, die hier schijnen dat sy Gods vianden sterven,
 1970 Die heeft God vercoren tot hemelscher erven,
 Also ghy lesen muecht theel capittel duere.
- Prochiaen.**
- Dat selve schrijft Salomon tot onsen favuere,
 Dat wy allen menschen souden vermanen,
 Kettters, Heydenen en Lutheranen,
 1975 Tot onse goede Institutien, seer diligent,
 Niet aensiende fortse, noch dreygement,
 Oft eenighe tyranschap, diemen aen ons bedrijft.

G II r

G II v

Wever.

- Wie van u Papen werter doch oyt ontlijft,
Also lange, als sy Papisten zijn bleven,
1980 Maer sy werden bycans als Goden verheven,
Geëert boven Coningen, Princen oft heeren.
Maer alle die dwoort Gods oprecht leeren,
Die werden met alle benautheyt geplant;
Die eene wert gesteenicht, gesoden oft gebrant,
1985 Dander wert onthalst, hoort broeders vercoren:
Johannes de Dooper, geen heylicher geboren,
Wert hy niet onthalst om de gerechtichede?
Oock Petrus, Paulus, Andreas mede,
Quamen sy niet om der waerheyt in sdoots vercleynen?
1990 Aldus een predicant en derf niet meynen
Dat hy dwoort des Heeren wtgepreect heeft oprecht,
Als hem de boose werelt niet meer aen en vecht,
Want tis een woort des cruys, dat int cruys wil versamen,
Dus niemant en mach hem Godts Evangelie schamen,
1995 Want dlijden der werelt en heeft geen comparatie
Byde onsienlijcke vruecht en consolatie,
Die God den geloovigen sal bereyden.

Coster.

- Also te branden sou my nochtans verleyden,
Want geen sulcken vrient en wert alsdan ghenoomt,
2000 Hy en is selfs de gene die u verdoemt,
Dus prijse ic ongeroepen oft sonder gedult.

G III r

Wever.

- Dan wert eerst den gheest der Prophetien vervult,
Daer Christus seyt: En wilt u niet schandaliseren,
Want u meeste vrienden sullen u condemneren,
2005 Vader ende moeder sullen over u clagen,
U meeste vianden sullen wesen u naeste magen.
Als den Propheet Micheas seer lustich clapt,
Seggende: wacht u voor die in u armen slapt,
Dese sullen ons leveren en ter doot vermaledijen;
2010 Maer int cruys Christi stelt mijnen gheest zijn verblijven,
Want als de natuere aldermeest verbaest // is,
Dan weet ic, dat my den Heere aldernaest // is.
Dus willick in de lieflijcke roosen baeyen,
So moet ick yerst door de doornen waeyen,
2015 Want de Heere slaet en straft die hy bemint,
Dats de leverije, daermen zijn dienaers aen versint.
Dus is de man salich, die blijft in Gods eere,
Want leven oft sterven wy, wy hooren den Heere.
Hoe soude ic dan sorgen, dichten oft schreewen?

- 2020 Hy bewaerde oock Daniel inden kuyl der leewen
En Elias vertrooste hy, als een vader getrouwe,
Doen Jesabel, de boose tyrannelijcke vrouwe,
De Propheten Gods dede dooden en schenden,
Somen in nederlant noch siet de groote ellenden.
2025 Doen sprac Elias door groot misbaren:
O God, wie sal nu uwen Naem verclaren,
Want al u Propheten zijn vermoort en doot!
Maer hoort hoe Gods geest sprac een troostlijc exploit:
Daer levender noch seven duysent in mijn vermogen,
2030 Die haer knyen voor Baal niet en hebben gheboghen;
Sulcx levenden troost helpt altijd in svleeschs verdriet.

Prochiaen.

- Dat was in illo tempore, dat en acht ick niet,
Want Thedeus volck doen op de beelden versted // was,
Maer dafgoderie die doen verweert // was,
2035 Is over duysent iaer al wt gedreven.

Wever.

Dwoort Gods is elcken tot leeringe geschreven,
Om dat elck door patientie verheven // fijn
Soude totter kennisse Gods genegen // zijn,
En troost wter schriftueren hope vercrijgen.

Prochiaen.

- 2040 Waer ick een Rechter, ic segge ghy sout swijgen
En leeren u op een ander maniere spreken.

Coster.

Ic segge: den duyvel sal hem den hals noch breken,
Als hy de seven Mans van Sara dede, Man voor Man.

Wever.

- 2045 Paulus seyt: wy spreken wel, en men spreect ons qualijck an,
Wy werden als slachscapen ter doot geiaecht seere,
Maer onse conversatie is byden Heere,
Dus in tegenspoet des werelts vindic mijn glorie,
Want daer geenen strijt en is, daer en is gheen victorie.
Hoe soudick dan vreesen u bannen, u callen?
2050 Ic weet doch datter geen twee musschen vanden boom en vallen,
Sonder den wille ons Vaders vercoren.
Ooc een hayr ons hoofts en gater niet verloren,
Dus salich zijn sy, die om der waerheyd zijn veracht.

Prochiaen.

- 2055 Hoort desen geck, hy ketelt hemselves dat hy lacht,
Hy wilt ommer zijn lijf wel dragen te quiste:
Al had hy noch een lijf thuyt inde kiste,
Hy en mochte niet min wercx vande doot maken.

Coster.

Te vyere, te vyere!

Prochiaen.

2060 Ja, oft op kaken,
En doet daer u predicatie, oft daer ontrent!

Wever.

2065 U dunct dat ghy God een sacrificie hebt volent,
Als ghy Christus leden muecht vervolghen en dooden fel,
Maer leest doch vanden kinderen van Israel:
Hoemense meer beswaerde en beschuldichde,
Hoe dat haren hoop meer vermenichfuldichde.
Sijn dit niet al exempelen en figueren,
Consolatiën, stucken wter schriftueren,
Die ons in Godlijcke patientie houwen?

G I V v

Prochiaen.

2070 Ja, maer wat verdriet moeten de sulcke aenschouwen,
Als sy vander wet, sonde ende doot zijn geslegen?

Wever.

2075 Daer sette ic den stercken schilt des geloofs vrij teghen,
Metten Helm der salicheyt, daer willick by blijven,
En tsweert des geests, daer me can ic verdrijven
Al wat werelt, vleesch, sonde, helle en doot
Mij over mach tuygen, tsy cleyn oft groot;
Want dit is tgene dat Matheus vertelt,
Hoe dat trijcke der Hemelen moet lijden geweld,
En die geweldige dat winnen en rooven.

Coster.

2080 Ghy soudes veel seggen eer ick u soude gheloooven,
Oft eer ghy my den doot sout connen aenprijsen,
Want men siet den sulcken met vingeren wijsen,
En men achtse voor dwasen, sotter dan sot.

Wever.

2085 Wat ist dan? sotheyt der werelt is wijsheyt voor Godt.
De wijsheyt des werelts moet doch vergaen,
Maer de wijsheyt Godts sal inder eewicheyt staen,
Dus al duncket u lieden een wonderlijck abuys,
Gods meeste vrienden dragen tswaerste cruys,
Want alle menschen de straffinghe Godts behoeven;
Daerom wilde God Abrahams geloove proeven,
2090 Maer hy hoepte tegen hope en tegen natuere.
Desgelijcx willick oock doen, al vallet my suere,
En stellen den geest tegen tvleesch, seggende vry:
„Heere, laet uwen wille geschieden in my”.
En laten voort de werelt haer geweld bedrijven.

G V r

- 2095 Meester, men sal boecken van desen Wever schrijven,
 Hy mach tverstant den Duyvel afcoopen.
 Hy weet al, wat op den teerlinc mach loopen!
 Mijn lieve vrient, segt hier de rechte lesse:
 Waervoor acht ghy doch de Heylige messe?
 2100 Ic begeert, verclaert ons hier den rechten staet, // siet.

Wever.

- De Misse in haer selven en waer soo rechte quaet// niet,
 En deden de excessen die daer wt comen,
 Maer daer door wert grootelijc zijn eere benomen.
 2105 Menich simpel mensch haer so grouwelic orboort, G V v
 Seggende: heden heb ick een Misse gehoort,
 My en mach desen dach geen hinder geschien.
 So is u misse oorspronck van Afgoderien,
 Want waer een mensche meer op staet dan op God den Heere,
 Dat is zijnen Afgod, naer Paulus leere.
 2110 Weet ghy niet dat David spreekt sonder luegenen:
 Ghy bedect my onder u schaduwe der vluegenen.
 Noch spreekt God duer Zachariam met so geclanc:
 Die u aenroert, die roert mijn oogen appel cranc.
 2115 Dus is god de gene, die voor ons waect en sorcht,
 Hi is ons toevlucht, die ons bewaert en verborcht;
 Ick (seyt hy) om mijns Naems wille sal u beschermen.
 Maer hy en seyt niet: ic wil u om der missen ontfermen.
 Dus roep ick met Jeremiam cloec onverwaten:
 Mijn volc heeft de fonteyne des levens verlaten,
 2120 En hebben haer selven Cisternen gegraven
 Die geen water en houden, noch mijn volc niet en laven.
 Hier door verworpt God alle menscelijc gedicht,
 Daerom acht ic u misse een lanterne sonder licht,
 Die niet en is, nochtans wat schijnt te zijne.

Prochiaen.

- 2125 O, dat woort doet my int herte groote pijn!
 Coster, geeft my wat cruyts, oft ick gae van my selven.
 Ey ketter, mocht ick u sien braden oft delven,
 So soude ick genesen, daer ick nu levende sterve.

Coster.

- 2130 Och meestere, ick sien nu wel: neeringe en is gheen erve, G V I r
 Die niet gewonnen en heeft en sal niet winnen.

Prochiaen.

Ic en weet niet wat my is, ic misse mijn sinnen,
 Om dat hy metter missen dus leyt en wispelt,

Want al tghene dat aen ons armen hangt en quispelt,
Tis schoon tot onser salicheyt gemoraliseert.

Wever.

- 2135 Ten is niet dan wtwendich, dat ghy tracteert
En wtwendige dingen en maken ons niet salich,
Maer de wercken des geests wercken principalich;
Want wat cracht des geloofs wert in my ghelovert,
Als ghy Huychelaers met u schotelken staet en toovert?
2140 Tis doch al claer geltfeeste, al wat ghy doet.

Prochiaen.

Wy communiceren daer Christus vlees ende bloet
Na de leere Cristi en dinsettinge Cristi gemeene.

Wever.

- Maer daer en vaert niemant wel af dan ghy alleene!
Dus en ist gheen communie, dat tot Christum trect,
2145 Want ghy staet uwen kelcke en vaecht ende en lect,
Ghelijc de dronckaerts, die opt duymken drincken.

Prochiaen

- 2150 Ic segge noch eens: wy sullen al versincken,
En God sal den quaden metten goeden plagen!
Hy seyt: om de sonden ws volcx heb ic u geslagen,
Door ongehoorsaemheyt coemt druc en lijden te lande,
Want God prijst gehoorsaemheyt boven offerhande.
Tis doch al ongehoorsaemheyt, de Luthersche gedachten,
Alle vleesch moet onderdaen zijn den oversten machten,
Also totten Romeynen staet geschreven.

G VI v

Wever.

- 2155 Ja, maer daer en is geen macht, oft sy is van God gegeven,
Als ghy ons Gods woort leert, moeten wy onderdanich zijn,
Want inder missen en is God niet behaechlijcx.

Prochiaen.

In der Misse offeren wy Christum dagelijcx,
So warachtich als hy was van Maria geboren.

Wever.

- 2160 Christus is eens geoffert zijnen vader wtvercoren,
Hy en sal niet meer geoffert wesen;
Also ghy in Esaia muecht lesen:
Hy is geoffert, want hy gewilt heeft,
Waer door hy de gramschap zijns vaders ghestilt heeft,
2165 Dus heeft hy ons den toeganc ten vader bereyt coene,
Wat hebben wy dan met u Missen te doene,
Al toont u cleynodie eenen heyligen schijn?

Prochiaen.

- 2170 Dat selve leert God door Aaron so fijn,
Hoe hy hem beval, dat hy een cleet soude maken,
Fijn blau lasuer, schoon costelijck laken,
En doen daer vergulde sterren op bordueren.

G VII r

Wever.

- 2175 Die ceremonien des wets en zijn niet dan figueren,
En daer en is geen salicheyt meer in gelegen,
Want door Christum zijn wy vry vander wet ontslegen.
Hebben wy dlichaem Christi, hoort nu den cloot,
So en is ons dan de schaduwe geen noot,
Want de rechtveerdige leeft wten gheloove.

Coster.

Ick sta en luystere ghelijck de doove,
Wat raet oft troost tegen sulck beroemen!

Prochiaen.

- 2180 Paulus seyt: niemant en can Christum noemen
Dan door den heyligen geest, merct wel dees lesse:
Nu noemen wy Christum so dicwils inde messe,
Ergo, so ist eenen dienst des heylichs geests seer gloedich.

Wever.

- 2185 Toovenaers, waerseppers gebruycken oock overvloedich
Den Naem des Heeren, door sDuyvels bevel,
Als Tetragrammaton, God, Emanuel,
Als Alpha en Omega en veel dergelijcken,
Daer sy smenschen vernuft mede beswijcken,
Met cruycen, met segenen en veel vremts geschals:
2190 Ja, sint Jans Evangelie dragen sy aenden hals,
Recht al waert een werck wt God gesproten,
Maer ten heeft den Engel der duysterheys niet verdrotten,
Hem te veranderen in eenen Engel des lichts,
Desgelijcx is u misse ooc vol vremts gesichts,
2195 Maer ick en canse niet beter achten.

G VII v

Coster.

Wat sullen wy doch doen tegen sulcke clachten?
Ic sorge, hy brengt ons allen in povers perket.

Prochiaen.

Wy sullen vast blijven op de misse en op de wet,
En niet ontsiende sweert, busse noch schilt.

Wever. xiiij. Artik.

- 2200 Aengesien dat ghy inder wet also blijven wilt,
Hoe muecht ghi dan sommige punten wthouwen?
Want de wet lijdt dat de Priesters wijven trouwen,

- 2205 Waerom en wilt ghy daer in niet consenteren?
Want wil een ionc Priester hem ten houwelijc accorderen,
Tvyer wert hem gereeder dan de helle.

Coster.

Seker, ghy zijt wel een avontuers geselle,
Dat ghy u met sulcker materie wilt moeyen.

Prochiaen.

Oft suyverheyt in ons geestelijcheit wilt groeyen,
So derven wy de wijven wel, al gevet u vry.

Wever.

- 2210 O lacen, dat coemt seer wonderlijcken by,
Al gebueret sommigen, het coemt seer selden.
U vleeschelijcken Ezel coemt oock inde velden
Dat ghy hem seer qualijck cont bedwingen.

G VIII r

Prochiaen.

- 2215 Al ws shertsen lust laet ghy met schimp ontspringen,
Wat weet ghy, hoe ick gestelt ben van binnen?

Wever.

- 2220 Wt haer wercken (seyt Christus) canmense versinnen.
U wercken overtuygen u boose seden.
Ghy en laet geen mans, vrouwen noch maechden met vreden
Om tot schanden te brengen door u vuyl bestier.
Die ghy eens gebruyct hebt, die stinct (segd ghy) naer teylbier.
Hierom en wilt ghy papen u ten houwelijc niet geven,
Om dat ghy te vleeschelijcker sout mogen leven.
Alle dage een versche hoere bevalt u wel!

Prochiaen.

- 2225 De fransoyen varen u, Luthers, liever int vel
Dan ick u een woort meer soude vermanen!

Wever.

- 2230 Die u de waerheyt seggen, dat zijn al Lutheranen.
Ic en schame my de waerheyt niet, al valt ghyse rebel,
Want Christus selve is de waerheyt en niemant el.
Dus segge ic, al sout ghy my ontlede den rebben,
Dattet recht is dat een Priester een wijf sal hebben,
Want doen Godt de werelt schiep met weelde,
So maecte hy den mensche na zijn eygen beelde.
En inder tijt, doen Adam was ontslapen,
So heeft hy van zijn rebbe een vrouwe geschapen.
2235 Hem toegevoecht tot eender gesellinne gepresen,
Om dat niet goet en is alleene te wesen.

G VIII v.

Hoort Paulum tot Timotheum daer spreken van,
Dat een Bisschop sal wesen een ghetroude wijs man,
Dits ommers onbeveyst schriftuerlijck bediet.

Prochiaen.

- 2240 Christus noch Paulus en hijlicten selver niet,
Als Paulus totten Corinthen staet bekend,
Seggende: Ic wilde dat elc bleve als ick seer ient
Ongebonden, dats buyten de houlijcke staten.

Wever.

- 2245 Maer om de oncuysheyt wert van God toegelaten,
Dat een man een wijf mach trouwen ter eeren,
Want door sulcke woorden en wilt Paulus niet leeren,
Datmen den houwelijcken staet sal verachten,
Al en wilt hy ons daer toe niet dwinghen met crachten.
2250 Sijn meyninge is dese, hoort sonder verdriet:
Een man die een wijf heeft, die en mach altijd reysen niet
Om dwoort Gods te preken in alle landen dan,
Daerom en behoeft ghy, wijse geleerde man,
Niet laten te hijlicken, Suyt, Noort noch west.
2255 Ghy sidt altijd als een broethinne op haren nest,
Bewarende den Mammon, dat is u troostere.
Maect ghi dan een kint, dat iaecht ghi int cloostere.
So hebt ghy yerst ghesleten vry onverbeent
Dus en ist al niet, als het Paulus meent,
2260 Want hy heeftse doch leeringe der duyvelen genoemt,
Die het houwelijc verbiet ende de spijsse verdoemt,
Want daer leefter weynich ongevioleert.
Nochtans onwetelijck heeft hy u niet geconsenteert,
So wee hem dan, die u de vrijheyt heeft benomen.

H I r

Prochiaen.

- 2265 Wat profijt oft voordeel sal u daer af comen,
Dat wy Priesters houden oft dat onsen lust bloeyde?

Coster.

En offer een groot ongeval daer wt vloeyde,
Daerom wilt hy u hijlicken groot en cleene.

Wever.

Tis om dat wy ons wijs souden bruycken alleene,
Want ghi papen zijt altijs gunstich in boeverije.

Prochiaen.

- 2270 Swijcht, ghy zijt een rechte ialoersche prijje,
Wy en willen u wijven niet cleyn metten grooten,
Wy soudense met voeten ten bedde wtstooten
Dan wy ons ontgaen souden met yemants vrouwen.

Wever.

- 2275 Ic en sal u nochtans de mijne niet betrouwen,
Al veracht ghyse seere door u vermetelijc besprec.

Prochiaen.

Inden houwelijcken staet, is daer geen gebrec?
En zijn alle houwelijcke van alle sonden ontlast?
Ic vinde nochtans so menigen ombeleefden gast,
Die haer wijfs so grouwelijc stooten en smijten.

H I v

Wever.

- 2280 Eylacen, salmen dat het houwelijck wijten,
Datter oproer valle en quade errueren,
Daer en sou ooc niet half so veel erchs gebueren,
Preecte ghi het Evangelium recht, alsoot hoort.
2285 Dus gaet de mensche in alder boosheyt voort,
Want ghy haer Christum niet te rechte vermaert.
Tis meer van Tvagevier, dat ghi haer verclaert,
Oft van andere sotte kueckenquesten.

Coster dat x v. Artik.

- 2290 Ja, Ja, van tvagevier, dat quam recht ten lesten,
Want sy seggen (nochtans geen grooter dangier // en is)
Dat na dit leven gheen vaghevier // en is.
En alle die in sulcke opinien terden,
Den sulcken en sal geen vagevier werden,
Maer de helle sal haer vagevier wesen.

Wever.

- 2295 Dat woort (vagevier) en heb ick noyt gelesen
Int heele boeck der Bijbelen verheven,
Maer Ecclesiastes int negende staet geschreven
Waer door u vagevier geheel verdorven // is,
Seggende: so rasch als de mensche gestorven // is,
2300 So en heeft hi geen deel meer int swerelts bespien
Van eenige duechden die op de wercken geschien,
Want de natuerlijcke doot heeft zijn vleesch verbeten,
De memorie zijns beelts is heel vergeten.
So cont ghy ons dan niet met tvagevier verrasschen.

H II r

Coster.

- 2305 O Heerroom, ist vagevier wt gewasschen,
So vallen al ons spillen in dasschen,
Want tvagevier ende de heylige Santen
Dat zijn beyde ons alderbeste calanten.
Sonder tvagevier zijn wy als een cloc sonder clepel.

Prochiaen.

- 2310 Ic en gave voor ons dingen niet een houten lepel,
Waert tvagevier niet met zijn accidenten,

Want tis gefondeert in beyde Testamenten.
Leest Ecclesiastici Schriften met hoopen,
Hoemen geen twee sonden en mach aen malcanderen knoopen,
Want gheen sonde blijft gestraft voor dooghen des Heeren.

Wever.

- 2315 Met de Sentencie wil ons de Prediker leeren,
Als wy ons ontgaen hebben int sondich bedrijven,
Dat wy inde sonde niet en sullen blijven,
Maer roepen cloeckelijc naer Davids vermonden:
Heere, trect uwe knecht wt de diepte der sonden.
2320 Dus en is dat geen vagevyer, verstaet hem recht.

Prochiaen.

- En weet ghy niet wat Paulus totten Corinthen secht
(Daer tegen en cont ghi, Luthers, emmers niet seggen):
Hoe dat niemant een ander fundament can leggen
Dan ons van Gods geleit is, (te weten) Christum stout,
2325 Die daer op timmeren hoy, stoppel oft hout,
Costelijcke gesteenten, silver oft gout,
Dit sal inden dach des Heeren werden verclaert,
Want tsal int vyer werden geopenbaert,
En tyer sal proeven een yegelijcx wercken,
2330 Hoedanich dat sy geweest zijn, dat sal elc mercken.
En diens wercken die blijven, die sullen verblijden,
Maer dies verbranden, die sullen pijnne lijden,
Maer hy selve salich werden als door tyer.

Wever.

- Dats op u wtwendige wercken een swaer dangier,
2335 Hoe dat God die ten wtersten dage sal loonen,
Als hy hem op zijn rechtstoel sal verthoonen verschoonen,
Daer elcx werck sal getuychenisse geven,
Hoedanich sy geweest zijn al haer leven.
Die sullen daer geproeft werden scherpelijc doorwraecht
2340 Inden vyere der Goddelijcker cracht.
Alsoot Esaias ons wel laet ghedincken:
Sijn stemme sal als een donder clincken,
Sijn tonge als een verterende vyer afgrijselijck;
Maer dit wert den geloovigen seer iolijselijck,
2345 Die op Cristum getimmert hebben blijde en lustich,
Gout, silver, gesteente, fraey en rustich.
Dit zijn de wercken, die tuygen elcx goede propoosten:
Den hungerigen spijsen, den droovigen troosten,
Doch den armen verdoolden vriendelijc toeven.
2350 Alsmen sulcke wercken int Godlijc vyer sal proeven,
Die sullen niet verbranden noch ander corrumperen,
Want die sullen in Christo dan vry triumpheren.

H II v

H III r

- Maer die hoy, hout, stoppelen hebben vergaert,
Die sullen met alle benautheyt zijn beswaert,
2355 Te slincker hant metten bocken ter grooter schanden,
Want haer bevaert, biechten, Missen, tsal al verbranden,
Vigilien, kercgaen, popelen voor de sielen,
Tis al hout, hoy, stoppel, tvyer salt al vernielen,
Want sulcke wercken wil God niet gebenedijen.

Prochiaen.

- 2360 Na stater: als door tvyer sult ghy salich geschien.
Waer blijft ghy met de woorden van verstande seer crachtich?

Wever.

- Dat duer tvyer der Godtlijcker cracht almachtich,
Daer duer wilt ons Paulus leeren versaken,
Dat ons de vorsejde wercken niet salich en maken,
2365 Maer dat wy de cracht Gods de eere sullen geven,
Want tzijn maer getuygen van eenen goeden leven.
Dus seg ic nu vrijlijck na Johannes schrijven:
Daer den boom valt, daer sal hy blijven,
Want soect suyt, noort, oost, west in alle winden,
2370 Den derden wech en suldij nergens vinden.
Wy moeten behouden oft gecondemneert zijn.

Prochiaen.

Int vagevyer moet de mensche gepurgeert zijn,
Ghelijcmen tgout int vyer suyvert seer claer.

Wever.

H III v

- 2375 Hoort wat Paulus totten Hebreen seyt openbaer,
Dat de mensche int bloet Christi wert gesuyvert goet,
Maer int vagevyer, daer en is geen bloet,
Ergo so en reyniget niet datter is besmid.

Coster.

- Ic geloove dat de duyvel op zijn tonge sidt!
Wilt doch de Machabeen recht wel duergonden,
2380 Hoe Judas heeft na Jerusalem gesonden
Twelf M. Dragma silvers, hoort mijn verclaren,
Om voor haer te bidden die verslagen waren.
Dus mogen wy ons daerop wel betrouwen,
En ten minsten eens Jaers een hoochtijt houwen,
2385 Want na Judas bevel ist een goede maniere.

Wever.

Judas en spreekt nochtans van geen vyere,
Al liet hy bidden voor haer die gebracht waren ter doot.
Ooc ist geen Bybel na der hebreeuscher exploit.
Maer al waert Bybel en claer schriftuere,

- 2390 So en is ons sulcx maer een figure
 Tegen de Saduceen, seer quaet om prijsen.
 Sy seggen dat de dooden niet en sullen verrijzen,
 Maer op dat het wtwendich sou wercken van binnen
 En dat hi sulcke dwalinge daer door mochte winnen,
 2395 So heeft hy dat gelt den Priesters doen geven
 Om te weten, dat de doode inden Heere leven,
 Dwelc een Christen een lust ende troost sal wesen.

Coster.

HIV r

Ocht, oft ghy Gregorium wel hadt gelesen,
 Hy can van tvagevier so redelijck questen!

Wever.

- 2400 Gregorius hadde thooft vol Muysenesten,
 So dat hy droomde van tvagevyer nacht en dach.
 Segt wat salicheyt dat mijn siele daer af comen mach,
 Oft wat troost, profijt oft consolatie,
 Dat het vagevyer is een purgatie?
 2405 Ten geeft my niet dan beven, schudden en vlien.

Prochiaen.

Wy sullen God daer door leeren ontsien
 En de hant te vaster houden aenden ploech.

Wever.

O God, de helle, die is ons straffe genoegh,
 Gods gerechte salmen daer door versinnen.

Coster.

- 2410 Tvagevier doet ons ooc den Heere beminnen,
 Denckende dat wy hebben de helle voor schult,
 Maer dat de Heere ons genadich is met gedult,
 En laet ons betalen metten vagevier voort.

Wever.

- 2415 Noch veel troostbaerder is my dat levende Gods woort,
 Dwelck God selve spreekt door diversche Propheten:
 Al mocht een Moeder haer kint vergeten,
 So en mach ick u nemmermeer verlaten.
 Hier af smaect mijnen mont als honichgraten.
 Dits den bedroefden troostelijc in steden, in dorpen.
 2420 Hy heeft onse sonden achter zijnen rugge geworpen.
 Tot sulcken vertrooster is alle mijn lust,
 Want hy en heeft dat rokende vlas niet wtgeblust,
 Noch en heeft dat gecrooete riet niet gecorrumpeert,
 Seggende: in wat dach dat een mensch zijn quaet refugeert,
 2425 Sulcx boosheyt en sal ick niet zijn gedachtich.
 Is de alderhoogste Heere nu so crachtich,

HIV v

- Dat hy verwint doot, helle, duyvel en sonden,
 En heeft hy dan tvagevyer ooc niet verslonden,
 Als hy ons van sulcke grove sonden maect vry?
 2430 Noch seyt hij: al die belast zijn, die comen tot my,
 Ic sal u verquicken, vermaken en verfraeyen.
 Ghy die in druck gesaeyt hebt, wilt in vruechden maeyen,
 Alsulcken troost en maect niemant slackelijck.
 2435 Sijnen last is licht, zijn iock is gemackelijck,
 Hy selve heeft des Serpents hooft ontween gewreven.

Prochiaen.

Dat zijn de sonden die Adam heeft bedreven,
 Die heeft Christus doot verworcht en gebonden.

Wever.

- Aensiet dat Lam Gods, welc draecht des werelts sonden.
 Ten draecht niet sommigers sonden groot noch cleene,
 2440 Maer tneemt op hem al swerelts sonden gemeene.
 Dus en coemt niemant tot de vaderlijcke Heere,
 Dan door Christum ons Heylant, Verlosser en eere.
 Comen wy tot God door sulcke ader, siet,
 So en comen wi dan door tvagevier totten vader niet.
 2445 Wat wilt ghy dan so veel van tvagevier seggen?
 Aenhoort Baruch yerst een gebet wtleggen,
 Roepende: Heere wilt ons bedroefde sparen,
 Want de dooden die inden grave waren
 2450 En hier vanden lichame gans zijn gesneden,
 Rechtveerdigen u niet noch oock en aenbeden.
 Dus aengaende tvagevyer is mijn herte heel gerust,
 Gerechtigheyt en vrede hebben malcander gekust.
 Die versoeninge is versegelt, als Paulus vertelt,
 De Heere en partije zijn te vreden gestelt.
 2455 Jesus Christus is inde werelt gedaelt,
 Die pijn en schult heeft voor ons betaelt,
 Niet met gout oft silver, oft met aertschen goede,
 Maer met zijnen dieren, precieusen bloede.
 Hy heeft in hem gevoelt onse crancheyt mits desen
 2460 En door zijn stromen zijn onse wonden genesen.
 Hy is den toeganc, waer door wy totten vader comen,
 Hy heeft des vyants hantschrift van ons genomen,
 En heeftse geschuert en aent cruyce gehecht.

Prochiaen.

- 2465 O Cerinthus geslachte! O vileynich knecht,
 Hoe schalck en subtijl u doortrocken gedacht // is,
 Daer ons Pauselijc vader van sulcker macht // is,
 So dat hy selver mach, sonder yemants letten,

De sielen wt de diepte des vagevyers setten,
So dat sy int hemelrijc vry mogen geplant // zijn.

Wever.

H V v

- 2470 Ist so, so moet de Paus wel een Tyrant // zijn,
Heeft hy sulcke macht en is hy so snoode,
Dat hy de sielen daer laet sitten in noode?
So is hy erger dan Judas den verrader!
Is hy niet bermhertich als zijn hemelsche vader?
- 2475 Daerom en sal hem ooc geen bermherticheyt geschien,
Al heeft Christus des duyvels geweld doen vlien
En al spreect God selve door diversche propheten:
„Ick hebbe de doot door mijn doot verbeteren“;
Al heeft hy den strael der sonden wech genomen,
- 2480 Dongeloovige en sal daer geen profijt van comen,
Die metten vagevier haer Craemwaer handelen.
Want alle die niet int licht en wandelen,
Die zijn int middel des duysterheys ghetorden.
So is Christus dan dlicht, daer wy salich door worden.
- 2485 En niet door tvagevyer en connen wy genesen.

Prochiaen.

- En hebt ghi totten Romeinen int yerste niet gelesen,
Daer Paulus spreect door den propheet crachtich // fijn
Dat alle menschen luegenachtich // zijn.
En zijn wy luegenachtich, so zijn wy vol sonden,
- 2490 Hoe souden wy dan van onse misdaet zijn ontbonden,
En int rijke Gods vry triumpheren,
Oft wy moesten door tvagevier yerst reyn purgeren?
Oft anders zijn wy eewich verdorven.

Wever.

- Eylacen, waer voor is Christus dan gestorven,
Dan om te volcomen tgene dat gesproken // was
En om te genesen tgene dat gebroken // was
En om te meesteren dat swack was en cranck?

H VI r

Coster.

- O Heerroom, bidt hertelijck, want tvagevier gaet heel manck,
Waert eens sterc gesteken, het moester blijven.
- 2500 Dus laet ons rasch, sonder lange kijven,
Onser alder miraculuesten God omdragen.

Prochiaen.

O menschelijc mensche, wilt ghy my ooc nu plagen?
Sulcx schijnt gespot, dies my therte onblijc // is.

Coster.

- Ick sie nu wel, dat ons dingen al boeverije // is,
Want storve ons gewin, tvagevier sou haest sterven.
- 2505

Prochiaen.

Swijcht, sulcke reden soude ons heel verderven!
Ghy hebt sonde tegen de heylige kerck bedreven,
Want Mathei int achtiende, daer staet gescreven
Vanden Coninc die rekenschap hielt met zijnen knechte.

2510 Maer de knecht badt: Heere, en gaet niet met my te rechte,
Ende laet u lijdtzaamheyt op my dalen,
Ick wil u rechtveerdelijc en wel betalen.

Als ict van mijnen schuldenaers hebbe ontfangen.
Waer door des Conincx hertmoedich verstrangen

2515 Tot medelijden is geneycht, dits elcken bekent,
En heeft hem quijt geschonden sonder impediment.
Doen wert de knecht moedich en lustich op dat pas
En vant een, die hem maer thien pont schuldich was.
Die heeft hy buyten reden iammerlijc getracteert.

H VI v

2520 De Conick, dit hoorende, wert heel geturbeert
En seyt: vangt den ondancbaren knecht rasch, sonder letten,
En wilt hem terstont inden kercker setten,
Tot dat hy den laetsten penninck heeft voldaan.

Duer dese parabole moeten wy verstaen,
2525 Dat wy moeten betalen ongeschaedt,
Al dat wi gesondicht hebben, tot de minste misdaet,
Twelc door tvagevier geschiet tot onser vromen.

Wever.

Waerom is Christus dan in de werelt gecomen,
Benaut, veracht vol ellendicheden,
2530 Ende heeft onse crancheyt in zijn vleesch gheleden?
Dus en is inden mensche geen verdoemlijc tempeest,
Die niet na tvleesch en wandelt, maer na den geest.
Om niet zijn wy salich, wt enckel genaden.

2535 Maer die haer even mensche verachten, versmaden,
En niet bermhertich als zijn Hemelsche Vader,
Die sullen als dese knecht zijn geordeelt te gader.

Niet alleen sal hem sulcke sententie gemoeten,
Maer God sal seggen: bint hem handen en voeten,
Wilt den ongenadigen ongenadich aantasten

2540 En met de wterste duysterheyt belasten,
Daer knerssinghe der tanden is en screyen der oogen.

Prochiaen.

Wie sal doch alle dese ketterije gedoogen,
Die dagelijcx op ons geestelijcke reynen?

H VII r

Coster.

2545 Heerroom, ic mach u woorden metten hielen seynen,
Want ick sie wel, tis al bedroch u clappen, u praten.

Prochiaen.

O menschelijc mensche, wilt ghy my verlaten,
So come ick van droefheyt wt mijn vijf sinnen.

Coster.

2550 Ick hebts so veel gehoord, dat ic de waerheyt beminne,
U ongodlijc voortstel wert in my mispresen;
Vrient, wat sal ic doen, dat ic mach salich wesen
En dat ick verlate dit duyvels leven groot.

Wever.

2555 Int sweet dijns aensichts sult ghy eten u broot.
Dats u yerst van noode, dat sult ghy weten,
Want die niet en wilt wercken, die en sal niet eten,
En voort sal u de cracht des Evangeli stercken.

Coster.

Ja, maer ic, arme Man, ic en can niet wercken.
Wat sal ick aenslaen, oft ghy my in uwen dram bracht.

Prochiaen.

Gaet, leert weven, so condy een ambacht,
So muecht ghy naest den bedelsack verkeerren.

Coster.

2560 Dat waer noch niet quaet, wat segt ghy, wilt ghijt my leeren?
Ic sal u volgen, tsy soet oft suer, als een bevroeder.

Wever.

H VII v

2565 O, Ja ick geerne, mijn alderliefste broeder,
Al die haer herte tot Godts woort welven,
Voor sulcke menschen en heb ick niet voor my selven.
Maer tis hen al gemeene, lijf, siel en goet.
Nochtans Paulus seyt dat elck arbeyden moet,
Van wat staet hy sy, Papen oft Nonnen,
Want dese handen (seyt hi) hebbent al gewonnen,
Op dat ick niemant en soude lastich // zijn.

Coster.

2570 Naer mijn beste wil ic den arbeyt aentastich // zijn
En wil mijn leden geerne tot wercken geven.

Prochiaen.

Ja Ja, so doet, gaet henen, leert weven,
Tsal u haest verdrieten, als ghijt hebt gheproeft,
Dus gae ick wech, als een die ander hulpe behoeft.

Wever.

2575 Mijn lieve broeder, weest niet bedroeft,
Noch en sorcht niet, wat ghy sult eten oft drincken,
U Hemelsche Vader sal ws wel gedincken,

- 2580 Want de voghels des Hemels en saeyen noch maeyen,
De lelien des velts en spinnen noch en naeyen,
Nochtans en heeft Salomon in al zijn heerlicheyt
Sulcke triumphe niet noch properlijcheyt.
Hy weet doch, dat ons allen is sulcx van nooden;
Hy spijsde tvolc van Israel met hemelsche brooden;
2585 Helias wert gespijst vande Raven onverborgen
Dus en laet ons voor eten noch voor drincken sorghen
Maer sorcht voor tghene, daer de siele af werdt gespijst.

H VIII r

Coster.

O, van sulcke woorden mijnen geest veriolijst,
Dat ic mach de volcomen gave des Heeren smaken,
So soudick de heerschappie deses werelts versaken.

Wever.

- 2590 So moet ghy neerstich bidden en waken
En, wat luegenen dat u de menschen overseggen,
Dat moet ghy alleen op Christum leggen.
Want hebben sy sulcx een groen hout gedaen,
Hoe salt dan met een verdroocht hout gaen?
2595 Dus weest vrolijk in u lijden als de onverstoorde,
En troost u altijd metten Godlijcken worde,
Welck Godlijk woort maect menich Sophist stom.
2598 De genade des Vaders beware u al duer Christum.

Finis.

VARIANTEN VAN EEN SCHOON TAFELSPEL VAN EEN
PROCHIAEN, EEN COSTER EN EEN WEVER.

TITELPAGINA VAN DE EDITIE UIT 1578:

6. Personagie; 7. voor (staten) van (reverentien); 10. Soo; 19. constich; 23. Conincklijke linagie; 24. ghebruyckt; 27. Aenghesien; 40. liberteyt; 43. persoonen; 44. spreckt; 45. Pastoor; 47. vrij; 48. cloeck; 50. vierighen; 51. sPastoors; 52. Segghende; Tis; 53. rijk; 55. gheboren; 58. cloeck; ghebruycken; 60. Wever;

64. Oordeelt; 65. plage; 66. Pocken; 66. Lemten (deze vorm afgedrukt in plaats van „Lenten”, dat in de oudste druk voorkomt); 67. mentie; 68. Schriftuere;n; dwelck; 74. ooghenblicke; 75. Tvolck; 78. eyghen; 79. verbolghen; 80. gheswolghen; 85. hongher; 87. icks; qualijck; ghewoon; 88. fantasije; 90. menschelijck; 93. qualijck; 95. door; 96. ongheluck; 98. tot droefheyt; 100. Dwelck; principalijck; 101. Ick; Wevere; 102. Schriftuere; 106. wilick; 108. Soo; ontsleghe;n; bespoyen (afgedrukt in plaats van „bespoyen” uit de oudste druk); 109. sulck; 111. Heere; 112. seker; 115. onwetende; 118. Sondaechs; tsHeylichdaechs; 119. die Historie; vande; Hemskinderen; 122. ghenoeghen; 127. ghelt; 129. hy; 134. Heere; inden; 135. recht; 137. my; 139. qualick; ghehappen; 141. sRechters; 142. zijdy; 143. geen; 144. Paep; 145. soetelick; 146. dinck; 149. wy; 152. ghecrijghen; 154. So; betijghen; 156. Personael; redelijck; 157. Sentenciarum; 159. neerstelijck; 164. tvolck; 165. Duer; 166. Spieghe;l; sleutel; Hemelrijcke; 168. Dromi; ick; 169. aerdigher; 170. Sophist; 171. Aerdigher; ghewerden; 174. ghecort; 175. bekindelijck; 176. vriendelijck; vóór 180; geheeten; 181. Godt; vreucht; 182. so; 183. ooghen; 184. ghewagen; 186. Gheloovigen; 192. hout; 196. onheughelijck; 197. muegelijc; 205. by; 206. doolen; ick; 214. deuchdelijckste; 219. doene (overgenomen uit de 2de uitgave, de eerste heeft „doen”); 217. gheselle; 228. segge; 232. swijget; staec; 236. gheen; 241. seydt; welck; 242. gheloove; 243. rechtveerdich; 244. Godts; 245. ghesalueert; 246. qualijck; 247. gheloove; gheloove; ghezijn; 248. profijtlijck; 249. ghemaecten; 251. geschoncken; 254. Segghende; 255. loeyalijck; 264. mochte; 265. deucht; 266. deuchtsaem; 267. deuchden; perfect; 268. gheloove; ghegriffijt; 269. bevleckt; 271. vertreckt; 272. vierigen; 274. gheloove; 282. tGoddelijck; 283. tex; Evangelijcs; 284. heylighc; Kercke; 285. tHooft; tSchrifts; 291. achtervolghen; 292. pleghen; 293. tegen; 296. sommighen; 297. ghesproken; 299. Heere; brabbelinghe; 300. ickt; ghestelt; ghebleven; 304. verstandt; 308. teghen; 310. Godts; 311. ick; 313. sermoonen (overgenomen uit ed. van 1578; ed. van 1565 heeft „sermoon”); 314. Luydekens; 319. ick; segghen; 320. galghe; 321. Wever; 322. walghe; 323. teghen; slanghe; 324. wanghe; 325. ghelijcken; 327. segghen; 329. packt; 330. ghebrieft; 331. meucht; segghen; 333. duyvel; 334. Sghelijcx; meucht; ghy; elck; 335. gheen; 336. ick; 337. oock; 340. woestelijck; 341. gheleerde; soo; 343. ick; 344. alsseer; 346. onghevioleert; 347. gheconsenteert; 349. ghelesen; 350. seggende; oordeelt; geoordeelt; 353. oordelen; 361. straffelijck; 366. hooghe; 367. Nabuchodosors; in de ed. van 1565 staat: Nabiuchodonosors; 368. houdick; 371. Evangelijck; gheseyt; 372. simpelijck; 373. ghebruycken; 378. leugenen; 379. gaen; 380. Luyters; 381. ick (stake); 385. deure; tvolck; 387. Beul; 389. so; 390. spreekt; 395. ghaen; 398. Luyters; 400. beroer; 401. Broer; 402. overlegghen; 405. segghen; 406. eersten; Luyters; 407. tegen; 409. en; 410. en; geen; 411. segghens; Schrijben; 412. en; 413. en; 414. noyt; fenijnigher; 414-415. De // in de tekst overgenomen uit ed. van 1578; 415. Heylighen; 417. seggen; 416-417. De // in de tekst overgenomen uit ed. van 1578; 419. en; 420. en; 421. sy; Missen; 422. eylacen; 423. seggen; Vagevier; 424. bisschop; reyct; 425. seggen; Ratten; wtgheseyt; 426. ick; roeperije (overgenomen uit ed. van 1578; die van 1565 heft „roperije”); 427. dinghen; 429. deerste; 430. eersten; biechte; 432. Monick; 433. ghedaen; 434. boeverije; 435. spreekt; deur; vrolijck; 437. tghetal; 439. wy; 441. ghesnaps; 442. neuswijsighe; soo; 443. segghe; teghen; 444. teghen; Biechtvader; ghinck; 446. O; 448. gheschreven; 453. soudick; 454. Doctoor; 455. Godt; ghelooft; 459. klercken; 461. creupelen; 463. melaetsche; 464. deur; 468. Priesters; 470. Ghelijck; menighe; 471. segghet; 472. danckbaerheyt; 473. wy; 474. geloove; 476. afghesmeten; 481. tghemeyn; volck; dwinckt; 482. ghijt; „u” ontbreekt in de ed. van 1578; 483. oneerlijke (overgenomen uit ed. van 1578; die van 1565 heeft: „onerlijke”); vraghen; vraghene; 484. Papen; 485. Ghelijck; 487. sulck; Godts; sduyvels; 488. vraghen; 489. moghen; 491. Antechristus; 492. dorfdy; 493. Pauli; 496. bedinghe; 498. (Micheas; oock; hoochweerdich; rijck); 499. (een) Godt; gelijk; 502. vergheven; ghesetten; 505. vergheven; 507. Apostelen; ghelaten; 508. ghene; 510. verghevinghe; 511. gaen; 512. woordeken; 513. vergheten; 514. sleutelken; 516. tijen; 518. hoope; ghevlien;

519. alsoo; gheschien; 521. Soo; teghen; 522. alsoo; 524. ghy; gheschettere; 525. stinckt; 526. Artijckele; 530. teghen; 532. Welck; 532-533. De // in de tekst overgenomen uit de ed. van 1578; 533. Ezel; ghevalen; 538. Schrifts; 539. meuchdy; ick; 540. gheboren; 543. ghestraeft; 544. gheselle; 545. ick; 546. ick; 548. houdick; 550. waerheyt; 557. Vader; Paus; walghe; 558. Godt; 562. Godt; 563. Ick; 564. ieloerscher; 567. Luytersche; 568. Ghelijck; 574. veronweerdicht; 575. gerechtveerdicht; 578. gerechtveerdicht; 579. geloove; 580. „Een geloovich herte werct van selfs als de beminde“; 582. werck; 583. werck; 584. diligent; 586. God; deur; 587. gheest; 588. ghelesen; 590. meuchde; 591. Broer; moghen; gheen; 592. vestighen; ghenade; 593. Luyters; 594. ghenadighe; 595. Broer; 598. vercierren; 601. waghe; 602. grammighe; teghen; 604. segghe; 605. droescoppen; 606. monts; 607. Heere; Godt; 609. sondighe; 610. conscientien; 611. verdraghen; 612. gantsche; 614. ghenade; 615. soetelick; 616. veuren; 617. erreuren; 620. valschelijck; 621. Schaker; 622. deur; sermonen; 623. qualijck; ghesint; 625. Broer; geschien; 626. betrouwen; 628. ghenadigen; 633. Broer; 635. geven; 637. sBleekers; 639. Kercken; 640. perijckele; 642. nemmermeer; 642. gane; 644. dees; Wijwater; 644-645. De // in de tekst overgenomen uit de ed. van 1578; 646. sijn; 648. ghespuys; 650. sint; 651. volmaect; 652. ick; 653. vindick; 654. Ghelijck; 655. gheeft; gants; wy; 656. Hely; 657. segghe; ghesteken; 658. teghen; murmureeren; 659. wildt; 664. sulck; 670. ghemaect; 673. broer; 674. Godt; 675. propelijck; oude; 679. offerhanden; 680. offerhande; 681. offerhande; 682. offerhanden; 684. doore; verslaghen; 685. eeuwighen; daghen; 687. Heere; seltsaem; 688. ghenoech; ghesmeten; 690. sciencie; 691. gheleert; 693. ic; 694. Duyvel; gheleert; ghetouwe; 695. dunckt; ooc; 696. Choore; 697. langhe; 698. Heere; gheerne; 699. overlegghen; 700. eerst; dinghen; Kercken; 704. gheen; 706. oock; 707. ick; 710. dickwils; ontreenicht; 712. Tempel; 713. smenschen; 714. ghecruyten; 715. hy; stoffeert; 716. daerinne; 720. werckelijck; 721. heylighe; Schriftuere; 723. ontschoeyen; 725. Exod.; 726. door; Godts; ick; 729. Vadere; 732. consciencie; 734. verstranghen; 735. tonghe; behanghen; 736. iagher; 737. dragher; 739. S. (Jans); 740. ghenoech; 741. Schrift; 742. meest; gheclanck; 746. vijfste; backhuys; wrewen; na 746: Artikel; 747. dickwils; gheschreven; 748. Godt; gheene; 751. tonghen; 752. ghesinde; 756. creatueren; 757. Broer; 760. Talmans; 762. bequaemer; 763. so; 764. genade; bedaeft; 765. gemaect; 770. Godt; 771. gheloove; 773. meende; heylighe; 774. Schriftueren; 775. Hemel; 776. vrijlick; 781. ghenadighe; adere; 783. ghelijcken; 789. Voorspraker; 790. gheschoncken; 794. Dwelck; oorbaerlijck; 795. ghenadichsten; 796. eenige; 798. bouwelick; 798-799. De // in de tekst zijn overgenomen uit de ed. van 1578; 800. Principalick; 802. onvry; 804. Ick; 805. Broer; moghen; 806. valeure; 807. ick; deure; 808. ick; 812. moordenaer; gheplaecht; 814. Segghende; ick; ghegort; 815. enghe; 816. gheen; 817. sleuren; 821. langhe; 823. gheen; 827. so; menighen; Doctoer; 828. hooghelijck; 831. Heylighen; 832. vercleynighe; 833. Broer; meynighe; 835. Godt; Heylighen; 836. Godt; 837. dinghen; ghewracht; 838. deur; 841. sPotbackers; 842. Hy; 850. gheloove; ghenesen; 851. Godt; ghepresen; 853. saligher; 854. gheestelick; 855. seght; 856. Schriftuere; 859. moghen; 861. Werckheylichen; ghy; 862. deur; 864. elck; 865. Syaerde (overgenomen uit de ed. van 1578; die van 1565 heeft „syaerde“ of „fyaerde“); 866. Hubrecht; vreeselijck; 870. ghetiere; 871. vyere; 872. swack; creupel; manck; 873. cranck; 876. S.; Serpente; 879. Goddelijck; 881. heyligh; 883. volck; Schepper; 884. ghehanghen; 885. ergher; slanghen; 886. spreeckt; Duyvel; 886-887. De // zijn afkomstig uit de ed. van 1578; 887. waerheyt; 888. Schriftuere; 889. ick; 890. Ghy; dinghen; eyschelijck; 893. dinghen; gheheel; 896. Procureurders; 897. deur; eerst; 898. bedwonghen; deur; 899. menighen; 900. deure; rijckdom; inden; coffere; 901. menighen; Aflaet; menighen; Offere; 902. Schrift; segghende; 903. Afgoden; eet; 904. versaeckt; 905. wt den; Afgoden; 907. gheert; 908. deur; 909. ick; gheen; 910. ghijse; 911. ghedacht; 914. sulcks; handelinge; 915. Godt; spreeckt; gheen; verwandelinghe; 917. santen; eenighe; 919. Gheeft; 920. Godt; 922. ghebieden; v.i.; Artikel; 923. ghetuyghenisse; 924. preusch; 925. Schriben; Pharizeen; 927. Weduwen; deureeten; 928. con-

scientie; 931. ick; Pharizeen; 932. gheen; 933. sy; 934. die; Pharizeen; 935. lange; ghebeen; 936. deuchden; 937. ofter; 938. daer; 939. gheseyt; 941. Montibus; 942. dat; 943. ghecondemneert; 944. vagevyer; groffelijck; 946. yeghelijken; 948. Vrouwen; 949. tWets; 950. propelijck; preuschen; 951. gheloeft; 952. grootelijck; 953. spreekct; deur; 954. gheblaect; 955. galghe; ghemaect; 954-955. De // in de tekst overgenomen uit de ed. van 1578; 957. daghelijcx; 958. verstranghen; 961. gheloopen; 962. tyrannelijck; iaghen; 963. Desghelijcx; (te) daghen; 964. cloeckhey; 965. Marckgraven; 967. segghende; 968. banck; 970. segghen; 971. ghave; 972. schrijs; 973. dinghen; 974. vermoghen; 975. gheseyt; geloghen; 976. werck; deur; 979. ghepreeckt; ghecruyt; 982. zijt (dit in de tekst afgedrukt; ed. van 1565 heeft „sy”); 985. Leuven; sulck; vanghen; 986. Heretijck; 987. qualijck; ghepreect; 989. keuckene; gheprect; 990. meuchdy; 993. Pharizeen; 996. gheender; 997. Pharizeen; 999. Pharizeen; 1000. Segghende; Timmermans; 1001. ghegaen; 1002. Pharizeen; ghewagen; 1003. dinck; ick; vraghen; 1005. gheleert; 1006. Goddelijck; gheleert; deur; 1007. spreect; 1008. vredelijck; ghesint; 1009. ionghe; 1010. Ghy; gheen; rijck; 1011. gheen; 1018. teghen; 1019. Justitie; meuchdy; 1020. Doctoren; 1024. barrent; 1025. Godt; schouwe; 1026. Hertoge; Geldre; 1026-1027. De // in de tekst overgenomen uit de ed. van 1578; 1027. Hertoghe; ghesel; 1028. volck; 1029. ick; segghen; qualijck; 1030. Hy; 1031. Pharizeeische; 1032. deuchden; int; 1032-1033. De // in de tekst overgenomen uit de ed. van 1578; 1035. Desghelijcx; Pharizeen; preucx; 1036. ghedachten; 1038. tyrannich; 1039. Segghende; Pharizeen; 1040. Welck; 1041. deessems; 1042. Broer; condit; gheexcuseren; 1043. ginckt; ick; 1045. Broer; moghen; 1046. tyrannelijck; 1047. Godt; 1048. tienmael; swaerder (overgenomen in de tekst; ed. van 1565 heeft „swader”); ghepijnt; 1050. openbaerlijck; 1051. teghen; 1054. track; deuchts; 1059. Discipelen; 1060. morghen; 1061. verborghen; 1062. Broederen; 1064. ghelijcx; segghe; 1066. gheest; gheest; 1068. ick; 1069. ghenade; 1070. ick; 1073. erreur; 1074. Swermers; 1075. ghewoonte; 1076. Artikel; 1077. sidt; 1078. grondtvestinghe; 1080. wtroden (in de tekst overgenomen; ed. van 1565 heeft „wtroeden”; 1083. Godt; 1084-1085. De // in de tekst overgenomen uit de ed. van 1578; 1085. gelijk; 1086. eerlijck; 1090. teghen; Schriftuere; niet „te dispenserem”, doch „dispenserem”; 1091. gheest; 1092. heylichey; 1093. even wel; gheboren; 1095. vraghen; 1096. vermaledijen; 1097. Ick; 1098. ghelt; wereltlijck; 1100. de (De ed. van 1565 heeft „die” dat in de tekst door mij vervangen is door „de”); 1103. geschreven; 1107. Mattheus; 1108. menighen; 1111. Dwelck; 1116. rijck; 1117. openbaringhe; 1118. Hoere; 1119. Enghelen; 1120. Hoere; ghevallen; 1121. al-sulcken; insettinghen; 1122. ergher; afghesnoeyt; 1124. oock; 1125. ghemeen; 1127. boghen; tyrannich; ghespuys; 1130. Segghende; 1133. Godts; geschreven; 1134. Godt; ghegheven; 1138. ick; 1141. ghevanghen; 1145. maghus; 1146. gheboren; 1149. insettinghe; ghekeert; 1151. sachtmoedighe; 1152. elck; roepinghe; 1153. ghestelt; gheen; 1154 (Een Bisschop een) Bisschop; 1155. (Een Coninck een) Coninck; 1158. Ick; 1160. ick; gheve; 1161. ick; ooghen; 1162. ghedaen; 1163. ghesint; 1164. (dat) ick; 1165. Godt; besorghen; 1166. verborghen; 1167. Heeren; 1168. tcoorenvat; 1169. werck; charitaten; 1170. ghelaten; 1173. vingher; ghebonden; 1176. eenpaerlick; 1180. opgheblasen; 1181. ghekennen; 1183. Merc; 1187. Balaams; 1189. Peperkoeck; 1192. gheefdy; eedt; 1193. bruyckt; ghenade; 1194. Godts; 1195. sulcks; 1197. daghen; 1198. onghelcerden; 1199. oock; 1201. slaghen; 1202. vervolghen; 1206. aenclagers; 1207. geleeft; Propheten; 1208. ghe-doot; ghebenedijt; 1211. schanden; 1215. Leuven; 1216. Pharizeen; 1217. inder; 1219. scheure; 1220. ghewerden; 1221. sorghe; 1222. landt; 1224. oneerlijck; 1226. deur; Godt; 1227. Enghel; 1229. Sulcks; ick; bekent; 1230. So; 1232. Ghelijck; nijghen; 1234. ickse; Artikel; 1235. ick; veertich; daghen; 1236. Godt; ghevast; 1238. ghevast; dagen; 1239. ghewagen; 1240. oock; ghevast; hongheren; 1241. Jongheren; 1242. Ghelijck; lijden; 1243. gestorven; 1248. ghy; ghedaen; 1248-1249. De // in de tekst overgenomen uit de ed. van 1578; 1251. segghe; 1252. teghen; 1254. daghen; 1255. gheclanck; 1257. Prophetisse; 1258. Deur; deur (bidden); 1259. Oock; ghinghen; 1260. ghevast; ick; 1262. meyinghe;

1263. ghevast; 1264. gevast; 1269. dinck; 1271. God; 1272. eenighen; 1273. merckt; meucht; 1274. consciencie; 1275. daer in; 1276. vleesch; ghesuyckerden; 1278. meucht; 1280. gheschien; 1284. dranck; 1287. tghebet; gheloovigen; 1289. ghebedt; 1291. Tgeloove; 1296. maectt; 1297. verweckt; 1298. onredelijckhey; ontdeckt; 1301. langhe; gheschent; 1305. Soo; mismaeckt; 1306. ghepresen; 1309. Godt; 1313. onghenijicht; 1314. Segghende; 1316. circkel; 1317. Godt; 1318. Bindt; ongodlijckhey; 1320. Vergheeft; 1321. ellendighen; 1322. behoefighen; hongherighen; 1323. herberghen; 1324. morghesterre; 1327. ick; 1328. ghewoonhey; heyligher; kercken; 1329. daechs; sat; 1331. spreekct; 1332. langh; 1334. toeghebracht; 1335. vastendagen; 1336. moghen; 1337. houdick; 1338. ghemeene; 1341. tvieren; 1342. heylighen; 1346. ingheset; ghewis; 1348. doorghebrocht; 1357. Feestdagen; 1358. manierlick; Kercken; 1360. ghetijen; 1361. Kercken; 1362. merck; 1363. fluwelen; Cappen; 1364. Casuflen; 1365. Kelcken; 1366. dringhen; 1367. quaet; 1367-1368. De // in de tekst nam ik over uit de ed. van 1578; 1369. welck; 1371. ghewaghen; 1372. vierdaghen; 1373. schaduwe; 1374. verlossinghe; 1376. gheenen; 1377. hooft; 1379. Veltheere; eewelijck; 1380. Sijnen; 1380. ghelijck; 1383. Sabboth; 1387. Rustdach; Godts; 1388. ghesmeten; 1389. ghebieden; 1390. gheen; 1391. daghen; 1392. tSondaechs; 1393. gheboden; 1395. tSondaechs; 1396. ingheset; 1397. steenighen; 1402. Canonicken; 1403. Papen; Monicken; 1406. ghelijckende; 1408. ick; schaduwe; 1410. Godt; Gomorriten; 1411. vierdaghen; 1421. ghebeente; 1422. ooghe; 1426. ghenaden; 1428. daghen; 1429. so; 1431. ghetouwe; 1432. Ic; 1435. Convent; 1437. Wet; gesteenicht; 1438. hy; Sabboth; 1439. waerachtich; 1440. Wet; 1442. ghenade; 1443. dus; Wet; ghenade; 1446. Wet; Pharizeen; 1447. dies; 1448. dees; 1450. Desghelijcx; 1451. Sabboth; gheen; 1452. spreekct; 1453. tSondaechs; 1454. Jaerghetijden; 1456. ghelt; gheest; 1457. hooge; Feestdaghen; 1459. Missen; 1460. Wilt; 1463. Outaer; 1465. Observanten; 1469. ick; ghelijcken; 1471. Wy; ghedanst; 1475. Pharizeen; 1477 (seyt hy); hen; 1478. sy; 1479. gheten; 1480. ick; 1483. Desghelijcks; gaettet; 1484. daghen; 1485. Ketter; 1487. Heylichdach; 1490. swijghende; ghelooves; 1496. swijghen; eyghen; 1501. lanteerne; 1502. mare; 1503. gheruchte; 1504. ghelijckende; 1506. verswijghen; verborghen; 1507. morghen; 1509. Sulcks; gheleerde; toeghelaten; 1512. ghemeynen; peupelen; 1513. Hemelsche; 1514. verborghen; 1515. ghegeven; simpelen; 1516. gheboren; 1517. Enghel; ghecomen; 1519. Herders; gheopenbaert; 1520. Oock; 1521. die; gheboren; 1523. gheest; ingheplant; 1524. hooghe; 1526. verheucht; 1527. meucht; 1529. dickwils; 1531. ghebodt; 1532. ghemackelijck; 1534. Godt; 1540. ick; 1545. Gods; 1548. swijghen; 1549. vercrijghen; 1551. stredick; 1552. soud; 1555. oock; 1557. wegghen; 1559. meucht; 1560. segghen; ghelt; Godt; 1561. Meester; 1562. gheleerde; 1564. heylighe; iammerlijck; 1568. gheboden; 1569. Davidt; hooghe; 1571. Man; Gods; 1574. Godtlijcke; dwelck; 1575. soudt; 1579. dmelck; 1580. geen; 1583. neusen; springhen; 1584. singhen; 1585. swijghen; 1587. gants; 1591. Godt; ghestelt; 1592. oock; Schaepkens; 1598. ghenade; 1599. ontferminghe; ghebroken; 1600. Godt; ghesproken; 1601. gheeft; gheest; 1602. ghebrieft; 1603. meucht; 1604. Schriftuere; ghelooven; 1605. Ghelooft; 1606. S.; vanden; 1607. ghevoech; 1608. die; ghecoren; 1609. heylighe; Vadere; 1610. dat; cramer; allegadere; 1612. die; Doctoren; 1613. preect; 1614. ghelooven; 1616. eyghen; 1617. leughen; 1618. die; leughenen; 1619. Dwelck; daghelijcx; broodt; 1620. Heylighen; 1623. Gheest; 1626. gheseten; 1628. leugenachtich; 1629. gheschickt; 1630. gheschoncken; ghenaden; 1631. ghesweghen; God; 1632. moghen; 1635. segghen; 1637. decksel; 1638. segghen; 1639. Beelden; wt den; 1641. beclaghe; meenich; 1643. Sulcks; 1645. cappe; ghelijck; 1646. Cruyce; 1647. Soo; 1649. ghelijcken; 1650. ghesteenten; 1651. gheen; 1652. hooghe; 1653. Godt; 1654. Godt; 1655. ghelijcken; 1656. ghelijckenissen; segghen; 1658. Ghelijcken; innocent; 1660. Godtheyt; 1661. De ed. uit 1565 heeft „gelijcken” weggelaten, in de tekst nam ik de lezing uit 1578 over; 1662. soo; Maiesteyt; 1663. zaet; plegghen; 1664. boos; Ketter; wegghen; 1665. ghebroet; 1667. Ghelijck; 1668. Meyr; 1669. saligher; 1670. molensteen; 1671. Zee; gheworpen; 1672. arghernissen; 1671; Verbondts; 1676. ghesproten; 1678. Capittel; claelijck; 1679. Godt;

1681. vyerighen; 1682. Segghende; Als; 1682. ghewasschen; 1684. Verbonts; hoochlick; 1686. Sondage; 1687. Broeren; 1689. contreleurt; heur; lieghen; 1690. Beelden; bedrieghen; 1691. ghebreck; 1692. connen; 1693. Vlen; Swaluwen; springhen; 1694. Katten; dringhen; 1695. draechtse; 1696. crijsschen; 1701. Beeldemakers; 1702. ghedaen; 1703. goetwillighe; 1704. Religie; 1706. ongheleerder; 1708. tgheloove; vailliant; 1710. tgheloove; 1712. Verckensmes; 1716. Godt; ghelijckenisse; 1717. tghene; 1723. Heyligen; 1725. daghelijcks; gheslaghen; 1727. dAfgoden; Tempel; ghesmeten; 1729. vyerigher; 1730. Vrouwe; 1731. ghelucke; 1733. wederleggghen; 1734. Desghelijcx; oock; segghen; 1735. oordeelen; vercleeninghen; 1736. meeninghen; 1737. ick; ymmers; 1739. Oock; meeninghe; 1741. oock; meeningen; 1743. die; 1744. meeninghen; 1745. ghetoghen; 1746. bedroghen; 1750. gheroepen; 1752. segghen; 1757. ghegheven; 1758 Afgoderye; 1759. sorghe; ontoghen; 1762. dat; 1763. gheschiet; daghelicks; Godt; 1764. Afgoden; 1765. Oock; 1766. lief hebben; 1767. heel dat; Wijshey; 1768. Moyses; 1769. aensaghen; 1770. plaghen; 1773. ghetruere; 1775. „van” is weggevallen; 1776. Godt; ghehaet; 1777. claelijck; ghebeten; 1778. ghequeten; 1779. opherecht; 1780. gheloove; 1782. hoor ick; Beelden; 1784. gheschreven; 1785. belaghen; 1786. Godt; draghen; 1787. gheclanck; 1789. dArcke; moeste; 1790. ymmers; claerlijk; schrifts; betooghen; 1791. booghen; 1792. vreemde; 1793. duyvel; 1794. dArcke; 1795. ghelijck; 1797. gheoffert; Vadere; 1798. Godlijcker; 1799. Segghende; Tis; 1800. ghesproken; 1801. ghebroken; 1802. ghesmeten; 1803. Beelden; 1807. Afgoden; 1812. veele; Schriftuere; 1813. wegghen; 1814. gheboren; 1815. Godt; 1816. ick; 1817. aen sien; 1818. overbringhen; 1821. sterckhey; 1822. ghesneden; Goden; 1823. gheboden; 1824. Beelden; 1825. Kettens; 1827. gheen; gheenen; 1828. ghehouwen; 1830. ghelooven; ghewis; 1834. ghenoech; 1835. Beelden; 1836. ick; Authoren; Artik.; 1837. Plecker; 1838. Schriftueren; 1840. ten; 1841. beschuldighen; Rechter; ten (dit is door mij afgedrukt, de ed. van 1565 heeft: „een”); 1842. Godt; teghen; deere; 1844. Oft; 1845. Godt; 1848. dat; lamentatie; 1850. proevinghe; 1851. proevinghe; lijdtzaamhey; 1852. lijdtzaamhey; hoope; 1853. hoope; 1854. ghetuychenisse; 1855. Ick; Martelaer; 1856. mantel; 1857. oock; cloeck; 1858. hy; 1862. ick; 1865. Deur; ghebeter; 1868. onverborghen; 1869. eenigen; sorgghen; 1871. Ick; deure; 1872. erfgenaem; 1873. eerst; 1875. soone; 1876. gheslaghen; 1880. oock; gebeuren; 1881. erreuren; 1885. gheen; ghebreck; 1886. Ic; 1888. vreemde; 1890. dunckt; 1895. ghelaect; 1896. ghemaect; 1897. draghen; 1898. ick; verclaghen; 1899. ghenoech; eyghen; 1900. ick; 1907. swavel; 1908. moghen; 1911. saligher; 1914. Justicie; 1917. menschen; enghelen; 1918. Ick; gheschiet; ghelucx; 1919. ick; 1924. Ouders; 1925. vyerigher; 1928. dinghen; 1929. gheleerden; 1932. eewigher; 1933. Heeren; 1934. ghene; hongheren; 1935. Godlijcke; 1938. vrollijk; 1939. gloeyenden; oven; 1942. wonderlijk; 1943. eyghen; 1947. ghe-domineert; 1948. Desghelijcks; 1949. gheschreven; 1950. Segghende; U; vergheven; 1952. wonderlijk; ghetroost; 1953. leeringhen; 1954. Heere; 1961. Godtloosen; verlooren; 1963. rechtveerdighe; 1964. oordels; 1965. Godtloose; ontdeckt; 1967. wegghen; ghegaen; onghemeten; 1970. Godt; Hemelscher; 1971. meucht; deure; 1972. faveure; 1976. dreyghement; 1979. langhe; 1981. Gheert; Coninghen; Heeren 1983. gheplant; 1984. ghesteenicht; ghesoden; 1986. gheen; heyligher; gheboren; 1987. gherechtichede; 1990. Predicant; 1991. wtghepreekt; 1995. gheen; 1996. vreucht; 1997. Godt; gheloovighen; 1999. gheen; 2000. ghene; 2001. ick; ongheroepen; ghedult; 2005. claghen; 2006. maghen; 2008. Segghende; 2010. geest; 2012. ick; 2013. wil ick; 2014. eerst; 2019. ick; sorgghen; 2020. leeuwen; 2021. ghetrouwe; 2024. Nederlant; 2025. sprack; 2028. troostelijck; 2029. vermoghen; 2035. ghedreven; 2038. gheneghen; 2039. hoope; vercrighen; 2045. slachschapen; 2047. vindick; 2050. gheen; 2052. Oock; verlooren; 2054. gheck; hem selven; 2055. wilt (dit is door mij afgedrukt, de ed. van 1565 heeft: „wi t”); ymmer; draghen; 2062. meucht; vervolgen; 2068. Godtlijcke; 2070. gheslegghen; 2071. ick; 2072. Helm; wil ick; 2073. gheests; ick; 2075. tuyghen; 2076. tghene; 2077. tRijcke; ghewelt; 2078. gheweldighe; 2079. segghen; ghelooven; 2081. vingheren; 2085. wijsheydt; eewicheydt; 2087. draghen; tswaertste; 2088. die;

2089. gheloove; 2090. teghen; hoepe; teghen; 2091. Desghelijcx; wil ick; 2092. teghen; segghende; 2093. gheschieden; 2094. ghewelt; Artikel; 2097. teerlinck; 2099. Heylighe; messe; 2100. Ick; begheert; 2104. grouwelick; 2105. Segghende; Heden; ghehoort; 2106. gheen; gheschien; 2107. Misse; 2110. spreek; leughenen; 2111. vleugenen; 2112. deur; geclanck; 2113. cranck; 2114. God; 2117. Missen; 2118. cloeck; 2119. volck; 2120. cisternen; ghegraven; 2121. gheen; volck; 2122. menschelijck; 2123. Misse; lantearne; 2126. gheeft; 2128. ghenesen; 2129. neeringhe; 2130. ghewonnen; 2131. ick (misse); 2132. Missen; 2133. tgeene; 2134. ghemoraliseert; 2136. wtwendighe; dinghen; 2137. gheests; 2138. gheloofs; geloovt; 2140. gheltfeeste; 2141. vleesch; 2142. Christi; Christi; 2147. segghe; 2149. gheslagen; 2150. onghehoorsaemhey; druck; 2151. Godt; ghehoorsaemhey; 2152. ongehoorsaemhey; ghedachten; 2155. gheen; ghegheven; 2157. Missen; Godt; 2159. gheboren; 2160. Vader; 2161. gheoffert; 2162. meucht; 2163. gheoffert; ghewilt; 2164. Vaders; 2165. Vader; 2167. heylighen; 2168. Godt; 2172. Ceremonien; Wets; 2173. gheen; gheleghen; 2174. ontsleghen; 2176. gheen; 2177. rechtveerdighe; 2181. gheest; 2182. dickwils; Messe; 2183. soo; gheests; 2184. waerseghens; ghebruycken; 2185. sduyvels; 2186. Godt; 2187. dierghelijcken; 2189. segghen; vreemts; gheschals; 2190. draghen; 2191. Godt; ghesproten; 2192. Enghel; duysterhey; 2193. Enghel; 2194. Desghelijcks; Misse; 2196. teghen; 2197. sorghe; 2198. Misse; Wet; Artikel; 2200. Aenghesien; Wet; 2201. meucht; ghy; 2202. Wet; 2204. ionck; houwelijck; 2205. ghereeder; 2206. gheselle; 2208. geestelicheyt; 2209. ghevet; 2211. ghebeuret; sommighen; 2213. qualick; bedwinghen; 2314. ontspringhen; 2215. ghestelt; 2217. overtuyghen; 2218. gheen; 2219. brenghen; 2220. ghebruyckt; 2221. Papen; 2222. moghen; 2223. daghe; Hoere; 2224. Fransoysen; 2227. Ick; 2229. ick; 2232. eyghen; 2234. gheschapen; 2235. toeghevoecht; ghesellinne; 2239. ymmers; 2242. elck; 2243. onghebonden; 2244. toeghelaten; 2248. dwingen; 2249. meyninghe; 2252. gheleerde; 2253. suyt; noort; 2256. Maeckt; ghy; ghy; Cloostere; 2257. So hebt ghijs eerst ghesleeten vrij onverbeent; 2259. leeringhe; ghenoeft; 2260. die; houwelijck; verbiedt; 2261. onghevioleert; 2262. gheconsenteert; 2265. houwen; 2266. ongheval; 2267. daerom; 2269. ghy; Papen; 2273. dan; 2274. Ick; 2275. bespreck; 2276. ghebreck; 2277. houwelijcken; 2278. soo; menighen; 2279. grouwelick; 2282. oock; ghebueren; 2283. ghy; 2286. tVaghevyer; ghy; 2287. keuckenquesten; Artikel; 2288. tVagevyer; 2290. vagevyer; 2289-2290. De // in de afgedrukte tekst nam ik uit de ed. van 1578 over; 2292. gheen; vaghevyer; 2293. Helle; vaghevyer; 2294. Vaghevyer; ghesien; 2296. gheschreven; 2297. vaghevyer; gheheel; 2297-2298. De // in de afgedrukte tekst nam ik uit de ed. van 1578 over; 2298. Segghende; 2299. hy; 2300. deuchden; gheschien; 2302. vergheten; 2303. Soo; tvagevyer; 2304. vagevyer; ghewasschen; 2306. tvagevyer; heylighe; 2308. tvagevyer; clock; 2310. tvagevyer; 2314. ghestrafft; doogen; 2315. Sententie; 2316. ontghaen; 2320. gheen; 2322. ghy; ymmers; 2324. gheleyt; 2339. gheproeft; 2345. Christum; 2346. fray; 2347. tuyghen; 2348. droevighen; 2349. vriendelijck; 2360. gheschien; 2361. die (woorden); 2362. deur; 2363. deur; 2367. ick; 2373. Ghelijckmen; 2375. ghesuyvert; 2376. gheen; 2378. Ick; tonghe; 2379. deurgronden; 2380. ghesonden; 2382. verslaghen; 2383. moghen; 2387. ghebracht; 2388. Oock; gheen; 2392. segghen; 2394. hy; 2395. gheven; 2397. Dwelck; 2398. Och; ghesien; 2399. tvagevyer; 2402. daer af; 2408. ghenoech; 2410. Tvagevyer; oock; 2412. ghenadich; ghedult; 2413. vagevyer; 2415. spreek; 2418. smaect; honichraten; 2419. troostelijck; 2420. gheworpen; 2422. wtgheblust; 2423. ghecroockte; ghecorrypbeurt; 2424. Segghende; 2425. ghedachtich; 2431. Ick; 2432. ghesayt; vreuchden; 2435. ghewreven; 2439. sommighers; 2444. wy; tvagevyer; 2445. tvagevyer; segghen; 2449. gantsch; ghesneden; 2450. Rechtveerdighen; 2451. tvagevyer; gherust; 2452. Gherechticheyt; 2453. versoeninghe; verseggelt; 2454. ghestelt; 2455. ghe-daelt; 2458. precieusen; 2459. ghevoelt; crancktheyt; 2460. stroomen; ghenesen; 2461. toeganck; 2463. ghescheurt; ghehecht; 2464. gheslachte; 2465. ghedacht; 2466. Pauselijck; 2468. vaghevyers; 2469. hemelrijck; gheplant; 2473. ergher; 2474. Hemelsche; Vader; 2475. oock; gheen; 2477. Propheten; 2479. ghenomen;

2480. Dongheloovige; 2481. vaghevyer; craemwaer; 2485. ghenesen; 2486. ghy; Romeynen; eerste; 2487. spreekct; Propheet; 2487-2488. De // in de afgedrukte tekst nam ik uit de ed. van 1578 over; 2488. leughenachtich; 2489. leughenachtich; 2492. tvaghevyer; eerst; 2494. ghestorven; 2495. tgheene; ghesproken; 2496. ghenesen; tghene; ghebroken; 2498. tvaghevyer; 2499. sterck; ghesteken; 2500. langhe; 2501. miraculeusten; Godt; omdraghen; 2502. menschelijck; oock; plaghen; 2503. ghespot; 2504. dinghen; 2505. tvaghevyer; 2507. heyliche; 2508. geschreven; 2509. Coninck; 2512. rechtveerdelijck; 2513. ontfanghen; 2515. gheneycht; 2516. gheschonden; 2519. iammerlick; ghetractert; 2520. gheturbeert; 2521. Vangt; ondancckbaren; 2524. Deur; 2525. ongheschaet; 2526. wy; ghesondicht; 2527. tvagevyer; gheschiet; 2528. ghecomen; 2531. gheen; verdoemlijck; 2532. gheest; 2533. ghenaden; 2536. gheordeelt; 2537. ghemoeten (deze vorm drukte ik af en niet die uit de ed. van 1565, n.l. „genoeten"); 2538. Godt; segghen; Bint; 2539. onghenadighen; onghenadich; 2541. schreyen; ooghen; 2542. ghedooghen; 2546. menschelijck; 2548. soo; ghehoort; ick; 2550. ick; ick; 2553. eerst; 2556. ick (en can); 2559. meucht; 2561. Ick; 2565. ghemeene; 2568. hy, ghewonnen; 2570. ick; 2571. gheven; 2577. ghedincken; 2580. heerlickheyt; 2581. properlijckheyt; 2584. ghespijst; onverborghen; 2587. gheest; 2588. ick; 2591. leugenen; 2592. legghen; 2593. sulcks; ghedaen; 2595. vrolijck; 2596. godtlijcken; 2597. Godtlijck; 2598. ghenade; deur.

VERKLARENDE AANTEKENINGEN

Het hoofddoel van de volgende aantekeningen is verklaring der uitgegeven spelen. De Woordenboeken en glossaria geven echter nog zo weinig een juist beeld van de 16de-eeuwse woordenschat, dat het alsnog gewenst blijft, bij de uitgave van een tekst uit de 16de eeuw, naast de vereiste annotering min of meer een bijdrage te leveren tot de lexicologie van het 16de-eeuws. Vandaar dat er in sommige gevallen naar gestreefd is uit contemporaine teksten parallel-plaatsen op te geven.

De Bijbelteksten zijn aangehaald uit de, aan huidige spelling aangepaste, Statenvertaling. Slechts daar, waar het verhelderend is voor de interpretatie, wordt verwezen naar de Vulgaat of naar toenmalige Bijbelvertalingen. Zo zal bij de verklaring van het Tafelspel meermalen de aan Joh. Scutken toegeschreven Noord-Nederlandse vertaling van het N.-T. (\pm 1390) ter sprake komen. (Over de verbreiding dezer vertaling zie C. C. de Bruin, *Mnl. Vert. v. h. N. Test.*, Groningen 1935, Hfdst. VII, § 6.)

BRUGGHE

1-4 Galaten I, 3, 4.

4 naer Paulus leere, zie Hoofdstuk III C, aant. 65.

5 my verwondert = mij verwondert 't.

6 midts dat, daar, omdat. Zie *Ned. Wdb.*, IX, 890; Br. 37, Br. 437.

doctryne, geleerdheid, ontwikkeling. Zie gloss. *Mnl. Wdb.* kent 't niet; *Ned. Wdb.* geeft 1 vbd. uit Everaert en A. Bijns. Zie ook Trauwe, 266; Gentse spelen passim, o.a. Audenaerde, DD 4 v: „Ic bedancke u van uwer doctryne vroedt,” betoog, lering; *Dev. en prof. boecxken*, blz. 295: „Die in haers herten scrijn // Draech des hemels doctrijn.”

7 pueren in, zich verdiepen in. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 769 i.v. *pueren*, 2de artikel, b; *Ned. Wdb.*, XII, 1444, 1ste Artikel, A, 1.

hoe mueght ghy de pyne, hoe hebt ge er de moeite voor over. Ook T 539. Vgl. *den Boom der Schriftueren*, blz. 19: „Tis sca dat gijs u moeyt, hoe moechdy de pine” en *Ned. Wdb.*, XII, 1654.

na 9 *Schriftuerlic troost*. Talrijk zijn de personages in Rederijkersspelen met deze en soortgelijke namen. Vgl. o.a. G. A. Brands, *Tspel van de Cristenkercke*, blz. XXXI, XXXII; verschillende spelen uit de Gentse bundel (Leffinghe, Nieukercke, Wynocxberge, Deynze) en „Een schoon Gheestelick spel van zinnen van het Taruwe graen ende tCroccke saet”, zie Lawet, G. M., blz. 69, aant. 1 en blz. 112 vlgg.

10 gheviynghe, het schenken, de gave. Uitzonderlijk woord, zie enkel *Mnl. Wdb.*, II, 1809.

11 daecken, neerkomen op, treffen, komen over. Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 42; *Ned. Wdb.*, III, 2251, waar naar 4 plaatsn uit de Gentse spelen verwezen wordt. Oudemans, *Gissing en Onderzoek* (Archief, verz. door A. de Jager, IV, 1853-1854, blz. 259) gaf reeds voorb. uit Everaert, A. Bijns en Vaerneuijck. Het gloss. op A. Bijns verwijst naar van Helten, *Navorscher*, XXIII, blz. 353-357. Voor *daken up*, treffen zie ook nog Lawet, G. M., 41, 454, 1246; *Trudo* 503, T 764, E 386, Br. 159; Loo, FF 3 v: „Es sdoots sentencye op my ghedaect.” Vgl. ook *Dev. en prof. boecxken*, blz. 293: „Die godheyt is ghedaect // In haren lichaem

naect // Dies sijn wij alle ghenesen." Zonder praepositie, doch met datief: „Simeon naect / is troost gedaect" (Dev. en prof. boeckken, blz. 297).

10—12 Jac. I, 17.

15 oorboorlyck, heilzaam. Vgl. *Mnl. Wdb.* i. v. orbaerlyc, V, 1918.

16 dhelighe schriftuere, Bijbel (2 Tim. III, 15).

17 Vgl. Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, I, d: „Menschen, die gefondeert sijn inder schriftueren" en ook idem, XXIV b: „lichtverdich int geloove, cranck van fondatien."

Alle 8°-edities hebben als variant: „hem recht fundament. Dat moet wel op een vergissing berusten.

25 duysterhey, duisternis. Niet *Mnl. Wdb.*; *Ned. Wdb.* III, 3604 vermeldt een plaats uit 1534; zie ook E 175 en T passim; *Nieuport*, M 3 r; *Bruessele*, Z 4 r; *Cortrijcke* HH 4 v; *Ref. Nieuport*, Int wijse; *Ref. Deynze*, Int zotte: „wt der clærhey in duysterhey gaen"; Anna Bijns, III, 5, g: „duysterste duysterhey, niet om verduysteren." De *Statenvertaling* heeft „duysterhey" op enkele plaatsen (*Ps.* XVIII, 12; *Jes.* XXIX, 15; *Joël* II, 2). Zie J. J. Mak, P. Peters *Soliloquium*, blz. 182, 248.

27 waarschuwen van, waarschuwen voor. *Mnl. Wdb.*, IX, 1584 geeft vbd. uit *Dirc van Delf* (Tsch. XXII, 25).

28 mesdoen, zondigen. Voor „mesdoen in iets" zie *Mnl. Wdb.*, IV, 1663 en *Ned. Wdb.*, IX, 817.

30, 31 Rom. XV, 4.

verre of naer, in 't algemeen, ooit. De *Vulgaat*: „quaecunque enim scripta sunt". Zie L. Jansz: „nae en verre" (*Erné*, blz. 64, aant. B 4).

31 leerijnghe, onderricht, lering. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 386, 1.

36 expres, de gewone bet. nadrukkelijk, opzettelijk geeft weinig zin (zie T 1544 A).

37 precaer. Reeds mnl. is het soms onzeker of precaer in 't algemeen „prediker, priester" betekent dan wel bepaaldelijk „predikheer, Dominicaan". (*Mnl. Wdb.*, VI, 641.) Vgl. *Duyfkens*, gloss. i. v. predikant.

40 solveren, oplossen. Ook Br. 46. Zie *Trauwe*, 652: „En ick mocht der Trouwe solveren haer vraghe"; idem 656: „Die my een dinck solveerde met verstande"; *Axcele*, R 4 r: „Solveren... Des princen vraghe"; idem, R 4 r: „int clare solveren"; *Meenene*, X 3 v: „Om die vraghe claerlic te solverene" en idem, X 4 r: „Om wel te solverene der chaerten vraghe"; *Ref. Edijnghe*, Int wijse: „om te solveren... de vraghe"; *Ref. Brugghe*, Int wijse: „Solverende concluderic"; *Ref. Meenene*, Int zotte: „naer mijn solveren". Vgl. ook *Antwerpen*, R 3 r: „Ghy zijt my daer den meesten troost solverende" en T 429 A (solutie). De „*Twespraack van de Nederd. Letterkunst*", 1584, blz. 7: „En solveert dit propoost op het facondste".

tonzen wensche, volgens onze zin. Vgl. J. Broeckaert, *Red. ged. d. XVIe eeuw*, Gent 1893, blz. 34: „Blijft hier, ghy sijt hier tuwen wensche"; *Meesene*, T 1 v: „Wilt my leeren tot mynen wensche"; *Caprijcke*, B B 4 r: „Of ic dien (sc. weg) ghijnghe te mynen wensche"; *Meenene*, Y 4 r; *Bruessele*, A A 4 r; *Caprijcke*, B B 3 v; enz. Het woord wordt een stoplap, vaak rijmend op mensche.

44 ten daghe van heden, soortgelijke formaties *Mnl. Wdb.*, III, 206.

47 hem ware wel noodt, het was voor hem wel noodzakelijk. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 2506, 3a, maar vooral: 2508, 4 en *Ned. Wdb.*, IX, 2072.

Nood werd als predicaatsnomen opgevat en ging in bet. tot een bijv. nw. naderen. Aan de vbd. kan toegevoegd: L. Jansz, **Werelt bevechten**, 249.

47, 48 Exodus IV, 12.

- 49 **tijdt, huere en pas**. Vgl. dergelijke versterkende opsomming in **Des Coninx Summe**, ed. D. C. Tinbergen, Leiden z. j., blz. 319, variant op 178: „alle tijt, dach ende nacht, ure en stonde”; Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, II, c: „maer mercket volck aen, plaetse, tijt en stonde”; idem, XXXII, c: „tijdt oft stontd”; Ref. **Brugghe**, Int wijse: „dach, ure of tijt”; **Dev. en prof. boecxken**, blz. 270: „Alst was verlopen dach / tijt ende ure”; Ref. **Meenene**, Int amorueze: „Sghelijcx zo doe ic ooc in alder tijt // Dagh, tijt noch huere en hebbic respijt”. Zie voorts Br. 193; T 685, 966, 1065, 1272, 1327, 1349 en 1541.
pas, goede toestand, dus: gelegenheid (Vgl. **Mnl. Wdb.**, VI, 172, 173).
- 51 **bekennen**, inzien, verstaan. Zie **Mnl. Wdb.**, I, 779, e.
gront, binnenste. Vgl. bijv. „den gront mijns zins”, **Cortrijcke**, HH 3 r.
- 52 **Misterye**, verborgenheid, geheimenis. Zie reeds **Mnl. Wdb.**, IV, 1740; **Brusselse**, AA 3 r: „Ic zal u tooghen gods groote misterye”; **Const v. Reth.**, strophe 11: „Noeit mensche en hoorde vremder misterie”.
- 53 **in persooone**, persoonlijk (niet-vaag, niet-in 't algemeen). Zie **Ned. Wdb.**, XII, 1321, waar 't oudste vbd. uit 1582 is. Zie ook: **Ontr. Rentm.**, 627: „selfs in persoon” en **Ontr. Rentm.**, 1434: „u . . . in persooone”; Anne Bijns, **Nieuwe Ref.**, LXXXIX, d: „Christus in persooone”; idem LXXXVIII b, waar „de voorlooper Christi” staan tegenover „Christus in persooone”; idem LXXXIII, d; Marnix, **Bijencorf**, ed. Brussel 1858, I, blz. 147: „maar soude selve in persooone . . .”; **Dev. en prof. boecxken**, blz. 146: „God in persoon”; idem, blz. 296: „aenbeden in persone”.
- 54 **met goeden bescheede**, met inzicht, oordeel. Ook T 352. Vgl. **Mnl. met besceide**, op verstandige wijze (**Mnl. Wdb.**, I, 990). Zie ook: L. Jansz, **Werelt bevechten** 478; **Spel van Meestal** 626; **Sp. d. M.** 55. Verder gloss.; **Ned. Wdb.**, II, 1954, 1955; L. Jansz, **Spel van Meestal**, 626: „Och, waerder hier en van goet bescheyt”; **Axcele**, R 4 r: „Dit es den meesten troost by goeden beschee”.
- 55 **Schriftuere**. Vgl. met de hier gegeven definitie van de Schrift hierboven Hfdst. III C, aant. 69.
- 58 **beseven**: Vaak voorkomende stoplap. **Beseven** sijn staat in de 16de eeuw vaak voor **zijn** in de plaats. Vgl. **Mnl. Wdb.**, I, 1019; **Ned. Wdb.**, II, 2013; **Cristenkercke** 844, aant. blz. 110; **Katmaecker** 477; A. Bijns, gloss.; **Sp. d. M.**, gloss. Hier waarschijnlijk de eigenlijke bet.: doorgrond, beseft. Zie ook Br. 135. Ook E 396? Vaak moeilijk apart vertaalbaar: Br. 218, 329, 408; T 228, 634, 820, 1870; **Ontv. R.** 901; **Trauwe** 709. Soms enigszins pleonastisch; zie ook v. d. Laan, **Rederijkersspelen**, blz. 128, regel 229.
- 59 **anclieven**, toebehoren. Zie **Mnl. Wdb.**, I, 112; **Ned. Wdb.**, I, 194 geeft van dit gebruik alleen vbd. in malam partem. Vgl. bijv. voorts: „Gods gheest, den gheest en waerheyt anclieven” (Ref. **Cortrijcke**, Int zotte).
- 61 **danckelic**, in dank. Speciaal bij „(aan)nemen”, zie **Ned. Wdb.**, III, 2282 en Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, XVII, a; LX, f; LXVI, e; LXXI, g; LXXXVII, e; XCI, o. **Stoett, Drie Kluchten**, blz. 159 geeft vele voorbeelden van het gebruik dezer uitdrukking bij het einde van een spel. Zie ook nog **Present van Jonste, Vrientschap en Trouwe**, regel 452; **Nyevont**, 605; **Nieukercke** L 1 r; **Antwerpen**, R 3 r; **Axcele**, T 2 v; **Meenene**, Z 2 r; **Cortrijcke**, KK 1 r; **Audenaerde**, FF 2 v; **Wijnocx-**

- berghe, O O 1 r: **Cortrijcke**, HH 3 v. Soortgelijk gebruik: **Nieuport**, N 2 r: „laet wezen danckelic“; **Antwerpen**, P 3 v: „ontfanght dit in dancke voor ons prologhe“; **Loo**, FF 3 v: „Zo vaett doch danckelic deis onze prologhe“; **Const v. Reth.**, strophe 27 enz.
- 62 **naer dat**, daar, dewijl. Zie **Mnl. Wdb.**, IV, 2079 i. v. **nadat**, II, 2. raedt **verzoucken an**, raad vragen aan. Zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 2494, 2.
- 64 **wt ionstigher daet**, uit vriendelijkheid.
- 65 **welvaert**, geluk, heil, zaligheid; Zie **Mnl. Wdb.**, IX, 2136.
- 66 **condute**, bron, fontein. Komt vaak in overdr. zin voor met **ontsluyten of openen**; **Ned. Wdb.**, III, 2110 gaf reeds vbd. uit **Dev. en prof. boeckken**; voorts zie men: **Wercken der Barmh.**, C 27 r: „Opent u conduyten“ en **Neringe**: „dat geopent syn u conduyten“; **Anna Bijns**, **Nieuwe Ref.**, XLIV, c: „De conduten och // Van uwer genaden wilt mij ontsluten noch“; **Axcele**, T 2 v: „Der vreughden conduten“; **Thienen**, V 4 r: „Ic sal u berechten mijns herten conduten“. Zie T 1159 A. Ook: **Const van Reth.**, strophe 63: „U zal dijcken dat ghijt al hebt in u conduten“ (tot uw beschikking?).
- 67 **solucye**, oplossing, antwoord. Zie gloss.; voorts **Ned. Wdb.**, XIV, 2501; **L. Jansz.**, **Werelt bevechten**, 586 en vgl. Br. 40 A (solveren). Ook **Gentse spelen** meerdere vbd., zie **Antwerpen R 2 v**; „de regelen van solucyen“ (A i j r); **Loo**, FF 3 v: „solucy te gheven“; **Ref. Mee-sene**, **Int wyse**: „Myn solucie“; **Ref. Thienen**, **Int zotte**: „Dus ghevic solucye“; **Ref. Loo**, **Int zotte**: „Zo ghevic solucye zonder bedwijnghen my“. De „**Twespraack van de Nederd. Letterk.**“, 1584, blz. 7 noemt dit woord onder de afkeurenswaardige bastaardwoorden. In de **Const v. Reth.**, strophe 205 heet het: „Useerd dit ick raedt vuer een goe solutie“.
- 71 **tot uwen behaghe**, tot uw vreugde. Weinig voorkomend woord; zie **Mnl. Wdb.**, I, 723 (1 vbd.) en **Ned. Wdb.**, II, 1451.
- 73 **moghen**, kunnen. Zie gloss..
- 74 **advijs**, oordeel, of raadgeving.
- 75 **iets wijs sijn**, iets weten. Vgl. **Mnl. Wdb.**, IX, 2513. c.
- 76 **Openb.** XIV, 13 (laatste regel).
- 78 **Gal.** VI, 7.
- 79 **paeyen**, geruststellen. Vgl. bijv.: **Anna Bijns**, **passim**; **Lawet**, **G. M.**, 665; **Mnl. Wdb.**, VI, 14; **Ned. Wdb.**, XII, 7.
- 80 **volghende**, lees: volgen. Alle 8°-edities hebben ook **volghende**, maar **volghen** zal toch wel de aangewezen vorm hier zijn.
- 81 **deel**, een —, nog al wat, een vrij aanzienlijke hoeveelheid. Verg. **Eng. a deal**; **Mnl. Wdb.**, II, 95; **Ned. Wdb.**, III, 2333, 10; **Moortje**, gloss., van **Rijnbach**, gloss.; **Erné**, gloss..
- 88 **hem rechtvaardich schrijven**, z. rechtv. noemen. Vgl. Br. 422; T 993: **iem. als Pharizeer schrijven**, **iem. Ph. noemen**, hem aldus beschouwen. Zie **Ned. Wdb.**, XIV, 1044, 7. Cf. **Ontr. Rentm.**, 1371: „dan soe moet ick u voer een ontrouwen dienaer schrijven“; **Vanden olden en nieuwen god geloove ende leere**, B. R. N. I, blz. 76: „Die Paus scrijft hem een knecht alder knechten“; ook B. R. N. I, blz. 101: „ende schriuen hem vyant deser onwijsen mensche“. **Cristenkercke**, 475: „sijn eijghen mij scrijf ick“.
- 89 Vgl. **Luc.** XIX, 22.
- 90 **wat cleender troost**, wat slechter vermaen. Voor de verklaring zie men van **Helten**, **Vondel's Taal**, II, blz. 131 vlgg. en **J. H. van den Bosch**, **Poëzie van Staring**, 2de bundel, **Zwolle**, 1923⁴, blz. 140; ook

- Stoett, *Mnl. Synt.* § 160, opm. 2. Voorts Stoett, *Moortje*, blz. 125, aant. regel 526; Erné, blz. 78, aant. regel B 547; de Vooy's, v. d. Bosch en Tinbergen, *Letterkundig Leesboek*, Groningen 1926, I, blz. 466.
- 95 als de blende tasten naer. Vgl. ander fig. gebruik bij Marnix, *Bijencorf*, ed. Brussel 1858, I, blz. 16: „also puntelyc te verclaren . . . , dat een blind man met handen sal mogen tasten” en Bruessele, *Z 4 v*: „Ic ga onzeker, ic slachte den blinden.”
- 98 feestelicke daghen, feestdagen, gewijde dagen. Zie *Ned. Wdb.*, III, 4410, 1 a.
- 102 verwachten, behoeden, beschermen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IX, 261. *refuus*, eig.: uitschot, afval (hetgeen men weigert. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VI, 1188; Oudemans, V, 802 en vooral J. Verdam in *Tschr.* IX, blz. 292, 293.
- 104 dronke(n) drinken, (zie varianten) zich dronken drinken. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 434; thans nog West-Vlaams, de Bo 271 i. v. *dronkedrinken*. Vgl. ook *Ned. Wdb.*, III, 3378, 5, waar 16de eeuwse vbd. staan; ook Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, LXXXVI, c.
- 107 wij stillen den moedt: wij paaien ons gemoed, geweten. *vesten*, vastmaken, zetten. Zeer gebruikelijk woord. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 404 vlgg.. Vgl. ook *Ref. Nieukercke*, *Int zotte*: „ande comméren van vijftig iaren // Die zijn ghesint op ionghe ghezellekins // Zy vesten de tuutkins met cleene spellekins // Om dat zy der iongheyte zauden behaghen.” Elders spreekt men van: „kærskins hichten” (*Ref. Thielt*, *int zotte*).
- 108 meszit = gebrek, dat wat iemand misstaat of ontsiert. Kiliaen noemt als Vlaams: missitten = misstaen. *Ned. Wdb.*, IX, 889, geeft verscheidene 16de-eeuwse vindplaatsen. Thans nog *Z.-Ned.*; zie de Bo, 703.
- 109 Vgl. *Ref. Thielt*, *int zotte*: „Loopt vaste tot smeikins, al eyst u schande // En laet den smet die u alleene magh verlichten.”
- 110 bezyen stellen, versmaden, niet tellen. Vgl. E 22: *by zye stellen*; *Ned. Wdb.*, II, 2474; *Ontr. R.*, 261, 423; *Nieuport*, M 2 v: „Alle benaughteden bezyden stellende.” Ook wel: *op een sye stellen*, *Ontr. R.*, 50, 836, 1306. En: *besyen staen*, *Bruer W.* 268. Ook J. Broeckart, *Red. ged. der XVII eeuw*, Gent, 1893, blz. 4.
- 112 muegheyt gy wat lyen, zoveel als: met uw verlof. Voor *lyen*, „goed vinden, geen bezwaar hebben tegen” zie *Ned. Wdb.*, VIII, 2206.
- 113 paeyen, tevreden stellen door een bevredigend antwoord. Vgl. L. Jansz, *Werelt bevechten*, 113; *Ned. Wdb.*, XII, 11, 3 b.
- naer u ghevough, overeenkomstig uw wens. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 1816; *U. Leckertant*, 160.
- 116 engien, Geest, aard. Zie T 194 A.
- 117 bedelve, afgeperkte ruimte, gebied. In *Red. taal* had het woord een meer algemene betekenis, vgl. *Meyspel amoreus, daer Pluto Proserpina ontsaect*, *gec. Belg. Mus.*, X, 402: „int helse bedelve”. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 621; *Ned. Wdb.*, II, 1152; Everaert, *Twesen*, 115: „binnen sweerels bedelve coen”; *1ste Spel van Barmhartigheid*, blz. 2: „in tswerelts bedelve”. v. d. Laan, *Rederijkersspelen*, blz. 116, regel 475: „in desen bedelve”, verklaard als: „in dit opzicht” (?); *Nieuport*, L 3 r: „ten Jerusalemschen bedelve”; *Nieuport*, M 4 r: „bin dien bedelve” (in dat stervensuur). Zie ook Br. 456. Zin loopt slecht. Misschien 116 tussen haakjes te zetten en 117, 118 nog af laten hangen van 114: „ten es niet ghenouch.”
- 119 bediedt, de inhoud van iemands woorden, verklaring, spreuk. (*Mnl. Wdb.*, I, 643; *Ned. Wdb.*, II¹, 1179). Een in de 16de eeuw veel voor-

- komend woord, dat zijn betekenis bijna geheel verliezen kan, zie **Sp. d. M.** 2714, 4668, 1690, 4410; **Siecke Stadt**, passim. Men vergelijk ook L. Jansz, **Spel van Meestal** 679: „een vreemt bediet“; **Cristenkercke** 223; **Lawet G. M.** 729; de Jong gloss.; **Grote Hel** 177; **Stoett, Drie Kluchten**, gloss.: T 285, 538, 666, 2239; **Den Boom der Schrif-tueren**, blz. 18; **Ontr. R.** 717, 1260. Ook **Gentse Spelen**, zie **bijv. Axcele**, T 2 v; **Dev. en prof. boecxken**, blz. 108: „vaet mijn bediet“; **Ref. Axcele**, Int zotte: „hoort dit bediet“.
- 120 **Matth. VII**, 21. Vgl. ook **Luc. VI**, 46.
- 123 Het „der helyghen leven“ navolgen wijst op een Roomse gedachtensfeer.
- 124 **leerijnghe**, wat geleerd wordt, leerstuk. Zie **Mnl. Wdb.**, IV, 387, 388 2 b.
- 126 **bey**, tussenwerpsel. Zie **Ndl. Wdb.**, II, 1534; **Stoett, Drie Kluchten**, blz. 113, aant. 356; L. Jansz, **Werelt bevechten**, 495.
- 127 **faelen in**, tekortschieten. Zie **Ned. Wdb.**, III, 4362.
- 131 **wt ionstyghen gronde „met recht“?** Of: „uit vriendelijke overweging“, dus: tot 's mensen heil?
- 132 **Rom. XIV**, 23.
- 134 **Ephesen II**, 8.
- 136—138 **1 Cor. I**, 30.
hem verwanen, z. verhovaardigen, laatsdunkend zijn. **Mnl. Wdb.**, IX, 279, verwijst naar 16de-eeuwse voorbeelden (Colijn van Rijsselse; A. Bijns, Houwaert). Vgl. L. Jansz, **Jesus o. d. Leer**, 1015: „haer eyge wysheyte, daer sy in verwaenen.“
- 139 **zu**. Varianten sy of si. De vorm zu, waarvoor men zie v. Halteren § 17, komt meer voor in de 4°-editie, zie Meesene E 4 v: „Zaligheyte ghezocht, daer zu niet en was.“ Zie passim **Const van Reth.**. Ook in de **Gentse Refereynen**, ed. Joos Lambrecht, 1539 (herdruk voor de Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen, Gent 1877, bezorgd door J. F. J. Heremans): **Deynze**, Int amoureeze: „Zu heet broederlicke liefde.“
- 140 **dit op u zient**. Is de bet.: „terwijl dit op U ziet, betrekking heeft“?
- 145 **verhalich zijn**: „zoals we aan de hand van de schrift meedelen“? In Br. 503 wordt **verhaligh zijn** gebruikt in de zin van **meedelen**, welke bet. het **werkw.** in 't laatst der 15de eeuw is gaan aannemen (**Mnl. Wdb.**, VIII, 1792). Of betekent Br. 145: „zoals we in de Schrift vernemen“, waarbij men denken kan aan **verhalen** in de bet. van verwerven, bekomen (**Mnl. Wdb.**, VII, 1793). De eerste veronderstelling lijkt het waarschijnlijkst, ook omdat in Br. 503 eveneens die bet. voorkomt. Zie voor de bet. **mededelen** ook nog: L. Jansz, **Werelt bevechten**, 555.
- 149 **toeschicken**, toebedelen, schenken. Zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 460.
- 152 **eerwaard**. Aanspreekvorm van geestelijke personen (**Ned. Wdb.**, III, 3929, c.). **Gheestelic bewijs** dus als „geestelijke“ beschouwd.
- 154 **vervremen**, gewoonlijk: scheiden. Hier moet het betekenen: verre blijven, onthouden worden. Vgl. voor het intr. gebruik **Mnl. Wdb.**, IX, 243, III; **Stoett, Moortje**, geeft ook vbd. van intrans. bet.
- ulier**. Meer dan eens komt deze genitief-vorm in de acc.. Zie van Halteren, **Het Pronomen**, § 15, blz. 15.
- 155 **met trooste begorden**: toerusten, voorzien van. (**Mnl. Wdb.**, I, 710.) Vgl. het Bijbelse „zich aangorden“. **Ps.** 65, 13 en met **kracht begorden** (**Oudaan**, aangehaald **Ned. Wdb.** II, 1407).
- goed dienstich**. Vgl. voor de vorming: **goetgrondich** (**Thielt**, O 4 v).
- 156 **1 Cor. I**, 30.

- 157 **dit my verhalen greyt:** het behaagt mij U dit te vertellen." Stoett, *Mnl. Spr.*, § 279, blz. 202 noemt **greyen** niet onder de werkw., waar infin. zonder te op volgt.
greyen, behagen. Nog West-Vlaams (de Bo, 340). Aan de vbd. uit *Mnl. Wdb.* en *Ned. Wdb.* kan toegevoegd: **Trauwe** 1381; passim in de *Gentse spelen*, o.a. **Audenaerden**, DD 3 v; FF 1 r; Ref. **Audenaerde**, Int zotte: „Om dat hemlien zo vast des ghierigheys lot greyt" enz.
- 162 Vgl. 1 Joh. I, 9 en 1 Joh. II, 29.
- 165 **ghylier**. Vaak komt deze genitief-vorm in de nom. voor, zie van Halteren, *Het Pronomen*, § 15, blz. 15. Voor de tekst zie: Joh. XV, 5.
- 169 **al te**, zeer. Zie *Ned. Wdb.*, II, 65, 3 a; *Mnl. Wdb.*, I, 377, 2 i. v. **alte**.
- 172 **ghenoughdoen**, genoegdoening, voldoening, verlossing. (*Ned. Wdb.*, IV, 1558.) Ook Br. 432.
groot en smal: allen zonder uitzondering. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 1337; *Ned. Wdb.*, XIV, 2048. Voor dergelijke uitdrukkingen zie *Gloss.* i. v. **groot en ook Stoett, Drie Kluchten**, blz. 155, aant. regel 453; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, passim o.a. LXXXIII, c; Erné, blz. 66, aant. bij B 67; Ref. **Nieuport**, Int zotte: „Gheestelick, wærlick die coopen, groot en smal, . . ."; Ref. **Meenene**, Int zotte: „Landt, zandt, en haer rijc-dom groot en smal."
- 173, 174 Ephes. II, 3 (laatste deel).
- 175 **exces**, niet *Ned. Wdb.*! *Mnl. Wdb.* geeft 1 vindplaats op; Meyers *Woordenschat* 74: „buitenspoorigheid".
- 179 **tsondigh bezwaren**, de last der zonde. Zie *Ned. Wdb.*, II, 2512.
- 180 **sentencye**, vonnis. Zeer gebruikelijk in deze bet., vlg. **Meesene**, F 2 r: „sentencye stricken".
- 181, 182 **Godts glorye behoufde ons**: wij hadden Gods Heerlijkheid nodig. De R. C. Bijbel, a° 1559, noemt „des Heeren glorie" wat in de Statenvertaling „de Heerlykheid des Heeren" heet (*Ned. Wdb.*, V, 154). Over **behoeven** c. d. zie *Mnl. Wdb.*, I, 748 en *Ned. Wdb.*, II, 1510.
- 186 **om vanghen**. Voor het ontbreken van te zie *Ned. Wdb.*, X, 146, 35. Aanm. 1. Ook Stoett, *Drie Kluchten*, blz. 104, aant. r. 164; J. H. van den Bosch, *Granida-uitgave*, 5de druk, 1931, blz. 100, aant. r. 212; *Middeln. Spr.*, § 280, blz. 204. Zie gloss. op om.
- 191 **blame**, zonde, wat tot schande strekt. Zie *Ned. Wdb.*, II, 2755; *Mnl. Wdb.*, I, 285; aan de voorb. kan toegevoegd worden: L. Jansz, *Werelt bevechten*, 572.
- 193 **tleven, dagh, tijdt en huere**, zie Br. 49 A.
- Figurere naast 194:**
- 1) Rom. V, 12.
2) Jac. I, 15.
3) Job VII, 1.
- 195 **began**, „betrekkelijk zelden" trof Lubach dit praeteritum aan (*Het Werkwoord*, § 14, blz. 13).
- 196 **hatye**, haat, terging. Zie *Mnl. Wdb.*, III, 179, 180; *Ned. Wdb.*, VI, 123. Zie ook Br. 380 A.
- 197 **ghewan**. „Passim" trof Lubach het praeteritum „wan" aan (*Het Werkwoord*, § 12, blz. 9).
fortse, kracht, vooral in slechte zin: gewelddaad, heerschappij. Vgl. „foertse en gewelt" (Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, VI a, III d; „fortse noch dreygement", T 1976).
- 198 **partye**, tegenpartij. Vgl. T 2454 A.

- 199 **hooye** = nakomelingschap. Vgl. *Mnl. Wdb.*, III, 530, waar gewezen wordt op de betekeniswijziging **erfrecht** — **de erfgenamen**. Hier in nog algemener zin van nakroost. Dezelfde betekenisontwikkeling vindt men bij het znw. oir (*Ned. Wdb.*, X, 104).
- 203 **beleggen**, aangevallen. Part. Perf. van **beliggen**, dat in het *Mnl. belegeren* betekende. Kiliaen kent de onbep. wijs niet meer. Zie *Ned. Wdb.* i. v. **beleggen**, II, 1695, 1699 en Anna Bijns, gloss..
- 204 **bloot**, weerloos, onbeschermd. Zie *Ned. Wdb.*, II, 2920.
- 205 Vgl. *Ref.*, Brugghe, Int wijse (Prince): „strijdt altijts . . . // Teghens werelt, vleesch, vyant”.
- 210 **stellen in payze**, (met God) verzoenen. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 44; *Ned. Wdb.*, XII, 970, 3.
- 212 **palays**. Vaak gebruikt voor: de hemel. Vgl. *Psalm XVIII*, 7; *Mnl. Wdb.*, VI, 56, 57 en *Ned. Wdb.*, XII, 211, c.
- 213 **reden**, gereed maken, volbrengen. Vgl. de Bo; *Mnl. Wdb.*, VI, 1145. **corts**, onlangs, pas. Kan de gedachte zijn: voor u is het een nieuwe tijding, voor ù is het zo juist gebeurd. Of **corts** hier in de bet. in korte tijd, door één daad van Christus? (A. Bijns, III, 57, e: in korte tijd.)
- 216—218 **Joh. III**, 16.
- 220 **beneden**, op de aarde. Vgl. *Ned. Wdb.*, II, 1789 en ook T 744 A.
- 221 **cam**, kwam. De vorm zonder w is vooral Vlaams; zie *Mnl. Wdb.*, III, 1716.
- 223 **verzijck**, vrees of: gevaar. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2433; Kiliaen, 725: „Fland., **periculum**”; Oudemans, VII, 481; Trauwe 221; **Samarien**, 1519: „int versyck syn”; L. Jansz, **Spel van de Sayer**, 792: „int versyc”; L. Jansz, **Werelt bevechten**, 929: „int versijck brengen”; L. Jansz, **dEenv. mensch**, 602 „in een ewich versyck”; *Sp. d. m.*, gloss.; *Ref. Thienen*, Int amorueze: „in zwaren verzijscke”; *Ref. Audenaerde*, Int amorueze: „verraetschap brijnght my te verzijscke”.
- 225 **verhueghen**, subst. vreugde, de zaligheid (vgl. de bet. v. h. trans. werkw. **verhueghen**: zaligen, gelukzalig maken, *Mnl. Wdb.*, VIII, 1843).
- 227 **tverstandt**, de betekenis, de zin. Zie gloss. i. v. **verstandt**.
- 235 **ghezegh**, uitspraak, woorden. Zie *Ned. Wdb.* i. v. **gezag**, IV 2156, 2157; Everaert, **Dryakelprouver**, 13 (blz. 199).
- 238 **Joh. XIV**, 6.
- 240—243 **Joh. X**, 7—9.
- 241 **troostbarigh**, troostbrengend. Vgl. *Mnl. troostbaer* en A. Bijns, *Ref.*, III, 17, c, waar Maria heet „troostbarighe medecijne”; **Nieuport**, L 1 v.
- 244 **hem ghenere**n met, iets in beoefening brengen, bezig zijn met. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 1411, 1412; *Ned. Wdb.*, IV, 1519, 1520; de Bo 357; Lawet, G. M., 128; Trauwe, 279; Stoett, **Moortje**, gloss., *Sp. d. M.*, gloss..
- 249 **met redene**, met inzicht of: met argument? (*Mnl. Wdb.*, VI, 1152, 2 en 1156.)
- 252 Vgl. *Tim. II*, 15; *Hebr. IX*, 15.
- 256 **bedynghe**, gebed. Zie G. Spelen, o.a. **Nieuport M 4 v**; Anna Bijns, III, 36, a; T 496; T 820; *Ned. Wdb.*, II¹, 1195, 1196; **Dev. en prof. boeckken**, passim, o.a. blz. 123; **Const v. Reth.**, o.a. blz. 85.
- 257 **cappe**, het monniksgewaad (Knuttel, **Geestelijk Lied** 371, geeft **habyt en cap** als synoniemen). (*Ned. Wdb.*, VII, 1414.) Vgl. voorts Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, II, c: „Zy mercken die wiele, **cruyne en cappen** wel.”

- crune**, tonsuur. Zie **Mnl. Wdb.**, III, 2177, 2178; **Ned. Wdb.**, VIII, 408, 409; de Bo, 710, 493: **monikskruin** (soort artisjok).
- palster**, pelgrimsstaf. **Ned. Wdb.**, XII, 250; **Balth.** 972; **Duyfkens**, blz. 153 heeft pleonastisch: **palsterstock**; W. Moll, *Kerkgesch. van Ned. voor de Hervorming*, Utrecht 1869, Deel II, stuk 4, blz. 48: „degenstocken, waarmede men zich verdedigen kon” (gec. F. Pijper, **B. R. N.**, I, 383).
- Schelpen**, door pelgrims gedragen sieraden. **Mnl. Wdb.**, VII, 412, noemt de **St. Jacobsschelpen**, „het eerst op den hoed gedragen door pelgrims die terug kwamen van Sinte Jacob in Gallicien”. Het **Ned. Wdb.**, XIV, 398 spreekt over „versiering”, waar echter ook aan pelgrims moet worden gedacht, wat blijkt uit v. Vloten, **Kluchtspel** 3, 311: „Dan wierde de palterstock, de leere bef met schelpen mijn equipage”. Zie ook **Een tafelspel van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt**, **B. R. N.**, I, blz. 383: „dit sijn al beverts pannekens // Palsterkens, slotelkens en sint Jacobs scholpen”. Vgl. het spreekw.: **met iets behangen als Sint Joos met schelpen**: **St. Joos** is de H. Judocus „afgebeeld als pelgrim naar S. Jago di Compostella, den hoed omboord met schelpen” (Muller en Scharpé, **Everaert**, 604 en **Ned. Wdb.**, VII, 433). Zie **Marnix, Bijencorf**, (ed. Brussel 1858, I, blz. 111): „met alderhande costelijcke ware behanghen als sinte Jacob met sijn schelpen”.
- 258 **perdoenbrieven**, aflaatbrief. Nog niet in het **Mnl. Wdb.** vermeld; wel **Ned. Wdb.**, XII, 444, 445.
- 259 **accoord**, verzoening. Vgl. het **Mnl.** „in accorde bringen” = verzoenen (**Mnl. Wdb.** I, 305 en „tongen accorde trecken”, war ons winnen (**Nyevont**, 48)).
- 260 **my dijncke**, mij dunkt (vgl. **Mnl. Wdb.**, II, 463: „ook herhaaldelijk **dunke, dinke** (conj. voor ind. gebruikt)”).
- 260—261 „Mij dunkt dat er nooit een Middelaar zou nodig zijn, als er geen sprake was van Gods toorn.”
- 264, 265 Vgl. **Dev. en prof. boecxken**, blz. 296: „Gods Gramscap swaer / vijf duysent iaer // Hield den hemel ghesloten vast”.
- 265 **tzondigh anthieren**, het zondigen. Het werkw. betekent: „bedrijven, be-trachten”, en wordt meestal trans. gebezigd. Zie **Ned. Wdb.**, V, 2121; **Mnl. Wdb.**, III, 117, 118; vgl. voorts: **Lawet, G. M.**, 168: „vruecht —”; **Stoett, Drie Kluchten**, gloss.; **R. Visscher, Quicken**, II, 13: „vruecht —”; idem, I, 49: „sotheyt —”; **Ontr. Rentm.**, 254; 411; 702 („genuchte —”); 796; **Balthasar**, 210: „iolijt —”; **Bruer W.**, 136; **Gnaphaens, Troost der siecken**, **B. R. N.**, I, blz. 238: „ghenuchte en vruecht —”; **Valcoogh**, ed. de Planque, blz. 398: „duecht —”; **E** 144: „goetheyt —”; **T** 1451: „werck —”; **Anna Bijns**, gloss.; **J. Broeckaert, Red. ged. d. XVIe eeuw**, **Gent** 1893, blz. 6: „vruecht —”; idem, blz. 62: „ydelheyt —”; **Nyevont**, 413: „melodye —”; **Anna Bijns, Nieuwe Ref.**, X c; LXXXVIII, e; XLIII, e: „vruecht —”; idem VI, e: „bedroch —”; idem XX, d: „rhetorijcke oft soeter musijcke —”; **Meesene**, T 1 v: „ydelheyt —”; **Wynocxberghe**, **MM** 2 v: „dueght —”; **Ref. Deynze**, **Int wijse**: „fortse —”; **Dev. en prof. boecxken**, 17: „solaes —”; idem, 20: „ghenuochte —”; idem, blz. 91: „schriftuere —”; idem, blz. 97: „ghenuochte”; idem, blz. 135: „duechden”; idem, blz. 144 en 148: „ghenuochte”; idem, blz. 163: „Gods woert —”; idem, blz. 209: „de werelt —”; idem, blz. 220: „colyt —”; **den Boom der Schriftuere**, blz. 42: „comanscap hantieren”; **Ref. Nieukercke**, **Int amorueze**: „hantieren gent spel”; **Const v. Reth.**, strophe 1: „traegheyt —”; idem, blz. 74: „tspaeis —”; idem, blz. 85: „geselschap —”.

- 267 om ons ghevough, ten onzen behoefte, in ons belang (*Mnl. Wdb.*, II, 1813).
- 269 beradere, helper. In het *Mnl.* reeds van Christus gebruikt (*Mnl. Wdb.*, I, 909) in de zin van „redder”, „verzoener”. Zie *Ned. Wdb.*, II, 1839. Voorts: L. Jansz, *Jesus o. d. Leer*, 924; Gnaphaens, *Een troost ende spiegel der siecken*, B. R. N. I, blz. 249: „leytsman ende berader”; Anna Bijns, II, 8, e, waar Joh. VIII, 39 aangehaald wordt als een woord van „ ons beradere”; elders (III, 42, a) gebruikt ze het van de Hellige Geest of ook van de Heere (*Nieuwe Ref.*, VII, b. Evanzo, *Nieuwe Ref.*, LXXXV, c: „Jhesus. Hy es ons beradere”).
- 273—274 op... hi mensehe wierde, opdat... „Bij rederijkers vindt men soms eene thans ongeoorloofde ellips, waarbij het vnw. dat uit een tusschenzin in de gedachte bij het voorafgaande voorz. op getrokken wordt, zoodat van het voegw. opdat alleen het eerste lid op in werkelijkheid wordt uitgedrukt” (*Ned. Wdb.*, XI, 415 Aanm.).
- 274 wierde. Vele vbd. van wiert geeft Lubach, *Het Werkwoord*, § 12, blz. 11.
- 275 deeligh zijn = deelgenoot zijn. *Ned. Wdb.*, III, 2338 geeft ook nog een plaats uit Huygens op.
- 277 ootmoedigh, genadig, goedertieren. Vgl. *Mnl. Wdb.*, V, 1630, 1; Kiliaen en *Ned. Wdb.* kennen slechts de bet.: nederig.
- 280 al, alles, cf. Br. 286.
- 281 afdwaen, part. perf. afghedweghen, afwassen. Veelal overdrachtelijk gebruikt van het reinigen van door zonde bezoedelde mens (*Mnl. Wdb.*, I, 220, 221).
- 286 crancken, vernietigen (verzwakken), „alle crachten ghecrant” = alle boze machten vernietigd (?). Zie *Mnl. Wdb.*, III, 2058 i. v. cranken. Cracht wordt wel meer „in malam partem” gebruikt, zie *Mnl. Wdb.*, III, 2016, 5.
- 287 gheschien, als subst.: plaats grijpen, het beschikken (door een hogere macht). Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 1600, 1 en 1605, 1606.
- 288 wanof, waarvan. Zie voor dit Vlaamse woord *Mnl. Wdb.*, IX, 1704; Oudemans, VII, 856, 2; de Bo, 1369 i. v. wan of. Alle varianten hebben: waer af.
- 292 Joh. I, 29. „De prophete sprach” kan misschien een reminiscentie zijn aan Jes. LIII, 7.
- 295 excellent, *Mnl. Wdb.* geeft 1 plaats op; Salverda de Grave, *De Franse woorden* geeft het op als vóór 1500 overgenomen; Plantijn en Kiliaen vermelden het niet, evenmin het *Ned. Wdb.*! L. Jansz gebruikt het: *Werelt bevechten*, 805, 908. Zie Stoett, *Moortje*, gloss.; J. Broeckaert, *Red. ged. d. XVIe eeuw*, Gent 1893, blz. 53; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XV, e: „in eerbaerheden —”; idem XI, a: „in wijsheden zeer —”; idem XXVI, e: „die — sijt”; LI a; LXXXI a; LXXXV, a; XC, b; XCIII, d; XCIV, a; zie ook T 1657 en Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 119): „excellente doctoren”; idem II, blz. 135, „hy was uytnemende excellent boven andere”; idem II, blz. 177: „de excellentste van allen”. In de Gentse spelen is het zeer gebruikelijk: *Thielt* P 2 v; *Meesene*, F 4 v; *Thielt*, O 3 r; *Meene*, X 4 r; *Loo*, FF 3 v („troost excellent”); *Cortrijcke*, II 1 v („barmertigheyt excellent”); *Cortrijcke*, II 3 r („Christus excellent”); *Cortrijcke*, HH 4 r („de ghenadyghe ooghen excellent”); *Wynocxberghe*, MM 4 r („de dryvuldigheyt excellent”); *Refereinen Antw.*, Int wijse („tmenschelic dier excellent”); *Ref. Thienen*, Int wijse („Onbegrijpelic Godt altijt excellent”); *Ref. Deynze*, Int wijse („seyt David excellent”); *Dev. en prof. boeckken*,

- blz. 47 als adv.: „ghepresen worden excellent“; en blz. 17 als adj.: „in duechden excellent“; idem, blz. 109: „schoon bloemken excellent“ (Maria); idem, blz. 139: „sijn woorden excellent“ (v. Christus); idem, blz. 184: „Hi gaf hemselven in een present// In spise, in drane seer excellent“; idem, blz. 298: „Opperste moeder excellent“; Ref. **Cortrijcke**, Int zotte: „Salomon excellent“; Ref. **Nieukercke**, Int amourese: „Om eene amourese beilde excellent“. Voorts vele afleidingen: Ref. **Loo**, Int wijse („Eleonora vol excellencye“); Ref. **Audenaerde**, Int wijse („God „verexcellenten““); **Cortrijcke**, KK 1 r („den hemelschen vadere excellentigh“); **Loo**, FF 3 v (seeuwighs levens excellencye“); **Audenaerde**, EE 1 v („eeenen troost, diet al excellleit“). In de „Twe-spraack van de Nederduitsche Letterkunst“, 1584, blz. 7 hoort **excellent** onder de veroordeelde bastaardwoorden: „**Excellente** dranck en **delicate** spys verdrijft daer quellagie“.
- 296 **gheheelder**. Voor analoge epenthesis zie Franck, § 116, blz. 104; van Helten, **Middeln. Spr.**, blz. 208.
met zinne, met verstand (**Mnl. Wdb.**, VII, 1131).
- 297 Joh. XIV, 31.
- 299 **dinne**, onbeduidend, gering. Zie **Mnl. Wdb.**, II, 467, 2 en vgl. ook Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, XXXIX, a: „Hoe es nu u liefte tot mij waert soe **dinne**“ en **Siecke Stadt**, 478: „ons vrientscap is **dinne**“.
- 300 **ghehelt in**, geneigd, gezind tot. Vgl. Br. 512: „constigh ghehelt“; **Ned. Wdb.**, VI, 516; **Katmaecker**, 570 tot **vechten ghehelt**; wat beter door **geneigd** dan **genegen** (**Stoett, Drie Kluchten**, gloss) vertaald wordt; Anne Bijns I, 6, c, **gehelt aen** en idem, **Nieuwe Ref.**, III, d: „Deertsche rijckdom, daer sy toe waren **gheheldt**“ en XXXI, b: „Maer de leelijcke sloore die hadde veel gelt; Daer was ic toe **gheheldt**“; idem LXVII d: LXXIV c.
- 300—302 Joh. XV, 13.
- 302 **als ic het myne**, wschl. is ic hier **Christus**. De indirecte rede gaat dus in directe over.
te pande stellen, veil hebben. Vgl. **Ned. Wdb.**, XII, 284, 285.
- 303 **vellen**, te niet doen, met als obj. **een kwaad**. De bet. is ook reeds duidelijk door de parallel met regel 309: **heift de zonde te niete ghedaen**. Vgl. **Mnl. Wdb.**, VIII, 1378, 5; L. Jansz, **dEenv. Mensch** 487: **jammer vellen**; **Nyevont**, 100: **wilt droefheyte vellen** (aant. blz. 94). Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, LXXVII d: „Mijn **vruucht** werdt **gheveldt** als sneeu“.
- 304 **duer de wet?** Men zou verwachten: **door het geloof** en juist niet: **door de wet**.
- 306 Coloss. II, 14. Zie ook **Ned. Wdb.**, V, 1953. Vele der Gentse spelen citeren deze tekst; zie **Meesene**, F 3 v; **Ipre**, H 4 v; **Nieukercke**, K 4 r; **Antwerpen**, Q 4 v; **Wynocxberghe**, NN 4 r. Zie ook Ref. **Edijnghe**, Int amourese: „Schuerende cyrograeph, brekende svyants ban“, en **Nieuport**, M 3 v: „Hy heift ghehanghen// De cyrograffe ghenagelt an truce vast“ (**chyrograffe**: een met iemands eigen hand ondertekende oorkonde. Zie **Mnl. Wdb.**, I, 1499).
- 310 **geschacht**. De 8°-edities geven geen varianten. Waarschijnlijk zal **geslacht** bedoeld zijn.
- 314 **ter nood**, als de nood nijpt. Zie **Ned. Wdb.**, IX, 2067; R. Visscher, ed. v. d. Laan, gloss.: **Sp. d. M.** 1153 en **Siecke Stadt**, 121: „in deze moeilijke omstandigheden“; **Gentse spelen**, o.a. **Meesene** E 2 r.
- 316 Rom. VI, 23.

- 319 **beclyven**, overwinnen. Zie *Ned. Wdb.*, II, 1604; *Mnl. Wdb.*, I, 798 geeft geen trans. bet.; *Siecke Stadt*, 327: „ons becljiven”, vooruitgaan; *Cristenkercke*, gloss.
Hier past echter **verwerpen** beter.
- 321 Vgl. *Gal.* III, 24.
- 322 **vaer**, vrees. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 1154 vlgg.; vgl. ook *Stoett, Drie Kluchten*, gloss.; *Anna Bijns*, gloss.; *Erné*, gloss.; *Oudemans*, VII, 213.
- 323 *Joh.* IV, 30. **De prince des wærelts**, de overste dezer wereld. De *N. Ned.* vert. (\pm 1390): „deser werelt prince”.
- 326 Vgl. *Joh.* VI, 56; *Joh.* XV, 4.
- 329 **O doot**, waer es u strale beseven: Men denkt vanzelf aan 1 *Cor.* XV, 55: „O doot, waer is uw prikkel?” De Bijbelvertalingen gebruiken hier echter weinig dit woord. (ed. bij H. Peetersen, 1541: **priekel**; N. T. bij H. van Ruremunde, 1525: **stekinghe**; N. T. bij J. van Ghelen te Antw.: **stekinghe**; ed. bij H. Peetersen, 1535: **stekinge**). De ed. *Liesvelt* heeft echter (1534 en 1542): „O doot, o helle, ic was dynen strale oft priekel” (*Hosea* XIII, 14).
De **straal des doods** komt veel voor in 16de-eeuwse teksten, bijv.: *Balthasar*, 968: „Soe mach ick gebruycken des bitters doot stralen”; *Den Boom der Schriftueren*, blz. 33: „bitters doots strale”; *Lawet, G. M.*, 859, waar de Dood, „stekende met zynen strale” zegt: „Dies voor alle dinghen // zoo commick als uwen loon haestigh bespringhen // u herte duerschietende ter grooter quale // met mynen strale”. *Everaerts Scamel Ghemeente en Trybulacie*, 250 kent het werkwoord: „Ic heete de Doot // Die onvoorsien elcx herte can straelen”. Passim in de *Gentse spelen*, vaak ook in paraphrases van 1 *Cor.* XV, 55: **Thielt**, O 4 r: „Waer es o doot uwen strael gram”; *Nieukercke*, K 3 r: „De doot es verwonnen inder victorye // Huere strael es plomp, dit es ons wærende pijn”. Voorts: *Anna Bijns, Nieuwe Ref.*, IV, e; *Nieukercke*, K 1 v, K 2 r: „de strael des doods”; *Antwerpen*, R 2 v; **Thielt**, N 2 v: „De doot. . . met huere strale”; *Nieuport*, K 1 v, K 2 r, K 3 r; *Loo*, G G 1 v: „de zonde duer wien sdoots strael cam”; *Brusselle*, A A 2 r, A A 4 v. Voor de „strael der sonden” zie T 2479.
In de 17de eeuw nog komt de pijl of werpspies herhaaldelijk voor als attribuut van de doot, o.a. ook bij *Cats*. In zijn redevoering: „De Taak der Nederlandsche Philologie”, Utrecht 1902, spreekt J. W. Muller de vraag van herkomst dezer voorstelling, zonder reeds tot een stellig antwoord te komen. In de aant. op de *Spelen van Everaert wijzen Muller en Scharpé* (blz. 577) op: „de houtsneden in de oude uitgaven van *Elckerlijc* (herdrukt in de *Vlaamsche School*, 1901, 65—74)”.
- 335 **zaen**, voorwaar, voorzeker. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 42, 4; *Trauwe* 973; *Br.* 498; *Meyers Woordenschat* vermeldt naast terstont ook de bet. **zekerlijk** (blz. 510); *Kiliaen*, 547, noemt alleen de eerste.
Job XVI, 33 (laatste regel).
- 337 „als ons dit geluk niet tebeurt gevallen was”.
- 340 **buten ghegwelle**, bevrijd van leed. Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 1476; *Ned. Wdb.*, IV, 1022; L. Jansz. *Jes. o. d. Leer* 1008 en *Werelt bevechten*, 538; *Samaritanen* 263 („sonder gequel”); *Stoett, Drie Kluchten*, gloss.
- 343 **precyoos**, dierbaar. Reeds mnl. zo gebruikt: „uwen pretiosen bloede” (*Beatrijs* 711); zie *Mnl. Wdb.*, VI, 638; T 2458; *Den Boom der Schriftueren*, blz. 7; *Apostelspel*, ed. *Pijper*, blz. 303.
- 345 Vaak voorkomend met ons in de zin van **ons mensen**. Zie bijv.:

- „Joseph, **tonswaert** ghehuldich”; liefde **tonswaert**; minne **tonswaert** (resp. Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, LXXXIII d; LXXVIII a; XCIV c).
- 346 **paert**, — en deel hebben van, meestal niet „van”, doch „in” of „aan”; *Stoett, Spr. w.*⁴, II, blz. 140, No. 1779; *Ned. Wdb.*, XII, 531. als, alles.
- 347 **stelpen**, doen ophouden, een eind maken aan een onaangename toestand (**verzeer**; **druc**, E 242; Luyterije, T 160). Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 2073.
verzeer, verdriet, pijnlijke onzekerheid. Het vroegst bij Kiliaen opgetekend, die het verouderd Vlaams noemt. Van Hasselt geeft er 16de-eeuws vbd. onder. (Kiliaen 724); *Lawet, G. M.*, 1033 (in dusdanighe **verzeere**).
- 350 **sonder sneven**, wis en zeker. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 1409.
- 353 **opclemmen**, hemelvaart. Zie *Ned. Wdb.*, XI, 905, 2 a en vgl. ook Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, I, d: „int eewich leven **climmen**”; **Meenene**, IJ 1 v: „Zijn opclemmen duer den hemel crachtigh”; **Dev. en prof. boecxken**, blz. 134: „So mach ic namaels clemmen // Daer alle die salighe sijn”; *Ref. Antwerpen*, Int amouze: „Hoe hy opclam tot zynen behaghe // ons hebbende metten helyghen gheest verzien”.
- 356 **thende des slots**, de slotsom, daar waar het op aankomt. Vgl. *Ned. Wdb.*, XIV, 1902; **Bruer W.** 89; L. Jansz, *dEenv. Mensch*, 262; *Lawet, G. M.*, 647.
- 356—360 **Rom. VIII, 30.**
ordonneiren, verordineren (*Rom. VIII, 30*). De Vulgaat heeft: „Quos autem **praedestinavit** . . .” Vgl. *Br. 405*.
- 359 **onghelaect**, zonder mankeren, ongetwijfeld (*Mnl. Wdb.*, V, 580). 't Komt ook voor als „epitheton ornans” (*Ned. Wdb.*, X, 1605) en zou desnoods dus bij „hij” kunnen horen. Zie L. Jansz, *Jes. o. d. Leer*, 355 „woorden die wy . . . ongelaect hebben gesproken”; **Present van Jonste, Vrientschap en Trouwe**, 411: „Gods genade, — reyn en ongelaect”.
- 360 **groot maecten**, verheerlijken. Vgl. het bijbelse **zich groot maken**, **zich verheffen** (*Ned. Wdb.*, V, 1056).
met allen, versterkend: geheel en al.
- 362 *Rom. VIII, 31* (vgl. *Ps. CXVIII, 6*).
- 366 **ghehijngnen**, gedogen, toelaten. Zie E 317; *Mnl. Wdb.*, II, 1134 vlgg.; *Ned. Wdb.*, IV, 853 vlgg.. Zeer gebruikelijk in de 16de eeuw.
- 369 **ian**, *Onv. Teg. T.*, om de „betrekkelijke zeldzaamheid” van de vorm apart door Lubach, **Het werkwoord** vermeld (§ 86, blz. 52).
- 373 vlgg. Zie *Rom. VIII, 38, 39* en 35.
- 380 **nijt en hatye** worden vaak samengenoemd, zie *Ned. Wdb.*, V, 1494 en de *Bo. i. v. hatenyd*, blz. 410 vlg.; **hatenijt** is één der zeven hoofdzonden.
- 382 **natuere**, natuurlijke macht? (*Mnl. Wdb.*, IV, 2198).
- 385 *Psalm XXIII, 4*.
- 387 **principael** (znw.), het eigenlijke, de hoofdzaak (*Mnl. Wdb.*, VI, 687; *H. Leckertant*, 343).
- 390 **moght** = moght 't.
- 396 **gheprouft syn an**, blijken uit, zonneklaar bewezen zijn door. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VI, 1707 vbd. uit *Lsp., Sp. d. Sonden*.
- 397 *Matth. XXVI, 38*.
- 398 **het zondigh stijacken**, vgl. *Ps. XIV 3* en het *Mnl. stinken voor Gode*

- (Mnl. Wdb., VII, 2153); Sp. d. M. 5653: het stinct voor Gode; Bruer W. 395: voor gode stincken; Stoett, Drie Kluchten, gloss.; Erné, gloss. blz. 123; ook Siecke Stadt, gloss.. Vgl. ook: Dev. en prof. boeckken, blz. 121: „Ic stincke doer mijn sondich sweet“; Ref. Edynghe, Int zotte: „Drough hy (sc. grau broer) gheheel schoen, tzou voor God stijncen“.
- 405 Hebr. IX, 27.
van het sterven ghezezen, de dood ontkomen, behouden worden. Vgl. Mnl. vander (der) doot genesen, er het leven afbrengen, van de dood gered worden (Mnl. Wdb., II, 1414).
- 410 vry van geschille. Vgl. sonder gescille, H. Leckertant 134. Stoett, Drie Kluchten, blz. 144 tekent aan: „zonder tegenspreken, zonder veel praatjes“. Hier: „waar geen verschil van mening over is“. Zie Meene, Y 4 r: „Waer duere by Moyses zijn volc te male Passeirde, vertroost int generale, Wten handen van Pharao, vry van gheschille“ (zonder moeilijkheden); Const van Reth., blz. 118.
- 414 met grooter wærde, eerbiedig. Zie Mnl. Wdb., IX, 2166, 8.
- 415 Matth. VI, 10.
- 418 redene geven, rekenschap geven. Zie Mnl. Wdb., VI, 1154, 3.
- 420 gherucht, onaangename toestand. Vgl. 416: toordeel (Mnl. Wdb., II, 1566).
- 422 „die op grond van eigen inzicht zich als rechtvaardig beschouwen.“ Zie Br. 88 A voor het werkwoord.
vernufftheyt, inzicht, met de bijgedachte: menselijk, beperkt. Vgl. Mnl. Wdb., VIII, 2218 de vbd. i. v. vernuffte; E, waar Vernufftheyt dramatis persona is: eigenwilligheid, vertrouwen op eigen deugdzaamheid. Duidelijk is de genoemde bet. van vernuff(heyt) bij Present van Jonste, Vrietschap en Trouwe: 422, 423:
„Verlaet den plaesterpot des vernuffs toeraden,
U eyghen wijsheyt, die Gods gheest verdoort“.
- 426 De overlevering noemt de (alleen in het O. T. voorkomende) berg Thabor de „berg der verheerlijking“ uit Matth. XVII, 1—14; Marcus IX, 2 vlgg.; Lucas IX, 33 vlgg. Zie A. Kuyper, Palestina, het Heilige Land, Kampen 1925, blz. 53—62, waar een betoog wordt geleverd ter verdediging dezer overlevering.
- 429 dancken c. gen., danken voor. Zie Ned. Wdb., III, 2283; Mnl. Wdb., II, 65, 1.
zonder verflauwen, zonder vertragen. Mnl. Wdb., VIII, 1719.
- 434 bezwijck, zondige leven, toestand waarin men komt door het bezwijken Specifiek 16de-eeuws woord. (Ned. Wdb., II, 2519).
- 435 Cf. Hooglied II, 14: „Mijne duive, zijnde in de kloven der steenrotsen, toon mij uwe gedaante“; vgl. ook: Pater Poirters werk „Het duyfken in de steenrotse, dat is eene medelijdende siele op de bittere passie Jesu Christi mediterende“ (1657). Voor steen, rots zie Mnl. Wdb., VII, 2005; Ned. Wdb., XV, 994.
- 436 1 Cor. X, 4.
sdoots ghespan, eig. de macht v. d. dood (Mnl. Wdb., II, 1671, B, 7), dus, de dood; of denken aan: de samenspanning, de aanslag v. d. dood? Zie Mnl. Wdb., II, 1672, 8; Ned. Wdb., IV, 1774, C, 1; ook Siecke Stadt, 1674: dit druckich gespan; Trauwe, 684, 1496: (all) één gespan; Anna Bijns, Nieuwe Ref., XVI, c: in zelcken gespan (sc. huwelijksverbintenis). Dev. en prof. boeckken, blz. 149: „Der werelt vruechde ende gespan // Die en can nu niet versaden“; Const v. Reth., strophe 74: „volghd dees sede ind weerelds ghespan“.
- 439 Chr. zaligmakinghe „toeschrijven“, op rekening stellen van, verlenen.

- Vaak **God die ere toeschrijven**, zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 462.
- 440 **maercken voor**, beschouwen als. Vgl. **Mnl. merken in (Mnl. Wdb.**, IV, 1460, 7).
- 442 Lees: „Zoals enkel Christus' verdiensten ons kunnen zaligmaken, van het zondige afwassen (bevrijden?), zo”
- 443 **gelijck . . . sghelijcx**, zoals . . . zó . . . Meestal is dit: soe . . . sghelijcx . . . (Anna Bijns, **Nieuwe Ref. LXXIV a; LXXXI, a**).
- 446 **hoe iongh ghedaeght**. Vgl. Anna Bijns, **Ref.**, III, 55, i: hoe out gedaeght.
- 447 **solucye**, oplossing, antwoord. Zie Br. 67 A.
- 450 **goedionstig**, welwillend. Nog niet **Mnl. Wdb.**; zie Kiliaen 194 i. v. **goedgunstigh; Ned. Wdb.**, V, 354; Halma, 228. 't Komt in de **Statenvertaling** voor (Ps. LXXVII, 8).
- 451 Vgl. Jes. XL, 8; Ps. CXIX, 89.
- 456 „terwijl hij in de wereld toch maar weinig is”. Voor **bin swaerelts bedelve** zie Br. 117 A. **licht van dueghden**, weinig deugdzaam, wispelturig. Men vergelijkte: **Ned. Wdb.**, VIII, 1948, 14.
- 459 Zie Ezechiel XXXIII, 14—16; idem XVIII, 22. Vgl. **Leffyngh**, A 4 v: „In wat huere de zondare verzuchten can // Voor zijn zonden . . . // zijn zonden zallick niet meer ghedachtigh wesen”. Vgl. **Meesene**, T 4 r: „De zonden werdt hy niet meer ghedijnckende // Wanneer de mensche op zijn zonden verzucht”.
- 461 **wildy**, wilde hij.
- 462 **duer gheloovighe zede**, op grond van zijn gelovig gemoed?
- 465 „betrouwende in den Heere vast”, zie 1 Sam. XVII, 45—47.

figure naast 466:

1. Daniel XIII, 35, 2de gedeelte.
 2. Daniel III, 57.
 3. Exodus XIV, 11 en op Moses' rol: Exodus XIV, 13.
- 467 **bete des doods**. **Ned. Wdb.**, II, 1342 vermeldt wel fig. bet. (n.l. van geweten, wroeging, honger), maar niet des doods. Vgl. echter ook **Ipre**, H 4 r: „Helle, waer es u bete”; **Bruessele**, A A 4 v: „Doot, ic sal u doot zijn en helle uwe beit”; **Meenene** IJ 1 r: „En shellen bete naer Ozeas bewyzen”. (Hosea XXIII, 14.) **Ezechias**, Hizkia. Vgl. Jes. XXXVII. Dat Ezechias een andere naam is voor Hizkia, blijkt uit het geslachtsregister in Matth. I, 9 en 10. In de Vulgaat en bij R. K. schrijvers is **Ezechias**, de lat. vorm van **Hiskia**, gebruikelijk.
- 470 **boven, beneden**. Toneelaanwijzing!
- 472 De geschiedenis van **Susanna**: Daniel XIII (Apocrief). Zeer geliefd was in de 16de-eeuwse (rederijkers-) literatuur de figuur van Susanna. Zij gold als het type van de kuise, christelijke huisvrouw. Men zie R. Froning, **Das Drama der Reformationszeit**, (Deutsche National-Litteratur, 22. Band), Stuttgart, S. VII Einleitung: „namentlich beliebt war die Geschichte von der Susanna”. R. Pilger, **Die Dramatisierungen der Susanna im 16. Jahrhundert**. Beitrag zur Entwicklungsgeschichte des deutschen dramas (Zeitschrift für deutsche Philologie, herausgegeben von dr. Ernst Höpfner und dr. Julius Zacher, Band XI, Halle 1880), S. 129—217. Pilger somt 16 bewerkingen op (vertalingen niet meegeteld) in de tijd van eind 15de eeuw tot 1627 (o.a. v. Macropedius). Tien ervan bespreekt hij. Zijn bedoeling is speciaal een methodische bestudering der dramatische techniek op grond van deze spelen, waarin dezelfde stof behandeld wordt. — Lang bleef het

onderwerp bekend; zelfs in 1859 ging te Berlijn nog met succes een spel in 4 acten: „Susanna und Daniel”, door C. L. Werther. Voor de verspreiding in Frankrijk zie men R. Lebègue, *La Tragédie religieuse en France, Les débuts 1514—1573*, Paris 1929, p. XVII, XVIII; p. 190, 191; p. 33 no. 2; p. 60. Ook R. Lebègue, *Le mystère des actes des Apôtres*, Paris 1929, p. 1920 en Georges Duriez, *La Théologie dans le drame religieux en Allemagne au moyen age* (thèse Lille 1914), Paris 1914, p. 174.

Een aantal parallel-aanhalingen: **Cristenkercke**, 1039; **Roode Roos**, blz. 44—51; **Vanden olden en nieuwen God geloove ende leere**, B. R. N., I, blz. 74; **Erné**, G 441, aant. blz. 89, **den Boom der Schriftueren**, 751; **Susannaes boeven**, scheldwoord voor duivelse raadgevers; **Balthasar** 1142; van Manders **Gulden Harpe**, blz. 347; **Anna Bijns, Nieuwe Ref.**, XLVII, d; **Leffyngh**, B 3 r; **Ref. Audenaerde**, *Int amoureeze*: „Noch dauders die Susannam broghten in qwalen”.

- 473 **int middel**. Vaak voorkomend, zie **Ned. Wdb.**, IX, 665; **Anna Bijns**, gloss.; **Meenene**, Y 3 v: „int middel zijns iaren”, enz..
- 476 **fornays**, vurige oven. Veel voorkomend **Rederijkerswoord** (thelische fornays e.d.). Zie **Sp. d. M.**, passim; **Anna Bijns, Nieuwe Ref.**, LXIV, e.
- 484 **imageren**: zich voorstellen, zich de betekenis realiseren (vgl. **Mnl. Wdb.**, III, 812, niet in **Ned. Wdb.**!).
- 488 **te geschiene** (: **verdiene**), voor: **te geschiedene**. Zie van Helten, **Middelned. Spr.**, Blz. 204 en 285, b, c, waar soortgelijke, doch geen gelijke syncope.
- 493 **ween**, droefheid. Zie **Mnl. Wdb.**, IX, 2030; **Anna Bijns**, gloss. en **Nieuwe Ref.** VII, d; **Kiliaen**, 793; **Plantijn**.
- 495 **Vgl. Rom.** X, 4.
- 497 **beletten**, tegenhouden > ontnemen. Zie **Ned. Wdb.**, II, 1714, 4.
- 499 **Wschl.** es een drukfout voor **os**, **ons**.
ontdoen, opendoen, toegang openstellen tot. Vaak met **hemel** als object (**Mnl. Wdb.**, V, 1017; **Ned. Wdb.** X, 1832).
- 501, 502 **Joh. XII**, 47; zie ook **Joh. III**, 17.
- 504 **Psalm IV**, 9.
- 505 **Symeon**. Zie E 489 A.
- 510 **zonder verganck**: eeuwig (**Mnl. Wdb.**, VIII, 1740).
- 512 **ghehelt**. Zie Br. 300 A.
- 515 **oorlof**. Gebruikelijke afscheidsgroet, zie **Ned. Wdb.**, XI, 127; **Mnl. Wdb.**, V, 1990. Vaak in **Red.** stukken, bijv. **L. Jansz, Jes. o. d. Leer**, passim.
notabel, aanspreekvorm tot het publiek. Zie **H. Leckertant**, 558 en de door **Stoett, Drie Kluchten**, blz. 184 aangehaalde voorbeelden.
- 516 **opsteller**, organisator, aanlegger van iets. Zie **Kiliaen**, 465 auctor, **primus motor**; **Ned. Wdb.**, XI, 1263/2.
triumphant, groots. **Meyers Woordenschat** 174: „zegepraalende”; **Anna Bijns, Nieuwe Ref.**, XCI p; XCII, b; **Marnix, Bijencorf** (ed. Brussel, 1858, II, blz. 46): „O Cruys / O Hout seer triumphant”, vertaling van „o Crux lignum triumphale”; **Wynocxberghe**, MM 4 v: „zulc een triumphant pant”; **Ref. Leffyngh**, *Int wijse*: „Als een leeu triumphant”; **Meesene**, *Int wijse*: „Ons edel Keysere, zeer triumphant”; **Dev. en prof. boeckken**, blz. 291: „Lof Davids herpe triumphant”; idem, blz. 295: „Ghi staet soe triumphant // Al in des hemels velt” (**Maria**); **Const van Reth.**, blz. 137.

- 517 voor ærgs verzeeren beschaermen. „Voor de kwelling van het leed beschermen”. Verzeeren, kwelling, het pijn lijden. Vgl. bijv. Lawet, G. M., 69; Balthasar, 273, 1356, 819; Cristenkercke, 2068.
- 518 foreest heeft algemene bet., het duidt een gebied aan: binnen den Ghendtschen foreeste, in Gent. Vgl. Ned. Wdb., III, 4627: 's werelds foreest = de wereld; eveneens Thielt, P 2 v, Leffyngh F 3 r; Thienen, V 2 r. Axcele, R 4 r: bin dezen foreeste; Axcele, S 4 r: sdootts foreeste; Dev. en prof. boecxken, blz. 115: „des werelts foreesten”; idem, blz. 145: „int shemels foreest”; idem, blz. 217: „dat hemels foreest” (hier allegorie: woud, waarin gejaagd wordt); Ref. Cortrijcke, Int zotte: „bin dit foreest”; Ref. Deynze, Int amorueze: „swaerels foreest”.
Vgl. soortgelijke formaties: „bin den ærdtschen wijcke” (Wijnocxberghe, NN 4 v); „in swaerels speloncken” (Wijnocxberghe MM 3 r); „in swaerels pærck” (Antwerpen, R 1 v); „bin swaerels dijcke” (Leffyngh, C 1 v); „bin swaerels dal” (Nieukercke, K 1 r); „bin swaerels conroot” (Ref. Meenene, Int wijse en Const van Reth., strophe 33); „bin swaerels ronde” (Ref. Loo, Int wijse); „binnen swaerelts wijcken” (Ref. Axcele, Int zotte); „binnen swaerels sté (Ref. Axcele, Int zotte); „binnen swaerels landauwe” (Ref. Cortrijcke, Int zotte); „bin swaerels crijt” (Ref. Nieukercke, Int zotte); „bin dærtsche palen” (Ref. Cortrijcke, Int amorueze); „binnen tsweerelds convent” (Const v. Reth., strophe 78); „in des weerelds landauwe” (Const v. Reth., blz. 61); „in tswaerelds erven” (Const v. Reth., blz. 115).
- 520 wt monden, uitdrukkelijk. Vgl. uten monde, Mnl. Wdb., IV, 1904.

EDIJNGHE

- 1 naer dwenschen, op volmaakte wijze (Mnl. Wdb., IX, 2155); misschien ook: tot 's mensen zaligheid (Mnl. Wdb., IX, 2157, 2, b).
dwenschen: verzachting van de t van het lidwoord voor stemhebbende consonant. Zie Franck, Mitt. Gramm., § 22, 1; § 94; van Halteren, Het Pronomen, § 53 c; van Helten, Mnl. Spraakk., § 348; Stoett, Drie Kluchten, § 4, blz. IX en blz. 127, aant. bij 76. Zie meer voorbeelden in gloss.; 't is niet consequent doorgevoerd, vgl. E 424: *tbeghin*.
 - 2 beneficye, voorrecht, weldaad. Zie Meyers Woordenschat. In de bet. „Kerkelijk ambt” komt het voor bij Ref. Nieuport, Int zotte: „Gheestelick, wårlick, die coopen, groot en smal// offycyen, beneficyen by crachte”.
danken van, danken voor. Zie Mnl. Wdb., II, 65; Ned. Wdb., III, 2283.
 - 4 malicye, boosheid, kwaadaardigheid. Mnl. Wdb., IV, 1065 geeft 2 vbd.; Meyers Woordenschat, blz. 110; Ned. Wdb., IX, 150; L. Jansz. Menich Bedruct Hart, 883 („bedroch en malicie stichten”) en Spel van Meestal, 761 („om te castyen u boose malicy”); Trauwe 1296.
 - 5 overspeilder, echtbreker. Zie Mnl. Wdb., V, 2280 i.v. overspeelre. Ook T 1754: overspeilder. De epenthetische d komt veel voor in deze teksten; vgl. Br. 516 opstelder; T 1826 haerder.
punicye, straf. Zie Mnl. Wdb., VI, 767; Meyers Woordenschat, 141. Het relatieve die is weggelaten.
 - 6 ken. Deze verzwakking van ik tot k komt in de 16de eeuw slechts voor als het volgend woord met een klinker begint. Vgl. van Halteren, Het Pronomen, § 4, blz. 5 en 6. Zie ook o.a. E 447, 485.
 - 7 in rechter iusticye, volgens het recht. Zie gloss..
- Na 8 vernuftheyt, menselijk, beperkt inzicht. Zie Br. 422 A.

- 9 van rucke zoet, zie Efez. V, 2 (laatste gedeelte). Vgl. ook N. Ned. vert. (\pm 1390): „een roke der zueticheyf“.
- 12 verduldigh, standvastig. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VIII, 1673, '74; de Roovere, 156.
- 13 ghehuldigh, getrouw, genegen. Vgl. *Ned. Wdb.*, IV, 901; Anna Bijns. gloss. en Nieuwe Ref., LXXXIII, d; *Mnl. Wdb.*, II, 1153 i. v. *gehoudich*; *Ontr. Rentm.*, 1118, 1213; de Roovere, blz. 149. Zowel van 'n mindere tegen 'n meerdere (alhier) als omgekeerd (bijv. *Apostelspel* ed. Pijper, blz. 358: „God helpe haer nu, hy is haer gehuldich“). Zelfde bet. als *ghehult* (*Cristenkercke*, 2255). Veel gebruikt in de Gentse spelen, o.a. *Meesene*, G 1 v; *Antwerpen*, R 3 r; *Nieuport*, M 3 v; *Meenene*, X 4 r enz..
- 14 duecht doen, weldoen, goed behandelen. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 266; *Ned. Wdb.*, III, 2446, 7.
- 17 „zonder enige angst kunt ge sterven.“ *Ned. Wdb.*, XIV, 747 geeft alleen deze plaats op; vgl. ook Stoett, *Spreekw.* i. v. *kous*: „met kousen en schoenen in den hemel komen“, waar veel parallelen gegeven worden. (Geheel andere betekenis heeft: „in zijn schoenen sterven“, *Ned. Wdb.*, XIV, 744). Duidelijk voorb. bij Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, 297): „De Catholijcken moeten in den Hemel, al souden sy met coussen ende schoenen opwaert toogh II, blz. 56, variant: „doen sy met koussen ende schoenen opwaert toogh na den Hemel“ (sc. „onse I. Vrouwe van Meenen“); *Axcele*, S 1 r: „Ic lieper terstont ghecaust, gheschoyt inne“.
- 21 goet ront(s), ongeveer, zonder er verder over te spreken, eenvoudig. Zie *Ned. Wdb.*, V, 373 i. v. goedrond; *Siecke Stadt*, 1500, ongeveer; *der ouderen pade*. Over de „ouders“ zie Hoofdstuk III, D, *Meenene*, aant. 3.
- 22 by zye stellen, versmiden. Zie Br. 110 A.
- 27 polen, doorvorsen, zich verdiepen in. Zie *Ned. Wdb.*, XII, 3117.
- 27 passage, tegenw. bet.: vindplaats, deel van een geschrift. Zie *Ned. Wdb.*, XII, 659, III. Ook E 220 („passage in de wet“).
- 28 Matth. XI, 25; Lucas X, 21; 1 Cor. I, 27.
- 29 pilgrymage gaen, een pelgrimstocht doen, ter bedevaart gaan. Zie *Ned. Wdb.*, XII, 1006, 1007.
- 30 gage. Moet hier winst, rente zijn. De *Wdb.* geven alleen de bet.: soldij, bezoldiging. Ook: beloning (Anna Bijns. Ref., III, 9, b).
- 31 broerscap, broederschap.
- 34 costume, een gebruik dat kracht van wet gekregen heeft. Zie *Ned. Wdb.*, III, 2153, 2.
- 35 tonzen heere gaen, naar het Sacrament des altaars gaan (vgl. *Ned. Wdb.*, VI, 349, 350).
- 37 coopmanschappen, handeldrijven, onderhandelen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, III, 1849; Kiliaen 314; A. C. Oudemans, *Taalkundig Woordenboek op de werken van P. C. Hooft*, Leiden 1868, blz. 156.
- 37 hem ontzien c. gen., vrezén. Zie *Ned. Wdb.*, X, 2067, A, 1. Ook Nyevoont 536; *Dev. en prof. boecxken*, blz. 50: „Niemant en ontsie hem der pinen“.
- 42 bloot, „soms een rijmwoord zonder veel beteekenis“ (*Ned. Wdb.*, II, 2921, 6).
- 44 fynaert, slimmerd. Vgl. in „Tafelspel“ (hs. M. van T. M. B.) een der dramatis personae: de boer Jan fynart. (*Tschr.*, XLV, blz. 286); zie ook *Ned. Wdb.*, III, 4473, 1.

- 45 **crijghdy spacye**, als ge tijd van leven hebt. Voor **spacye**, tijd, gelegenheid, vgl. *Ned. Wdb.*, XIV, 2619; *Lawet*, G. M., 973: **talder spacie**; *Balthasar* 453: tot deser —; *Sp. d. M.*, 1191: **telcker** —; *Siecke Stadt*, 1180: tot deser —; *Teuthonista*, 366; *Plantijn*: **spacie des tijts**; *Jan Broeckeaert*, *Rederijkersgedichten der XVIIe eeuw*, Gent 1893, blz. 15: idem blz. 13 'en 38: **talder** —; *Anna Bijns*, *Nieuwe Ref.*, VII, e, tot elcker —; idem XIV, e en XC, d: **telcker** —; idem XXII, e, tot meniger **spatie**; idem XLVII, d, in **corter spatien**; *Grote Hel* 1162, tot deser **spacij**. Ook in de *Gentse Spelen* gebruikelijk: zie *Nieukercke*, K 4 v: **telcker spacye**; *Ipre*, G 2 v: tot elcker **spacye**; *Nieukercke*, I 3 r; *Meene*, X 3 r: te deser **spacye**; *Axcele*, T 4 r: te deser **spacyen**; *Kaprijcke*, D D 2 v: **Teewygher spacye** (eeuwig); *Audenaerde*, E E 2 r: **Cortrijcke**, H H 3 v; *Wynoxberghe*, M M 4 v; *Cortrijcke*, I I 1 v; *Ref. Nieukercke*, Int wijse; *Ref. Thienen*, Int wijse; *Dev. en prof. boeckken*, blz. 269: „In **corter tijt/ in corter spacie**“; *Ref. Nieukercke*, *Int amorueze*, enz..
- 49 als **wel ghetroot**. Zie E 60: **Als op myzelve staende**. De constructie doet denken aan de frequente omschrijving met **als die**, bijv.: T 1840 A: **als een die verblent leeft**.
- 53 „als 't mijn eer zeer te na komt“? *Ned. Wdb.*, IV, 66 heeft wel: **te na gaan**; vgl. ook *Ned. Wdb.*, IX, 1310. **Naer nare hier versterking?** Enkel om het rijm?
- 56 **avondt en noene**, steeds, voortdurend. Zeer vaak bij A. Bijns: *Leuv. Bijdr.* IV, blz. 239; gloss.; *Nieuwe Ref.*, XX e; XIV c; LXIII e; LXXV e („**avondt en nuchten**“). Vgl. T 1060 A: **avondt en morgen**.
- 57 **herderen** (E 186: **harderen**), volharder, standvastig blijven. Zie *Lawet*, G. M., 268; *Samarien*, 485: „**Wie sau dat herderen**“ (uithouden?); *Mnl. Wdb.*, III, 150; *Ned. Wdb.*, V, 2172.
- 58 **naer swærels zayzoen**, naar 's werelds omstandigheden? Soms is de oorspronkelijke bet. verloren gegaan, bijv. *Bruer W.* 46 (tallen sasoene) en *Bruer W.* 305; zie ook *Trauwe* 990 en meer letterlijk: *Trauwe* 1418. Vgl. verder T 257, *Caprijcke*, B B 4 r: „**Gods woorden en lieghen te gheen**en **sayzoene**“; *Wynoxberghe*, N N 4 r: „in elc **sayzoen**“ (steeds); *Const v. Reth.*, strophe 23: „op tselve **saesoene**“. Soms ook duidelijk: „**tegenwoordige tijt**“, zie *Anna Bijns*, *Nieuwe Ref.*, XX, e: „**dits in saeysoene**. **Ey voorleden tijt**, hoe **sijdij duere**“. *Ref. Ypre*, *Int zotte*: „**Bin dezen sayzoene**“.
- 59 **fineren**, beëindigen. Zie *Ned. Wdb.*, III, 4491.
- 60 **vruecht uzeren**, genieten. Vgl. *Ontr. Rentm.*, 704: „**vruecht uzeren**“; *Ref. Nieukercke*, *Int zotte*: „**zotheyt uzeren**“; *Const v. Reth.*, *passim*.
- 62 **dat, zodat**. Zie T 1067 A.
- 64 **messchien**, overkomen, t. w. een ramp. (*Ned. Wdb.*, IX, 855 i. v. **misschieden**; *Mnl. Wdb.*, IV, 1712).
- 64 **ons tweestere**, ons beiden. Vgl. *Nyevont*, blz. 92, aant. op regel 42. Aan de verwijzingen valt toe te voegen: *Ontr. Rentm.*, 200 (**uwer tweestere**); *Mnl. Wdb.*, VIII, 810; v. d. Laan, *Rederijkersspelen*, blz. 44, regel 23; J. Broeckeaert, *Red. ged. d. XVIIe eeuw*, Gent 1893, blz. 31. Voor vorm en constructie zie *Stoett, Drie Kluchten*, blz. 133.
- 65—68 *Vgl. Col. I*, 15, 16, 17.
- 70 **fonteyne**, bron, oorsprong. Zeer gebruikelijk in betrekking tot God, Christus, Maria. Zie vbd. *Mnl. Wdb.*, II, 835; *Ned. Wdb.*, III, 4620.
- 72 1 *Petrus* II, 6.
- 73 **verzaemen**, bijeenbrengen, verenigen. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2321 i. v. **versamenen**.

- 74 **generacyen**, (goddelijk) geslacht, geest.
- 75 **ongheblaemt**, zuiver, onbevlekt. Zie **Axcele**, T 1 r: „zuver consciencye onghelaemt”; **Wynoxberghe**, NN 1 v: „duechden reyn onghelaemt”; **Wynoxberghe**, NN 2 v: „hy es troost van Israel onghelaemt”. Vgl. ook **Mnl. Wdb.**, V, 510; **Stoett, Drie Kluchten**, gloss..
- 76 **nutten**, met nut gebruiken, zich ten goede doen komen, genieten. Vaak in geestelijke zin (**Ned. Wdb.**, IX, 2224).
- 77—78 **hongheren weder dorstyghen**, noch hongeren, noch dorsten. Vgl. **Joh. VI**, 35 voor de inhoud; wat de vorm aangaat valt op dat **noch** weggelaten is voor **hongheren**. Zie **Mnl. Wdb.**, IX, 1897.
- 83 **beroert**, ontroerd, bewogen.
- 88 **verandert** = verandert 't.
- 89 **cleyen vermaen**, antwoord, mededeling, staat tegenover **bescheet**, verklaring. Zie voor dit laatste **Mnl. Wdb.**, I, 992. Zie Br. 214, T 810, T 1199. In T 1199: **bescheet weten**, de waarheid omtrent iets weten (**Ned. Wdb.**, I, 1956). Voor **Vermaen** vgl. L. Jansz., **Werelt bevechten**, 213, 214: „Die werlt segdij / wat heeft hy, u misdaen // Wilt ons daer aff tvermaen / met verstant // vuyt leggen”.
- 91 **Sweet en bloet**, vgl. **Lucas XXII**, 44.
- 94 **in dezen stricke**, in deze zaak, in dit opzicht? **Mnl. Wdb.**, VII, 2365, 12).
- 95 **dobbeleren**: groter worden. Zie **Mnl. Wdb.**, II, 450. Meestal trans.; vgl. **Anna Bijns** (**Leuv. Bijdr. IV**, 308): „sonde te dobbeleren, gheen argher daet” (**Ned. Wdb.**, III, 2671).
- even dicke**, steeds, zeer vaak. Vgl. **Mnl. Wdb.**, II, 749; **Ned. Wdb.**, III, 4281, 17.
- 101 **vaetkin**. Zie **Handel. IX**, 15; T 1893 A.
- 102 **hellen tot**, geneigd zijn tot. Zie **Mnl. Wdb.**, III, 295; **Ned. Wdb.**, VI, 516, 2, b.
- 104 **onverzints**, onverwacht, op ongedachte wijze. Zie **Ned. Wdb.**, X, 2159 i. v. **onverzins**.
- 108 2 Mogelijkheden:
 1e) In 108 moet erbij gedacht worden: en „U er toe heeft gebracht”. De zin is dan: „schrifture is gegeven om u te bewijzen hoe uw eigenheid U bedrogen heeft en U er toe heeft gebracht om U in uw werk te beroemen”. **ongeloghen**: ongetwijfeld, stellig (**Ned. Wdb.**, X, 1617).
 2) en in 108 moet om zijn.
- 108 **berommen in**, zich beroemen op. Zie **Lubach, Het werkwoord**, blz. 32, opm. 5. Als subst. E 441; T 2179 (**beroemen**).
- 110 **den hemel winnen**, verdienen. Vbd. met soortgelijk object (**claeheit des ewighen levens; hemelrike; den troone, teewelike leven**) vindt men **Mnl. Wdb.**, IX, 2637, 6.
- 113 **verdommen**, zie **Lubach**, blz. 32, opm. 2.
- 114 **vaten**, begrijpen, toepassen. Een woordt —, zie **Plant. en Mnl. Wdb.**, VIII, 1314, 4; **vaet mijn bediet** e.d. is veel gebruikte stoplap (zie **Ernē**, gloss., blz. 125 i. v. **vaeten; Cristenkercke**, 223).
- 115 **rust u hoeft**, wees kalm. Zie voor het trans. gebruik van „rusten” **Mnl. Wdb.**, VI, 1717; de Bo, 835; **Ned. Wdb.**, XIII, 1904. Ook T 1866: „rust u sinnen” en **Antwerpen**, R 1 v: „Rust u zelven noch”.
- 120 **naer dat**, overeenkomstig, al naar dat (**Ned. Wdb.**, IX, 1383, 1384; **Mnl. Wdb.**, IV, 2080).

- 121 „Men kent iemand het best aan zijn uiterlijk, aan zijn levenswandel”. Vgl. van Dale, *Groot Wdb. d. Ned. Taal*: „den vogel kent men aan zijn veeren, den mensch aan zijn doen en laten”; Harrebomée, II, blz. 363: „Men kent den vogel aan zijne veren (ook wel: aan zijn nest)”. Vele voorbeelden geeft Harrebomée, III, blz. 303, 304; Tuiman, *Spreekw.*, II, blz. 75.
- 122 messegghen, verwijten, voorwerpen, iets beledigend zeggen. Zie *Ned. Wdb.*, IX, 887, 2.
„Dus denk er om dat ge er mee wacht om mij iets te verwijten”, d.w.z.: „pas op mij niets te verwijten”.
- 124 paeyen, geruststellen, verzekering geven. Speciaal: tegen de wil van de vrager in, dus „de waarheid vertellen” (?) of hetzelfde als Br. 113 A: tevreden stellen door een bevredigend antwoord. Zo vat *Ned. Wdb.*, XII, 11, 3 b het op, doch al blijfde stantachtigh is dan vreemd.
stantachtigh, volhardend, standvastig. Zie *Ned. Wdb.*, XV, 698; *Paulus en Barn.*, folio 60 r: „stantachtige, warrachtige goetheyt”; L. Jansz, *dEenv. Mensch*, 36: „onstantachtich”.
- 128 ontsueren, iets van zijn zuurheid ontdoen; fig.: begrijpelijk, verstaanbaar maken. Aldus gist *Ned. Wdb.*, X, 2071.
- 129 onzaghtigh, vreselijk. Veel voorkomende 16de-eeuwse verlenging van onzacht. Zie *Ned. Wdb.*, X, 2225; *Mnl. Wdb.*, V, 896; Anna Bijns, gloss. en *Nieuwe Ref.*, XI, d: *Ontr. Rentm.*, 359; *Samaria*, 109. (Valcooch, ed. de Planque, gloss.: streng).
- 130 stellen an, vestigen op. In dergelijke uitdrukkingen wordt meer op of in gebruikt (*Ned. Wdb.*, XV, 1281; *Mnl. Wdb.*, VII, 2066).
- 131 figure, beeld?
- 134 acuseren, aanklagen. Niet in *Mnl.* en *Ned. Wdb.*. *Ars Notariatus* (1585): „beschuldigen, aantijden”; *Meyers Woordenschat*, 1ste deel: ook *Gentse spelen* meermalen, zie *Thielt N 3 r.*
- 139 de = deed.
- 138—140 Psalm XIV, 2, 3.
- 140—150 Rom. III, 10—18.
- 141 meden = mede; om het oog-rijm is de n toegevoegd (: beneden, leden).
- 144 goetheyt hanteiren. Zie Br. 265 A.
- 145 licht tot, geneigd tot. Vergelijk enigszins: *Ned. Wdb.*, VIII, 1945.
- 146 verneirt, achteruitgegaan, verlaagd. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2179 i. v. *vernederen*.
- 147 malediccy, vervloeking. Aan de vbd. van *Mnl. Wdb.*, IV, 1060 en *Ned. Wdb.*, IX, 138 kan toegevoegd: *Lawet, G. M.*, 558 (Malendicxtie): *Meyers Woordenschat*, 110 (maledictie). Vgl. *Ipre*, G 3 r: „Gods oordeel naect, malediccy was”; *Dev. en prof. boeckken*, 250: „Die maledictie die ons was bleven // van Adam / dat groot fenijn // Heeft hy met sijnder doot verdreven //
- 147 verzeiren (: verneiren). Dit woord geeft hier geen zin; het vers is een parafrase van Rom. III, 14: „wier mond vol is van vervloeking en bitterheid”. Het waarschijnlijkst is een verwarring met: *versieren*: uitdenken.
- 148 stort, strot. Vgl. Rom. III, 13: „Hun keel is een geopend graf”. Zie ook *Gentse Spelen*, Antwerpen, P 4 v: „Huer kele es een open graf, dwelc tvuul ontluuct”.
- 155 „Waar op de wijde wereld zal ik heen gevoerd worden om troost?”

- 157 **cnaghen**. Reeds Mnl. gezegd van de nijd en al wat iemands gemoedsrust bederft (Mnl. Wdb., III, 1609). Vgl. als subst. bij A. Bijns, III, 14, d: „als myn conscientie cnaghen heeft”. Zie ook: L. Jansz, dEenv. Mensch, 539: een hert vol cnagens; Devoot en prof. boeckken, 177: „consciencie die wil altijt knagen”. Zie E 177, 275.
- 158 **confoort**. Volgens J. A. N. Knuttel (Ned. Wdb., III, 2114) zou er in zover verschil bestaan tussen **troost** en **confoort**, dat aan **confoort** „niet noodzakelijk de gedachte aan eene voorafgaande mismoedigheid” verbonden is. Uit de combinatie **troost** en **confoort**, ook E 339, blijkt dat hier altans niet een dergelijk verschil gevoeld wordt. De verbinding van een Hollands met een „vreemd” woord van gelijke betekenis is immers zeer gebruikelijk. Zie T 1378 A.
- 159 **hem verstooren**, ontstellen. Zie Mnl. Wdb., IX, 69, II, 1.
- 162 **fu**, uitroep: foei. (Mnl. Wdb., II, 856). De varianten wijzen echter uit dat hier een verwarring is; waarschijnlijk is de vorm van de varianten: **ru** de beste.
- 163 **als dat**, dat. Nog in de volkstaal; 't is reeds Mnl. (Mnl. Wdb., I, 365, 366). Voor vbd. uit later tijd zie Ned. Wdb., I, 262 VII, 1.
- 164 Gal. III, 22; vgl. ook Rom. XI, 32.
- 168 **twedrachtigheyt**, verdeeldheid, strijd. Zie Mnl. Wdb., VIII, 802.
- 169 **hem vernielen**, ten ondergaan. Mnl. Wdb., VIII, 2191 geeft 1 vbd. van reflexief gebruik (Mar. v. Nieuweghen). Daar betekent het letterlijk: zich doden. [Mar. v. Nieuweghen, ed. W. H. Beuken, Zutphen 1931, blz. 27.] Zie ook Anna Bijns, Nieuwe Ref., XXXVII, a: „Ic moeder om sterven // Door mistroosticheyt ic my zelven verniele”; Antwerpen, Q 4 v: **hem vernielen**, zich offeren, de dood ingaan. Ook niet-reflexief betekent het: ten onder gaan; zie **Leffynge**, A 4 r:
 „Want op u betrouwet mijn aerne ziele
 Onder de schaduwe, ach of ic verniele,
 Uwer ghenadyghe wærcken zal ic hopen”.
- 171 Er bij gedacht wordt: **doen neerdalen**.
- 175 **duysterheyt**, duisternis. Zie Br. 25 A.
- 175 **zate**, woning (Mnl. Wdb., VII, 176).
- 180 **zughen** wordt reeds Mnl. fig. gebruikt. Zie Mnl. Wdb., VII, 2405. Vgl. voorts: „Zughen wilt tverstandt” (Ref. Edynghe, Int zotte); „Totten Philippensen daer wijsheyt wilt zughen” (Nieuport, M 1 v); „Ic hebze uut aude facteurs ghesoghen” (Const v. Refh., strophe 190).
- 181 **onghelet**, onbelemmerd, zonder talmen, onverwijld. Zie Ned. Wdb., X, 1610 en vooral: Mnl. Wdb., V, 585.
in den dienstbergh gaen. Blijft mij duister.
- 182 **ontcnoopen**, uiteenzetten, verklaren. Zie Ned. Wdb., X, 1884; Anna Bijns, II, 12, c; Ontr. Rentm. 940, 1348; Trauwe 633; Balthasar 884, 1374; Samarien, 1612; Siecke Stadt, 723.
- 183 **hem vermeien**, z. verheugen (z. beroemen op?) Zie Mnl. Wdb., VIII, 2115; Oudemans, VII, 409 (vbd. uit Anna Bijns, Ref. 1548).
- 185 **verwaeren**, beletten. Zie Mnl. Wdb., VIII i. v. **verweren**, 324, 325. **op aventure of**, zie T 150 A.
- 186 Lees: In de hoop dat zij kon tegengaan (beletten) dat mijn druk standvastig blijft. De acc. c. inf. zonder **te** is geen zeldzaamheid, zie Stoett, Mnl. Spr. § 202 (blz. 136).
- 186 **harderen**, zie E 57 A.
- 186—187 **in u reden stelic mijnen wille**, vrij vertaald: aan uw wijsheid vertrouw ik mij toe (**redene** kan wijsheid zijn: Mnl. Wdb., VI, 1153).

- 190 **maect u verstant vlugghe**, „let goed op, weest op uw *qui-vive*“. Voor **vlugghe** = flink, wakker, zie *Mnl. Wdb.*, IX, 690.
- 193 **zect**, 3de pers. Sing. Ind. van **zeggen**. Zie Franck, § 80 (inf. *secghen*) en § 152 (3de pers. S. Ind. *secht* en Imper. *sec*). *Mnl. Wdb.*, VII, 907 noemt een 1ste persoon: *sect*.
- 197 **lanx zo meer onzachter**, hoe langer hoe heviger. **Lanx zo meer** is een bijvorm van **hoe langer hoe meer** (*Ned. Wdb.*, VIII, 1047). Zie voor veel vbd. ook de Bo, i. v. **lang**; Nyevont 530: „so lanc so bet“; Schuyfman, 87: „lancks so grover“. Voor **onzacht**, hevig, zie *Ned. Wdb.*, X, 2224, II, 4.
- 207 **wijs maken**, meedelen. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 2514.
- 208 **op mynen dume**, nauwkeurig, juist. Zie T 168 A.
- 209 **crume**, het beste, de kern, de kracht. Zie *Ned. Wdb.*, VIII, 405, 406; nog Z.-Ned.: de Bo, 582; Loquela, 279. Ook Halma, 351: 't pit, 't merg.
- 210 **const**. Zie v. Helten, *Middelned. Spr.*, blz. 293, opm. 1; 294, opm. 3; Lubach, *Het Werkwoord*, § 99, blz. 58.
- 214 Lees: „dat zij (de wet) die begeerte van u opeiste“.
- 215 **gheclært met**, opgevoed in, doordrenkt met.
- 217, 218 „Dat (die begeerten en gedachten) verstond ik nooit, ik, een ellendig mens, meer dan ooit bedroefd“. In de plaats van „en“ zou ook een komma kunnen geplaatst worden.
- 218 **mespaeyen**, misnoegen, bedroeven. Vgl. *Ned. Wdb.*, IX, 848; *Mnl. Wdb.*, IV, 1698; *Apostelspel*, ed. Pijper, blz. 358: „laet ons thoonen // Hoe wy haer loonen die ons mispaeyen“; *Sp. d. M.* 2679.
- 222 Jer. IV, 4: „besnijdt u den Here en doet weg de voorhuiden uws harten“.
- 224 Exodus XX, 17; Deuter. V, 14, 21.
- 225 **buten keere**, uit de koers geslagen, ten einde raad. Zie *Ned. Wdb.*, VII, 1962 en vooral: *Mnl. Wdb.*, III, 1260, 1261. Ook Stoett, *Drie Kluchten*, gloss.; blz. 180, die vertaalt door: krankzinnig; voorts E 277.
- 229 **u es den ondanc**, u is die treurige omstandigheid te wijten (?). Vgl. *Mnl. Wdb.*, V, 299: **ondanc hebben**, de treurige gevolgen van iets ondervinden; *Ned. Wdb.*, X, 1182.
- 232 Voor derg. fig. gebruik van **leken** zie *Mnl. Wdb.*, IV, 347, 348 en in mindere mate: *Ned. Wdb.*, VIII, 1508. Ook Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XVII, b: „Zijn gratie sal op u leken“; idem XCI, x: „Vrij leecht ghenade“.
- 234 **deyzijnghe maken**: zich terugtrekken, aarzelen. *Ned. Wdb.* heeft het woord „eenmaal aangetroffen“ (bij Stevin).
- 235 **verheyzijnghe**, afschuw. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 1703 i. v. **vereisinge** en vgl. voor de bet. ook *Mnl. Wdb.*, II, 606 i. v. **eisinge** en *Ned. Wdb.*, VI, 1448 i. v. **ijzing**.
- 239 Exodus XIX, 11—25.
- 240 Exodus XXXI, 18; Exodus XXXII, 15, 16; Deut. IX, 10.
- 241 **aerm wulpen**, arme kerel. Zie N. Taalg., XXIX, 175, waar Stoett de verklaring **welp** afwijst. Voorts Trauwe 45: „dat leelyck wulpen“. *Mnl. Wdb.*, IX, 2131 geeft niet de bet. **kerel**, die Stoett „vrij gewoon“ noemt (N. T., XXIX, 175). *Brabbeling*, ed. v. d. Laan, II, blz. 55: „aertige Meyskens, en jonge wulpen“; in het gloss. (blz. 130) vertaalt v. d. Laan: **jonge kerel**. L. Jansz kent in het meervoud: **arme welpen** (*Jes. o. d. Leer*, 702).
- 242 **stulpen**, zie Br. 347 A.

- 244 **smakelic zijn**, smaken. Rederijkersformatie.
- 245 **ontschakelic**: „ontvoerd kunnende worden” (Ned. Wdb., X, 1950).
- 246 **gherakelic zijn**, geraken. Rederijkersformatie.
- 249 **bezouck**, onderzoek, nasporing (Mnl. Wdb., I, 1669 en Ned. Wdb., II, 2488, 2489).
- 257 **duerzwermen**, treffen (eig. in menigte zich bewegen door). Vgl. Ned. Wdb., III, 3128.
- 260 „half dood, ontsteld, zoals die stem (van De Wet) bewerkte”.
- 262 Vgl. Joh. III, 4.
- 263 **persse**, het lijden, zware druk. Zie Ned. Wdb., XII, 1270; Balthasar 263: „Voer u tot inder doot stel ick myn leven in persse”.
meshopen, wanhopen. Voor 16de-eeuwse vbd. zie Ned. Wdb., IX, 834; vgl. ook Mnl. Wdb., IV, 1678.
- 264 **wies**. Al hebben ook de 8°-edities deze vorm, toch zal wel aan ver-warring met de s van **mijns** gedacht moeten worden. Lees: „t Best ga ik hier zitten, (afwachgend) wie zich over mij ontfermen zal”.
- 267 **myzerye**, ellende. Oudste vbd. van Ned. Wdb., IX, 824 uit 1543 en uit Everaerts werk. Niet in Mnl. Wdb.
- 269 **tijt duerslaen**: doorbrengen, met de bijgedachte: vlug; vgl. Anna Bijns, II, 3, b: **Haer ghelt duerslaen**, er doorjagen. Zie derg. vbd. Ned. Wdb., III, 3044, 5 en Mnl. Wdb., II, 341, 5.
- 268—271 Job. XIV, 1 en 2.
- 270 **zijn incomst is**, hij komt voort (Statenvert.).
- 272 lees: **my, half desperaet**.
- 274 **verdommenesse blussen**. Vgl. Mnl. Wdb., I, 1325: „dat zware sneven blusschen, de verdoemenis voorkomen”. Zie voorts T 1020 A.
- 276 **in bedrogh cussen**, men denke aan de Judaskus (Luc. XXII, 48).
- 277 **buten keere**, zodat ik de koers kwijt raak, radeloos word.
- 278 **glorye en virtuu**t. Van dezelfde verbinding geeft Mnl. Wdb., IX, 530 één voorbeeld.
- 281 **die staet te werden**, die weldra zal worden. Vgl. Mnl. Wdb., VII, 1883, 4 a; vooral Ned. Wdb., XV, 67, 6.
- 284 **cryieren**, verkondigen, aanzeggen. Zie „craeyeren” (Mnl. Wdb., III, 2026) en „creeeren” (Ned. Wdb., III, 2164). Vgl. Samaria, 1360: „wy coemen u die meeste blyschap crieren”.
- 288 Filipp. II, 7.
- 289 **repareren**, verzoenen, verlossen. Vgl. Meesene, E 3 v: „Duer een vrouwe zydy weder gherepareirt”; Meenene, Y 1 r: „Die al onze zonden zelve heift ghedreghen // Ende ons van dezen heift gherepareirt”; Dev. en prof. boecxken, 99: „Die u met goeder herten dient // In soe menigher stede // Hier ende elders mede // Repareert ghi der lieden scha // Lofweerdighe schone Maria”.
- 294 Wschl. een bedorven lezing.
- 299 **des doots bant**, Vgl. Ps. XVIII, 5; CXVI, 3. De oude Bijbelvertalingen hebben in Ps. XVIII, 5 meestal een ander woord: Liesvelt-uitgave, a^o 1532: **pyne**, evenals de Vorsterman-editie, a^o 1532; in Ps. CXVI, 3 hebben deze achtereenvolgens **stricke** en **stricken** (in margine: smerten). Des doots **banden** komt wel voor in de latere Bijbel van Deux-aes (a^o 1562), alwaar: **des doots banden**, met kanttekening: **smerten**.
- 301 **her**. Hier niet het gewone tussenwerpsel, doch elliptisch als bevel: „kom, geef hier”. Voor meer vbd. zie Ned. Wdb., VI, 580, A, 1.

- 302 **tyrant**. Voor de paragogische t zie van Helten, *Middelned. Spr.*, § 136, blz. 215.
- 304 **pant**, iets dat zekerheid geeft, bezit; vaak met betrekking tot het geloof (*Ned. Wdb.*, XII, 290, 3).
- 305 Vgl. Psalm C, 3.
- 308 „die onder de wet (het resultaat van) hun goede werken verwachten” (?). **Fijn** blijft dan onverklaard. **Sijn beyende** zou goede zin geven, maar om het rijm is dit onwaarschijnlijk. Eén variant geeft: **sijn**.
- 312 **van ghaersten broode zijn**; minderwaardig zijn. Een enigszins analoge uitdrukking geeft Tuinman, *Spreekw.*, II, blz. 44: „Die zijn wittebrood voor eet, moet zijn roggenbrood na eten”; zie ook **Dev. en prof. boecxken**, blz. 231: „Lieve heer dat en is geen ongelijck // Ghi legt mi al int suere // Ick ete so node dat garsten broot // Dat crenct mijn arm nature”.
- 313 Rom. I, 17; Gal. III, 11; Hebr. X, 38.
- 318 Gal. III, 24: „de wet is onze tuchtmeester geweest tot Christus”.
- 320 Rom. III, 20.
- 321 Rom. IV, 13, 14. Zie voorts voor de tegenstelling **Wet en Genade** o.a. Gal. II, 16; III, 11. **aerghenaemhey**t, de staat van erfgenaam. Een hapax (*Ned. Wdb.*, III, 4178).
- 325 **pramen**, drukken. Aan de vbd. van *Mnl. Wdb.*, XI, 632; Oudemans, V, 699; Kiliaen 500 kan toegevoegd: L. Jansz, *dEenv. mensch*, 958; *Jes. o. d. Leer.*, 994; *Vers. maeltijt*, 90. Hier geeft het alleen **intr.** zin en 't moet dan de gangbare bijbetekenis van „dwang” ook missen. Te vertalen: „gedrukt wordt, ontstaat”.
- 328 **u begwame**, voor u passend, heilzaam. (*Mnl. Wdb.*, I, 898).
- 330 **nieumare**. Toegepast op de „blijde boodschap”; het *Ned. Wdb.*, IX, 1986 geeft een plaats uit **van Mander**, waar het eveneens op het Evangelie slaat.
- 331 **oorconden**. Zie T 776 A.
- 333 **in twoordts vermonden**, bij het verkondigen van het Woord. Voor **vermonden** zie T. 438 A.
- 335 **en**, indien. Verschillende 16de-eeuwse voorbeelden vindt men bij Anna Bijns, gloss; *Mnl. Wdb.*, II, 644 en *Ned. Wdb.*, III, 4109, 18, a.
- 343—344 Rom. I, 16.
- 344 **met gheloof ghegoort**, gewapend met, sterk staand door. Zie T 173 A.
- 348 **informer**en, onderrichten, inlichten. Zie *Cristenkercke*, 1465; *Ars Notariatus*, (1585); *Mnl. Wdb.*, III, 852; *Ned. Wdb.*, VI, 1608, 1609; Meyers *Woordenschat*, 1ste deel.
- 351 **inhechten**, vestigen, versterken. In overdr. gebruik een hapax? Vgl. *Ned. Wdb.*, VI, 1683.
- 354—355 Vgl. Rom. VI, 22 en Gal. IV, 1, 7.
- daer**, terwijl (met tegenstellende kracht); vgl. *Ned. Wdb.*, III, 2190, 2191.
- 359 **geen respect opslaende**, geen uiterlijk gezag oprichtend. Vgl. Meyers *Woordenschat*, 1ste deel i. v. **respect** (o.a.: „gezag, aanzien”) en *Ars Notariatus* (1585): „het aensien”.
- 362—363 Hebr. XI, 1.
- 364 **banghen**, beangstigen. Zie *Ned. Wdb.*, II, 971, Meyers *Woordenschat*, 3de deel: „beangstigt maken”.
- zinnelicheyt**, „zinne”, in 't algemeen: „gemoed”?
- 369 **shemels convent**, de hemel, de hemelse zaligheid. Vgl. *swerelds convent*, de wereld;

- het helse convent, de hel (Anna Bijns, II, 1, g; III, 67, f). Zie *Mnl. Wdb.*, III, 1830; *Ned. Wdb.*, III, 2138.
- 370 **erruer**, dwaling. Niet in *Mnl.* en *Ned. Wdb.*. Volgens Salverda de Grave, *De Franse woorden*, blz. 150 reeds vóór 1500 ontleend. Vgl. voorts o.a.: L. Jansz, *d'Eenv. mensch*, 47, 354; *Apostelspel*, 15, Pijper, 63. Meyers *Woordenschat* (1ste deel) vermeldt het ook, evenals *Ars Notariatus*, 1585. Meermalen in de Gentse spelen, o.a. *Bruessele*, Z 3 v; *Bruessele*, Z 4 v: „De errueren des wærelts zijn met veil ghetals”; *Loo*, G G 4 r: „de groote errueren mijn”; *Audenaerde*, F F 2 v: „int erruers”; *Loo*, G G 1 r: „in sdoots errueren”; Ref. *Bruessele*, Int wijse. Ook *Const v. Reth.*, strophe 125; idem, blz. 97: „ons delictuhues erruer”.
- 371 Hand. XV, 5. „Der apostelen werc” is de gebruikelijke aanduiding, zie C. C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen 1934, blz. 267. De benaming reeds bij den „vertaler van 1360”; de oude Westvlaamse perikopenvertaling, hs. van 1348, heeft nog „de dade der apostelen”. Het *Mnl. Wdb.*, IX, 2257 geeft een voorbeeld uit de *Proza-Sp. d. S.*, hs 1434—1436. In N. Ned. verscheen ± 1512 te Leiden bij Jan Seversz *Werc der apostelen ende Apocalipsis* (zie Nijhoff-Kronenberg, no. 364).
- 372—373 Gal. II, 21.
- 372 **te nieten schenden**, krachteloos maken, te niet doen. Onder de werkw. die met „te niet” een uitdrukking vormen kunnen, geeft *Ned. Wdb.*, IX, 1944 niet schenden; evenmin als „te niete dalen” (*Trauwe* 187) en „te niete vellen” (*Trauwe* 231); „te niete wenden (*Leffyinghe*, B 1 r); „te niete vergaen” (*Nieukercke*, K 3 r).
- 375 **brauwen**, uitwerken, te weeg brengen (*Ned. Wdb.*, III, 1593).
- 376 **eender ghetughenese mærcck**, „het kenteken van een bewijs”, dus: bewijs? voor *ghetughenese* als „bewijs” zie *Ned. Wdb.*, IV, 1869.
- 378 **dauwen**, neer doen dalen. Vgl. in de Casteleyn, *Const van R.*, 180: „ghy laet dauwen dijn gratie”.
- 381 **stijnckende pry**, verachtelijk wezen. Reeds *Mnl.* zo gebezigd, zie *Mnl. Wdb.*, VI, 665; vgl. ook *Duyfkens* 148, blz. 249: „ende de prij wipende van daer, ruymt met den stanck” en *Stoett, Moortje*, blz. 156, 157.
- 384 **ghebyen** geeft geen zin (uit *gebieden* zou men enkel *gebien* kunnen verwachten). De 8^e-edities hebben echter: *ghedyen*. Vermoedelijk luidt de zin: „U zonden zullen zien *zonder ghedyen*”. Ook bij de *Referreinen* (*Edijnghe*, Int zotte) trof ik *ghebyen* aan met als variant: *ghedyen*.
- 385 De bedoeling is: „Zijn strenge gerechtigheid zal voor U ophouden, (immers de genade is gegeven)”. In de 16de eeuw heeft *staken* reeds meer de nu gewone betekenis: ophouden met (*Mnl. Wdb.*, VII, 1906).
- 386 **daken**, neerdalen op. Zie Br. 11 A.
- 389—390 Moet men misschien vertalen: „Hoewel ik zijn werken, die, afkeur, heeft mij God enkel gekastijd en niet”? *Castijen* zou dan in twee bet. gebruikt zijn. Niet *laten bedærven* blijft dan echter zonder zin.
- 390 Vgl. 2 Cor. VI, 9: „getuchtigd en niet gedood”.
- 392 **zoet als consærven**. Hier van het Woord gebezigd; in Kerkelijke spelen meestal als epitheton voor Maria gebruikt. Voor dergelijke voorbeelden zie *Duyfkens*, blz. 370, 371 en *Cristenkercke*, blz. 116. Echter niet alleen in geestelijke litteratuur; zie o.a. *Balthasar*, 341, 347: „myn wel rieckende conserve, myn Cupidiës strale”; *Balth.*, 471; R. *Visscher*, *Quicken* I, 24; *Samaria* 83, 84: „Serteynlyck tis den Coninck! Hy gaet hier buyten wandelen. Soetguerich als amandelen, willicken best groeten”. Vgl. ook T 368.

Vaak soortgelijke uitdrukkingen bij Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, III, b: „Een eerlijck leven es **boven conservern soet**”; idem IV, 8: „Als de sonden smaken **boven granaten soet**”; idem V, b: „Wiens duecht daer groeyde **boven rosijnen soet**”; idem VII, e: „soeter dan **eenige rozijnen // Reyn boven robijnen**”; idem XII, b: den arbeydt docht hem soete **boven conservern**; idem XIV, b: tscheen soet als **conservern**; idem XV, 8: „Ick heb wel beseven u **troostege conservern**”; idem XXII, f: „Zoet **boven conservern** es hy ontfanckelijck”; idem XXVI, d: „**Boven suker en kaneel**, soet van virtuten // Smaectt mij u liefde”; idem XXXVII, a: o troostelijcken mondt, soet **boven conservern**; LIII, d; XLIX, e; LXXXVII, a; XC, a; XC, b; XCII, d; XCIV, b; XCIV, c; **Devoot en prof boeckken**, blz. 115: „**Maria, schoonste der sucaden**”; idem blz. 241: „**O roosemarine van soeten gueren // Der maechden croone spant ghi alleyn**”; Ref. *Nieuport*, Int amorueze: „**Cleopatra, de zoete sucade**”; Ref. *Nieuport*, Int amorueze: „**Haer aseme zoeter es dan muscate**”.

- 391 Vgl. 2 Cor. VI 19: „getuchtigd en niet gedood”.
- 394 woonst, woning, verblijfplaats; **der hellen —**, de hel. Vgl. *de hemelicke woonste*, (*Mnl. Wdb.*, IX, 2805). In VI. zeer gebruikelijk: *Loquela*, 586; de Bo 1408; Cornelissen en Vervliet, 1458; Schuerman-Claes, 394. Zie ook Oudemans, VII, 974.
- 397 Vgl. Ps. CXVI, 12.
- 398 God begeert geen andere houding, „rol” van U (?).
- 400 **al vallet zuere**, al valt het moeilijk, al doet het leed. Vgl. *te sure vallen* (*Mnl. Wdb.*, VII, 2448).
- 405 De komma kan ook voor nu geplaatst worden.
- 407 **voorzaten, mijn ouders —**, voorgelacht. *Ned. Wdb.*, IX, 1062, 1063 kent het woord nog alleen als „voorganger in een ambt of in een recht”.
- 410 en, niet.
- 412 **historywijs ghelooven**. Men vergelijkte Baltasar Fribergers *Articulen* (*B.R.N.*, I blz. 121): „Daer lighen te nadere alle schijnende Christenen die niet dan een **historiaal gheloove** van God en hebben”.
- 413 Vgl. Jac. II, 19. Zie voorts aant. 74 bij Hoofdstuk III C.
- 414 **tonder vallen**, te kort schieten. *Mnl. Wdb.*, V, 315 en *Ned. Wdb.*, X, 1215 vermelden veel soortgelijke voorbeelden, doch de samenst. met **vallen** ontbreekt.
- 416 **volwassen i. p. v. volwassenen**. **een belaeghdigh strick**, een moeilijk punt, waar men makkelijk struikelen kan. Vgl. *Mnl. bi belaecheder lage*, verraderlijk, onverhoeds. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 823 i. v. **belagen**. Alle vier de 8°-edities hebben echter de variant: **beladich** en aangezien dit in de 16de eeuw frequent is, zal deze vorm wel de voorkeur verdienen. De betekenis is hier: bezwarend, lastig. Ook is de bet. vaak: bezwaard, angstig. Vgl. *Ipre*, G 2 r: „Die stervende benaut, beancxt, beladigh es”; Ref. *Cortrijcke*, Int zotte: „In ydel glorie zijnde beladigh”. Zie ook *Ned. Wdb.*, II, 1664.
- 417 Zie Hebr. XI, 6.
- 418, 419 **Zulc als..... zulc.....**, zoals....., zó..... of: voor zover als....., zó..... In de 16de eeuw komt **sulc(s)** als bijw. op: *Mnl. Wdb.*, VII, 2421 geeft 1 voorbeeld i. v. **sulcs**; zie ook Plantijn (= talis, eiusmodi); Kiliaen 653; Stoett, *Moortje*, gloss.: **sulcx dat, zodat**. De zin is dus: Voor zover als u het geloof tot God dragen kan, zó zal God (den mens) behagen (?).
- 421 Vgl. Matth. XX, 16; Matth. XXII, 14.

- 433 Gal. II, 20.
- 435 **zulde ghy** (vgl. 432, 433: **zyldij ghy**). „De verzwakking van deze i tot eene toonlooze e, waarbij dan het vnv. ge soms opnieuw wordt toegevoegd, komt niet voor in Holland” (Ned. Wdb., IV, 2336).
- 439 **advocaet**, pleitbezorger (bij God). Zie Mnl. Wdb., I, 60, waar het wordt gebruikt van Maria evenals Anna Bijns, Nieuwe Ref., LXXXIX, stoc regel; **Dev. en prof. boecxken**, blz. 109: „Weest doch mijn advocaet”; blz. 114: „o weerdighe advocate”. Soms ook van de heiligen in 't algemeen, bijv. Marnix, Bijncorf, (ed. 1858, Brussel, II, blz. 50): „onse middelaers ende tusschensprekers oft advocaten”. In Reformatorisch getinte teksten wordt het vaak over Christus gezegd of over „Gheloove”. Men zie nog: **den Boom der Schriftueren**, waar „Gheloove” heet „mijn eenich advocaet” en „medecijn der sielen”: „uwen eenich advocaet”; **Apostelspel**, ed. F. Pijper, blz. 297: passim in de Gentse spelen (o.a. **Leffinghe**, B 1 r; **Meesene**, F 4 r; **Meenene**, Y 1 r; **Brussel B B 1 v**); **Dev. en prof. boecxken**, blz. 106: „Hi (sc. God) is der sondaren advocaet”; blz. 110: „Ghy sijt mijn advocaet, o schoone Magdaleene”.
- 442 Rom. VIII, 1.
- 443 Vgl. Rom. VIII, 31.
- 444 **verwaren**, behoeden. Zie Mnl. Wdb., VIII, i. v. **verwaren**, 286, 6.
- 445 **dommen**, veroordelen (Ned. Wdb., III, 2702. 4).
- en**, indien. Zie E 335 A en E 457.
- 451 **een verblyen en ruste nemen op Christum**, rusten op God (Zie Ned. Wdb., XIII, 1902).
- 453 **cost**, O. V. T. van connen. Zie Lubach, **Het Werkwoord**, § 99, blz. 58.
- 455 **u leden** is onderwerp.
- 459 **mesgrieven**, hinderen. Zie Ned. Wdb., IX, 853.
- 462 **ghenegentheid**, neiging, lust. Zie Ned. Wdb., IV, 1512; **Meesene**, F 4 v: „tvleeschs ghenegentheit”; L. Jansz, **Werelt bevechten**, 97.
- 464 **vesemen**, moet hier **vestigen** betekenen. Het woord wordt behandeld door W. L. van Helten, **Tschr.** XV, blz. 79, 80, die de ss bespreekt, die vreemd is in verband met de vorm **vademen**. Het Mnl. Wdb. kent **vesemen** (IX, 401), **vademen** (IX, 1136) alleen in de bet.: in een naald steken (een draad). Zie ook Meyers **Woordenschat**, 680: **een naalt draden**. **Vasemen**, inbakeren (Mnl. Wdb., IX, 1287) geeft ook geen zin.
- structuere**, wat ge opgebouwd hebt, betoog (Ned. Wdb., XVI, 212).
- 465 **ontwaert worden**, onthouden worden; van **ontwaren**, iemand ontzetten van de macht over iets (Ned. Wdb., X, 2026; Mnl. Wdb., V, 1397).
- 469 **Corrupt?** „En hij heeft . . .”
- 473 Matth. XII, 39 vlgg.; Matth. XVI, 4; Luc. XI, 29.
- 381 **advocaeyen**, advocaat zijn, voorspreken. De 8°-edities vermijden dit werkwoord. Zie de varianten.
- 486 **haerocracht**, legermacht, overmacht. Zie Ned. Wdb., VI, 485.
- 488 **verzame**, de vereniging, het samen-komen.
- 489 **Simeon**; Lucas II, 29.
- Verscheidene spelen halen tegen het einde de lofzang van Simeon aan, bijv. **Loo**, HH 2 r; **Ipre**, figure op H 1 r; I 1 v; **Wynoxberghe**, NN 2 v; **Thielt**, P 2 v; **Brugghe**, 505; **Meenene**, X 3 v (niet aan het einde). Ook buiten de toneelliteratuur wordt meerdere malen op Simeon gewezen, zie bijv. **Dev. en prof. boecxken**, blz. 138: „Simeon dat kint aensiende // Sijn siele was verblijt”; **Dev. en prof. boecxken**,

blz. 248: „Symeon quam haer teghen: Nu sie ic al dat ic begheere. Ic en ghere niet langer te leven”; idem, blz. 256: „Als Symeon die oude// Sach tkint: syn herte vervroude// Hi sprac dat ons noch soude// Van sonden maken quijt// Gheloeft moet sijn dat soete kindekijn”; idem, blz. 285; Const v. Reth., blz. 93.

AANTEKENINGEN BIJ EEN SCHOON TAFELSPEL VAN DRIE PERSONAGIEN.

te weten: een Prochiaen, gheheeten Eygen ghemack, Een Coster, gheheeten Menschelijck mensche, Een Wever, gheheeten Evangelis verstant.

Dit „Tafelspel” bewijst dat men bij die naam niet aan een korte klucht hoeft te denken (te Winkel, *Ontw.*, II, blz. 151; van Rijnbach, *Inl.* blz. VII) en ook dat het tafelspel niet aan twee personen gebonden was (te Winkel, *Ontw.*, II, blz. 384). Duidelijk onderscheid tussen de soorten toneelspelen maakte men blijkbaar niet meer en de oorspronkelijke betekenis van het „tafelspel” is hier verloren gegaan.

Aant. bij Titel.

Wevere. Guicciardini in zijn „Beschrijvinghe der Gantscher Nederlanden”, vert. Kiliaen, bewerk. Montanus, blz. 291 a, schrijft: „Maer het Weversambacht en is niet alleenlijck te Ghent het voornaemste, maer wordt ghereeckent voor het meeste heel Vlaenderen door en alle dese Nederlanden”. De economische toestand der wevers werd slecht, daar in de loop van de XVe eeuw de nijverheid in de steden sterk achteruitging en de nijverheid op het platteland de leiding kreeg (H. Pirenne—R. Delbecq, *Gesch. v. België*, II, 383 vlgg.; H. Pirenne, *Une crise industrielle au XVIe Siècle. La Draperie urbaine et la nouvelle draperie en Flandre*, Bull. de l’Acad. roy. de Belg., classe des lettres, 1905, no. 5, p. 489—521). Deze „nieuwe draperie” was een vrije industrie, onbelemmerd door stedelijke gildenvoorschriften. De arbeider wordt tot proletariër (H. Pirenne, l. c. III, p. 221 seq.). Deze wevers zijn ontvankelijk voor Hervormingsdenkbeelden. Men vergelijk ook het Apostelspel, ed. Pijper, blz. 317:

„Ist oock niet schande, hoort mijn bedien,
Dat visschers, wevers en ambachtslien.
Men mocht verbien, si altoos studeren,
Om die schriftuere te incorporeren”. —

Onder de martelaars treft men ook vele wevers aan, voor het merendeel gezellen (W. J. Kühler, t. a. p., blz. 246).

prochiaen, pastoor, de aan een kerspelkerk of een parochie verbonden geestelijke, parochiepriester. Aan de vbd. van *Mnl. Wdb.*, VI, 151, 2 en *Ned. Wdb.*, XII, 518, 2 kan o.a. toegevoegd: L. Jansz, *Werelt bevechten*, 46; *Trudo*, 436; *Luijstervinck* 189.

- 1 der. Ook de ed. uit 1578 heeft der. Deze Hoogduitse vorm moet wel foutief zijn in dit van Hoogduitse vormen vrije spel.
- 2 als een Liberteyt, vrij, ongebonden. Liberteyt, vrijheid, voorrecht, privilege. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 451; *Ned. Wdb.*, VIII, 1874; Meyers *Woordenschat*, 1ste deel. eloquentie, welsprekendheid. Zie M. de Casteleyn, *Const van Reth.*, passim.
- 3 onbeschamelijcke, vrij uit, zonder uit schaamte iets achter te houden.
- 4 ambacht, ambt, bediening.
- 4 sententie, woord, tekstwoord, uitdrukking. Vgl. *Antwerpen*, Q 2 v: „naer des schrif sentencye”. In de „Twespraack van de Nederduitsche Letterkunst”, 1584, blz. 7: „Wij hebben een blason met ons advijs (lees: devijs?) of sententie”. Hier ook algemener bet. dan „vonnis”, nl. woord, ken-spreuk. Zie ook T 2315.

- 5 **inventie**, bedenkfel, vinding. Vgl. L. Jansz, *Werelt bevechten*, 554: „[die quae werelt] vol boose invencie”. In de *Twespraack* hoort dit woord onder de veroordeelde bastaardwoorden (blz. 7). Zie ook M. de Casteleyn, *Const van Reth.*, passim, o.a. strophe 31: „wat vonden zij inventie”.
- 7 **reverentie**, eerbied. Zie T 1106, 1171, 1603; *Trauwe*, 1018, 1019: „Doet hem reverentie, wilt u verneren // En valt op u knien”; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, LIV, b: „reverentie bewijsen”; *Siecke Stadt*, 169, 1475; *Cortrijcke*, H H 3 v: „Met hoscher spraken biedt reverencie”; M. de Casteleyn, *Const van Reth.*, voorrede van J. Cauweel: „behoudens haerlieder reverentie”; idem, strophe 204: „de conste eere en reverentie doen”; G. Peters' *Soliloquium*, ed. J. J. Mak, 1936, blz. 212: „is hi in eren oft reverencien”.
Zie variant van regel 7. Moeilijk vertaalbaar.
- 12 **rinnen wt**, voortkomen uit. (*Mnl. Wdb.*, VI, 1440, 4, *Ned. Wdb.*, XIII, 571 geeft geen vindplaatsen meer: „sedert lang verouderd”).
- 15 **Spelen van sinne**. Voor de verklaring van het woord *sin* zie men J. A. Worp, *Gesch. Drama en Tooneel in Ned.*, I, blz. 110. Vgl. vooral T. M. B., hs. C, No. 1: „Een spel van sinnen. Die sin is: hoe sommich mens al sijn goet beroeft is ende daerom bijna desperaat is” (*Tschr.*, 1928, blz. 186; G. Kalff, *Trou moet blijcken*, blz. 290).
batement, toneelspel, meest van vrolijke aard; vgl. G. Kalff, *Gesch. Ned. Lett. 16de eeuw*, I, blz. 193; J. A. Worp, *Drama en Tooneel*, I, blz. 95, blz. 146; *Mnl. Wdb.*, II, 732; *Ned. Wdb.*, II, 1070, 1071.
- 16 **referein**, „een redeneerend of moralizeerend gedicht in rijk rijmende strophen, ieder met denzelfden versregel besloten, die eigenlijk zelf het refrain was, maar gewoonlijk de „stok” werd genoemd, als ware de strophe de vlag, die eraan opgehangen was” (J. te Winkel, *Ontw.*, H'lem 1922, II, blz. 415). Vgl. G. Kalff, *Gesch. Ned. Lett. 16de eeuw*, I, blz. 310. De naam is ontleend aan het „refereeren” van de laatste regel: „Van refererene, heetet een Referein // Niet een Refrein, dwelck es te verachtene, // De etymologie haut dan in certein”. (M. de Casteleyn, *De Const van Rhetoriken*, strofe 160).
balade. M. de Casteleyn, *De Const van Rethoriken*, strophe 156: „Balade heeft referein in, met drie clausen haer deckende”. Reeds in de 16de eeuw gaf men verschillende difinties; vgl. M. de Casteleyn, t. a. p., strophe 158: „Men vindttre levende ind tswereelds schijn // Gheleerd ende fijn in dees const princepalic, // Die een balade heeten op desen termijn, // Alle ronde dichten hoedanich zij zijn, // Ende hauwent over name generalic: // Weder zij dit wel sustineren of qualic, // Ick hauwe balade name specialic // van zeven, achte, neghene, zoomen audt costumelic”.
substantie, inhoud (*Ned. Wdb.*, XVI, 448, 4).
- 17 **rondeel**. M. de Casteleyn, *De Const van Rethoriken*, strofe 160: „Nu comd. tRondeel, ons te overdachtene, // Omdatt ghedriëpickeld es als een pot isere, // Ende ticht rond gaet, staett dien zin te pachtene, // De etymologie, maect den zot wisere //”. Het vers heeft meestal dertien regels, slechts twee rijmklanken en de beginregel keert terug in de 7de en in de 13de regel. Ook soms 8 verzen, waarvan 1, 4 en 7 gelijk zijn.
present Vgl. *Een present van Jonste, vrientschap en trouwe*; tpresent is enen Bijbel, door Cassiere (Bibliothèque Royale de Belgique, Inv. no. 21657, Form. D.). Waarschijnlijk klein toneelspel. De naam is wellicht juist zo ontstaan als sinne-spel („spel van sinne; de sin is . . .”; zie aant. regel 15 hierboven).
- 18 **niet om verexcellenten**, onovertreffbaar.
- 19 **eerlijck**, eervol, loffelijk, prachtig.
- 20 **hem schicken om**, zich beijveren om (*Ned. Wdb.*, XIV, 648).

- metten *diligenten*, ijverig. Zie T 584 A, T 1794, 1975. Ook Lawet, G. M., 296.
- 21 *verantwoorden*, verdedigen, opkomen voor, op zedelijke gronden verdedigen (Mnl. Wdb., VIII, 1434; Anna Bijns, II, 24, V).
tsy nacht oft dach, stoplap: altijd.
- 22 *voorstaen*, opkomen voor, verdedigen. Onscheidbaar. Accent op tweede lettergreep.
beslach, drukte, beslommering? (Ned. Wdb., II, 2024); of: belang, gewicht? (Ned. Wdb., II, 2026, 2027). Bij Lauris Jansz komt het woord voor in de bet. van „slag, soort” („een sant van een laet —”, dEenv. mensch 152).
- 23 *linagie*, afkomst, stam. Zie Meyers *Woordenschat*, i. v. *linage*, waar ook *linaget*, erfgenaam genoemd wordt.
- 24 *ghewach* — *gebruycken*. Zelfde bet. als „gewag maken”, Mnl.: „gewach doen”. Voor *ghewach* als (ver)melding zie Ned. Wdb., IV, 2005; Mnl. Wdb., II, 1844.
- 25 *gagie*, Oorspr. loon. Hier: naar wat hem toekomt (naar zijn stand?).
- 29 *dorven*, behoeven. Zie Lubach, blz. 52, 53.
helen, verhelpen, verzwijgen.
niet, niets.
- 30 *malcanderen na dboot steken*, aanvallen, lastig vallen. Zie Trauwe 1206 „Waer dat Trouwe mach trecken aen dboot, segt onverwaten”; en vgl. ook: Bruessele, A A 1 v: „Nu willic hem gaen listigh vallen an tboot”.
- 32 *oft hem neerstich golt*, of het hem speciaal gold (?). *Neerstich* heeft hier dan de bet. van het Mnl. *neerstelike*, nadrukkelijk, speciaal.
- 33 *rappoort doen*, het woord doen. Vgl. J. Broeckaert, *Red. ged. d. XVIe eeuw*, blz. 39: „Stelt u te vreden, ick sal trappoort doen”.
- 34 *Met moede stolt*, stoutmoedig. De oostelijke vorm *stolt* is vreemd in dit Tafelspel; het woord was echter nodig als rijmwoord (: golt) en bewijst dus niets omtrent oostelijke taalinvloed.
- 35 *versoort*, verduiveld, verwenst. Vgl. Oudemans VII, 506; Mnl. Wdb., VIII 2508; van Rijnbach, aant. blz. 112.
- 39 *derf*, van *dorven*, behoeven, mogen. Zie T 29 A.
- 42 *met bescheydenheyt*, met gematigdheid, redelijkheid? (Ned. Wdb., II, 1963).
- 43 *verwecken*, scheppen, tot stand brengen. Vgl. Mnl. Wdb., IX, 318, 3
- 45 *perfect* (nauwgezet) hoort bij *hulper*.
- 49 *Schriftuere*, zeer waarschijnlijk: Oude en Nieuwe Testament. Vgl. noot 69 van Hfdst. III C, blz. 114.
metten tanden nemen, aanpakken, hanteren. Vgl. iets bij de *tanden nemen*, aanvatten, te pakken nemen (Ned. Wdb., XVI, 870).
- 50 *met vierigen swercke*. Vreemd gebruik van *swerck*. 't Kan slechts *wolk* of *uitspansel* betekenen.
- 52 *spreekwoord?* Vgl. ermee het soortgelijke: *het es quaet neringe doen met ydelen handen*, Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XXVII, C.
- 54 *compositie*, moet hier „geschrift” betekenen: Vgl. M. de Casteleyn, *Const van Reth.*, gedicht voorin van H. v. d. Keere tot de „Berespers”: „Als hi dit fraey wærck heeft ghecomponeerd”; idem, *strophe* 13: „dichts componeren”; „componeerd zoo de woorden” (*strophe* 49), „den componist” (*strophe* 65). Ook Bruessele, proloog, waar *Gheestelic sin* waarschuwt tegen: „veil ghedichte boucken // Die van veil wyze meesters zijn ghecomponeirt”.
- 56 *consenteert en laet toe*, tautologisch gebruikt. Voor de combinatie van een Ned. en vreemd woord zie Salverda de Grave, *De Franse woorden*, blz. 30; ook dezelfde in *Tschr.*, XXIII, blz. 25, 26 (Erné, blz. 65).
malicie, zie E 4 A.

- 57 officie, ambt, rol op het toneel. Zie T 800 A, T 1587.
- 59 **conditie**, staat, toestand. Zie *Mnl. Wdb.*, III, 1758; *Ned. Wdb.*, III 2108; *Bruessele*, Z 3 v: „qwaet van condicyen”; *Cristenkercke*, 105; M. de Casteleyn, *Const van Reth.*, blz. 77: „Qualic mueghdy ooc allerande conditie // Plattelick uutsegghen”. Meyers *Woordenschat*, 1ste deel, geeft als bet.: „staat, aart”. *Zijn bequame conditie*, de toestand die hem past, „milieu”.
- 60 **stooten en stuycken**, uit de hoek komen, zich (lomp) gedragen. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 2368; *Ned. Wdb.*, XVI, 281 vlgg., waar geen analoog geval voorkomt. *Stuycken* is in hedendaags Vlaams nog zeer bekend o.a. in de bet. vallen, stoten (vgl. de Bo, 1120; Tuerlinckx, 604; Claes, 229; Rutten 224; Teirlinck, 124; Cornelissen en Vervliet, 1211).
- 61 **liberael**, onbekrompen. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 450; *Ned. Wdb.*, VIII, 1872, 2. **beleeft**, ervaren, of: kundig. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 828; *Ned. Wdb.*, II, 1686.
- 62 **derf**, van **dorven**, behoeven, mogen. Zie T 29 A.
zijn vlogelen ontuycken, z'n vleugelen uitspreiden (*Mnl. Wdb.*, V, 1157), dus: zich laten gaan?
- 63 **Sneven**, in gebreke blijven, te kort schieten (Anna Bijns, gloss.; *Ned. Wdb.*, XIV, 2326, 8).
- 64 Hiermede eindigt de proloog. Er is een vrij scherpe tegenstelling tussen de vlotte en over 't algemeen volksaardige taal van het eigenlijke spel en de meer gekunstelde regels van de proloog, die opvallend veel vreemde woorden bevat.
- 65 **pestilentie**, bezoeking, plaag. *Mnl. Wdb.*, VI, 310, 311, kent het woord nog alleen als **pestziekte**; *Ned. Wdb.*, XII, 1392 noemt ook fig. gebruik.
- 66 **lemte**, venerische ziekte. De verbinding „pokken en lemten” is gebruikelijk; *Ned. Wdb.*, VIII, 1262 geeft o.a. voorb. uit *Rotterd. Sp.* en R. Visscher. Zie ook v. d. Laan, *Rederijkersspelen*, blz. 131, regel 285; Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, 245) „de Pausen van Rome, al zijne geen slechte menschen, maer Goden op der aerden, worden nochtans somwijlen wel krank ende swack, ja oock van de pocken ende andere leemten”.
Engels sweet, „maaide gedurende den herfst van 1529 de zweetziekte of Engelsche kwaal te Brugge meer dan 300 slachtoffers weg en evenveel te Gent” (V. Fris, *Vlaanderen omstreeks 1530*, Gent 1910, blz. 35). Kiliaen: **sweetende sieckte**, morbus Anglicus, morbus solstitialis, siriasis; ephemera Britannica, sudor Britannicus’.
- 67 **mencie maken van**, spreken over, zich bezighouden met. Vgl. naast *Mnl. Wdb.*, IV, 1434 en *Ned. Wdb.*, IX, 570, ook nog *Ontr. Rentm.*, 85, 1409, 1507; *Balth.*, 26, 731, 1486; *Samaria*, 721, 1603; Erné, gloss.; Anna Bijns, gloss. en *Nieuwe Ref.*, XXI, c; XXV, e; XLIX, b; *Ars Notariatus* (1585), gloss.; *Nieukercke*, I 3 r; **Audenaerde**, E E 1 v: **mencyoen maken** (: sayzoen); M. de Casteleyn, *Const van Reth.*, blz. 93: „ van Lisias makick ooc cleen mentie”.
- 68 **hem verstaen**, begrip hebben van iets (*Mnl. Wdb.*, IX, 13).
- 70 **ontsteken**, participium, zie Lubach, § 29, e (blz. 22).
- 71 **Antiochus**, Antiochus IV, Epifanes, 176—163 v. Chr.; voor zijn strijd met de Joden zie 2 *Macc.* I—VI. Vgl. *Cristenkercke*, 2168, aant. blz. 127. De gewelddadn van Antiochus zijn spreekwoordelijk, zie bijv. Manitius, *Gesch. lat. Litt. d. M. A.*, S. 65: „Und die Kirche hat in Heinrich IV und dessen Sohn ihren Antiochus Epiphanes gehabt”. De Jodenvervolgning tijdens Antiochus is een thema, dat meer door de Rederijkers behandeld werd, vgl. T. M. B., hs. A, No. 3 (Tschr., 1928, blz. 165).
- 74 **de leden faelgeren my**, ik val flauw, of: ik raak mijn bezinning kwijt. Vgl. *Sp. d. M.*, blz. 246; ook: *Ned. Wdb.*, III, 4357 en *Trauwe* 491, *Samaria*, 563.
- 75 **blasen**, pochen (*Ned. Wdb.*, II, 2810). Zie ook T 1909 A.

- 78 waen, waarvandaan, hoe. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 1679.
- 81 miscōmen, overkōmen (gezegd van iets ongelukkigs). Vgl. *Ned. Wdb.*, IX, 837, waar ook 16de-eeuwse voorbeelden; in het *Mnl.* zeer gebruikelijk (*Mnl. Wdb.*, IV, 1683).
- 82 na mijn achten, naar mijn mening. Vgl. *Ontr. Rentm.*, 1529: „na ons achte”.
- 83 golgh, westvl. (*Ned. Wdb.*, V, 386; van Helten, *Vondels Taal I*, 18, bijvorm van *golf*. (*Mnl. Wdb.* geeft geen voorbeeld van figuurlijk gebruik).
- 84 den bodt vergallen, de zaak bederven. Zie *Apostelspel*, ed. Pijper, 316; *Cristenkercke*, 1125; *Ned. Wdb.*, III, 678; *Stoett, Spreekw.* i. v. vergallen *Corn. Everaert, tWesen*, 353; *Anna Bijns, Nieuwe Ref.*, LIX, d.
- 86 Verdachte plaats. Het Westvlaamse *daren* zou goede zin geven.
- 87 bloot, openlijk, rechtaf. Zie *Ned. Wdb.*, II, 2921, 6. Veelal in de verbinding: *ic segt u bloot* (*T* 712, 930, 1807).
- 88 hoot, hoofd (— hovet) in Vla. en Brab.: *Franck*, § 115, 6; *Smout* § 62 B; *Cornelissen en Vervliet*, I, blz. 35; *Stoett, Drie Kluchten*, § 4, blz. VIII: *Antwerpen*, Q 2 v.
- 91 onbly, neerslachtig. Zie *T* 2503, *Ontr. Rentm.*, 1308; *Mnl. Wdb.*, V, 289; *Anna Bijns, Nieuwe Ref.*, LXXIV, d.
- 94 veter, boei, band, fig. moeilijkheid, druk. 't Vreemdst blijft in regel 95 het verbum *bequeteren* hier bij. Het is zeer onwaarschijnlijk dat in verband met de gewone bet. van (be)queteren hier aan veter een andere zin zou moeten worden toegekend. De redacteur van het *Ned. Wdb.*, dr. J. Heinsius, was zo bereidwillig me de volgende bewijsplaatsen van veter in de zin van boei enz, toe te zenden: „*Anna Bijns*, ed. v. Helten, blz. 390. Een plaats uit *Consthoonend Juweel* (zonder blz.) geeft *Weilands Wdb.*. Voorts de *Jager, Frequentatieven*, 2, 681 vlg.” Van het verbum veteren, boeien enz. heeft de Red. van het *Ned. Wdb.* talrijke bewijsplaatsen. Zie ook *Oudemans* i. v. en *Oudemans, Wdb. op Bredero*. Voor veter zie ook *T* 546.
- 95 bequeteren. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 890: queteren, onzin verkopen, kletsen.
- 97 vertrecken, verhalen. Zie naast *Mnl. Wdb.*, IX, 172, 173 ook nog *Lawet, G. M.*, 1065, 1161; *Cristenkercke*, 170, 2301; *Stoett, Moortje*, gloss.; van *Rijnbach*, gloss.; *Audenaerde, EE 4 r*: „vertreck doen”, meedelen. *tsluck*, zaak, aangelegenheid. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 2365, 12; *Ned. Wdb.*, XVI, 352, 31.
- 98 quelen, misschien: lamenteren (*Ned. Wdb.* i. v. kweelen, VIII^a, 743), doch waarschijnlijk: treuren, droef te moede zijn (*Ned. Wdb.* i. v. kwelen, VIII^a, 751, 2).
- 99 „Ik kan niets ervan verborgen houden, verzwijgen”.
- 100 druckich. Meer voorkomend in het 16de-eeuws dan men uit *Ned. Wdb.*, III, 3515 zou opmaken. Zie o.a. nog: *J. Broeckaert, Red. ged. d. XVIe eeuw*, blz. 46; *Den Boom der Schriftueren*, blz. 23; *Antwerpen*, Q 2 r, Q 3 r; *Ipre*, H 1 r; *Ontr. Rentm.*, 1356; *Trauwe*, 584; *Balthasar*, 1200; *Sp. d. M.*, passim; *Siecke Stadt*, 1564; *Meenene*, Z 1 v; *Caprijcke*, C C 4 r; *Dev. en prof. boeckken*, 106; *Ref. Edijnghe*, *Int zotte*; *Ref. Loo*, *Int amorueze*. Ook als adv. (*Horae Belgicae*, XI, blz. 320, 4).
Vertaal: wat mij bovenal verontrust.
- 101 naecte, besmuerde wever, armzalige, smerige wever. Voor besmuert zie *Mnl. Wdb.*, I, 1066; *Ned. Wdb.*, II, 2057. Naect, cf. *T* 995.
- 103 twaer noch een cleyn sake, 't was nog het ergste niet, 't zou er nog mee door kunnen. Vgl. v. d. Laan, *Rederijkersspelen*, blz. 116, regel 484, *Samaria* 507.
- 107 ke, tussenwerpsel. Zeer frequent; zie *Mnl. Wdb.*, III, 1256 i. v. kee; *Ned. Wdb.*, VII, 1922, 1923; *Stoett, Drie Kluchten*, gloss.; *Duyfkens*, gloss.; *Nyevont*, gloss.; de *Jong*, gloss. enz.

- 108 **bespoeien** (: moeyen), T 108, als subst. gebruikt, bijvorm van besproeyen (Mnl. Wdb., I, 1085 en Ned. Wdb., II, 2078, 2079 en 2091). Schimpend gebruikt als „lafenis“? Vgl. voorts: Ref. Nieuport, Int amorueze: „Hoe zou-dicze met amoruesheyte bespoeien“.
- ontslegen**, participium, zie Lubach, § 36, blz. 24.
- 110 De betekenis zal wel zijn: „Het bespreken van de Schrift geeft U moeite genoeg, is 't niet, Heer!“ **Besich** zal voor **besichheit** staan. Verklaarbare vergissing, doordat een bovengeschreven t voor **-heit** staan kan.
- 111 Voor de vorm **doeghet** zie T 1292 A.
- 118 **theylichdaechs**, op een heilige dag. Zie Ned. Wdb., VI, 467.
- 119 De bekendheid met de geschiedenis der Heemskinderen zal bij het publiek uit het begin van de 16de eeuw waarschijnlijk vergroot zijn door de uitgaven van het volksboek, de „Historie van de vier Heemskinderen“. De eerste ed. is van ± 1490, een latere uit 1508 (zie J. C. Matthes. **De vier Heemsk., Groningen 1872**; J. te Winkel, **Ontw.**, II, blz. 315).
- 120 **altemet**, zo nu en dan (Mnl. Wdb., I, 380; Ned. Wdb., II, 294).
- tictacken**. Soort dobbelspel, ook wel triktrakken genoemd. Wordt gespeeld op het tiktak- of verkeerbord. Zie G. D. J. Schotel, **Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw**, H'lem 1868, blz. 95, 96. Zie ook K. Stallaert, **Glossarium van verouderde rechtstermen enz.**, Leiden z. j., 2de deel, blz. 124 i. v. „queeckbert“. Over het tiktakbord spreekt ook Tuinmen, **Spreekw.**, I, 262: „De vuisten maken van iemands huis en tiktakbord“. Zie ook litt. opgave bij van Rijnbach, **Kluchten**, blz. 115, aant. bij K. 352 en Stoett, **Moortje**, blz. 170, aant. bij regel 1488.
- 121 **verkeeren**. Mnl. Wdb., VIII, 1883 geeft vele opvattingen omtrent de aard van dit spel.
- morellen**, een spel dat gespeeld werd op een bord met 12 of 9 stenen (of schijven). Zie Mnl. Wdb., IV, 1169 i. v. „marellen“; Ned. Wdb., IX, 1128 en Meyers **Woordenschat**, 3de deel i. v. „marellen“: „dammen, op het dambordt spelen, negenstukken“.
- 122 **genoegen met**, zich vergenoegen met. Zie Ned. Wdb., IV, 1560. II.
- 124 **twaer beter profijt**, 't had meer effect, 't ware nuttiger.
- 125 **goeden tyt hebben**, geluk hebben, in goede omstandigheden zijn.
- 126 **dees duyvelderije aenveerde**, met dit duivelse bedrijf begonnen. (Vgl. Mnl. Wdb., I, 173, 174; Ned. Wdb., I, 421).
- 128 **dat, dat 't**.
- verslaen**, terneerslaan, somber stemmen (Mnl. Wdb., VIII, 2448, 2449).
- 130 Economische en religieuze verandering gingen soms hand aan hand, de Prochiaen schijnt zelfs verband te willen leggen tussen de bekende stijging der prijzen in de eerste helft der 16de eeuw en de ketterij. Hoe ingrijpend deze prijsstijging was, leze men bij W. J. Kühler, **t. a. p.**, blz. 48: „men mag aannemen dat in de periode van 1505 tot 1530 de waardevermindering van het geld en de daaruit voortvloeiende prijsstijging ongeveer dertig procent bedroeg“. Zie over de waardevermindering van het geld Muller en Scharpé, **Everaert**, blz. 601.
- 133 **oft, indien**. Zie Ned. Wdb., X, 68 vlgg.
- accuseren aen**, aanklagen bij, aanbrengen bij.
- 135 „het zou met recht zijn verdiende loon zijn“. Vgl. Corn.-Vervl. IV, 1015: „Dieën deugeniet sal saus krygen, as em thuis komt“; Tuerlinckx-Claes, 210; voor **rechts** zie Kiliaen: **recte, rite, juste**, terwijl Mnl. Wdb., VI, 1131, 3 een enkel voorbeeld geeft.
- 136 **voet by stecke staan**, voet bij stuk houden. Zie Stoett, **Spreekw.**, II, blz. 437, no. 2441, waar verschillende voorb. uit 16de en 17de eeuw en ook

- hedendaagse Vlaamse. Zie ook A. de Cock, **Spreekw. en Zegswijzen**, Gent 1905, blz. 12, 13 en blz. 354.
- 137 **hem te rechte werpen**, zich als autoriteit opwerpen? (vgl. **Mnl. Wdb.**, VI, 1095, 1096).
dat gaet mi na, dat maakt indruk op me, dat trek ik me aan. Zie **Ned. Wdb.**, IX, 1479, A, 3; idem, 1310, c. Ook het tegenwoordige West-vlaams kent het (de Bo).
- 138 **amphibologia**, dubbelzinnigheid; „eenighe doncker redene, oft twyfelachtigen sin" (**Ars Notariatus**, 1585).
- 139 **gechappen** staat in de plaats van **happen** (in verband met het hulpwerk. **kunnen**. Zie T 152 A). Betekenis: vatten, betrappen, vangen. Zie **Mnl. Wdb.**, III, 145; **Ned. Wdb.**, V, 2142, 2, b.
- 140 als **Engels clappen**, vgl. „met engelschen tongen spreken", Anna Bijns, II, 8, a, en III, 16, e. Ook **Troost der siecken** van **Gnaphaeus**, B. R. N. I blz. 155: „die man spreekt somtijts vanden Evangelio al oft een Engel waer".
- 141 **luyden**, klinken. Vgl. **uwen naem luydt soo soetelijck in mijn ooren**, Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, XXV, e.
- 142 **tian**, uitroep. Vgl. **Stoett, Drie Kluchten**, blz. 93, aant. 21; **Siecke Stadt**, 1091. **vercout**, hier „verkouden" in de tegenw. bet.; in het Mnl. had het ruimer zin, zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 1944.
- 143 **ick en soude u voor gheen knape begorden**. De bet. moet zijn: ik zou u geen gewone schildknaap laten worden (want ge zijt knap genoeg om het tot priester te brengen). Zie ook Br. 155 A.
- 146 Vgl. „Hoe meer men zulke dingen roert, hoe meer zij stinken" (**Ned. Wdb.**, XIII, 782).
- 147 **dat**, dat 't.
- 148 **touwe gaen**, toe-gaan, tegemoet gaan. Vgl. T. 971, 1637 en **Trauwe** 508; **Brueer W.** 570; **Samaria** 1305. Over de vorm **touwe** zie hierboven, Hoofdstuk IV, aant. 15; voor meer gegevens omtrent de ou-klank hier zie men de opgave van **Stoett, Drie Kluchten**, blz. 130.
met properheden, op innemende wijze? (Vgl. **Mnl. Wdb.**, VI, 731, waar **properheit** ook voorkomt als „aantrekkelijkheid").
- 149 „Ons gedragende of we Christus als bondgenoot hebben". Voor **hem gelaten** als zich gedragen, **zich voordoen**, zie **Mnl. Wdb.**, II, 1200 en **Ned. Wdb.**, IV, 1851 vlgg. De uitdrukking in **de mouwe hebben** komt ook voor **Brouwersgilde** 332 en **Grote Hel** 189. Aldaar met „Evangelie" als object en met de duidelijke bijgedachte van „veinzen". Hier: of we Chr. steeds bij de hand hebben, nl. in de wijde mouw (die tot zak diende); zie **Erné**, blz. 72, aant. regel B 332. Vgl. ook **Marnix, Bijencorf** (ed. Brussel, 1858, I, blz. 78): „sy (nl. de Kerk) en vraecht nae geen Schriften noch Conciliën: sy heeft den heylighen Gheest al in de mouwe stekende, ende mach doen al wat haer ghelieft". Een bevestiging van B. H. **Erné's** gissing (in de mouw, scil. „maar niet in 't hart", dus: huichelen) levert **Gnaphaeus, Troost der siecken**, B. R. N. I, blz. 155: „hi draecht dat Evangelium mede in de mouwe, ende hi heeft het wel inden mont, maer niet int herte, noch inden handen".
- 150 **op avontuere oft**, in de hoop dat, met de kans dat (**Ned. Wdb.**, I, 782; **Katmaecker**, 71).
- 152 **ge** —, vaak voor infinitieven, indien deze afhangen van hulpwerk.: laten, mogen, kunnen, willen, zullen, vgl. T 518: „van dit punct en condy niet gevlien"; T 2359 „sulcke wercken wil God niet ghebenedijen"; T 1181 „dat ghy u selven niet en cont gekennen"; T 247 „geen geloove en can geloove gezijn"; T 917 „hoe souden de santen dan eenige plagen getoonen"; Br. 215 „op dat ic magh troost gewinnen", (echter ook zonder hulpww., Br. 197: „hoe de zonde eerst fortse ghewan"); E 349 „wat cant my vortghebrijnghen

vruchten?" enz. enz. Voor deze vorm zie Stoett, *Mnl. Spr.*, § 283 en Stoett, *Drie Kluchten*, blz. XIV en blz. 97, aant. regel 65; Anna Bijns, gloss. Bindend is genoemde regel blijkbaar niet; zie bijv. T 1897: „die sij en connen dragen”.

- 153 oft — indien. Zie T 133 A.
- 154 betijgen, beschuldigen (*Ned. Wdb.*, II, 2228, 1).
- 155 in laste stellen, in het nauw brengen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IV, 168 gelijksoortige uitdrukking met brengen en staan.
- 156 personael, moet passionael gelezen worden? Vgl. T 1605. redelijk, tamelijk; versterkend, in de zin van „nog al aardig”.
- 157 niet om verplayzanten, onovertrefbaar.
Liber sententiarum. Bedoeld wordt „*Libri quattuor sententiarum*” van Petrus Lombardus, † 1164, waaraan groot gezag werd toegekend. Dit werk werd „zum theologischen Grundbuch für die folgenden Zeiten” (*Manitius, Gesch. lat. Litt. d. M. A.*, S. 20).
Vgl. voorts: Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel 1858, I, blz. 173): „Lombardus, haren sentencyraper, daer sy seer opstaen in hare scholen”; *Van het nachmael Christi ende van de misse*, B. R. N., I, blz. 476: „Want die niet te rechte ghewijdt sijn, ketters, verwaten, ende die met Simonie besmet sijn (dat is die geestelijcke goederen coopen oft vercoopen) connen niet consacreran, so de Meester der Sententiën leert”; Everaert, *Maria gheleken byden throon van Salomon* (Spel XVIII), 440, enz..
- 158 Johannes Eckius, 1486—1543, de bekende bestrijder van Luther. Zijn twistgesprek met Luther was in 1519 en zijn verzameling strijdschriften tegen Luther deed hij 1530—1535 verschijnen in 5 delen. Litteratuur over hem vindt men bij Karl Schottenloher, *Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung 1517—1585*, Leipzig 1933, I, S 207—210 (no. 5184—5244).
Turnom; kan Turnout (1480—1535) bedoeld zijn? Turnout, alias Joh. Nijs de Turnhout, die zichzelf Joannes Driedo a Turnhout pleegt te noemen, was professor te Leuven en dadelijk bij het begin van Luthers optreden begon hij dezen te bestrijden. Zie o.a. Nijhoff-Kronenberg, no. 740—744 voor zijn werken tegen Luther. Over Turnhout zie H. de Jongh, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432—1540)*, p. 156—159; H. de Vocht, *Monumenta Humanistica Lovaniensia*, Louvain-London, 1934, passim, speciaal p. 344; *Biographie Nationale de Belgique*, VI, 165, 166, 167.
- 159 hem behulpen, het moet hier zijn: zich bezighouden met.
- 160 Nicolaes de Lira, ± 1270—1340; Franciscaner; oud-testamenticus; in 5 delen verscheen: „*Postillae perpetuae sive brevia commentaria in universa biblia*”. Op het gebruik dat hiervan gemaakt werd, wees C. C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het nieuwe testament*, Groningen 1934, I, blz. 14. Vgl. *Den Boom der Schriftueren*, 163—168:
„Aristoteles, Ovidius, daer uit can ick preken,
Virgilius, Plato en Thomas Daquin,
De Lyra, Scotum, Donatianum, ic heb se al duerkeken,
Met vernufte woordekens onder een duechdelic scijn
Brenge ick tvolck en my in deewich ghepijn.
Is dat niet fijn?”
(De voorlaatste regel niet vermeld door G. D. J. Schotel.) Zie voorts T 941 A; ook P. fr. Wolfgang Schmitz O. F. M., *Het aandeel der minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur*, Nijmegen-Utrecht, 1936, blz. 134. Luyterje, ketterij. Zie noot 10 bij Hoofdstuk I.
stulpen, doen ophouden, fig., vgl. *Mnl. Wdb.*, VII, 2073; *Samaria*, 796: „mijnen last wilt stulpen”.

- 161 **Hugo Cardinalis**, **Hugo de Saint-Cher**, wiens **Postillae** zeer bekend waren in de M. E.. Zie over hem **Vacant-Mangenot-Amann**, **Dictionnaire de Théologie Catholique**, T. VII, 1927, 221—239.
- 162, 163 **Wie hem daer wilt mercken?** Is de bedoeling: „Wie tegen deze genoemde autoriteiten nog opkomt, die zal niet veel meer kunnen zeggen”. De plaats is wschl. corrupt.
- 164 **argueren**, **argumenteren**, **redetwisten**. Zie **Lawet**, G. M., 81; **Sp. d. M.**, gloss.; **A. Bijns**, gloss.: **arguatie** = **twist**; **A. Bijns**, **Nieuwe Ref.**, XXIV, b: „Vol arguatien zijn de leecke lien”; **Cristenkercke** 9, 1822: **arguacie**; **Marnix**, **Bijencorf** (ed. Brussel 1858, I, blz. 74): „omdat sy uyt de Schrift wilden argueren”; I, blz. 103; I, blz. 251; II, blz. 136; **Axcele**, R 4 r: „ons arguweren”; **Caprijcke**, C C 4 r: **Darguwacye**, c.q. het klagen; **Dev. en prof. boecxken**, blz. 127: „Dit argueren van desen tweeën” (sc. **Nature** en **Reden**); **Ref. Leffyngh**, **Int amorueze**: „arguwacye maken”; **M. de Casteleyn**, **Const van Reth.**, strophe 31: „Ind argueren harer causen”; **De Twespraack van de Nederd. Letterk.**, 1584, blz. 7 noemt **darguatie** onder de veroordeelde **bastaardwoorden**.
- 165 **Broeder Diericks van Munster**: bedoeld wordt **Dirk Coelde van Münster**, wiens hoofdwerk is de **Kerstenspiegel** („zijnen kerstenen spiegel”, regel 166). Hij werd ± 1435 geboren te Münster in Westfalen; leefde lang in Zuid-Nederland, waar hij grote bekendheid verwierf en zeer bekend werd als prediker. Zijn **Kerstenspiegel**, „inden welcken een yegelic kerstenmenschen sien mach de soonheit ende leelicheit sijnre sielen oft consciencie als in eenen schoonen claren spiegel” verscheen in 1470. De grote invloed ervan blijkt hieruit, dat tot 1514 reeds 26 verschillende edities verschenen. Men zie hierover **P. fr. Wolfgang Schmitz O. F. M.**, **Het aandeel onzer minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur**, Nijmegen-Utrecht, 1936, blz. 64—70. Ook **A. Troelstra**, **De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw**, Groningen 1901, passim en blz. 192—197.
- practijcke**, **behendigheit (?)** (**Mnl. Wdb.**, VI, 631).
- 168 **dromi securi**, lees: **Dormi secure**. Een prekenbundel, waar vele 15de-eeuwse edities van bestaan hebben. **Campbell**, **Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle**, Den Haag 1874, p. 435, no. 1535 schreef de **Sermones dormi secure** toe aan **Richard Maidstone**. Gewoonlijk echter neemt men aan dat **Joh. de Verdene** de auteur is. Zie **L. Hain**, **Repertorium Bibliographicum**, Pars II, vol. II, p. 475, no. 15955—15979. De titel lokte in de 16de eeuw veel spot uit, men zie bijv.: **Vanden olden ende nieuwen God ghelooove ende leere**, B. R. N. I, blz. 105: „Soo spreekstu hy heeft **Sint Thomam**, **Scotum**, **Occan**, **Capreolum**, **Aristotelem**, **Auerroim**, den meester vanden hooghen sinnen, den **Dormi secure**, **Rosellum**, **Summulas**, dat geestelijk ende wereltlijck recht gepredict, o goet venijn”; **Marnix**, **Bijencorf** (ed. Brussel, 1858, I, blz. 112): „ende ten laetsten tot een sausse leggen sy u daer by hare gulde legenden, ende haren **Dormi secure**, ende maken u daer van eene compost, oft, soo men het te **Loven** noemt, een **Brodium**, dat den ketteren het herte breken moeste, soo syder slechts een lepelken van ingheslorpt hadden”. **Idem**, II, blz. 78: „Soo dat hare historien vry mochten gheuoemt werden **dormi secure**, dat is te seggen, slaept gerustelijck overmidts dat de **Monicken** ende **prochypapen** niet veel en behoeven in hare **Bybel** te studeren om te prediken, soo wanneer sy met alsulcke boecken voorsien zijn”.
heb ic op mynen duyme, ken ik goed, ben ik meester. Vgl. **Mnl. Wdb.**, II, 462: „vele op sinen dume hebben”, veel te zeggen hebben; **Ned. Wdb.**, III, 3580: „iets op zijn duim hebben, laten draaien”, iets precies weten. Zie ook **Stoett**, **Spreekw.**, I, blz. 176, no. 476. Aan de voorb. toe te voegen: **Bruer W.** 55: „Ghy sult vinden dat die werelt op u duymken drayt”:

- Bruessel**, Z 4 r: „Daer draey ic de wærelt met op mijn duumkin“; **Balthasar** 821: „ick hebt vast op mijnen duym“; **Trauwe** 870: „Hy staet op mijn duymken“; **Trauwe**, 324: „ic draghen (de wereld nl.) opt duymken“. Zie ook E 208: op mijnen dume: nauwkeurig, juist.
- 169 **der Sielen Troest**. Zie voor dit oorspronkelijk in het Nederduits geschreven werk: C. G. N. de Vooy, *Middelnederlandse Legendes en Exempelen*, 1926, Groningen blz. 52. Gnauhæus spreekt in *Een troost ende spiegel der siecken*, B R. N., I, blz. 197, 198 over: „die fabulen ende dwase exempels vander sielen troost“. Zie de annotatie aldaar door F. Pijper. Vgl. ook A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*, Groningen 1901, blz. 218.
- aerdige list**, geestig vernuft. Vgl. *Ned. Wdb.*, VII, 2500, 1.
- 170 **doctor Scotus**: als goed debater bewaart de **Coster** zijn sterkste argument tot het laatste. Ook de opsomming van den **Prochiaen** vertoont een climax (door met Thomas v. Aquino te eindigen). Deze twee hoogste autoriteiten noemt T 587, 588 in één zin: „O ghy sout wel anders couden haddy Scotus geest// oft haddy Thomas van Aquino gelesen!“
- 172 **terden**, vaak voorkomende metathesis. Vgl. v. Helten, *Mnl. Spraakk.*, § 121, blz. 185; § 161, blz. 230. Nog heden Vlaams, zie de Bo 1143.
- 173 **ghegort tot**, gewapend om, sterk staand om. Vgl. T 814, E 344 „met liefden (gheloof) ghegort“ = versterkt met In Bijbelse taal: iem. gorden = iemand kracht geven (*Jes. XLV, 5*).
- 174 **by gans lijf**. Voor soortgelijke bastaardvloeken zie *Ned. Wdb.*, IV, 250, 251; Stoett, *Drie Kluchten*, 88, 89; Stoett, *Moortje*, blz. 127, aant. regel 587.
- 175 **bekindelijk**, bekend. Als we **wt** mogen schrappen, is de bet. duidelijk.
- 180 **Wijst hu** i. pl. v. **u** op het dialectisch weglaten en dientengevolge hypercorrect gebruiken van de h? Vgl. T 235: **heesch** (= eis). Bij sommige auteurs is **hu** vrijwel regel. (M. de Casteleyn, *Const van Reth.*).
- 183—185 1 Cor. II, 9.
- 185 **vermaenen**, vermelden, onder woorden brengen. (*Mnl. Wdb.*, VIII, 2101; Oudemans, VII, 403). Zie ook T 1929 A (**vermaen**).
- 189 **tempeest**, ellende. (*Ned. Wdb.*, XVI, 1466).
- 190 **des gheest**. Zie voor deze vorm Kolthoff, § 7, blz. 9, waar de gen. zonder s als „passim“ genoteerd staat.
- 193 *Matth. XXVI, 41; Marc. XIV, 38; vgl. Gal. V, 17 en Rom. VII, 18, 19.*
- 194 **engien**, aard, aanleg of persoon, gemoed. Zie ook Br. 116; aldaar: „geest, aard“. Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 659 en het daar geciteerde artikel van A. C. Oudemans in de *Jagers Archief* 2, 89—96; ook: A. Bijns, *gloss.*; *Nyeuvont* 44; *Sp. d. M.*, *gloss.*; *Trudo* 2086.
- 196 **onhughelijc**, onaangenaam, treurig. Zeldzaam woord (*Mnl. Wdb.*, V, 768; *Ned. Wdb.*, X, 1702).
- 199 Vgl. *Gal. II, 21*.
- 202 **verclaren**, verlichten, verheugen.
- 204 **Sulcke mensche**, menig mens. Daarmee is de zin echter niet verklaard.
- 205 **u ouders**: zie aant. 21 bij Hfdst. IV en aant. 3 bij Hfdst. III-D, **Bruessel**.
- 206 **generalijk**, stoplap?
- 207 **oft**, indien. Zie T 133 A.
- 207 **qualijk**, er slecht aan toe.
- 208 **perfect**, nauwgezet.
- 210 **Dat weet ons Heere**. Vgl. het *Mnl.-se*: „Dat moet God weten“, „Dat wet God“ (*Mnl. Wdb.*, IX, 2381).

- 212 **falinghe**, het in gebreke blijven. Zie *Ned. Wdb.*, III, 4363, Afl.; Vgl.: „onwetendheid maakt schuld” (Harrebomée, *Spreekw.*, II, blz. 140).
- 213 **Bemercken**, beschouwen; de onbep. wijs ook wel zelfst. gebruikt, als: overweging, beschouwing. Nog Vlaams (zie *Ned. Wdb.*, II, 1760; de Bo). Wschl. betekent **clær in bewercken** hier: „duidelijk, om voor ieder verstaan te worden”. Lees in pl. v. in **beter int**.
- 217 **wa**, uitroep. Zie Stoett, *Drie Kluchten*, gloss.; Nyeuvont, 269; Tielebuijs, 500; Sp. d. M., 83 e.a.; R. Visschers *Brabbeling*, ed. v. d. Laan, gloss.; *Cristenkercke*, 164, 309; *Present van Jonste, Vrienschap en Trouwe*, 340, enz.. Ook *Mnl. Wdb.*, IX, 1489 geeft een paar voorb. (16de eeuw).
- 218 **hem coene maken ter Evangelien**, zich op het E. laten voorstaan. Men vergelijkte **coene sijn op iet**, op iets staat maken, rekenen (*Mnl. Wdb.*, III, 1663). Zie T 501.
- 221 **onredelijck**, niet met rede begaafd, redeloos (*Mnl. Wdb.*, V, 878; *Ned. Wdb.*, X, 1770).
- 222 **God betert**. Nog niet in *Mnl. Wdb.* vermeld. K.Stallaerts *Glossarium*, I, 522 a geeft een plaats uit 1577; *Ned. Wdb.*, V, 224 uit 1562. Ook T 1025.
- 223, 224 „Hij meent er niets van, hij houdt ons aan 't lijntje om den Pastoor op de proef te stellen, in verzoeking te brengen”. Voor **dralen** zie iem. **dralende houden**, ophouden, aan het lijntje houden (*Ned. Wdb.*, III, 3251); **eygen gemak** is de *Prochiaen*, zie titel; voor **becueren** zie *Ned. Wdb.*, II, 1627, i. v. **bekoren**. Moelijkheid geeft: in **gramschap**. Hoort 't bij hij??
- 225 **slueren**, slordig behandelen, „door het slijk halen”. *Ned. Wdb.*, XIV, 1697. 5 geeft alleen de letterl. bet.: door trekken beschadigen of ontredderen.
- 226 **lappen en lueren**, knoeien. Vgl. Anna Bijns, I, 11, d: „sij lueren, sij sueren. sij lappen, sij solen”. *Ned. Wdb.*, VIII, 1698 verklaart dit **lueren** als „bedriegen” en **lappen** als „knoeien, slordig te werk gaan” (VIII, 1096). Zie *Hist. v. Corn. Adr.* „Nu light daer Brentius nog dagelijcx met sijn stinckende vodden aen en lapt en luert”. Voor **lueren** vgl. Nyeuvont, blz. 93, aant. op regel 66 i. v. Sinte Lorts. Als subst. Stoett, *Moortje*, blz. 122, aant. bij regel 291.
- 230 Jes. LXIV, 6: „alle onze gerechtigheden zijn als een wegwerpelijk klee”. Jes. XXX, 22 b: „gij zult ze wegwerpen gelijk een maanstondig klee”. Vgl. *Meesene*, E 4 v: „Als een onrein douck // Zijn menschelicke waercken”, en Nieuport, M 2 r: „Onze waercken dueghdelic // Zyn onreyn voor God, want hy ze zulk heet // Ghelyc een vuyl onreyn menstrualich cleet // Van eender crancken vrouwe”. L. Jansz, *Jesus o. d. Leer*, 741, 742: „Al smenschen rechtvaerdicheyt es als een besmet cleet // iae taldervuylste dat men can bijbringen” en idem 746: „dat als ons doechde is als sulcken doeck”. Wellicht gaat *Grote Hel*, 1179, 1180 hier ook op terug: „Deese tijtelijcke eer, als een hant vol sonnen // is wech geronnen / als een verbranden doeck”. Zie voorts: *Marnix, Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 218): „ja dat alle gerechtigheden der heylighen anders en zijn dan een bevleckt laken” en idem II, blz. 92: „ende dat alle onse gherechtigheden en zijn anders niet dan een bevleckt laken”. Dergelijke uitdrukkingen zijn in de taal der middeleeuwse theologen niet ongewoon. Bernard van Clairvaux gebruikt de uitdrukking in „In festo omnium sanctorum sermo”, I, 11. Wessel Gansfort, die zeer onder Clairvaux' invloed staat, bezigt de uitdrukking herhaaldelijk (zie zijn *Opera*, Groningen 1614, blz. 30, 552, 555 en 688). Men vgl. M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, blz. 184.
- 232 **aen eenen staeck knoopen**, op de brandstapel vastbinden (vgl. *Ned. Wdb.*, XV, 14, 4, b).

- 233 stillen van sulcke reden, ophouden met zulke woorden (Mnl. Wdb., VII, 2149, III, 2).
- 238 „Maar wil Hem vrezen, die ziel en lichaam nemen kan; niet uit vrees, doch uit heilige (hoogstaande, voortreffelijke) liefde”.
- 239 **valiant**, voortreffelijk. Ook T 1131, 1708. Vgl. Mnl. Wdb., VIII, 1191 vlgg.; aan de vbd. kan toegevoegd: Lawet, G. M., 97; Ontz. Rentm., 306, 697; L. Jansz, Menich Bedruct Harte, 491; L. Jansz, Vers. maelt., 37, 468; L. Jansz, dEenv. Mensch, 341; L. Jansz, Jes. onder de Leer., 404; Trudo 1118; Apostelspel, ed. F. Pijper, 732. Ook in de Gentse spelen, o.a. Antwerpen, R 1 r; Axcele, S 1 r: „wijs ende vaillant” heet 't over: „Schriftuerelic verstant”; Ref. Cortrijcke, Int wijse: „Heere . . . doer uwen gheest vayliant”; Ref. Axcele, Int amouese: „die maeght vaillant”.
- 240 **proper**, bijzonder (Mnl. Wdb., VI, 730). Regel 240 ironisch gezegd.
- 241 **exploot**, verklaring, woorden. Vgl. Trauwe, 1405; Samaria, 219, 529, 888; M. de Casteleyn, Const van Reth., strophe 1: „Lieten ons exemple by menigh exploit”. Zie T 2028, 2388.
- 242 Jac. II, 20.
- 243 Jac. II, 21. Zie T 575 A.
- 244 **Raab**, bedoeld is Rachab, zie Jozua II en Jozua VI, 17—25. De schrijver van de Hebreënbrieff noemt Rachab als voorbeeld van een door het geloof geredde (Hebr. XI, 31) en Jacobus spreekt van haar als „gerechtvaardigd uit de werken” (Jac. II, 25). Meermalen wordt Rachab in de 16de-eeuwse literatuur geciteerd, zie bijv. Cristenkercke, 325; Everaert, XXII, 410; A. Bijns, III, 26, c.
wederom, omgekeerd, daarentegen. Zie Mnl. Wdb., IX, 1946, 4.
- 245 **salueren** (: argueren), redden. Niet Ned. Wdb.; Kiliaen, 860: servare, salutem dare, custodire, salvum facere. Zie de Bo 967; Rutten 197; Tuerlinckx-Claes 209.
- 246 **argueren**, argumenteren, redetwisten. Zie T 164 A.
- 248 **ten . . .**, of het . . .
profijtelijc, nuttig, zo dat 't voordeel geeft.
- 249 **gemaecten droom**, vgl. T 1231 A.
- 252 **soo dat**, zo dat het (het geloof n.l.).
- 254 Matth. XXV, 40.
- 255 **loeyalyc**, oprecht (Ned. Wdb., VII, 3106, i. v. loyaal, Afl.). Zie Ipre, G 4 v: „wt u sal rijsen een leetsman loyaligh”; Loo, G G 2 v: „met deze troostelicke woorden zoete // Troost nu elcanderen, zeght hy loyaligh”; Loo, H H 1 r: „Ach lacen, al wil ic, onloyaligh wakere // My dan staervende op Christum betrauwen // De vyant comt my weder benauwen”; Loo, H H 2 r: „Heere, laet nu naer dijns woordts loyaligheyt”; Ref. Ipre, Int wyse: „Wiens stercheyt wt dit woort loyael // Claer blijkelic is, voor die u woort bekint”.
- 257 **tot synen saeysoene**, tot zijn (Gods) gezette tijd? Zie E 58 A.
- 259 **nae tSchrifts ontfouwen**, volgens de woorden van de Schrift. Zie gloss..
- 261 „onnutte knechten”, zie Luc. XVII, 10.
- 263, 264 Apokoinoe-constructie.
- 266 **sijn duechsæem verclaren**, zijn schitteren in deugd.
- 286 **gegriffijt int geloove**, vaststaand in het geloof, verbonden met God. Vgl. Nieuwerkerke, K 3 v:
„Naer dat wy als een greffije in eenen boom
Met hem vereenight zijn in een lichame,
Duer tsurten zijns precieus bloets eerzame,

Zijn wy ærfghename van Christus ghemaect
In zijns Vaders rijck”;

- Nieuport, M 2 v: „Maer wy als greffijen in hem ghehint Duer zijn ghenade”. De betekenis „entrijs” gaat in het eerstvermelde voorbeeld over in die van rank (Joh. XV, 5). In het tweede wordt, blijkens de vorm ghehint, de bet. van **enten** nog duidelijk gevoeld. In *Ned. Wdb.*, V, 718 wordt **griffien** niet in fig. zin genoemd; wel wordt **geënt** in meermalen gebruikt als: vaststaand in (*Mnl. Wdb.*, II, 673). — Vgl. voorts: Ref. Nieuport, Int wijse: „de victorie als griffie gheint // In Christo Jesu”; Ref. Thielt, Int wijse: „dit dier (sc. de gheloovighe mensche) is in Christus ghegreffijt bleven”.
- 269 Vgl. Openb. XIX, 7—9. Voor het participium **vonden** zie H. A. J. van Swaay, *De perfectiva simplicia in het Ned.*, Tschr. 1909, blz. 29, 30.
- 270 Vgl. Matth. XVII, 20; Luc. XVII, 6; ook Matth. XXI, 21.
- 274 Rom. XIV, 23 (2de gedeelte).
- 275 tot mijnen oorconde, tot mijn onderrichting, opdat ge mij getuigenis geeft?
- 278 vrij, waarlijk;
ten is niet doofs, moet versterking uitdrukken. Te denken aan **doof**, gek, onbetekenend? (*Mnl. Wdb.*, II, 288, 289).
- 283 te wercke stellen, hier: laten spreken, gehoorzamen.
- 285 **bediet**, verklaring. Zie Br. 119 A.
ten fijne, tenslotte. Dit geeft hier weinig zin. Stoplap om het rijm? Vgl. Ephes. V, 23; Coloss. I, 18.
- 287 **legaet**, kardinaal, met de grootst mogelijke volmacht des pausen bekleed om in kerkelijke moeilijkheden te komen beslissen.
- 288 **Canonik**, kapittelgeestelijke.
Prelaat. „Streng genomen, behoorden alleen de Paus, de Patriarchen, Aartsbisschoppen en Bisschoppen tot de prelaten” (Stellwagen, *Roomsche Woorden*, blz. 190).
- 289 **onverbolgen**. *Ned. Wdb.*, X, 2088 heeft „zeer onstuimig, zeer verbolgen”. *Mnl. Wdb.*, V, 1437 noemt de bet. „niet verbolgen” vooral als bevestigend begrip: kalm, in een kalme gemoedsstemming. Hier: onverstoord, die zich niet van streek laten brengen?
- 291 **achtervolgen**, nakomen, naleven. (*Mnl. Wdb.*, I, 47 en *Ned. Wdb.*, I, 737).
van voren, voornoemd. Zie regel 282: „tGoddelijck woort”. Vgl. enigmate: *Mnl. Wdb.*, IX, 1028, 4.
- 292 **plegen**, te vertalen door: over hebben voor. Zie gloss..
- 293 Luc. XI, 23; verg. Marc. IX, 40 en Luc. IX, 50.
- 294 Matth. X, 39; verg. Matth. XVI, 25; Marc. VIII, 35; Luc. IX, 24, XVII, 33; Joh. XII, 25.
- 296 **al leyt ons de werelt sommigen bant straf**, al maakt de wereld het ons erg moeilijk. Vgl.: „enen te bande driven” (*Mnl. Wdb.*, I, 571). iem. in het nauw brengen; „in banden leggen” (*Ned. Wdb.*, I, 953).
- 298 **de somme**, het geheel, de hoofdzaak?
- 299 **tian**, uitroep. Zie T 142 A.
brabbelinge, geharrewar, getwist. Deze betekenis past hier, gezien de den Coster aanstoot gevende houding van den Wever tegenover de geestelijkheid, beter dan die van: geleuter, wartaal.
- 300 In het begin is 't dus de Coster die heengaan wil, terwijl de Prochiaen meer van den Wever weten wil. In de loop van het spel zullen de rollen omkeren.
- 302 **verbeten**: part. van het reflexieve **verbiten**: zich verbijten, dus: met (ingehouden) woede, ergernis (*Mnl. Wdb.*, VIII, 1496 en 1475).
- 304 **onbinden**, uiteenzetten, verklaren. Voor vele 16de-eeuwse vbd. zie *Ned. Wdb.*, X, 1816, 1817.

- 305 Vgl. Matth. XVI, 25; Lucas XVII, 33; Joh. XII, 25.
- 312 Niet twee boonen, zie versch. voorb. in Ned. Wdb., III, 442, e.
- 313 altemet, soms, wellicht. Voor derg. gebruik in vragende zinnen zie Ned. Wdb., II, 295, II, 3.
 proper, eigen. Zie Mnl. Wdb., VI, 729, 730.
- 314 de slechte Liedekens, de eenvoudige luitjes. Zie de varianten. Sijmpelhey, eenvoud van geest.
- 316 tot uwen confoorde, om u ter wille te zijn?
- 318 scheen, scheiden. Frequent, zie bijv. Anna Bijns, gloss. en Stoett, Drie Kluchten, gloss.
- 319 de kake becleen, op het schavot te pronk staan. Misschien met de bijgedachte: „dikwijls”, vgl. Loquela i. v. bekleeden.
- 321 soffet, soufflet, oorveeg. Zie Ned. Wdb., XIV, 2539 (soufflet), waar verwezen wordt naar sufflet (nog niet verschenen).
- 322 gaet strijcken, scheer je weg! Zie ook T 379. Vgl. Trauwe, 295 „enen doen gaen strijcken”; zie ook Ned. Wdb., XVI, 43, 44; Axcele T 1 r: „gaet henen strijcken”; Anna Bijns, Nieuwe Ref., XX, 8: „Alle vruecht moet gaen strijcken”, XXXVIII, c: „hij is gaen strijcken”; Erné, gloss., blz. 123; Dev. en prof. boeckken, blz. 70 „Ic moet van haer (sc. vrienden) gaen strijcken”.
 die walge steect mi, ik heb een afkeer. Ook T 557. Stoett, Moortje, blz. 158. aant. regel 1178 noemt een reeks vbd. van de 16de eeuw af tot Staring toe. Toegevoegd kan: Everaert, tWesen, 250: „Van my dijnt hem de walghe steken”.
 hout. Tussenwerpsel, zo veel als: pak aan! In 324: hout daer. Veel voorkomend, vgl. Stoett, Drie Kluchten, gloss. en blz. 138; Duyfkens, gloss.; Stoett, Moortje, gloss.; Sp. d. M., gloss.; Nyevont 468 Aant.; Mnl. Wdb., III, 627; Ned. Wdb., VI, 1140, 3 c.
- 325 van gelijcken, op dezelfde wijze, evenzo. Vgl. Mnl. Wdb., II, 1256; Ned. Wdb., IV, 1172.
 dEvangelis sin, vgl. Matth. V, 39; Luc. VI, 29.
- 327 Voor de uitdrukking vergelijk: Matth. XI, 18; Lucas VII, 33; Joh. X, 20; ook Joh. VII, 20; Joh. VIII, 48.
- 329 Men gaat te Ronse ter bedevaart tegen krankzinnigheid. Teirlinck vermeldt, III, 31: „Opdem boek te Ronse staan”, zinneloos zijn. In de St. Hermeskerk wordt men nl. bij een bedevaart in een boek opgeschreven.
 hem packen, maken dat men wegkomt. Vgl. Siecke stad, gloss.; Mnl. Wdb., VI, 54; Ned. Wdb., XII, 178, 179; Balth., 972.
 bemanen, beleden. (Ned. Wdb., II, 1757. „eenen besetenen mensche —”; Mnl. Wdb., I, 874, 3; de Bo, 103).
- 330 brieven, spreken, verkondigen. T 1602: samenflansen, samen opsommen. Meestal verkondigen: Bruer W. 216 (als antwoord: twoert u gebrieft); Balthasar 1161; Samaria 92.
- 334 Lees: volleestere (: meestere). Zie het verbum T 586 A; 1741. Betekenis: Zo kunt gij tot mij zeggen: „Elck wil zijn meester gelijk zijn”. (het deert me niet), want geen discipel . . .” (?).
- 335 Matth. X, 24; Luc. VI, 40; Joh. XIII, 16; Joh. XV, 20.
- 336 verblijden, zich verblijden, zich verheugen. Zie Mnl. Wdb., VIII, 1500; Anna Bijns, gloss.: Cristenkercke, 1881.
- 338 sack, zak waarin men genaaid werd om zo in het water geworpen te worden (Mnl. Wdb., VII, 64, 65). Zie i. v. sacken; Mnl. Wdb., VII, 82. iets niet aensien, iets niet in aanmerking nemen, zich ergens niet aan storen. Zie Ned. Wdb., I, 512.

- 340 **woestelijc draven**, wild doordraven, doorgaan op. Vgl. T 1032: **fel in tdraven zijn**. Van **doordraven** geeft *Ned. Wdb.*, III, 2939 alleen veel latere voorb.. Men zie echter ook **draven** (*Ned. Wdb.*, III, 3265, 4) in de zin van: zich beijveren, streven naar.
- 341 **bouwelijck, boud, overmoedig**. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 1397, alleen nog in goede zin; ook in malam partem: *Ned. Wdb.*, III, 751.
- 342 **na uwen heesch**, naar wat gij verdient? Vgl. de bet. „behoefte” (*Ned. Wdb.*, III, 4047) en „naar den eis” = naar behoren, naar de omstandigheden het nodig maken (*Ned. Wdb.*, III, 4048). Zie ook *Mnl. Wdb.*, II, 600: **sinen eesch hebben**, alles hebben wat men nodig heeft, heeft.
- 343 Hand. II, 17; Joël II, 28.
- 345 Luc. XIX, 40.
- 346 „dat zijn Gods ongeschonden (dus: eigen?) woorden” (**ongevioleert** = ongeschonden, onbesmet, *Mnl. Wdb.*, V, 728).
- 348 **fenijnich int wesen**, boosaardig in zijn manier van doen. Voor **wesen**, manier van doen, zie *Mnl. Wdb.*, IX, 2350, 3.
- 350 Matth. VII, 1.
- 351 „dat is op u niet neergedaald, daar trekt ge u niets van aan, dat accepteert ge niet”. (**storten in**, over de mensen uitstorten, op hen doen nederdalen, *Mnl. Wdb.*, VII, 2240, 10).
- 352 **allegeren**, aanvoeren, aanhalen. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 346; „Gods woorts allegieren” (*Dev. en prof. boecxken*, blz. 139); „wat ghy hier veel allegeert”. *Trudo*, 2679. Zie ook Kiliaen, Appendix, blz. 832: „Allegare, in medium proferre, adferre, citare, adducere, applicare”. **tot uwen beschee**, naar uw oordeel, wat in uw kraam te pas komt. Zie Br. 54 A.
- 356 **ist dat sake dat**, voor het geval dat, indien. *Mnl. Wdb.*, VII, 71; Kiliaen, 546: **ist saecke dat ghi dit doet**, si id feceris, modo id feceris; Bijbelvertalingen, o.a. editie W. Vorsterman, Matth. V, 46.
- 356—359 Ezechiel XXXIII, 8.
- 361 **straffelijc**, gestrengelijc. Reeds *Mnl. Wdb.*, VII, 2263. **vermanen**, aansporen. Hier nadert de betekenis de latere van: berispen. (In *Mnl. Wdb.* nog niet: berispen).
- 363 **exposicie**, uitleg, uiteenzetting. Zie T 451 A: **exponeren**. **Nabuchodonor** = Nebucadnezar. Daniel IV, 10 vlgg. Meermalen staat de Griekse naam **Nabuchodonor** in pl. v. Nebucadnezar. Vgl. bijv. Marnix, *Bijencorf*, ed. Brussel 1858, I, 25, 106.
- 365 **te doene hebben met**, te maken hebben met. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 237, b; T 995.
- 366 **ontdaen**, met de takken wijd uiteen gegroeid.
- 368 **soeter dan Amandelen**, zie E 392 A.
- 369 De Spreukendichter zegt niet: „in de Schrift sullen wy simpeljik wandelen”, doch spreekt wel over het wandelen „op de weg der goeden” (II, 20); over begeleid worden door „het gebed uws vaders en de wet uwer moeder” (VI, 20) en het wandelen „in oprechtheid” (XX, 7).
- 370 **spellen**, mededelen (*Ned. Wdb.*, XIV, 2730). **de wijse man**, de Spreukendichter. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IX, 2522 i. v. **wijsman**; Muller en Scharpé, *Everaert*, blz. 614 (aant. bij Spel XVIII, 376, 648), blz. 623 (aant. bij Spel XXII, 62), blz. 163 (aant. bij Spel XXIV, 376). Verg. T 1765, 1767. Zie Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, II) blz. 238:

- „V. Wat seyt de wijse man?
 A. De mont die lieght die doot de ziel.
 V. Wat seyt hy noch meer?
 A. Een wijs kint is de kroone des vaders”.

Bij het eerste citaat te denken aan Spr. XIII, 3 en XXI, 23; bij het tweede aan Spr. XVII, 6.

de autoriteyt, van de Kerk? Vgl. voor autoriteyt, gezag, bijv. Ref. Bruessele, Int wijse: „dus blijct by autoriteyt”; L. Jansz, Werelt bevechten, 262: „soo geeff ick u autoryteyt”; M. de Casteleyn, Const van Reth, strophe 56: „met autoriteit sal hy zijn dicht roboreren”; strophe 114: „van grooten autoriteyt”; strophe 144: „Als van gheen autoriteit”.

- 372 duycken in, zich verdiepen in. Vgl. de figuurl. bet. van onderduiken (Ned. Wdb., X, 1285).
- 373 de vervalt. Zie de varianten.
- 374 Vergelijk: „oprecht gelijk de duiven” (Matth. X, 16).
- 375 gheset = instelling (Ned. Wdb., IV, 2195).
- 376 Zie Jeremia VIII, vooral 5 en 8.
- 377 tittele, uitspraak, woorden. Zie het gloss. voor meer voorbeelden. Soms in een weinig zeggende formule gebruikt. Mnl. Wdb., VIII, 373 vlg. geeft alleen betekenissen met het gewone „titel” in verband staand.
- 379 gaen strijcken. Zie T 322 A.
 ick bids u. In het Mnl. was **bidden** met de genitief v. d. zaak gebruikelijk (Mnl. Wdb., I, 1238), en „Van dien genitief vindt men ook na de middel-eeuwen bij ons nog een spoor” (Ned. Wdb., II, 2526).
- 381 baeliu, wereldlijk rechter.
- 381 ic stake hem eenen bal in zijn caken. Vgl. hiermede: T 1214, 1215: „Ghy staect hem liever eenen bal inden mont // Als ghy te Bruessel, te Lueven en ter Goes hebt ghedaen”. De archivariissen dezer steden wisten me hier niets over mede te delen. Voor de straf zie *Bibl. Belg.*, I, 19, Inleiding, i. v. Frein et baillon: „Pour empêcher ceux qui étaient conduits au supplice de parler ou de chanter des psaumes, on les baillonnait”. Zie voorts t. a. p. in de *B. Belg.*.
- 385 rijsen, ontstaan. Vgl. T 150 A.
- 387 het gebreek aan, er ontbreekt (Ned. Wdb., IV, 490).
- 388 verdult, dwaas. Zie ook T 1695. Verdullen = dwaas maken, voor de gek houden, vgl. v. d. Laan, *Rederijkersspelen*, blz. 46, regel 50; Anna Bijns, gloss.; Oudemans VII, 299; *Cristenkercke*, 333; Mnl. Wdb., VIII, 1675, 1676; *Siecke Stadt*, 252.
- 390 „ergert u niet, als ge in zulk een smadelijke toestand zijt”.
- 391 malicie, kwaadaardigheid. Zie E 4 A.
- 390—394 Zie Matth. XXIV, 9, 10.
- 394 Zie Joh. XVI, 3.
- 395 gae wy (Vgl. T 511). Ook in het Mnl. gebruikte men „in den adhortatief meestal gawi” (Mnl. Wdb., II, 874).
- 396 met den toppe hebben, bij de kop hebben, in zijn macht hebben (top, kruin, hoofdhaar, Mnl. Wdb., VIII, 559).
- 397 een ander, iets anders. Men zie Mnl. Wdb., I, 411; vgl. ook een beter, iets beters (Ned. Wdb., III, 3810, 6).
- 400 popelcie, apoplexie. Zie Mnl. Wdb., VI, 568; Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 179): poplesie; Meyers *Woordenschat*: popelsy, ge-

- raaktheid; Harrebomeé (II, 194 en II, 30) vermeldt het spreekw.: „Het is om de popelsije op zijn lijf te krijgen”.
 door haer beruer, van wege de onrust, opschudding die ze verwekken.
Berner is een vrij zeldzaam woord; *Mnl. Wdb.*, I, 959 geeft twee plaatsen uit *Sacram. v. d. Nieuwervaert* en volgens *Ned. Wdb.*, II, 1914 is het in de 17de eeuw reeds zeldzaam.
- 401 **bruer**; aanspreekvorm. Vgl. *neef*. Hier niet als benaming van de nar, zoals *Ned. Wdb.*, III, 1439, 1440 het alleen kent. T geeft ook wel (vooral in de plur.) de niet-verkorte vorm, zie T 427: „Ja, maer Broeder, duncken u alle dese dingen ketterije?” Ook T 519, 571.
- 402 **overleggen**. Moet hier „uitleggen” betekenen.
- 406 **inden yersten**, ten eerste, vooreerst (*Ned. Wdb.*, III, 3919).
biechten, reflexief gebruikt. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 1242; *Ned. Wdb.*, II, 2534.
- 407 **overhoot**, gebieder, heer. Vgl. *Ned. Wdb.*, XI, 1758; *Mnl. Wdb.*, V, 2182; ook *Trauue*, 1273, 1290; *Samaria*, 531; *Sp. d. M.*, passim; *Trudo*, 1569.
- 411 **Scrijbe**, schrijfgeleerde. Voor enkele voorb. zie *Mnl. Wdb.*, VII, 755; ook *Lawet, G. M.*, 874; *Grote Hel*, 553.
- 412 **gheset**, wet, instelling. Zie T 375 A.
- 414 **slach**, soort. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VII, 1191, 1192; *Ned. Wdb.*, XIV, 1509, No. 70.
- 418 **opinie**, opvatting, vooral: ketterse —; zie *Cristenkercke*, Aant. bij 1391, blz. 118. Ook in ongunstige opvatting bij R. Visscher (ed. v. d. Laan, II, blz. 76, aant. *Tuyters*, 6. 6).
- 420 **niet passen op (-om)**, gering achten, niet tellen. Zie *Ned. Wdb.*, XII, 700 i. v. *passen*, C, V, 5; *Stoett, Moortje*, blz. 190, 191, aant. regel 2096; *Duyfkens*, gloss.: *nerghens op passen*; *Stoett, Drie Kluchten*, gloss.: *Marnix, Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 128): „Oft so sy ymmers niets en passen op alle hare mijteren, staven....”; idem blz. 274: „als men de ghesonde gave ende uytlegginghe der h. Kercken aenhangt, sonder te passen op t'ghene dat de kettters voortbrenghen”.
- 421 **cleyen werck maken van**, gering achten. Vgl. *Marnix, Bijencorf*, Brussel 1858, I, 12: „ende men maekte geen groot werck van vleesch inden vasten te eten”. In T 421 is 't meer: verwaarlozen. Vgl. T 2057: „had hy Hy en mochte niet min wercx vande doot maken”.
- 424 **Daer toe Paus, Cardinael en Bisschop heel na reykt**. „Waar P., C. en B. hoog mee weglloopt”?
- 425 Vgl. *Anna Bijns*, II, 18, f: „en segghen tvaechvier es uutghepist”. Ook zie men *Ref. XIII* uit de *Brusselse Refereinbundel* (C. G. N. de Vooys, *Een onbekende verzameling referenzen uit de eerste helft van de zestiende eeuw* in „*Archief voor Kerkgesch.*”, 1928): „Neen, seyde de ratte, en heeft tvaegvier reyn wtgheseyt”. Soortgelijke uitdrukking: „Voor het vagevuur behoeft men niet meer te vreezen, want Luther heeft het uitghepist” (*Harrebomeé*, II, 42 i. v. *Luther*). *Tuinmans Nederduitsche Spreekwoorden*, blz. 309 vermeldt: „het Vagevuur is uitghepist”; *Marnix, Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 234): „Waer uyt sommige vermoedt hebben, dat het Vaghevyer moeste uytghepist wesen (van Martin Luther)”, waarna *Marnix* een „exempel” hiervoor vertelt. Zie voorts t. a. p., blz. 237. Vgl. met dit spreekwoord ook het schilderij van *Pieter Bruegel den Oude* „*De Nederlandse spreekwoorden*”, waar voorkomt: „*Zijn vuur is uitghepist*” (vgl. *G. Glück—W. Vogelsang, De schilderijen van Pieter Bruegel den Oude*, Antw. 1936, afb. 9).
- 426 **de ro(e)perye krijghen**, aan het roepen, gillen slaan (?) *J. Loosjes* (t. a. p., blz. 368) zag, evenmin als de door hem geraadpleegde *J. Heinsius*, een

- vertaling voor „roperye“. De variant „roeperye“ uit het Leidse exemplaar deed mij bovenstaande gissing wagen.
- 429 **en trouwen**, waarlijk (Mnl. Wdb., II, 674 i. v. entrouwen). **solutie**, antwoord. Zie Br. 67 A.
- 431 **principael**, in het bijzonder, vooral. **vergrijzen**, een afschuw hebben (krijgen). Blijkens het rijm (: vijselen) bedoelde de schrijver het frequentativum: **vergrijzelen**. Vgl. Kil. **vergherseen**; Mnl. Wdb., VIII, 1781 i. v. **vergresen**; idem VIII, 2148, 2149; Ned. Wdb., V, 754 i. v. **grijzen**; de Jager, **Frequentatieven**, I, 164 i. v. **grijzelen**.
- 432 **vijselen**, fluisteren. Zie Mnl. Wdb., IX, 396 i. v. **veselen**, waar **vizzelen** als dialectische bijvorm genoemd wordt; ook de Bo, 1321 i. v. **vezelen**; Teirlinck, I, 422 i. v. **fezelen**; Cornelissen en Vervliet, I, 418 i. v. **fezelen**; Rutten, 65, i. v. **fiezelen**; Joos; Tierlinck—Claes, 59 i. v. **fiezelen**; Belg. Mus., VIII, 197 (dialect v. Kortrijk); Oudemans, VII, 609; (Kiliaen vermeldt **vesicken**). Ned. Wdb. verwijst III, 4437 i. v. **fezelen** naar **vezelen**. Zie ook De Blinde, 20; de Jager, **Frequentatieven**, I, 846, 843: „vizzelen“, „vezelen“.
- 434 **boeverie**, schelmenstreken, slechtheid. Ook T 2269, 2504. Vgl. Den Boom der Schriftoeren, blz. 32; Ned. Wdb., III, 225.
- 436 **betijen**, vermelden, verhalen. Vgl. Mnl. Wdb., I, 1159, 8. Zie Psalm XXXII, 5; Ps. XXXVIII, 19.
- 438 **door een soet vermonden**. Moeilijk vertaalbare stoplap. Zie ook T 1174. **Vermonden** is: gewag maken, vermelden, vgl. T 680 (**vaet mijn vermonden**), T 2318 (**naer Davids vermonden**). Naast de voorb. van Mnl. Wdb., VIII, 2166 kan nog genoemd: **Apostelspel** 1015, 1497; **H. Leckertant** 38; **Trudo** 1267; **L. Jansz, Werelt bevechten** 762, 552; **L. Jansz, d'Eenv. Mensch**, 220; **Bruer W.**, 392; **Ontr. Rentm.**, 919, 1188, 1616; **L. Jansz, Jes. onder de Leer.**, 711; **L. Jansz, Spel van Meestal**, 7; **Cristenkercke**, 1589, 1829; **Siecke Stadt**, gloss..
- 439, 440 Zie 1 Joh. I, 9.
- 442 **nueswijsig**, neuswijs, al te critisch (Ned. Wdb., IX, 1908). **clap**, branie, praatjes. Bij de 16de-eeuwse vindplaatsen kan nog vermeld: **Lawet, G. M.**, 25.
- 444 **publicaen**, tollenaar. Zie Mnl. Wdb., VI, 761; Oudemans, V, 739; **L. Jansz, Menich bedruet harte**, 1106; de bijbelvertalingen, verschenen bij **W. Vorsterman** (vgl. o.a. Matth. V, 46; Matth. IX, 10; Luc. XV, 1); bij **H. Peetersen** (o.a. Matth. V, 46); bij **H. v. Ruremunde**, (Matth. V, 46; Matth. IX, 10); ook de **Liesveltbijbel**. Regelmaat is er in de vertalingen **publicaen**, **heyden**, **tollenaar** niet; de Bijbel van Ruremunde tekent aan: „publicani latinsch heet tollenaar in duytsch ende syn gheweest die der Romeynen centen ende tol bestelt hebben ende waren ghemeynlick godlose Heydenen, daer vanden Romeynen gheset“. — In de Gentse spelen komt **publicaen** ook voor, zie **Loo, GG 4 r**; **Wynoxberghe, NN 3 r**. — In een sterfboekje, dat **A. Troelstra, De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatonische eeuw** bespreekt (blz. 222) heet **Zaccheus**: „die prince der publicanen“.
- 445 **Achter hy een komma?** Corrupte plaats.
- 446 **Lucas XVIII, 13**.
- 447 **triestere?** Dit woord vond ik nergens. De zin is waarschijnlijk elliptisch: „Zei hij iets anders? Neen. Je kunt er niets anders van maken, al was je nog zo listig“. (?)
- 448 **Matth. VIII, 4; Marc. I, 44; Lucas V, 14**. Een gangbaar bewijs! Zie **Marnix, Bijencorf**, (ed. Brussel, 1858, II, blz. 9): „Want dat en is anders niet te segghen dan: gaet henen ende biecht dy aen dijnen eyghen Pape, ende

doet de penitentie die hy dy oplegghen sal". De aant. luidt: „Dese getuygenisse wort van Eckio, jae van alle catholijcksche schrijvers op desen handel voortgebracht”.

- 451 **exponeren**, uitleggen, uiteenzetten. Vgl. **Vanden olden en nieuwen God geloove ende leere**, B. R. N., I, blz. 71: „Niemant en derf die cracht der heyliger schriftueren wtlegghen ende exponeren, ten si . . .”, zie ook **Mnl. Wdb.**, II, 765; **Cristenkercke**, 455; **Loo**, GG 4 v: „troosters, wilt my voorts exponeren”. Vgl. T 363: **exposicie**, uitleg.
- 452 **verobligeren**, zich verbinden? (**Mnl. Wdb.**, VIII, 2220: verbinden).
- 454 **duytisch doctoor**, spottend: ongeletterd doctor. Zie ook **Den Boom der Schriftueren**, blz. 34: „sidy oock een van die duytische doctoren”; in het **Apostelspel** (ed. Pijper) spreekt **Schoon ypocrieff** over de Apostelen als „dese duytische doctoren” (blz. 306); **Anna Bijns**, **Onuitgegeven gedichten van —**, Leuv. Bijdragen, Jrg. IV, blz. 232.
- 457 „hoe het Woord zich beijvert de geest te sterken, van nut te zijn”
pijnen: zich beijveren, zich uitsloven. **Ned. Wdb.**, XII, 1675.
- 460—463 **Matth. XI, 5**.
- 463 **bereyden**, verzorgen, van het nodige voorzien (vgl. **Mnl. Wdb.**, I, 927).
- 465 **sonder hoonen**, ongelogen, waarachtig. **Ned. Wdb.**, VI, 1064 geeft een citaat uit de **R'damsche Spelen**.
- 466 Zie T 448 A.
- 468 Vgl. **Leviticus XIII en XIV**.
- 471 **bedieden**, zie T 449 A. De strekking van het betoog van den wever 456—477 is wel duidelijk, maar stilistisch is dit een slechte passage. Onnodige uitweidingen (bijv. 470) maken de zin te lang en een strenge, logische bouw ontbreekt (zie de vergelijking t/m regel 467).
- 472 **figuere**, voorbeeld, bewijs. **Passim**, zie **gloss.**.
- 473 **bedaeft**, bedekt. De gangbare uitdrukking (bedekt met het schild des geloofs, **Efez. VI, 16**) maakt het waarschijnlijk dat hier niet een vorm van **bedaken** gebruikt wordt. Vgl. T 764 A, voorts Br. 11 A en T 650 A.
- 477 „En dit punt bepaalt geenszins de waarde van de biecht. (**Mnl. Wdb.**, VIII, 105).
Is dit **ane-taxeren** mogelijk een contaminatie?
- 482 **met rigure**, met strengheid, meedogenloos. Zie **Mnl. Wdb.**, VI, 1386; niet meer in **Ned. Wdb.**; zie **Apostelspel**, ed. Pijper, 473.
- 483 **hem**: vertaal of **hen** (plur., slaande op het meervoudige begrip „volc”), zie van Halteren, § 16, § 24; of **hem** (sing. neutr., slaande op het grammatisch-enkelvoudige „volc”).
- 484 **papisch**, **Ned. Wdb.**, XII, 400 kent wel **papistisch** en **papistig**, maar niet **papisch**. Voor **papistisch** zie ook: **Van het nachmael Christi ende van de misse**, B. R. N. I, **passim**, o.a. blz. 479, 506 en voor **papistig** ook: „Een schoone disputatie van een Evangelischen Schoenmaker ende van eenen **Papistighen** Coor-Heer, met nog twee andere Personagen (in de **Naemrol**, van J. van der Marck, verkocht 28 April 1774).
- 485 **buggerye**, sodomie (**Mnl. Wdb.**, I, 1474; **Ned. Wdb.**, III, 254).
- 489 **ontbeyt**, houdt je kalm!
de sonde, pluralis, zoals blijkt uit regel 490. Voor de plur. vorm op -e zie **Kolthoff**, § 48, blz. 36, 37.
- 490 **van sticke tot sticke**, van stukje tot beetje, tot in finesses (**Ned. Wdb.**, XVI, 331, 332).
- 492 **dordy**, van **dorren**, durven, wagen. Zie **Lubach**, blz. 52, 53.

- 493 hem vereysen voor, schrikken voor, een afschuw van (Mnl. Wdb., VIII, 1703; Huydecoper, Proeve, II, 341, 342); Oudemans, VII, 305, bijnaalick, bijna (Mnl. Wdb., I, 1260; Ned. Wdb., II, 2628).
- 494, 495 Zie Rom. VIII, 33, 34.
- 495 selve, zelfde. Zie Mnl. Wdb., VII, 961.
- 496 bedinge, gebed. Zie Br. 256 A. „Hoort Davids gebed tot den Heere de wens uiten, smeken”.
aenhören. Tot in de 17de eeuw vaak onscheidbaar (Ned. Wdb., I, 174; Mnl. Wdb., I, 100). Nog hedendaags Vlaams; de Bo (2de editie, door J. Samyn, Gent 1892) tekent aan op blz. 10: „Bij dit woord is het voorz. altijd onafscheidbaar bij de Vlamingen; integendeel, is het thans gemeenlijk scheidbaar bij de Hollanders”; Cornelissen en Vervliet, I, 104; Teirlinck, I, 4.
- 497 2 Sam. XXIV, 14; 1 Kron. XXI, 13.
- 498 Miseas; variant: Micheas. Bedoeld is: Micha, VII, 18.
- 500 de sonden wtdoen, te niet doen, vergeven. (Mnl. Wdb., VIII, 888).
- 501 hem coene maken, zich vermeten. Zie T 218 A.
- 502 termijn betekende in de 16de eeuw vaak: ogenblik, tijdstip (Ned. Wdb., XVI, 1587, 3). Zie ook T 1915.
- 506 verwaten, vervloeken, verdoemen (met God als subject). Zie Mnl. Wdb., IX, 299; Oudemans, VII, 590; vgl. ook Kiliaen, 734; Siecke stad, 856; Cristenkercke, 1874, 2293; Sp. d. M., gloss..
- 505, 506 Joh. XX, 23 (vgl. Matth. XVIII, 18, Matth. XVI, 19).
- 511 gae wy, Zie T 395 A.
- 517 Jac. V, 16.
- 520 verlichten, opgevrolijkt, verlicht worden. Het Mnl. Wdb., VIII, 2027 heeft de bet. „licht worden” alleen in letterlijk gebruik. Vgl. Sp. d. M., 137: verlichtinghe, opwekking, troost.
- 522 hem vererren op, zich boosmaken op. Mnl. Wdb., VIII, 1712 noemt dit werkw. zonder „op”; vgl. ook Oudemans, VII, 307, en Anna Bijns; waar vererren voorkomt als „boos worden” (II, 6, b) en „boos maken” (III, 54, e).
- 524 geschettere, gepoch. Het Ned. Wdb. geeft geen 16de- of 17de-eeuwse voorbeelden (IV, 1716).
- 525 Mantuanus. Baptista Mantuanus, O. Carm (1448-1516) kan toch moeilijk een ketter genoemd worden, daar hij onverdacht orthodox was. Zie H. de Vocht, Monumenta Humanistica Lovaniensia, Louvain-Londen, 1934, p. 109. Pater Bon, Kruitwagen O. F. M. wees me op de mogelijkheid dat Benedetto Mantova bedoeld zou zijn, wiens Trattato utilissimo del beneficio di Christe ook bekend werd in Spanje, Frankrijk, Engeland en Duitsland. De inquisitie trad er tegen op. Mantova leefde nog 1549. Zie Die Religion in Geschichte und Gegenwart, III, 1981.
Alsnog zal dit bovenstaande wel een theoretische mogelijkheid blijven, daar het moeilijk te bewijzen valt de auteur van het Tafelspel zó goed op de hoogte was, dat deze Mantova hem bekend geweest zou zijn.
- 527 opsteken, opstandig worden; vgl. zich opsteken, zich verheffen (Ned. Wdb. XI, 1255, 1256).
- 525 berispen, uitschelden, beschuldigen, uitvaren tegen. Zie Mnl. Wdb., I, 946, 947.
- 529 contrarie, het tegenovergestelde, het tegendeel. Zie voor dit subst.: Mnl. Wdb., III, 1825; Ned. Wdb., III, 2132.
- 533—535 Deut. XXII, 4; Exodus XXIII, 5. Zie Matth. XII, 10, 11, waar over een schaap gesproken wordt.

- 533 gracht, „wat gegraven is”, waterput.
- 534 sonder tegenseggen, zonder tegenspraak. *Ned. Wdb.*, XVI, 1367, 1368.
- 535 leggen, liggen. Over de reeds Middeleeuwse verwarring tussen deze verba zie *Ned. Wdb.*, VIII, 1415.
- 536 der sonden slach, de gevangenschap, band. Eig. slag of knip, waarin vogels gevangen worden. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VII, 1189, No. 18; *Ned. Wdb.*, XIV, 1508, 1509, No. 65.
versteent, verstokt. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 35, 36.
- 537 sonder verdrach, zonder uitstel, onverwijld. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VIII, 1635, 2; Oudemans, VII, 290; L. Jansz. *Menich Bedruet Harte*, 683; *Grote Hel*, 1197.
- 538 bediet, zie Br. 119 A, verklaring, woorden.
- 539 hoe mueght ghij de pijn, hoe hebt ge de moeite er voor over. Zie Br. 7 A.
- 541 met Balam wordt Bileam bedoeld (Numeri XXII). Vgl. *Cristenkercke* 1041. In het *Esbatement vande Schuyfman* 499 staat Balaâm, waarbij Stoett, *Drie Kluchten*, blz. 118 opmerkt: „Grieksche uitspraak van Bileam”. In T 1187 wordt Baäl bedoeld. Vgl. *Grote Hel*, 796 waar met *Balams* propheeten zowel aan Bileam als aan Baäl gedacht kan zijn (zie aant. Erné blz. 93).
- 542 begaeft met, begiftigd met (*Ned. Wdb.*, II, 1355). De zin is: „aan wien de verkondiging van het woord Gods was opgedragen”.
- 543 harde, zeer. Vgl. voor dit bijw. van graad: *Ned. Wdb.*, V, 2164; *Mnl. Wdb.*, III, 145, 146.
- 544 hem storen, zich boos maken. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 2228, 2229; Lawet, *G. M.*, 303; Anna Bijns, II, 3, c.; *Balthasar*, 903, 1447; *Sp. d. M.*, gloss.: *Duyfkens*, 110, 189; Oudemans, VI, 610; R. Visschers *Brabbeling*, ed. v. d. Laan, gloss.: de Jong, gloss.
- 546 Voor vetere zie T 94 A. De zin blijft me duister.
- 547 niet een mispel, totaal niets. Zie *Ned. Wdb.*, IX, 849; *Mnl. Wdb.*, IV, 1699 (slechts één vindplaats); ook niet een platte mispel of niet een (ver-)rotte mispel (de Jager, *Latere verscheidenheden* 104); Tuerlinckx — Claes, 149; Stoett, *Spreekw.*, I, blz. 38, onder no. 96. Een bewijs van het nietswaardige dat hiermee aangeduid wordt, vindt men in de „krans van verrotte mispelen”, die de volksironie op de Meidag gaf in plaats van de „rozenhoed”. Zie hierover H. J. A. Ruys, *Duyfkens*, blz. 370.
- 550 ontfouwen, uiteenzetten. Zie gloss.
Sonder rimpen, vlekkeloos (*Mnl. Wdb.*, VI, 1421).
- 552 openbaren, hier: getuigen? (zonder object).
- 537 de walge steect, zie T 322 A.
- 559 in weerden nemen, zegenen; eig.: „in waardering aannemen”; zie voor weerde: *Mnl. Wdb.*, IX, 2166, 8.
- 561 Jes. XLII, 8; Jes. XLVIII, 11 (laatste gedeelte).
- 563 Vgl. Exodus XX, 5; Deuteronomium V, 6; Jes. XLIII, 10 b en 11; Jes. XLV, 21 b.
- 564 Vgl. Exodus XX, 5; Exodus XXXIV, 14; Deuteronomium V 9.
- 565 Vgl. Exodus XX, 3; Lev. XXVI, 1; Deuter. V, 7.
- 570 in steden en in dorpen, overal (vgl. *Ned. Wdb.*, XV, 363, c, 364).
- 574 veronwaardichen, van geen waarde achten, verachten (*Mnl. Wdb.*, VIII, 2231).
- 575 Talrijke keren wordt in Hervormingsgezinde litteratuur Abraham aangehaald als gerechtvaardigd uit het geloof; vgl. bijv. *Gnaphaeus, Een troost ende spiegel der siecken*, B. R. N., I, blz. 209. Zie ook J. Loosjes, t. a. p., blz. 282, Aant. 1. De vergelijking gaat terug op Genesis XV, 6; Rom. IV,

- 2, 3, 9; Gal. III, 6; Jac. II, 23; Hebr. XI, 8. In de Gentse spelen is de aanhaling zeer gebruikelijk; bijv. **Meesene**, F 4 v; **Ipre**, G 4 r, G 4 v, H 2 r, H 3 v; **Antwerpen**, Q 2 v; **Deynze**, P P 3 v: „Abraham, die hertoghe des gheloofs”. Zie voorts **Den Boom der Schriftueren**, blz. 38: „Wat geconterfeyte cleeren heeft Abraham gedreghen? // Int geloove was hem zijn salicheyt ghelegen”. Vgl. ook T 243.
- 576 **glorieren**, roemen, triomferen. Zie **Mnl. Wdb.**, II, 2000; **Ned. Wdb.**, V, 157; **Sp. d. M.**, 380; Ref. **Wynocxberghe**, Int zotte: „Voorwaer, gheen zotter dijnck dan dat zelve dijnck // Zeer wijs te zijne en dies gloryeirt”; G. Peters, **Soliloquium**, ed. J. J. Mak, 1936, blz. 187.
- 577 **persequeren**, vervolgen. Moelijk verklaarbaar. **Persevereren**, volharden, zou veel betere zin geven.
- 580 **als de beminde (: aensiende)**. Dit rijm van i-ie komt in deze tekst meer voor; vgl. 520, 521: **verlichten: biechten**. De zin hokt; regel 583 vat de gemaakte opmerkingen weer in één zin samen.
- 584 **diligent**, ijverig. Salverda de Grave, **De Franse woorden** meent dat **diligent** pas na 1600 overgenomen is (t. a. p., blz. 85, 99). Het is echter in **Rederijkerswerk** zeer gebruikelijk, reeds lang voor 1600. Vgl. **Siecke Stadt**, 1315; **Cristenkercke**, 791; **Ontr. Rentmeester**, 123, 291 (diligentie); M. de Casteleyn, **Const van Reth**, passim, o.a. strophe 16; Ref. **Loo**, Int amorueze; Ref. **Ypere**, Int zotte; Ref. **Caprijcke**, Int amorueze (diligencye doen); **Trudo**, 280: met herten diligent enz..
- 585 **instrument**. Reeds **Mnl.** gebruikt als: middel in Gods hand. Zie **Mnl. Wdb.**, III, 935; ook **Ned. Wdb.**, VI, 2019, 7, a.
- 586 **Volleesten**, voltooien, vgl. **Mnl. Wdb.**, IX, 862; Oudemans, VII, 713; **Trudo** 1815 en ook **Nieukercke**, K 4 r: „Ende liefde vulleest wet ende propheten”; M. de Casteleyn, **Const van Reth**, strophe 6: „om svreughts vulleesten”.
- 589 **hem**; kan plur zijn (van Halteren, § 16) en dus slaan op Scotus en Thomas van Aquino.
werden, worden. Zie **Mnl. Wdb.**, IX, 2172; **Tschr.**, XXVI, 61 vlgg.; XXVIII, 239, 240.
- 590 **muechdy ghijer**. Vaak wordt achter de met het pronomen verbonden verba weer ghy geplaatst; vgl. Lubach, § 71, blz. 42, 43. Vgl. T 659: **wildy ghy enz. enz.**
een hoeymerct houwen met: weinig waarde hechten aan(?)
Hooi staat soms als product van weinig waarde tegenover waardevol koren, vgl.: „Het gaat hem als de ezels, die haver dragen en hooi eten” (**Harrebomée**, I, 331). Vgl. **Grote Hel**, 841: **alle vleys es hoij**. **Erné** (blz. 94) citeert van L. Jansz.: **haer glory en eer is hoy**. Ook **Leftynghe**, A 4 v: **ons vleesch es hoy**. Hierbij is waarschijnlijk gedacht aan Jesaja XL, 6. Zie voorts: **Nieuport**, L 3 r: „de mens, **Als hoy vergaende**”.
- 592 **vast**, vurig, innig. Vaak wordt **vaste** gebruikt in deze bet. bij verba als **geloven**, **bidden** e. d. (**Mnl. Wdb.**, VIII, 1295, c).
- 593 **vroech ende spade**, altijd. Heel duidelijk blijkt bet. uit **Trauwe** 452, en 1287: „altijt, vroech en spade”.
- 594 **Christum de Genadige adere**. Ook: T 781; vgl. T 1796 „Christus, de levende adere” en **Apostelspel**, ed. Pijper, blz. 297 „Lof Vader, wiens adere ...”. Komt voor: Jer. II, 13 „Mij, de springader der levenden waters”. Algemeener: **Trauwe** 903, 905: „Der werelt adere // Werdt lanex soc quaedere”; **Ned. Wdb.**, I, 809, b; **Loo**, G G 1 v: „Christus, die wt ionstyghen adere // My cam verzoenen met zijns hemels vadere”.
- 597 **spijsen** om het rijm gewijzigd in: **spijsende**.
- 595 **visiteren**, bezoeken. Zie **Mnl. Wdb.**, IX, 555 i. v. **visiteren**; Oudemans, VII, 638.

- 600 **vol excellentien**: uitnemend. Zie ook Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XXXIII, a: „lijden, groot es u excellentie”; idem XXII, d: „gebedt van grooter excellentien”; idem XXXVIII, a: „mijns liefs excellentie”; XLIX, b; LXXV, d; M. de Casteleyn, *Const van Rethoriken*, strophe 31: „vul excellentien”.
- 601 **wage**, weegschaal. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 1593; Oudemans, VII, 833.
- 602 **grammig**, toornig (*Ned. Wdb.*, V, 560).
- 603 **verwegen**, overtreffen (*Mnl. Wdb.*, IX, 312, 313).
- 604 **ontlijven**, doden (*Mnl. Wdb.*, V, 1152; *Ned. Wdb.*, X, 1903, 1904; L. Jansz. *Werelt bevechten*, 171).
- 605 **droescop** = droes (vgl. *drommel* en *drommelskop*). Zie *Ned. Wdb.*, III, 3397. Het betekent hier: „arme stakker” (*Ned. Wdb.*, III, 3395).
- 606 **despereren**, wanhopen, vertwijfelen. Niet *Ned. Wdb.*; het *Mnl. Wdb.* geeft één voorb. (II, 139). Vgl. ook Trauwe, 496, 685.
- 608 **onsprekelijk**, onuitsprekelijk groot. In het *Mnl.* zeer gebruikelijk (*Mnl. Wdb.*, V, 939); ook in de 16de eeuw en later (*Ned. Wdb.*, X, 1793). Zie Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I) blz. 15.
- 609 **teem**, denkbeeld, opvatting. Zie Bruer W., 29, 30: „En alle mijn bruerkens heb ick lieff en weert // Die geerne volghen haer selfs theme”; *Ned. Wdb.*, XVI, 1193; van Rijnbach, aant. blz. 112.
- 612 **verkillen**, trans., koud maken, „in de kou laten staan”. *Mnl. Wdb.*, VIII, 1902, 1903 geeft deze trans. bet. ook overdrachtelijk. Komt intr. ook voor: *Ont. Rentm.*, 803: Dies ic selve heel int herte verkillen; *Ontr. Rentm.*, 1320 die liefde laten verkillen.
- 613 **weer... oft**, hetzij ... of Vgl. *Mnl. Wdb.*, IX, 1895, b; nog heden Vlaams (de Bo, 1375, 1376). Zie ook Jacobs, blz. 303.
- 614 **hem ver Stouten op**, zijn kracht zoeken in, vertrouwen op. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IX, 79.
- 615 **oock**, toch. In uitroepen komt deze bet. meer voor. Zie *Duyfkens*, gloss.; *Ned. Wdb.*, X, 9, 8.
- 616 **achter en vueren**. Vgl. *Apostelspel*, ed. Pijper, blz. 307: „Tis al Christus voren ende Christus achter”. Zie ook de aant. bij Erné, *Spelen van de Hel*, gloss..
- 617 **erruer**, dwaling. Zie E 370 A.
- 618 **ons**, wschl. geen pron. pers., doch pron. poss.; in T vaak pron. poss. zonder -e, bijv. **ons rechte Priester en Bisschop**, T 826.
- vromen** moet betekenen: bevorderen, bewerken. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 1410, Aanm. 2.
- 621 **Schaker**, moordenaar aan het kruis. In het *Mnl.* vaak in deze bet. gebruikt; zie *Mnl. Wdb.*, VII, 256. Vgl. ook Anna Bijns, gloss..
- 630 Zie Gal. V, 18, 19.
- 633 **hem storen**, zich boos maken. Zie T 544 A.
- 636 **vertoon**, zich vertonen, zich openbaren. Vgl. *Ned. Wdb.*, IX, 159, II.
- 637 **sBleekers sermoonen**. Vergeefs heb ik gezocht naar dezen prediker. De s is vreemd bij een eigennaam. Schuilt er een andere naam achter?
- 638 **exponeren**, uitleggen, uiteenzetten. Zie T 451 A.
- 640 **wt alle perijkele**, uit alle „gevaar” om door de geestelijkheid vermaand te worden; hij „blijft buiten schot”.
- 643 **op de bane brengen**, ter sprake brengen. Vgl. Marnix, *Bijencorf*, ed. Brussel 1858, I, blz. 21: „het is langhe te voren oock op de bane gheweest”; blz. 133: „op de bane werpen”; blz. 112: „voorts werpen sy enen Thomam de Aquino of eenen Scotum op de bane”; blz. 65: „daer compt de aenroe-

- pinghe der sancten op de bane"; T 1407: „te bane comen"; *Ned. Wdb.*, II, 810 (komen); III, 1287 (brengen).
- 644 **beplecken**, moet hier in bonam parten gebruikt zijn; meestal is het **bezoeden**, (*Ned. Wdb.*, II, 1825; Anna Bijns, gloss.)
gast, kerel, zonder de bijgedachte van „disgenoot, vreemdeling". Zie *Ned. Wdb.*, IV, 317—320. Nog heden Vlaams, zie Teirlinck, 446. Ook heden-
daags Zeeuws-Vlaams, in malam partem. Voorts T 2278.
- 650 **vierich bedaeft**, vol vuur, geestdrift. Vgl. *Apostelspel*, ed Pijper, 17: „Noyt menscelic woort, hoe constich bedaeft". Vermoedelijk van **daken**, raken, treffen. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 41, 2de art, i. v. **daken**; *Ned. Wdb.*, II, 1120 i. v. **bedaken**; maar vooral: de Bo, 210. De Bo kent dit, nog „dagelijks gebruikt(e)" woord ook in figuurl. zin: treffen, indruk maken. Is **bedaeft** dus: onder den indruk, met hart en ziel, vol geestdrift? Voor het werkv. **bedaken** zie nog T 764 A en voor **daken** Br. 11 A. Voor andere gissing zie *Ontr. Rentm.*, 616. Het gloss. aldaar legt verband met **bedaghen**, een overeenkomst sluiten. Ook wordt gedacht aan: **daeghen**, verwijlen.
- 651 1 Joh. IV, 18.
- 652 **sijn conscientie belijden**, met zijn geweten te rade gaan. Een ongebruikelijk object bij „belijden"; zie *Ned. Wdb.*, II, 1730.
- 655 **het geeft my wondere**, het verwondert mij. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 1799 en IX, 2776; Plantijn, i. v. **wonder**; Teirlinck, 306 (die vertaalt: „ik ben nieuwsgierig"); Cornelissen en Vervliet, III, 1457; Hoeffft, 691; Oudemans, VII, 973; A. de Jager in *Taalgids* 1859, aant. bladz. 305; *Siecke Stadt*, gloss.; Erné, *Spelen v. d. Hel*, gloss..
- 656 **Heli, Eli**. Zie 1 Sam. IV, 18.
- 657 **gesteken**, participium. Zie Lubach, § 29, e (blz. 22).
- 659 Het verbum **blameren** was reeds in het Mnl. bekend naast het oude **blamen**. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 1286 en vooral *Ned. Wdb.*, II, 2779. Ook bij L. Jansz, zie *Spel van Meestal*, 350.
- 661 Vgl. Jer. VII, 4?
- 662 **yewers**, vgl. **nieuwers**, nergens, T 756 A.
- 663 **sint Steven**, Stephanus. Zie Handelingen VI, 8 vlgg.; VII. Voor zijn dood zie: *Handel*. VII, 58—60.
- 666 Zie T 451 A voor **exponeren**.
bediet, verklaring, betekenis. Zie Br. 119 A.
- 667 *Hand*. VII, 48, 49.
- 668 **niet om versoeten**, onovertreffbaar. Anna Bijns gebruikt deze uitdrukking alleen voor Maria en Jezus (Ref. II, 2 d: „Gods Moeder, niet om versoeten"; II, 4, e: „U prijsweerdighe moeder niet om versoeten"; III, 25, a: „een kindeken cleyn niet om versoeten").
- 671 „**van verstanden**" komt niet in de aangehaalde tekst (1 Tim. II, 8) voor.
- 674 **bekennen**, erkennen, geloven. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 782, 7, a.
- 675 **properlijk**, bepaaldelijk, in 't bijzonder. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 732, 2 en ook G. Peters' *Soliloquium*, ed. J. J. Mak, 1936, gloss. blz. 261.
- 679 **figure**, symbool, zinnebeeld. (*Ned. Wdb.*, IV, 4453, 17).
- 680 **vaet mijn vermonden**, hoort mijn woorden. Zie T 438 A.
- 686 Vgl. Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, II, C: „Maer mercket volck aen, plaetse, tijt en stonde" en idem XXXII, c: „tijdt oft stontd". Vgl. Br. 49 A.
- 687 **een caetse slaen**, fig. tegenwerping, een moeilijk te weerleggen opmerking maken. *Ned. Wdb.*, VII, 763, 764 geeft verschillende voorb. van figuurl. uitdrukkingen aan het kaatsspel ontleend, doch deze niet. Ook elders vond ik niet een analoge plaats.

- 688 **rancket**. „er werd in die kaatsbanen niet altijd gekaast, maar met raketten gespeeld (v. Moerk. 138: kom ick in de kaetsbaen en speel met het rancket)”, zegt Stoett, Moortje, blz. 171, aant. regel 1498. „Een ghetralyde bril”, noemt R. Visscher het raket (Raetsel 5, blz. 95 ed. van der Laan, aant. blz. 188). Voor beschrijving van het kaatsspel zie G. D. J. Schotel, **Maatschappelijk leven**, blz. 119, 120. Vgl. Vondel, **Bespiegelingen van Godt en God dienst**, III, regel 357 vlgg., „Men ziet de vloot op zee dan steigeren, dan vallen, gelijk, op een rancket, te rugh gekaatste ballen afstuiten in den baen en volgen haer geval”. De W. B.-uitgave (deel IX) heeft hier echter als verklaring: raket, netscherm, onder verwijzing naar Kiliaen (reticulum). Zie **Bespiegelingen I**, 747 en III, 357.
- 690 **science**, kennis. Zie **Mnl. Wdb.**, VII, 502; **Ontr. Rentm.**, 121: „na mijn scientie”, voor zoover ik weet; **Siecke Stadt**, 1093; M. de Casteleyn, **Const van Reth.**, strophe 76. 31.
- 695 „Mij dunkt dat gij ook half aan zijn kant staat en samen met hem de draak steekt met mij”.
guyten, spotten. Zie **Mnl. Wdb.**, II, 2208 en 2052 (i. v. **goyten**); **Ned. Wdb.**, V, 1229, II, Nyevoont, 268, 384. Vgl. ook **hem guten**, Trudo 1056 en **beguten**, **Mnl. Wdb.**, I, 722; **Ned. Wdb.**, II, 1448; **Schuyfman**, 267; Anna Bijns, **Leuv. Bijdr.**, IV, 313; Nyevoont, 38; Stoett, **Drie Kluchten**, gloss..
- 699 **beyden na**, wachten op (**Mnl. Wdb.**, I, 766, 767; **Ned. Wdb.**, II, 1539).
- 700 **volesegghen**, ten einde toe zeggen. Zie **Mnl. Wdb.**, IX, 882; Oudemans, VII, 717.
- 701 **tmach so comen, dan sullen wy scheyen**, als dat gebeurd is, dan zullen we heengaan.
- 702 **ick mach noch beyen**, ik wil nog wel wat wachten. Vgl. voor „mogen” de bet., overigens trans., houden van, behagen scheppen in (**Mnl. Wdb.**, IV, 1851, 1852; **Ned. Wdb.**, IX, 1002).
- 703 **gauderen in**, behagen scheppen in. Zie **Brouwersgilde**, 348 en gloss.; M. de Casteleyn, **Const. van Reth.**, blz. 86: „Die met elckanderen te samen gauderen”.
- 703 Voor **sallatie** lees: **fallatie**, bedrog. Zie **Mnl. Wdb.**, II, 778; Oudemans, II, 282; **Siecke Stadt**, 198, 1115, 1378.
- 706 **leven op; op geeft de bron aan**, waaruit men zijn inkomsten put; soms ongunstig: „op kosten van”. Hier ook ongunstige bijgedachte. Zie **Ned. Wdb.**, VIII, 1720.
- 707 **twist**, onzekere, droevige toestand (**Mnl. Wdb.**, VIII, 832).
- 709—712 Zie 1 Cor. III, 16 en 17; 2 Cor. VI, 16.
- 710 **on(t)reinigen**, verontreinigen, bezoedelen. Zie **Mnl. Wdb.**, V, 884; **Ned. Wdb.**, X, 1933. Weinig gebruikelijk woord; in Statenvertaling: Ps. CVI, 39; Matth. XV, 11.
- 711 **vereenigen**, intr. zich verenigen, verenigd worden door een geestelijke band. Zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 1709.
- 714 **Christi**, lees **Christus**.
logeren, verblijf houden, inwonen. Overdr., vgl. het Bijbelse: inwonen, (2 Cor. V, 8). Zie ook **Ned. Wdb.**, VI, 2184. Het **Mnl. Wdb.**, (IV, 759) kent deze overdr. bet. niet. In algemener zin met vrede, drift, pracht e.d. als onderwerp: **Ned. Wdb.**, VIII, 2613. Vgl. ook: **laet my logeren in u herte binnen**, Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, XXIX, c; **Laet Jesum int castel der zielen logeren**, idem LXXV, b. De lett. bet. van „verblijf houden” vindt men in logijs in **Dev. en prof. boecxken**, 71: „Die soete Jesus lach int hoy // Ootmoedelijc voer twee stomme beesten // Al en was tlogijs niet alte moy // Nochtans . . .”

- 715 **een lutken**, een weinig, enigszins. *Mnl. Wdb.*, IV, 810; *Ned. Wdb.*, VIII, 3371—72).
stofferen: fantaseren, verzinnen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VII, 2175 i. v. **stofferen**, Aanm.; Oudemans VI, 592; L. Jansz. **Werelt bevechten**, 233.
- 717 Lucas XVII, 20 (laatste gedeelte), 21.
- 719 **dorven**, mogen. Zie T 29 A.
- 721 **merckelijc**, duidelijk, evident. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 1454, 3; *Ned. Wdb.*, IX, 588; Nyevoont, 374, 572; Marnix. **Bijencorf**, passim, o.a. (ed. Brussel, 1858) I, blz. 34.
- 722 **bevroeyen**, inzien. Reeds *Mnl. Wdb.*, I, 1196, 3.
- 723, 724 Exodus III, 5.
- 724 **bedachtich**, — zijn, denken aan. *Ned. Wdb.*, II, 1119 geeft vbd. uit **Elckerlijc** en **Charon**.
- 727 Mozes „een knecht” tegenover Christus „een sone” (729). Voor deze tegenstelling zie Gal. IV, passim, vooral IV, 7.
- 728 **bewadere** (: vadere). Wschl. is het **bewaerder**, **bewaerre**, **beware**, dat *Mnl. „bestuurder”* betekent (*Mnl. Wdb.*, I, 1200, 1201). Het komt veel voor in godsdienstige taal (*Ned. Wdb.*, II, 2369) als „behoeder”, inzonderheid van God gezegd, bijv. 1 Sam. XXVIII, 2. Behalve aan overgang van **bewaerder** naar **bewader** om het rijm, valt misschien te denken aan verwarring met **beradere**??
- 731 **betrouwe**, vertrouwen (*Mnl. Wdb.*, I, 1165; *Ned. Wdb.*, II, 2254).
- 731, 732 Vgl. Joh. IV, 21—24.
- 734 **verstranghen**, gestrengheid. Ook T 2514. Typisch 16de-eeuws woord. Ook veelal in de bet.: benauwdheid, kommer. Komt vaak in vaste uitdrukkingen voor; bijv. T 958 en T 984: niet om —: zeer hevig, zeer wreed, zodat het niet erger kan. Vgl. Lawet, G. M., 879; *Mnl. Wdb.*, IX, 80 Aanm.; Anna Bijns, gloss.; **Nieuwe Ref.**, XC, d. Ook is bonam partem: onover-trefbaar; zie Deynze, O O 1 v: „vrucht, niet om verstranghen”. Voorts zie men: met —, **Balth.**, 964; Lawet, G. M., 946, 404; *Mnl. Wdb.*, IX, 80 geeft slechts een enkel voorbeeld van **verstranghen**; kan aangevuld worden met o.a.: **Trauwe**, 462; Lawet, G. M., 253, 1221; **Trudo**, 15; **Cristenkercke**, 559; **Ernè**, gloss.; M. de Casteleyn, **Const v. Reth.**, blz. 121; L. Jansz. **Werelt bevechten**, 225; **Ontr. Rentm.**, 1051; **Antwerpen**, R 3 r.
- 735, 736 Spreekwoord? Ik vond het nergens elders vermeld. **clister** is een Vlaams woord, dat „knol” of „bol” betekent. Zie *Mnl. Wdb.*, III, 1544; de Bo, 531, 532; Teirlinck, 145; Cornelissen en Vervliet, 665; Tuerlinckx—Claes, 114. Ook kent de Bo, 532 **klyster** als „vlek”. Eveneens Teirlinck, 146. Er bestaat ook een werkw. **clysteren**: schetteren, schel klinken (*Mnl. Wdb.*, III, 1546; Tuerlinckx, 322). De afkomst van dit spreekw. blijft mij met bovenstaande gegevens duister. De betekenis moet zijn: Hij weet z'n mondje te roeren. Moet misschien gedacht worden aan een straf: zijn tong is niet in de klem gezet?
- 737 **cassendragere**, één der namen voor de „quaestores eleemosynarii” (Kiliaen, 281 i. v. **kasboeve**), *Mnl. cassenaer*, „questierder van den aflat”. A. Eekhof geeft in zijn **De questierders van den aflat in de Noordelijke Nederlanden**, Leiden 1909, blz. 1 de volgende definitie: „personen die met de fragmenten van heiligen-relieken rondreisden, daarbij aflaten verleenden en voor de aanraking der reliquieën genezing van lichamelijke kwalen toezegden. De in geld en naturalia bestaande gaven welke zij inzamelden, kwamen ten bate van het klooster of de kerk, waarvoor zij waren uitgezonden”. Zie ook Nyevoont, blz. 28 vlgg. en blz. 94 (aant. op regel 86). Zie voorts *Mnl. Wdb.*, III, 1217 en *Ned. Wdb.*, VII, 1729.

- 738 **veerdich van spraken**, wel ter tale. Vgl. *Mnl. „veerdich int spreken“* (*Mnl. Wdb.*, VIII, 1161).
- 739 **Sint Jans nacht**: „Op Sint Jans nacht drijven, evenals op de Walpurgisnacht, de geesten hun spel: het is een der geheimzinnige toovernachten. Dan snijdt men de wichelroede, dan plukt men Sint Janskruid, dan durft de schipper niet uitvaren op het Haringvliet“ (Jos. Schrijnen, *Nederlandsche Volkskunde*, Zutphen z. j., I, blz. 202).
Bet.: men zal hem in de St. Jansnacht niet behoeven te bewaken, dus: hij is mans genoeg.
- 740 **claps genoeg hebben**, praatjes genoeg hebben. Zie T 442 A.
- 741 **te spele comen met**, aanvoeren, aan de orde stellen (vgl. in het spel brengen, — komen, — zijn).
- 742 **Principael Paulus . . .**, Vgl. Hoofdstuk IV, blz. 98.
- 743 **waey**, uitroep. *Mnl. Wdb.*, IX, 1490 geeft 1 voorbeeld (waeije). Zie voorts: L. Jansz, *Menich Bedruct Harte*, 25; L. Jansz, *Werelt bevechten*, 57, 78, 359, 369, 564; Cassiere, *Present van Jonste, Vrientschap ende Trouwe*, 115, 274; *Balth.*, 94; L. Jansz, *Vers. Maelt*, 609; *Cristenkercke*, gloss.: Stoett. **Drie Kluchten**, gloss.; de Jong, gloss., enz..
Het zelfde spreekwoord vermeldt Stoett, *Spreekw.*, i. v. **koekoek**. Onder de voorb. kan ook nog vermeld worden: *Ontr. Rentm.*, 811: „Bay, my dunct ghy singt al eenen sanck“. Ook *Tielebuijs*, 370: „Desen sot, die singt al eenen sanck“; *Marnix, Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 167): „ende daer by blijven als eenen koeckoek bij sijnen sanck“.
- 744 **boven en beneen sweren**. Men denke aan *Matth. V*, 34, 35 (boven: de hemel; beneen: de aarde) en vergelijkte „bij hoog en bij laag zweren“. Zie ook Stoett, *Spreekw.*, i. v. **Bij hoog en laag zweren**.
- 746 **int bachuys wrijven**, onder de neus wrijven, verwijten. Voor soortgelijke uitdrukkingen zie Stoett, *Spreekw.*, i. v. **Iemand iets onder (of door) den neus wrijven**.
- 750 **rijzen wt**, voortkomen uit. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VI, 1452; *Ned. Wdb.*, XIII, 457.
- 752 **welgesint**, edel, edelaardig. (*Mnl. Wdb.*, IX, 2107). Voor de vorm: als **de welgesinde**, zie T 1794 A.
- 753 *Openb. I*, 8, 11, 17 b; *Openb. XXI*, 6; *Openb. XXII*, 13.
- 754 **jaloersch**, naijverig, in de zin van: „een ijverig God“. *Mnl. Wdb.*, III, 1011 kent 1 plaats, die misschien zo moet verklaard worden; *Ned. Wdb.*, VI, 1426, 3 geeft deze bet. op van ijverig en *Ned. Wdb.*, VII, 159 van **jaloers**.
- 755 **sorghe draghen**, vrezén. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 1587, vbd. uit de *Reinaert* en uit *Froissart*.
- 756 **nieuwers**, nergens. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IV, 2431 i. v. **niewer**; *Ned. Wdb.*, IX, 1977, 78; de Bo, 742; *Teirlinck*, 300; *Cornelissen* en *Vervliet*, 857; *Draayer*, 27; *Stoett, Moortje*, gloss.; van *Rijnbach*, gloss.: **Duyfkens**, 85 enz.; A. Joos, 459.
- 757 **debben**. Nergens elders vond ik dit woord. Misschien houdt het verband met **dabben**: wroeten (*Ned. Wdb.*, III, 2205; *Kiliaen*, 98; *Tuerlinckx—Claes*, 39; *Plantijn*; *Rutten*, 47; *Cornelissen* en *Vervliet*, 326). Hier dan in fig. zin: wroeten tegen, opstandig zijn tegen. Dit past ook in T 788 (waar het woord ook rijmt op **hebben**, zodat de lezing **debben** vaststaat). De bijvorm **debben** is mij onbekend. Wel trof ik aan **debberen** (de Bo, 216; *Loquela*, 106) en **debber** (*Rutten*, 47).
- 758 **versteker**, hij die iemand verwerpt, links laat liggen (*Mnl. Wdb.*, IX, 44 geeft het als 16de-eeuws op). De bet. **verstoten** is voor het werkw. zeer gewoon. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 37, 38; aan de voorb. kan toegevoegd worden: L. Jansz, *Menich Bedruct Harte*, 691; *Lawet, G. M.*, 505; *Apostelspel*, ed.

F. Pijper, blz. 307; **Trudo**, 567; **Samaria**, 1068; Anna Bijns, gloss.; **Brabbeling**, ed. v. d. Laan, gloss.; **Cristenkercke**, 2196; L. Jansz, **Spel van Meestal**, 329.

- 760 **taelman**, advocaat. Zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 12, 13; waar het woord ook reeds overdr. toegepast wordt op Christus en Maria; Oudemans, VII, 2; **Brabbeling**, ed. v. d. Laan, gloss.; Erné, aant. B 279 (blz. 70).
enes rappoort doen, iemands zaken behartigen.
- 762 **te bequamer**, des te beter.
- 764 **bedaect** (: gemaect). Het rijm maakt het onwaarschijnlijk, dat aan **bedect** moet worden gedacht (zie echter T 473!). 't Komt van **bedaken**, dat ongeveer hetzelfde betekent als **daken** (zie Br. 11 A), nl. neerkomen op, treffen. Vgl. **Ned. Wdb.**, II, 1120.
- 765 2 Tim. I, 9.
- 766 **procureerder**: voorspreker, advocaat. De oude bet. „bewindvoerder, bestuurder” nog in **Trauwe**, 876, 877: „Want wy regeeren dlant // Als procureurkens”. Het **Mnl. Wdb.**, VI, 724 noemt ook de bet. „hij die eens anders belangen behartigt”, met een bewijsplaats uit 1473. Erné, aant. bij B 279—304 (blz. 70) vermeldt, dat in Vlaanderen verschil was tussen de academisch gevormde **taelman** en de door schout en schepenen na onderzoek toegelaten **procureur**.
- 767 **violeerder**, hij die schendt, die geweld aandoet. Zie **Mnl. Wdb.**, IX, 528 voor „violeren”.
- 768 **verlichtere**, hij die „licht” geeft, Zaligmaker. Vgl. **Mnl. Der sonnen verlichter**, Christus (**Mnl. Wdb.**, VIII, 2028).
- 770 **strafheyte**, gestrengheid. Nog niet **Mnl. Wdb.**.
- 772 **schame**, „beschaming”, schande, straf. Zie **Mnl. Wdb.**, VII, 276, 5.
- 775 **om eenen bemt te huere**, „om boer te worden”? De „aardigheid” vond ik nergens elders.
- 776 **oorconden**, getuigen, uitleggen, verklaren. Vgl. **Mnl. Wdb.**, V, 1980, '81; **Ned. Wdb.**, XI, 116.
- 777 **de sonden middelen**, voorspraak zijn met het oog op de zonden. **Mnl. Wdb.**, IV, 1544 en **Ned. Wdb.**, IX, 675 geven niet precies dit gebruik op.
- 778 **knout desen tittele**, overdenk deze woorden goed. Vgl. **cnuut dat wort wel**, **Eerste Bliscap van Maria**, 1110; **Cristenkercke** 1531; Anna Bijns, I, 6 a; II, 11, b; Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, XIII, e; IX, c; VIII, e; III, e; V, d; VI, b; LXXIX, e. In gelijk gebruik als **cluwen** en **cnaghen** (**Cristenkercke**, gloss.; Anna Bijns, gloss. i. v. **been**). Zie ook nog **Trudo** 302 en **Antwerpen**, Q 4 r: „Och, nu ict dus **herknouwe**”.
Voor **tittele** zie T 377 A.
- 779 1 Tim. II, 5.
- 781 **Adere**, zie T 594 A.
- 782 **sonder beswijcken**, onophoudelijk, standvastig. Vgl. **onbezweken**, **Ned. Wdb.**, X, 1160, 1161; **onbeswijkelijk**, X, 1163.
- 783 1 Joh. II, 1.
van gelijcken, evenzo. Ook T 325 A.
- 784 **van soeter seden**, liefelijk, liefhebbend? **sede** = aard, kracht, **Mnl. Wdb.**, VII, 847, 848; zie ook T 1743: met **cloecken seden**; Br. 462 A, **duer gheloovighe sede**.
- 788 Vaak worden Dathan en Abiram (Num. XVI) aangehaald als opstandigen tegen God. Vgl. **Van het nachtmael Christi ende van de misse**, B. R. N. I, blz. 515 („murmureerder teghen God, ende sijnder ghemeynte”); ook **Cristenkercke**, regel 329; van der Laan, **Rederijkersspelen**, blz. 39, regel

- 585; T 1667; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, LXI, b (voorbeeld hoe „begeerte van staten doet menigen dolen”); Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 77): „sy zijn enckel ketters ende godloose menschen, ja worden by Core, Dathan, ende Abiron vergheleken”.
debben, vgl. T 758 A.
- 789 **voorspraker**, voorspreker, pleitbezorger. *Mnl. Wdb.*, IX, 1099 geeft voorbeeld uit 1520, waar het woord ook in geestelijke zin gebruikt wordt.
- 791 In te vullen: „wat isser afgecomen”?
- 792 **aenleven**, aanhangen. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 112: **enen** —, iemand aanhangen; *Ned. Wdb.*, I, 194. Aan de voorb. kan toegevoegd: L. Jansz, *dEenv. Mensch*, 1043: **sijn woort aenleeven**, aanhangen, belijden; *Axcele*, S 1 v: „Die my anleven, vercrijghen overvloedig”; Loo, HH 1 v: „Die met een crachtigh gheloove levende // Huere gheest Christo zijn aenlevende (trans.).
- 793 **recht in de bet. van: de door God ingestelde ordonnantiën** (*Mnl. Wdb.*, VI, 1087).
- 794 **orbaerlijk**, heilzaam. Zie Br. 15 A: **oorboorlijk**.
- 795 vlgg. Precies dezelfde parallel tussen voorspraak bij den keizer en bij God vinden we in „**Vanden propheet Baruch**”; B. R. N. I, blz. 265. De weerlegging aldaar is uitvoeriger, maar culmineert ook in het citeren van Matth. XI, 28 (vgl. B. R. N., I, blz. 66 met T 803).
- 796 **ontknoopen**, uiteenzetten, verklaren. Zie E 182 A. **nootsakelijcheyt**, een dringende zaak. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 2526.
- 797 **loopen aen**, lopen naar, tot. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 794, enkele voorb. onder 2.
- 798 **sijn rappoort doen**, zijn woord doen, zich uitspreken.
- 800 **officie**, ambt, taak. Zie *Mnl. Wdb.*, V, 38; Kiliaen, 422; Meyers *Woordenschat*: „**ampt**”; niet in *Ned. Wdb.*. Ook T 1587 (T 57: ambt, rol op het toneel). Zie voorts: Marnix, *Bijencorf*, ed. Brussel 1858, II, blz. 51: „Jae sy heeft eenen yegelijk sijñ ampt ende officie voorgeschreven”; idem, blz. 56; *Antwerpen*, Q 3 r en vooral Q 3 v: „Elc een zonderlijnghe officie heift”. — De auteur gebruikt drie keer het woord **officie** en steeds als rijmwoord: **condicie** (57, 800, 1587).
- 801 **condicie**, staat, stand. Zie *Ned. Wdb.*, III, 2108. **diversch**, verscheiden, verschillend. Vgl. **diversch van zeden** (Ref. *Bruessele*, Int. zotte); **diversch van persoone** (M. de Casteleyn, *Const van Reth.*, blz. 117); vgl. voorts: L. Jansz, *Werelt bevechten*, 229; Ref. *Antwerpen*, Int. amorueze; Ref. *Bruessele*, Int. amorueze; M. de Casteleyn, *Const van Reth.*, strophe 27, 59, 67; *Mnl. Wdb.*, II, 216; *Ned. Wdb.*, III, 2667.
- 802 **weerlijk**, wereldlijk, niet geestelijk. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 2228, 2. **bedwongen**, gedwongen, onvrijwillig. Vgl. Ruusbroec: „Den bedwonghen dienste en behaghet Gode niet”, gec. *Mnl. Wdb.*, I, 675. **onvry**, in geestelijke zin: onderworpen aan (hartstocht). vgl. *Mnl. Wdb.*, V, 1530; *Ned. Wdb.*, X, 2181.
- 804 **vermaken**, **verquicken** en **verfraeyen**, zie Matth. XI, 28. Vgl. Scutkens N.-Ned. vert. v. h. N. T. (± 1390): „ende ic sel iu **vermaken**”; *Duyfkens*, blz. 171 v. d. ed. Ruys: „ick sal u **vermaken**”; Fr. Costerus vertaalde in zijn vert. v. h. N. Test. „et ego reficiamvos” door: „ende ick sal u **vermaken**” (zie aant. Ruys, blz. 375, 376). **verfraeyen**, verheugen. Zie R. *Visschers Brabbeling*, ed. v. d. Laan, gloss.: *Sp. d. M.*, gloss.; *Cristenkercke*, gloss.; Anna Bijns, gloss.; L. Jansz, *Menich Bedruet Harte*, 323; Lawet, *G. M.*, 903; *Trudo* 2530; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XXIII, e. Voor **verquicken** vgl. Marnix, *Bijencorf*, ed. Brussel 1858, II, 69: „Comt tot my ghy alle die beswaert ende beladen zijt, ende ick wil u **verquicken**”.

- 805 **paeyen**, geruststellen. Zie Br 79 A.
- 806 **valuere**, waarde. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Ned.* neemt aan dat het ontleend is in de 1ste periode, dus voor 1325. Zie ook *Mnl. Wdb.*, VIII, 1219.
- 807—809 Joh. X, 7—9.
- 810 **bescheet**, antwoord. Zie gloss., naerder, nauwkeuriger. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 2114, 4, i. v. naerre; *Ned. Wdb.*, IX, 1462, II, 4.
- 811 **wat mensche**, wie dan ook, alle, ieder. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IX, 1801, 2.
- 814 **met liefden gegort**, vervuld van (sterkstaand door), zie T 173.
- 815 **Jesaja XXVIII**, 20.
- 817 **slueren**, trekken, slepen. Vgl. *Mnl. sloren* (*Mnl. Wdb.*, VII, 1302).
- 818 **weert**, geliefd. Vaak gezegd van God en de Heiligen (*Mnl. Wdb.*, IX, 2316).
- 820 Vgl. bijv. 1 Thess. V, 25; 2 Thess. III, 1; Hebr. XIII, 18.
- 823 **te doene hebben**, c. acc., nodig hebben. Zie *Ned. Wdb.*, III, 2727, 21.
- 825 **beraden**, helpen, bijstaan, genadig zijn. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 904, 8 b; *Ned. Wdb.* II, 1837; Anna Bijns, gloss.; Lawet. G. M., L. Jansz. *Menich Bedruct Harte*, 1159.
- van eewich tot eewich**, van eeuwigheid tot eeuwigheid. Vgl. *Int eewich*, waar eewich ook als subst. gebruikt wordt (*Mnl. Wdb.*, II, 761; *Ned. Wdb.*, III, 3942).
- 826 **Bisschop**. Dezelfde beeldspraak in de Gentse Spelen: *Nieuport L 4 r*; *Cortrijcke, I I 4 v*. Zie vooral Hoofdstuk III C, tekst behorend bij aant. 61.
- 830 Psalm CL, 5.
- 832 **vercleyninge**, het geringachten, de minachting, verwaarlozing. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 1919; Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 68): „grootte vercleyninghe der kerckelijcken dienst”.
- 836 **God loven van**, God prijzen om.
- 838 **hen zal hem moeten zijn**.
tribulatie, kommer, ellende. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 692; L. Jansz, *Werelt bevechten*, 542; Lawet, G. M., 212; *Trauwe*, 1258; *Ontr. Rentm.*, 375; Anna Bijns, gloss.: **tribuleren**. Meermalen allegorisch personage, o.a. in Everaerts *Scamel Ghemeente*; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, V, c; VII, e; XXIV, b; XLVII, d, LV, a. Zeer gebruikelijk is het woord in Joh. Scutkens, N. Ned. vertaling van het N. T. (\pm 1390); bijv. Rom. V, 3: „wi weten dat tribulacie verduldicheit werct”. Ook de *Liesveltbijbel* a° 1532; eerste druk a° 1526 heeft aldaar **tribulatie**. Vgl. ook C. C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen 1935, blz. 469: **tribulacien** of **drucke**. Vgl. voorts Marnix, *Bijencorf*, (ed. Brussel, 1858), o.a. II, 48; *Leffyinghe*, A 3 v; B 2 r; B 4 r; *Meesene* F 3 v; *Meenene*, Y 3 v; Y 3 v; *Brusselle*, A A 1 v; B B 1 r; *Caprijcke*, B B 4 v; D D 1 r; *Deynze*, O O 2 r; *Cortrijcke*, I I 3 r; *Wijnocxberghe*, M M 2 r; *Ref. Nieuport*, *Int wijse*; M. de Casteleyn, *Const v. Reth*, blz. 85; *Ref. Leffyinghe*, *Int amorueze*: „Inden caercker des druce en trybulacye”. Vgl. ook *Ref. Cortrijcke*, *Int amorueze*: „therte in liefden ghetribuleirt” en J. J. Mak, *De dietse vertaling van Gerlach Peters' Soliloquium*, diss. Utrecht 1936, blz. 175: „in onghemake. tribulacien ende in arbeide”; blz. 212: „ene inwendighe salvinghe, die sachtet alle tribulacie”; blz. 189: „Noch bliven di vele stride, voele ghelaetenheit ende tribulacien”, enz..
- 840 1 Cor. XIII, 1.
- 841 Jeremia XVIII, 6; Jesaja LXIV, 8; Rom. IX, 21.

- 842 **breken en maken.** Zie Stoett, *Spreekw.*, II, blz. 3, No. 1458.
- 843 Matth. VIII, 5—10; Lucas VII, 1—10.
- 845 **overheer**, gebieder (*Ned. Wdb.*, XI, 1744).
- 846 **justicier**, iem. die met rechtsmacht bekleed is. Zie *Mnl. Wdb.*, III, 1081; *Ned. Wdb.*, VII, 568; Anna Bijns, gloss.; Valcooch, ed. de Planque, blz. 177, regel 100.
- 849 **kennen**, erkennen, belijden. Zie *Mnl. Wdb.*, III, 1316, 1317; *Ned. Wdb.*, VII, 2149.
- 852 **in tswerelts termijn**, in dit tijdelijke, wereldse leven. In de 15de eeuw betekent **termijn**: periode, tijdsruimte (*Ned. Wdb.*, XVI, 1590). De bet. kan zeer vaag worden en zo verzwakken, dat we een vrijwel zinledige stoplap krijgen; bijv.: **Present van Jonste, Vrientschap en Trouwe**, 389: „Wel te-rechte David by schoone termijnen Heere, u woort (elck ghevende gesonde). Is mij een licht goet, boetende mijn pijnen”. Zie voorts: **Op elcken termijn**, M. de Casteleyn, **Const van Reth.**, passim; Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, X, b: te desen termijne. Soms ook betekent **termijn**: begrenzing. Zie **Dev. en prof. boeckken**, 29: „Sijn rijck is sonder termijn”.
- 855 Gal. III, 10 b.
- 858 **merct het slot.** Vgl. Everaert, **Maria ghecompareirt bijde claerheyt**, 688: „verstaet et slot”. Betekent: de zin, de grond, dat, waar het op aankomt. Zie *Ned. Wdb.*, XIV, 1902.
- 860 Jer. XVII, 5.
- 861 **wercheylige.** *Mnl. Wdb.*, IX, 2278 geeft plaats uit 1520. Niet Kiliaen, Teuthonista, Plantijn.
hem stout maken, zich verstouten.
hem maken: zich in een zekere toestand brengen; zie *Mnl. Wdb.*, IV, 1048; Plantijn.
- 862 **gekakele**, geklets. Nog niet *Mnl. Wdb.*, wel het werkw. **cakelen** (*Mnl. Wdb.*, III, 1111). Alleen vbd. uit 18de en 19de eeuw geeft *Ned. Wdb.*, IV, 944.
- 864 **sonderling**, bijzonder, apart, aan één persoon toebehorend. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 1557.
- 865 **speene**, aambeien. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 1702, 1703; *Ned. Wdb.*, XIV, 2651; Kiliaen 615; Plantijn; de Bo 1065; Teirlinck 94; Cornelissen en Vervliet 1152; zie ook 1 Samuel V, 6.
Sinte Syaerde? A. de Cock, **Volksgeneeskunde in Vlaanderen**, Gent 1891 merkt op: „De H. Gudula, patronesse van Moorsel en Brussel, is de eenige ons bekende beschermheilige tegen de aambeien”. (blz. 210)
Sinte Servaes, stierf te Maastricht in 384; beschermt o.a. tegen de koorts (von Sales Doyé, II, 313). A. de Cock, **Volksgeneesk. in Vl.**, blz. 314 kent S. Servatium enkel als geneesheer van de lamheid.
de heete siecte, pestziekte, die ± 1500 woedde (*Mnl. Wdb.*, VII, 1072; *Mnl. Wdb.*, IV, 238 kent de juiste bet. nog niet). Men denke aan het ontroerende arbeidersgebed: „Och lieve Heere, en gaet ons niet voorbij met uw gave der heete ziekte, want wij liever sterven dan langer leven” (N. W. Posthumus, **Geschiedenis van de Leidsche Lakenindustrie**, dl. I, 1908, blz. 370, geciteerd door W. J. Kühler, t. a. p., blz. 96). Hoe gevreesd deze besmettelijke ziekte was blijkt uit de **Rechtsbronnen der stad Schiedam**, ed. K. Heeringa, Den Haag 1904, artikel 4—17, blz. 172—175. Zie ook *Ned. Wdb.*, VI, 400.
- 866 **Sint Huybrecht**. Bisschop van Maastricht en na 722 van Luik. Stierf 727. Beschermt tegen hondsdolheid en slangenbeten; ook tegen waanzin en waternrees (von Sales Doyé, I, 526, 527). Vgl. Marnix, **Bijencorf**, ed. Brussel 1858, II, blz. 57: „Daerenboven oock, so moet.. St. Hubrecht de honden

[voeden], opdat sy niet rasende en worden". Over de geweldige verbreiding van St. Huybrechts verering zie A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, blz. 321—328, 317, 330.

- 867 **Sint Mor.** Waarschijnlijk: Maurus, gestorven \pm 584; beschermt o.a. tegen scrofuleuze gezwellen (von Sales Doyé, II, 16). Deze gezwellen kunnen bedoeld zijn met den wolfs, daar „wolf” een kankerachtige zweer betekent (*Mnl. Wdb.*, IX, 2758).
- sinte Corijn vande loopende gaten:** Waarschijnlijk ziet de aanhaling op De H. Quisinus van Neuss, die o.a. beschermt tegen kliergezwellen, ettering, fisteln (= „loopende gaten”). Zie von Sales Doyé, II, 222. *Mnl. Wdb.*, IV, 798 geeft een voorbeeld, waar „loopende gaeten” vrijwel synoniem is met fisteln: „Quetsure dair men lopende gaeten off fistelen aeff behouden moet”. Gnapphaeus, *Troost der siecken*, B. R. N. I, blz. 186, 190 vermeldt Quirijn, met wien waarschijnlijk „Corijn” moet geïdentificeerd worden. Vgl. Gnapphaeus t. a. p., blz. 191: „Waerom stelt ghi dan den eenen bescermer voor.... den derden eenen medecijnmeester der loopende gaten”. Ook A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen* kent St. Quirinus als „de heelmeeester van kankerachtige verzweringen; vandaer „le mal de St. Quirin”” (blz. 290).
- 868 **St. Job.** Beschermt tegen puisten, syphilis (ontleend aan Job II, 7). Soms ook tegen melaatsheid (in Venetië: zie *De Heiligen in de kunst*, door Margaret E. Tabor, vert. door H. F., Deventer-Amsterdam 1909, blz. 102). Zie ook Gnapphaeus, *Troost der siecken*, B. R. N., I, blz. 186: „want die luyden en laten my nemmermeer met vreden, noch onghemoeyt, oft ic moet sinte Lenaert, sinte Job, sinte Quirijn een bevaert loven, mer ick en heb daer geenzen zin meer inne, want ic heb aen bevaertloopen wel hondert gulden mijn leven te cost gheleyt, ende het en baet my niet met allen”. Voorts: Marnix, *Bijencorf*, Brussel 1858, II, blz. 58: „S. Job [staet goed] voor de pocken”. Uitvoerig spreekt A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, over St. Job als „de toevlucht van al wie door groote zweren geplaagd wordt” (blz. 41; 252—254; 289).
- vremt van doene**, vreemdsoortig, vreemd van aard. Zie *Ned. Wdb.*, III, 2704; *Mnl. Wdb.*, II, 252.
- 869 **Sinte Lucia.** Vier heiligen van die naam vermeldt van Sales Doyé; geen echter beschermt tegen buikloop (*melesoene*, buikloop. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 1416: „menisoen”; Kiliaen: „merisoen”; *Ned. Wdb.*, IX, 485, 486). A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, kent Lucia als heelmeesteres van keelpijn (blz. 40), bewerkster van een voorspoedige verlossing (blz. 61), beschermster tegen bloedvloed (blz. 66 en 132), oogziekten en tandpijn (blz. 132) en stijve nek (blz. 312).
- hertwee**, cardialgia, een maagziekte. Onjuist vertaald, daar met cardia- niet het hart, doch de mond van de maag bedoeld is (*Ned. Wdb.*, VI, 69).
- 870 **Sinte Quinten.** Waarschijnlijk wordt bedoeld H. Quinctinus (von Sales Doyé II, 218), gestorven \pm 303; beschermt tegen kinkhoest, verkoudheid (= *stille siecten, quaet van getiere*?). A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, kent „St. Quintijn” alleen als beschermer tegen waterzucht, en dan nog alleen in Frankrijk (blz. 212).
- 871 **S. Geertruyt.** Abdis van Nijvel. Stierf 659; beschermster tegen ratten- en muizenplagen („ratten”), tegen koorts („heeten vieren”). Zie von Sales Doyé, I, 446; Marnix, *Bijencorf*, ed. Brussel, 1858, II, blz. 57: „S. Geertrud regneert over de katten en muysen”; A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, blz. 13: „In heel België wordt de H. Gertrudis als beschermheilige tegen de knaagdieren (sc. ratten en muizen) vereerd. Ook in Duitschland en elders”; idem, blz. 41.
- 872 **Sinte Lenaert;** als beschermster tegen hoofdpijn, kinderziekte, syphilis noemt von Sales Doyé, I, 683, 684 den heiligen Leonardus. A. de Cock, *Volks-*

- geneeskunde in Vlaanderen**, kent de H. Leonardus als beschermer tegen pijn in de lendenen (leên) en lamheid (blz. 39, 311, 315).
- 873 **S. Adriaen**: Volgens *Heiligen en hun attributen*, ed. Seyffarts Boek- en Muziekhandel, Amsterdam, blz. 45 is de H. Adrianus „patroonheilige tegen de pest”. Hij heet aldaar: „patroonheilige van Vlaanderen en Duitschland”. Ook volgens von Sales Doyé, I, 17 geldt de H. Adrianus als beschermer tegen de pest.
- 874 **S. Jeroen en S. Arnout van goeyen die verloren zijn**. Dat Jeroen en Arnout (Arnulfus, Arnoldus van Metz) aangeroepen werden voor 't terugvinden van verloren goederen, schrijft ook D. H. Kerler, *Die Patronate der Heiligen*, Ulm, 1905, S. 413.
- 875 **Sinte Barbele**. H. Barbara stierf 306; beschermt o.a. tegen koorts en pest (von Sales Doyé, I, 108, 109); **S. Agatha stierf** op Sicilië de marteldood in 251; beschermt tegen zieke borsten (= „geswollen die versworen zijn”?). Zie von Sales Doyé, I, 26. Voor de verering van St. Barbara zie C. G. N. de Vooyo, *Middelnederlandse legenden en exempelen*, 1926, blz. 43, 44. Zie A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, blz. 67: „De H. Agatha, bijzondere patrones tegen alle ziekten der moederborsten, heeft op menige plaats van Vlaamsch en Waalsch België talrijke vereerders. Dertien kerken zijn haar toegewijd”.
- 876 **Sinte Reynier vanden steene en serpente die bijten**, von Sales Doyé en A. de Cock geven geen opheldering, evenmin als D. H. Kerler, t. a. p. **steen**, graveel, steen in de blaas (*Mnl. Wdb.*, VIII, 2013, 6).
- 877 **Sinte Ghelijc en Sint Jan van kinders die vele crijten**. Vgl. **Vanden propheet Baruch**, B. R. N. I, blz. 271: „Oft het zijn natuerlijke siecten oft crancheden die men met natuerlike coste remedieren can, alst God belieft, ghelijck die men sinte Cornelis, sinte Gieleys, sint Jans siecten heet. Die heylighen en zijn soo wraecghierich niet dat si die menschen sonden plaghen”. **Joh. Baptista** is o.a. ook beschermer tegen kinderziekten (= „kinders die vele crijten”). Zie v. Sales Doyé, I, 588 en D. H. Kerler, S. 199, 200. A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, vermeldt op blz. 77 over het schreien van kinderen: „Bij de Vlamingen en Brabanders is St. Jan de groote patroon tegen deze kwaal”.
- 878 **queteren**, hier: spreken. Meestal kletsen. Vgl. *Apostelspel*, ed. Pijper, blz. 329; *Mnl. Wdb.*, VI, 890; v. d. Laan, *Rederijkersspelen*, blz. 113, regel 418; **Balth.**, 1114; **Trudo**, 249; **Eliseus**, fol. 63 v. **tot onser vromen**, tot ons nut, voordeel.
- 880 **soeter dan Amandelen**, zie E 392 A.
- 882 **volherdich**. Wschl. is de bet. hier: „bestendig, volledig” en niet: „verhard, volhoudend in het kwade” (*Mnl. Wdb.*, IX, 839).
- 883, 884 Rom. I, 25.
- 885 **erger dan een cot vol slanghen**. Vgl. **Tielebuijs**, 182: „looser dan een cot vol simmen”; **Sp. d. M.**, 5304: „Wy souden verschalcken een cot vol simmen”; **Schuijffman**, 503: „Wy souden wel een kott vol simmen bedriegen”; **Kluchtspel**, I, 174: „al waer hy loser dan een schodt vol simmen” (**Stoett, Drie Kluchten**, blz. 119; de Jong, blz. 129).
- 888 **recht als subst.** in de bet. van 793: de door God ingestelde ordonnantien? Of adv.?
- 889 **rueren**, aanroeren, te berde brengen. Vgl. **Anna Bijns**, III, 22, b: „Ontpluyct u ooren, want ic schriftuere ruere”. Zie *Ned. Wdb.*, XIII, 786, 787 en *Mnl. Wdb.*, VI, 1543, 6. Blijkens het rijm worden 891, 892 en 893 als één regel gerekend. 't Is dan nog een vreemd rijm: **eyschelijc zijn: menschelijck zijn**.

- 902 **haer seggende vermeet**, zich vermeet te zeggen. Voor het participium in plaats van te + inf. zie Stoett, *Mnl. Spr.*, § 260. Opm., III, blz. 188. waecht van wagen, vermelden. Zie T 1336 A.
- 903 „Vermaledij is hy, die spijs der afgoden eedt”. Misschien een zeer vrije verwijzing naar Openb. II, 14, 20.
- 904 **versaecken**, loochenen, ontkennen. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2317; Oudemans, VII, 457.
- 906 **vermeerren**, vermeerderen, uitbreiden. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2111.
- 908 **haer**, 3de pers. plur., pron. poss., zie van Halteren, § 43, blz. 42; § 34, blz. 31.
- 909 „geen erger duivels”.
- 912 **werp**, wierp. Zie Lubach, § 12, blz. 11. Bij de voorstelling van den duivel als een hoogmoedig geworden Engel kon men denken aan Joh. VIII, 44 en Genesis III.
- 915 **verwandeling**, verandering, het anders-worden; zie *Mnl. Wdb.*, IX, 277; Oudemans VII, 585.
- 916 Hand. X, 34; Vgl. ook Rom. II, 11; 1 Petr. I, 17; Coloss. III, 25; Ef. VI, 9. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 993; Oudemans, VII, 180.
- 917 **eenige plagen**. 't Ziet op 907, 909. Volgens den Wever zou 't immers een ondeugd zijn als de Heiligen geëerd wilden zijn.
- 918 **Daer geeft geen logisch verband met de vorige zin**. 't Is meer een opsomming dan een causale volgorde. Vertaal: „En spreekt ook David niet...”
- 918, 919 Psalm CXV, 1.
- 919 **eersame**, rein, heilig. Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 567; Cortrijcke, 112 v: „de goddelicke liefde eersame”; *Dev. en prof. boecxken*, blz. 175: „Die heylyge gheest eersame”.
- 921, 922 Matth. XXIII, 2, 3. De Vulgaat heeft: „omnia servate et facite”; de Statenvertaling: „houdt dat en doet dat”; hier heet 't: „daer suldy u toe welven”.
hem welven tot, zich richten naar. Vgl. *sijn herte welven tot*, T 2563; ook Bruer W., 102: „Sijnen sin welven op”. Vgl. ook: „Die tshijn van duechden dus op hem welven”; C. G. N. de Vooys, *Een ongedrukte bundel referereinen van 1524*, Tschr. 21, blz. 90; „ic moet u ooc nu lof toe welven”, *Antwerpen*, R 3 r. Het *Mnl. Wdb.* kent het werkw. **welven** niet reflexief (IX, 2138).
- 924 **pruesch** (ook T 950), in ongunstige zin gebezigd: overmoedig. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VI, 663, 3; *Sp. d. M.*, gloss.; Stoett, Moortje, blz. 160, aant. regel 1235. Zie ook Lawet, *G. M.*, 1319: **vul pruesheit**, zeer trots en zelfverzekerd.
onbesneen, verstokt, onbekeerd. Vgl. Ezechiël, XLIV, 7, 9.
- 927 Matth. XXIII, 14 (vgl. regel 930).
- 933 Zie over deze parallel C. G. N. de Vooys, *Apostelspelen in de Rederijkers-tijd*, Meded. Kon. Acad. van W., Afd. Letterkunde, Deel 65, Serie A, 1928, blz. 153—197; speciaal blz. 155.
- 937 **haer**, hun. Zie ook T 947: **haer selven**. Het reflexief karakter wordt aangegeven door **selven**, overigens is het reflexivum gelijk aan het gewone personale. Voor **haer** is dat. acc. plur. zie v. Halteren, § 24, blz. 22; vgl. ook van Helten, *Middelmed. Spr.*, waar plaats en uit de 15de eeuw gegeven worden en van Helten, *Vondels Taal*, § 113, blz. 120, 121.
- 938 Elliptisch, men leze: „(wat niet het geval kan zijn), daar...” Voor „een cleet van eender maencrancker vrouwen” zie T 230 A.
- 940 **hem ontslaen af**, zich onttrekken aan, zich van iets onaangenaams afmaken. Zie *Mnl. Wdb.*, V, 1267; *Ned. Wdb.*, X, 1965.

- 941 In het „Extract wten Registere vanden Vonnissen der wethouderen der stad van Antwerpen“, voor in de bijbel-Vorsterman (1528), wordt in de considerans gezegd: „Oversien ooc tconsent byden Eerweerdighen ende hooghgeleerden heere ende doctuer inder godtheyt, heeren ende meesteren Nicolaes Coppijn deken van sinte Peeters kercke tot Loven ende Cancellier des universiteyts aldaer daer toe gedragen, midtsgaders den consenten van Heeren Claese van Lijre Riddere heere tot Berchem etc. Schoutet Thantwerpen voorseyt ende Merckgrave slandts van Rijen daer toe gedragen“. Deze geconsenteerde Bijbel bleek achteraf tal van ketterse dwalingen te bevatten en werd daarom op de lijst der verboden boeken geplaatst (zie Le Long, *Boekzaal der Nederduitsche Bijbels*², blz. 580). Zie over Coppijn verder: P. Frédéricq, *Corpus Documentorum Inquisitionis*, IV, V, passim; vooral resp. blz. XXXI—XXXIV en XXXVII—VLII; H. de Jongh, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432—1540)*, p. 160, 161.
- 944 **groffelijc**, in hoge mate, zeer, deerlijk (*Mnl. Wdb.*, II, 2165; *Ned. Wdb.*, V, 908). Zie T 1260: ic segt u groffelijc, rechtaf, met nadruk.
beswaren, met God als subject: straffen, beproeven. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 1127.
- 948 Johannes VIII, 4 vlgg..
- 949 **steen**en, stenigen. Zie *Ned. Wdb.*, XV, 1086, III en *Mnl. Wdb.*, VII, 2081. In T ook **steenigen** gebruikt (o.a. regel 1397).
- 950 **propelijc**, in eigen persoon. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 732.
pruesc, overmoedig. Zie T 924 A.
haer, zie T 908 A.
- 952 **benijden**, haten (*Ned. Wdb.*, II, 1801; *Mnl. Wdb.*, I, 887; Anna Bijns, gloss.).
- 954 **gheblaect**, ontvlamd, brandend van hartstocht. Zie *Ned. Wdb.*, II, 2777.
- 955 Vgl. Tuinman, *Spreekw.*, blz. 188: „Hij is zo slim, als 't hout van de galg“; idem bij Harrebomée, I, blz. 199.
- 956 **gelijcken als**, vergelijken met. (?)
- 958 **niet om verstrangen**. Zie T 734 A.
- 964 **derf en der** loopt hier reeds door elkaar; bedoeld is **der van dorren**, durven.
- 965 **baeliou**, wereldlijk rechter.
- 966 Zie Br. 49 A.
- 969 **Scossen**, brassen, lekker eten. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 685; *Ned. Wdb.*, XIV, 915, 916. De verbinding: **scossen en brossen** is gebruikelijk; zie *Ned. Wdb.*, III, 1150 en III, 1586; *Stallaert*, blz. 292 i. v. **brossen**; de Bo, 1006 i. v. **schossebrokken**, **schossebrokker** en **verschossebrokken**.
- 970, 971 Men denke aan het woord van Karel V: „je vous declare, si javoye pere, mere, frere, seur, femme ou enfans, qui fussent infectez de la secte Lutherane, je les tiendroye pour les plus grantz ennemiz“ (J. G. de Hoop Scheffer, t. a. p., blz. 610).
- 971 **touwe**, toe. Zie T 148 A.
- 972 **in scrifs verbreyen**, in de gehele schrift (?)
- 974 **enen rebel zijn**, iem. ongehoorzaam zijn. Zie voorb. *Mnl. Wdb.*, VI, 1074; voorts: *Apostelspel*, ed. Pijper, blz. 330; *Trauwe*, 1550; L. Jansz., *Jesus onder d. Leer.*, 763; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, LVIII, f; LXIV, a; XCI, ij; *Caprijcke*, DD 2 r; *Dev. en prof. boecxken*, blz. 287. Synoniem is: **enen rebel vallen**, T 2227. Vgl. *Ontr. Rentm.*, 1109; L. Jansz, *Werelt bevechten*, 418; *Trauwe*, 587, 707; *Samaria*, 262, 510, 1315; Valcooch, ed. de Planque, regel 1442, blz. 218; *Trudo*, 78, 922; J. Broeckaert, *Red. ged. d. XVIIe eeuw*, Gent 1893, blz. 65; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XXV, b; LXVI, e; XLVII, c;

- LIII, d; LXXII, a; **Ipre**, H 4 r; **Devoot en prof. boeckken**, 89: „Adam die hem viel rebel”.
- 976 **versieren**, verzinnen. Zie naast **Mnl. Wdb.**, VIII, 2430 ook **Oudemans**, VII, 480, die latere voorbeelden geeft.
- merch**, binnenste, gemoed. Zie **Mnl. Wdb.**, IV, 1156; **Ned. Wdb.**, IX, 577. Vertaal: „dat wordt door uw geest verzonnen”.
- 977 **schijnen**, blijken. Zie **Mnl. Wdb.**, VII, 568.
- Albertus Heydelberch**. Nergens vond ik enig spoor van Alb. **Heydelberch**. Indien men de **meyere van Lueven** (985) als eigenaam opvat, zou men aan G. de Mayere kunnen denken, die door den kanselier van Brabant naar Leuven gezonden werd „ad examinandum duos scolares captivos” (H. de Jongh, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432—1540)*, Louvain 1911, p. 27*. Vermoedelijk leze men echter voor **Heydelberch** beter: **Hardenberg**. Juist in 1539 werd immers te Leuven Dr. Albertus Hardenberg van ketterij beschuldigd en gevangen genomen. Deze aanhouding veroorzaakte een volksbeweging, waardoor men Hardenberg uit Brussel terugvoeren moest en te Leuven laten terechtstaan. Het jaar klopt zo precies met de datum van ontstaan van het T (1538—1540), dat de verandering van **Heydelberch** in **Hardenberg** wel zeer waarschijnlijk is. Voor Hardenberg zie: L. H. Halkin, *Histoire religieuse des Règnes de C. de Bergues et de Georges d'Autriche, princes-évêques de Liège 1538—1559*, Liège 1936, p. 160. Men zie ook C. A. Campan, *Mémoires de Francisco d'Enzinas (1543—'45)*, I, Bruxelles 1862, p. 11, aant. 1; *Real-Encyklopädie für prot. Theologie und Kirche*, V, S. 591—600; Dr. van Schelven in **Nieuw Ned. Biografisch Wdb.**, dl. I; v. d. Aa's **Biogr. Wdb.**, i. v. Rizaeus.
- 978 **hem geveyst houden**, zich onoprecht gedragen. Vgl. Anna Bijns, III, 6 a: „De werelt bedriegt, al mach sij haer veysen”; **Nyevout**, 148: „wilt u niet veysen”.
- 980 **worde**, werd. Zie **Lubach**, blz. 10.
- 982 **Moet leden in deden veranderd worden? Of leden van liden** = bekennen, er openlijk voor uitkomen. In beide gevallen is 't vreemd dat een object („het”) ontbreekt.
- 984 **mandament**, bevelschrift. Zie **Ned. Wdb.** i. v. **mandement**; **Ontr. Rentm.**, passim, o.a. 1102: „Hebbende volbracht dmandament des Heeren”; 712: „Ghy moet voldoen sconincx mandement”; **Apostelspel**, ed. F. Pijper, 827.
- 986 **heretijc**, ketter. Zie **Kluchtspel**, I, 209 (gec. **Ned. Wdb.**, VI, 605). **Mnl. Wdb.**, III, 368 geeft 1 plaats op.
- 987 **castijen**, vermanen, door straf tot verbetering brengen. Zie **Mnl. Wdb.**, III, 1226, 1227.
- 988 **strecken**, intr., zich uitstrekken (tot), betrekking hebben (op), zie **Mnl. Wdb.**, VII, 2288.
- justicie**, rechtspleging. Vertaal: „Want de rechtpleging heeft daar het recht toe”. (?)
- 992 1 Tim. IV, 7; 1 Tim. I, 4; 2 Tim. IV, 4.
- 993 **schrijven als**, beschouwen, aanzien voor. Zie **Br.** 88 A.
- 994 **Amos IV, 1**. Wordt meer geciteerd, vgl. **Gnaphaeus**, **Een troost der siecken**, B. R. N. I, blz. 159: „Also dat si wel mogen gelijckent werden inden Propheten die vette Ossen die daer gaen weyden in dye weyden van Samarien”.
- 995 **naeckt**, cf. T 101.
- te doene hebben met**, cf. T 365 A, te maken hebben met.
- 996 **in geender contreyen**, nergens. Vgl. Anna Bijns, III, 34, d: „tallen contreyen”, overal; ook bij L. Jansz, **Werelt bevechten**, 847: „in allen contreyen”; overal; **Siecke Stadt**, 719: „in vremde contreyen”; **Tielebuijs**, 403: „in dees con-

- treye"; Thielt N2 v en Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, VII, a: „in sweerels contreyen". Zie voor soortgelijke formaties Erné, blz. 64, aant. op B 4.
- 999 ontsteken, partic. „ontsteken". Zie van Helten, *Vondels Taal*, § 40, blz. 31; Lubach, § 29, blz. 22 e.
- 1000, 1001 Matth. XIII, 54 en 55; Marcus VI, 2 en 3.
- 1004 verwerret, boos, ontstemd. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 335. Hoort verwerret bij u? Of is 't een adverbium?
- 1006 wert kan Onv. Verl. Tijd zijn. Zie Lubach, § 12, blz. 11.
- 1009, 1010 Matth. XVIII, 3.
- 1011 duysterheyt, duisternis. Zie Br. 25 A.
- 1012 Gal. IV, 1.
- 1016 1 Tim. VI, 20. **Philosophie, Wetenschap** vertaalt de Statenvertaling; **consten** staat in de Bijbeledities van Liesvelt 1534 en 1542; **wetenschap** heeft de uitg. bij W. Vorsterman in 1531; de **const der valscher namen** geeft Scutkens N.-Ned. vert ± 1390. Vgl. *Meesene F4*: „Dit en es den steen niet van philosophye // Of inghezett duer menschelicke fantasye".
- 1017 Het rijm met 1016 (*Philosophie—Afgoderije*) bewijst, dat de ij nog als ie werd uitgesproken.
Efez. IV, 20: „Maar hetgeen gij van den Christus hebt leeren kennen, is geheel anders" (vertaling Obbink-Brouwer).
- 1020 **blussen**, doen ophouden, een eind maken aan. Zie reeds *Mnl. Wdb.*, I, 1325; in de 16de eeuw zeer gewoon, vgl. *Ned. Wdb.*, II, 2931. Aan de vbd. kan toegevoegd Schuyfman, 28: **honger blusschen**; Tielebuijs, 97: **gebreck blussen**; Luijstervinck, 228: **gruwel blusschen**; *Brabbeling*, ed. v. d. Laan, gloss.; **verdommenesse blussen**, E 274 A, de verdoemenis voorkomen, afwenden.
- 1021 **schamp**, hoon. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 292; *Ned. Wdb.*, XIV, 247.
- 1022 **ambachter**, ambachtsman, ongeletterde. *Mnl. Wdb.*, I, 391 kent de bet.: lid van een gilde, maar niet het scheldwoord. Niet in *Ned. Wdb.*. In de *Siecke Stadt* heeft „meer dan Een" de ketterse rol (hij leest „tnieuwe testament van Erasmus getranslateert", 587) en hij heet „een ambachter" (415). Vgl. nog Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XX, e: „Vremde questien willen de leecke vragen // Die voormaels plagen haer ambacht te doene".
- 1025 in de scouwe hanghen. Moet men hierbij denken aan schouwe, aanblik, het uitgeg. worden? (*Mnl. Wdb.*, VII, 729, 4). De uitdr. zou dan kunnen betekenen: **openlijk iets vertonen**. Of moet gedacht worden aan **schouw**, schoorsteen? Daar hangt men ham om gerookt te worden, die hangt men dus ook: **openlijk, voor ieder zichtbaar**. De eerste hypothese lijkt me nog het minst onwaarschijnlijk.
- 1026 **dander hertoge van geldere**, Karel van Egmond, hertog van Gelre. Zie hierboven Hoofdstuk IV, blz. 89 vlgg..
- 1027 **desen hertoghe**, Willem van Gulik. Zie hierboven, Hfdst. IV, blz. 90 vlgg.. **taey**, vasthoudend (i. c. aan het slechte) of aannemelijker: traag, langzaam handelend, meegaand (*Ned. Wdb.*, XVI, 635).
- 1028 **stouwen**, fig.: opstoken, aandrijven tot iets. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 2250, 2; Kiliaen 644: „**stouwen**, Fland. incitare, instigare". Vgl. de Bo, 1109, **stouweren**; Tuerlinckx—Claes, 227; Cornelissen en Vervliet, III, 1198; Hoeufft, 581; Opprel 86 (alleen in bet.: „vee drijven" en „veel eten"). **misbaren**, als subst.: rampzalige toestand, ramp. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 1651, 2.
- 1032 **fel in draven zijn**, doordraven, doorgaan op. Zie T 340 A.
- 1033, 1034 Matth. XXIII, 27.
- 1035 **pruecx**, rechtschapen. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 663, 1. In malam partem: T 924 A, T 950.

- manierlijk, fatsoenlijk, mooi. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 1121; *Ned. Wdb.*, IX, 205; Stoett, Moortje, gloss.; Nyevoont, 195; Brabbeling, ed. v. d. Laan, gloss.; Valcooch, ed. de Planque, blz. 403; vgl. ook het schoolboekje: „Manierlijke Zeden” (de Planque, blz. 22; Stoett, Moortje, blz. 214, bij aant. op regel 2645); Anna Bijns, gloss.; A. Bijns, *Nieuwe Ref.*, XXX, d; XCII, f; XC, l; Ref. Nieukercke, *Int amorueze*; M. de Casteleyn, *Const v. Reth.*, blz. 103. In soortgelijk gebruik: *manierich*. Zie Axcele, T 2 v; Lawet, G. M., 1257; *Ontr. Rentm.*, 125; *Wijnocxberghe*, NN 1 r; Ref. Loo, *Int wijse*; Ref. Ipre, *Int amorueze*.
- 1039, 1040 Lucas XII, 1; Matth. XVI, 6 en 11.
- 1040 *beveynstheyt*, *geveinsdheid*. Vgl. L. Jansz, *Werelt bevechten*, 138; *Mnl. Wdb.*, I, 1181; *Ned. Wdb.*, II, 2320.
ypocrijtich, *huichelachtig*. Nog niet *Mnl. Wdb.*; *Ned. Wdb.*, VI, 1352 geeft alleen *hypocritelijk*.
- 1041 I Cor. V, 6; Gal. V, 9.
- 1042 *hem geexcuseren*, *zich verontschuldigen*. *Mnl. Wdb.* kent *excuseren* noch *geëxcuseren*. Voor vbd. uit 16de eeuw zie *Ned. Wdb.*, III, 4314.
- 1043 *examineren*, *enen* —, iem. ondervragen, iem. een verhoor doen ondergaan. (*Mnl. Wdb.*, II, 762; *Ned. Wdb.*, III, 4311).
- 1047 *Heliam*: Elia. De „beroerder Israels” (1 Kon. XVIII, 17) geldt hier als het type van den man, die door zijn kritiek het geweten wakker schudt.
- 1048 *pijnen*, *kwellen*. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 358, 4; *Ned. Wdb.*, XII, 1671, 3.
- 1052 *daert van doene is*, waar het pas geeft, nodig is. *Ned. Wdb.*, III, 2706 geeft van Linschoten als oudste bewijsplaats. Naast *van doene* zijn bestond van *doene* hebben, zie *Ned. Wdb.*, III, 2706; *Apostelspel*, ed. F. Pijper, 949; *Antw. R 1 r*.
tittelle, hier zoveel als *vonnis*. Zie gloss..
- 1054—1057 Joh. VII, 1
om duechs verwecken, Vgl. T 1695, *om volcx verdullen*; *Luijstervinck* 45, *om sdruckx verstooren*. Zie dergelijke formaties Stoett, *Drie Kluchten*, blz. 122.
- 1057—1061 Joh. VII, 3 en 4.
te voren brengen, *voorstellen*, *voorleggen*. *Mnl. Wdb.*, I, 1441, 1442 kent *te voren bringen* wel in fig. zin, maar de bet. is anders; ontbreekt in *Ned. Wdb.* Vgl. Sp. d. M. 5661: „Och lacen wat brengdy my al te voren”.
- 1060 *avont en morgen*, steeds, voortdurend. Vgl. E 56 A: *avont en noene*. Zie ook Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, LI, c; Ref. Thienen, *Int zotte*: „Zom zijn havont en morghen bebuust”.
- 1063 Joh. VII, 6.
- 1065 Vgl. Br. 49.
- 1067 *dat*, *zodat*, vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 87, 7; *Ned. Wdb.*, III, 2307.
- 1070 Verg. Ephes. II, 9.
- 1072 *opinie*, *opvatting*, vooral *ketterse* —; zie T 418 A.
- 1074 *swermer*, *ketter*. Niet *Mnl. Wdb.*, Kiliaen, 656: *homo phanaticus et haereticus, vulgo sectarius*; Plantijn: *swermgeest*, „ingenium vagans, fanaticum”; Oudemans, *Wdb. op Hooft*, 406 i. v. *zwermgheesten*; P. Weiland, *Nederduitsch Woordenboek*, V, A'dam, 1810, blz. 453 i. v. *zwermen*; „van hier *zwermer*, *zwermer*, *landlooper*, ook een *voetzoeker*, insgelijks een *dweeper*. Samenstell.: *zwermgheest*, *vrijgeest*; F. Halma, *Wdb. der Nederd. en Fr. talen*, 2de druk, A'dam—Utrecht 1729, blz. 1004: „*zwermgheest*, *vrijgeest*, *Libertin*”; Meyers *Woordenschat* geeft onder de „*verouderde woorden*”, blz. 514: *zwermgheest*: „*dwaalgeest*, *geestdrijver*, *vrijgeest*”, *zwermer*: „*zwever*, *dooler*, *dwaalgeest*, *vrijgeest*, *ketter*, *gezinheidddrijver*”.

- 1078 **fondatie**, instelling. *Mnl. Wdb.*, II, 832 geeft 1 vbd., van de bet. **inrichting**; *Ned. Wdb.*, III, 4708 kent ook alleen de bet. „stichting (soorkonde)”. Fig. gebruikt Valcoogh het, ed. de Planque, 782, blz. 197: **sijn — stellen op**, vertrouwen op. Aan de vbd. kan toegevoegd worden: L. Jansz, *Geb. Joh. Bapt.*, 369: „tsow voor Israhel geweest sijn een jubilacij// een godtlijke fondacij voor sijn volck vermaert”; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XXXIII, e: „Hier af neme ic mijn fondatie”.
- 1079 **dominatie**, heerschappij. Niet *Mnl.* en *Ned. Wdb.*. Zie *Ontr. Rentm.*, 379, 646, 662; Trauwe 217.
- 1080 **wtro(e)den** (: geboden), uitroeien, te niet doen. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 1020, 1021; Anna Bijns, gloss. en *Ned. Wdb.*, XIII, 694 i. v. **roeien**.
- 1082 **het genoecht ons**, het is ons aangenaam. (*Ned. Wdb.*, IV, 1561).
- 1083 **gevoecht**, aangenaam is, behaagt. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 1827, 3; *Ned. Wdb.*, IV, 1954.
- 1090 **dispenseeren**, ontheffing verlenen, vrijstellen. Zie *Ned. Wdb.*, III, 2655. Het *Mnl. Wdb.*, II, 213 geeft de bet.: beschikken over. De zin blijft duister.
- 1091 **hem onderwinden**, zich verstouten. Zie bijv.: *Mnl. Wdb.*, V, 461; *Ned. Wdb.*, IX, 1519; *Luijstervinck* 69.
- 1093—1094 Vgl. Ps. LI, 7 en het formulier van den Heiligen Doop in de Ned. Herv. Kerk: „Dat wij met onze kinderen in zonden ontvangen en geboren, en daarom . . .”
- 1096 **benedictie**, zegen. Zie ook *Gentse spelen*: *Ipre G 4 r*, *Ipre H 1 r*: **benediccyce** gheven; *Ref. Thielt*, *Int amoueze*: „**Belovende benediccyce**”; G. Peters, *Soliloquium*, ed. J. J. Mak, 1936, blz. 245: „vol graciën ende warheit, benedixien ende glorien”.
- 1100 **staen op**, rusten op (*Mnl. Wdb.*, VII, 1879; Anna Bijns, gloss.; Valcoogh, ed. de Planque, gloss., blz. 451).
- 1101 **Paus Adriaan VI** overleed in 1523. „Da die Leiche sehr entstellt und aufgedunsen war, verbreitete sich sofort die Vermutung, Adrian sei an Gift gestorben” (L. von Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, IV, S. 148). Dat de ketterse Wever spreekt over de „valsche Apostolen” (T 1102) die den Paus zouden hebben vergiftigd, wordt duidelijk door wat L. von Pastor, I c., schrijft: „Das Gerede von einer Vergiftigung ist verständlich, weil die französische und die reformfeindliche Partei noch den toten Papst mit einem geradezu glühendem Hasz verfolgte und bereits früher von Mordanschlägen gesprochen worden war”.
- 1103 *Rom.* XIII, 1 vlgg.
- 1105 „den ouden” betekent blijkbaar: de oudsten, de overheden (*Matth.* XXII, 17—21).
- 1110 **macht** = mag het.
- 1112—1115 2 *Thess.* II, 4.
- 1116 **een spot werden**, een bespotting worden. *Spot*, voorwerp van bespotting, vgl. *Mnl. Wdb.*, VII, 1787; *Ned. Wdb.*, XIV, 2975, 3.
- 1117 **declareren**, verklaren. Niet *Mnl. Wdb.*; *Ned. Wdb.*, III, 2322, 3 geeft de algemene bet.: verklaren. Vgl. ook *Apostelspel*, ed. F. Pijper, 1522: **declaracie**, uiteenzetting.
- 1120 *Openb.* XIV, 8.
- 1121 **groen**: vals, bedriegelijk. Men zie *Ned. Wdb.*, V, 822 en J. R. Eilers Koch in de *Navorscher*, X, 169 b (ook *Navorscher*, VIII, 6 a en 126 b). Vondel spreekt (*Lucifer* 1779 en 1825) over de „groene lieverei”, waar volgens J. Bergsma (*Pantheon*-uitgave, 8ste druk) groen „de kleur van bedrog, valsheid en verraad” is, terwijl B. H. Molkenboer en H. W. E. Moller in **groen** een zinspeling op de groene Turkse vlag zien (resp. „Zwolse

- herdrukken", 7de druk, 1935 en „Uit Nederlands Taalkunst", no. 1, 2de druk). Vgl. ook **Duyfkens**, 147 (blz. 248 van de editie H. J. A. Ruys): „alsulcke groene fleyende woorden".
- 1122 **afsnoeyen**. Corrupte plaats. Of 2 regels zijn uitgevallen, of achter **afgesnoeyt** moet nog een woord komen, dat rijmt op **groen**.
- 1125 **binden en ontbinden**, „in de taal der R.-C. Kerk: absolutie weigeren of geven; verg. fr. *lier et délier*, **Ned. Wdb.**, II, 2705.
- 1127 **bus**, „in de 16de en 17de eeuw een draagbaar vuurwapen, een geweer", **Ned. Wdb.**, III, 1926. Hoe moeilijk een nauwkeurige definitie is blijkt uit J. W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits*, Utrecht 1934, blz. 146, § 4.
- 1128 Zie Hand. IX, 43; **Simon de huyvetter** is S. de lederbereider. Vgl. **Rotterd. Sp.**, 1561, 58 a (kamer v. Rijnsburg): „Gaet tot Joppe aen eenen Petrus gheheten, tot een huyvettershuys"; **Trauwe**, 1121: „Hy is by huyvetters oft schomakers getooghen"; **Mnl. Wdb.**, III, 729 i. v. **hudevettere**; **Ned. Wdb.**, VI, 1216 i. v. **huidenvetter**.
- 1130, 1131 1 Petr. II, 9 (eerste deel). Zie ook Openb. van Johannes I, 6; V, 10; XX, 6.
- 1131 **valiant**, voortreffelijk, uitzonderlijk. Zie T 239 A.
- 1132 **sieden**, (levend) verbranden. Zie **Mnl. Wdb.**, VII, 1064, 2.
- 1135 Vgl. o.a. Gal. II, 16.
- 1139 **verdriet, helsehe** —, hellepijn. Zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 1653.
- 1140, 1141 Berucht en in de 16de eeuw veel aangehaald (zie bijv. Everaert, **Spelen**, blz. 149, 349) werd Karel, de connétable, die met een leger naar Rome optrok. Karel sneuvelde 6 Mei 1527 bij de bestorming van Rome. Paus Clemens VII vluchtte naar de Engelenburcht, waar hij, ook na de capitulatie van 5 Juni 1527, nog maanden gevangen gehouden werd. Zie L. van Pastor, *Geschiede der Pápste seit dem Ausgang des Mittelalters*, IV, S. 270 u. a.. De auteur van het T. weet blijkbaar niet dat Bourbon reeds sneuvelde, voor men den Paus insloot.
- 1143 **Duytschen, Walen, noch Polen**: vgl. Anna Bijns, N. Ref.: **Duytschen en Walen**, IV, e; XLII, g; XXXIII, b.
- 1145 **Simon Magus**. De naam staat hier in de plaats van **tovenarij** in 't algemeen, wat blijkt uit het gebruik van **haer** in pl. v. „zijn". Simon de Tovenaar (Handel. VIII) geldt al van ouds als de verpersoonlijking van het bedrog. Vgl. bijv. de uitspraak van de Synode te Mainz (1261), die de valse questierders vergelijkt met „Simon Magus, met Achor den dief en met Judas" (A. Eekhof, *De Questierders van den aflaat in de N. Ned.*, Den Haag, 1909, blz. 21); zie ook Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 96): „Ende ten laetsten heeft sy van Simone den tovenaer ende vader aller ketteren, gheleert de bisdommen ende beneficien, de misse ende alle Sacramenten om ghelt te gheven, sonder nochtans te vercoopen: want het is slechts een contract, dat de juristen noemen **Do ut des**, dat is, ick gheve om wat te hebben, ghelijck als Simon sijn gelt gaf om den h. Gheest te ontfangen" en het **Testament van Gillis de Rammeleere**, *Vad. Mus.*, IV, 122: „Waer es Symon Magus toeverie bleven"; passim in de **B. R. N.**, o.a. I, blz. 457; blz. 538. De afleiding „simonie" zegt al genoeg over de verbreidheid van het verhaal uit Handel. VIII.
- 1150 **properlijk**, nauwkeurig, met nadruk.
- 1152 Zie Ephes. IV, 1, 2; vgl. ook 2 Tim. II, 24, 25 en Titus III, 2.
- 1159 **in swerelts condute**, in heel de wereld. Zie Br. 66 A.
- 1165 Vgl. Matth. XXV, 25.
- 1168 Vgl. o.a. Matth. V, 15.

- 1171 **stadhouder**, stedehouder, plaatsbekleder.
- 1172 **potentie**, autoriteit, gezag, macht. Zie Meyers **Woordenschat**, 1ste deel: „vermogen, magt”.
binden en ontbinden, Zie T 1125 A.
- 1174 **selver**, zie v. Halteren, § 62, blz. 54; van Helten, **Vondel's Taal**, § 123, blz. 128, waar **zelver** in de nom. sing. masc. genoemd wordt, uit Vondels „oudere periode” Zie T 1920, 2240, 2467.
doer een soet vermonden, zie T 438 A.
- 1175 Lucas X, 16.
- 1176 **eenpaerlijck**, evenzeer, eveneens. Ook T 1677, Br. 490. Passim in de **Gentse spelen**, o.a. **Ipre**, H 4 r:
„Figueren, prophecye ende wet eenpaerlick.
Zijn tooghende claerlic tot elcx vermeerijnghe.
Christum den behouder”.
- 1179 **stuypen**, buigen, eerbied betonen. Zie **Ned. Wdb.**, XVI, 290; **Mnl. Wdb.**, VII, 2374; vgl. voorts Ref. **Ypre**, Int zotte: „U stupen, u crupen, u cussen, u smecken”; Ref. **Meesene**, Int zotte: „Die voor haut of steenen stupen of nijghen”; Ref. **Nieuport**, Int zotte; Ref. **Nieukercke**, Int zotte; Ref. **Loo**, Int zotte, enz.. Vgl. ook Jacobs, blz. 301, waar het als specifiek Westvlaams opgegeven staat; Meyers **Woordenschat**, 3de deel.
basen, ijlen. Zie **Ned. Wdb.**, II, 1080; Kiliaen, i. v. **baesen**, waar **Sax. Fris.** wordt opgegeven; de **Jager**, **Frequentatieven**, blz. 14.
- 1182 „Maar als wereldlijke overheden wilt vooraanstaan”. In dat geval plaats en we echter als erbij. En de zin is al lang! Voor **rijden en rennen** vgl. soortgelijke verbindingen: **rijden en rossen** e.d. in **Ned. Wdb.**, XIII, 1408.
- 1183 **merct dit voort versinste fijn**, onthoud dit als het verstandigste, beste, **versinnen** is in de M. E. nog overwegend zwak (**Mnl. Wdb.**, VIII, 2436); **versint-ste** is dus: het best bedachte, het verstandigste. **Versinnen** betekent hier: goed overwegen. Vgl. **Nieuport**, M 1 r: „Hooft Hieremyam spreken, dit woord verzint”.
- 1184 Zie Lucas XXII, 26 en Marcus IX, 35.
- 1188 **hinckende aen beyde sijen**; vgl. **Balams**, d. i. Baäls priesters in T 1187 en 1 Kon. XVIII, 21. Zie **Stoett**, **Spreekw.**, I, 313. Vgl. vooral **Bruessele**, A A 1 v, waar iemand ook aan twee zijden hinkt. De krukken „twijfel” en „crancke hope” voeren hem van kwaad tot erger, totdat „Dlevende woort” zegt: „Wildy noch langhe op twee zyden hijncken // Zo blijfdy als Achab prophete beschaemt” (A A 3 r).
veltpape, Vgl. **Vanden olden en nieuwen God geloove ende leere**, B. R. N., I, blz. 88: „daer en is gheen onderscheyt tusschen Keyzer ende Heere, tusschen Paus ende lantpaep”. De oudste Duitse uitgave heeft voor dit „lantpaep”: **Sigrist**. Op grond hiervan zou men zich de bet. voorstellen: „plattelandsgaestelijke”, in geringschattende zin. Kiliaen, 699, heeft echter **veltpape** in de bet.: **sacrificus castrensis**, dus: gaestelijke in het leger, aalmoezenier. Ook **Halma**, 813, die 2 verklaringen geeft: „Roomsch priester die 't leger volgt” en „veldprediker, gereformeerde of Luthersche”. Vermoedelijk moet in T 1188 toch gedacht worden aan de bovengenoemde geringschattende bet.: plattelandsgaestelijke.
- 1189 **peperkoec**. Kiliaen: libum piperatum, nastus panis. Zie **Baudet**, **De Keuken**, blz. 115, 119. Eén der varianten van **Tielebuijs** is: **lange coeck** (de **Jong**, blz. 126).
om een peperkoec, om een nietigheidje. Vgl. **Marnix**, **Bijencorf** (ed. Brussel, 1858, I, blz. 52): „niet een olijkoec weerd't zijn”; idem, blz. 311: „Soo bewijst dan onse lieve Moeder de h. Kercke wel claerlijck, dat onse Heere Jesus Christus selve door alle dese ordenen heeft moeten monsteren, eer hy conde een mispaep worden. Siet, sulcke dinck is peperkoec. Ende dan

- en houden onse ketters niet met allen van de h. Misse, daer Christus nochtans soo qualijck conde toe gheraken". Betekenis: dat smaakt, dat gaet er in, dat is duidelijc ?? Idem, II, blz. 88: „niet een olijkoec weerd".
- 1190 dorren, durven.
- 1191 cisterne, waterput. Ook T 2120 A. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 1507; Kiliaen, 98; *Teuthonista*, 69; Plantijn; S. de Grave, *De Franse woorden*, blz. 77; niet in *Ned. Wdb.*; Meyers *Woordenschat*, 31; *Cristenkercke*, 1726; L. Jansz, *Menich Bedruct Harte*, 122; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XLIV, a: „putten en cisternen"; Ern , gloss. i. v. fonteyn. In alle *Mnl.* vertalingen staat *Cysterne*. Vgl. Ebbinge Wubben, *Mnl. Vert. v. h. O. T.*, blz. 145: „in die oude cisterne (Cysterne is een put sonder water die verdroghet was)". (aanhaling uit de bijbel van 1360)
- 1192 geefdy de schellen en ghy eedt de keerne. De tegenstelling schil—kern is bekend, vgl. *Ned. Wdb.*, VII, 2407 en 2408; ook *Mnl. Wdb.*, VII, 405.
- 1196, 1197 Spreekw. Vgl.: zegt dat u het varken ontdreven is, houdt u van de domme. Voor de historie van pastoor Koenraad, waar dit op slaat, zie *Harrebomée*, I, 427. Zie ook: idem II, 361.
- 1198 Sophist, verkondiger van een dwaalleer. Zie *Ned. Wdb.*, XIV, 2530; *Mnl. Wdb.*, VII, 1578; *Cristenkercke*, 312.
- 1199 bescheet, verklaring. Zie gloss..
- 1200—1201 Lucas XII, 47. Meermalen geciteerd, vgl. bijv. *Leffynge*, A 4 v: „Want een cnappe die niet smeesters wille doet // Wetentigh, daer teghen, in gheschille wroet // Werdt zeer ghesleghen".
- 1205 eveldader, misdadiger, boosdoener. *Mnl. Wdb.* geeft het woord niet en *Ned. Wdb.*, III, 4268 slechts uit de 18de en 19de eeuw.
- 1208 niet gedoot noch gebenedijt, ge waart dus neutraal gebleven.
- 1209 eesch, verlangen, lust. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 600, 2; *Ned. Wdb.*, III, 4045, 2.
- 1210—1211 Twee voorwaardelijke bijzinnen, waarvan het eerste lid inversie vertoont, terwijl het tweede de volgorde van gewone voorwaardelijke bijzinnen met „indien" e.d. heeft. Zie hierover *Stoett, Mnl. Spr.*, § 304, Opm. II en W. L. van Helten in *Tschr.*, XI, 163—165.
- 1213 Vgl. *Matth.* XXVII, 34 en *Joh.* XIX, 29.
- 1215 *Ned. Wdb.*, II, 903 geeft alleen vbd. van fig. gebruik der uitdrukking: „iemand een bal in den mond stoppen". Zie vooral T 381 A.
- 1219 sijn hoofd clauwen, met de handen in 't haar zitten, en sterker: verslagen staan. Zie *Ned. Wdb.*, VII, 3590; *Siecke Stadt*, 1004.
- 1220 geworden laten, laten betijen. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 1890; W. L. van Helten, *Tschr.*, III, 112—114; *Ned. Wdb.*, IV, 2139.
- 1221 sorgen, vrezen, duchten. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 592; L. Jansz, *Menich Bedruct harte*, 380; *Brabbeling*, ed. v. d. Laan, gloss.; *Siecke Stadt*, 433, 455, 809; *Leckertant*, 293; *Nyevont*, 338, 362, 397, 592; Anna Bijns, gloss.; van Rijnbach, gloss.; *Sp. d. M.*, 1998; *Stoett, Moortje*, gloss..
- de Romeynen. Men zie hiervoor *Joh.* XI, 48. Een overduidelijk bewijs hoe de auteur de priesters identificeerde met de Farizeeers!
- 1224 oneerlijc, op schandelijke wijze. Zie *Mnl. Wdb.*, V, 490 en *Ned. Wdb.*, X, 1558, II, 1.
- verpletten, fig.: vertreden of: smadelijk veronachtzamen.
- 1227 Maleachi II, 7.
- 1228 achter rugghe oft present, in iemands afwezigheid of bijzijn. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 1678; *Ned. Wdb.*, XIII, 1590, 1591. Ook gebruikelijk in de bet. nu, bijv.: „hope diemen ziet present", die men nu ziet, die men reëel voor zich ziet (*Deynze*, O O 3 v).

- 1231 **droom**, waan, valse mening. Vgl. *Ned. Wdb.*, III, 3453 A. Zie T 1522; T 249: **niet dan gemaecten droom**.
- 1236 **respijt**, tijd om tot rust te komen. **sonder** —, aan één stuk, in één adem. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 1301, 1302.
- 1237 **appetijt**, eetlust. Van deze bet. geeft het *Ned. Wdb.* geen vbd. uit 16de en 17de eeuw. Zie echter wel *Mnl. Wdb.*, I, 3 en I, 438. Aan de vbd. kan toegevoegd: **Apostelspel**, ed. Pijper, blz. 341; waar 't **wens**, **zin** betekent.
- 1239 Moet men verstaan: „toen pas hongerde hem“?
- 1245 **verblijden**, zich verblijden. Zie 336 A.
- 1246 **callen**, onbeduidende dingen zeggen, kletsen (*Mnl. Wdb.*, III, 1130, 2; *Ned. Wdb.*, VII, 1010, 1011).
- 1249 **verwecken**, opwekken uit de doden. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 315, 2.
- 1253 Jona III, 5. In het N. T. wordt dit aangehaald Matth. XII, 51 en Luc. XI, 32; „drie dagen lanck“ is een toevoeging.
- 1255 **De borgers van Jabel**. Men denke aan de inwoners van Jabes (1 Samuel XXXI, 13).
- 1256 **tvolck van Misphat**, vgl. 1 Sam. VII, 6: „En zij werden vergaderd te Mizpa, en zij schepten water en goten het uit voor het aangezicht des Heren, en zij vastten te dien dage“.
Esdras. Hiermee wordt **Esra** bedoeld, zie bijv. alfab. register van Manitius, *Gesch. lat. Litt. d. M. A.*, S. 1105. Hij liet het volk vasten volgens Ezra IX, 21.
minioot. Tamelijk vaag **epitheton ornans**. Vgl. **Cristenkercke**, 2: „o, onmetelijke wijsheijt des soons minjoot“. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 1620; Oudemans, IV, 408; *Ned. Wdb.*, IX, 769, 770.
- 1257 Lucas II, 37.
- 1259 Hand. XIII, 3; Hand. XIV, 23; vgl. onder meer 2 Cor. VI, 5; 2 Cor. XI, 27.
- 1260 **groffelijck**, rechtaf, met nadruk. Zie 944 A.
- 1262 **onbelast ongedwongen**, uit eigen beweging. Vgl. de bet. „onvervolgd“ (*Mnl. Wdb.*, V, 239).
- 1263 **de vrome ouderen**, het voorgeslacht, de vroegere (= goede) Christenen. Zie hierboven, Hfdst. III C, noot 3 bij Bruessele. Vgl. T 1783.
- 1265 Voor dit „niet wt bedwangh“ zie ook **Bruessele**, Z 4 v, waar het over de „auders“ heet: „Die hebben meest dueghden ghedaen by bedwanghe// Nu hooric de Schriftuere zulx al verbannen“ en E 319: wt **bedwanghe**.
- 1266 **hypocrisie**, huichelarij. Twee *Mnl.* plaatsen geeft *Mnl. Wdb.*, III, 961; vgl. ook Meyers **Woordenschat**, 1ste deel; niet in *Ned. Wdb.*
- 1269 Titus I, 15.
- 1273 De hele zin kan een reminiscentie aan de Bijbel zijn, vgl. 1 Cor. X, 25: „eet al wat in het vleeshuis verkocht wordt“. Moet **present** als adv. opgevat worden in de bet.: nu?
- 1275 Vgl. Rom. XIV, 21.
- 1276 **gesuyckerde wijn**. Vgl. **sukerde malevezeye**, *Mnl. Wdb.*, VII, 2409. Voor het werkw. **suyckeren** zie Kiliaen, 652 en Plantijn.
- 1277 **schandaliseren**, ergeren, aanstoot geven (*Ned. Wdb.*, XIV, 257; *Mnl. Wdb.*, VII, 299, 2).
den crancken, de zwakken van geest?
- 1278 **argueren**, argumenteren. Zie T 164 A.
- 1285 **ongeschied**, ongebonden, ongepast (*Ned. Wdb.*, X, 1656).
- 1287 Vgl. Jac. V, 16.
- 1292 **doeget**, doet het. Voor deze vorm van het *Mnl.* **doeyen**, *Westvl.* **doegen**

- zie W. L. van Helten in *Tschr.*, III, 98, die verscheidene vindplaatsen opgeeft. Zie ook J. Franck in zijn editie van *Alexander*, blz. 466 en Lubach, § 107, blz. 62. Zie Stoett, *Drie Kluchten*, blz. 130 en Leeendertz, *Mnl. Dram. Poëzie*, Leiden 1907, blz. 509, aant. Gloriant 549. Ook in de Gentse spelen, zie bijv. *Antwerpen*, P 4 r.
- verstant en memorie, dezelfde combinatie bij Gnaphaeus, *Troost der siecken*, B. R. N. I, blz. 168: „Mijn memorie ende verstant is al te seer door dese siecte ghecrent” en Ref. *Bruessele*, *Int amoureeze*: „Dat ze (de druc) mijn memorye en verstant verwint”.
- 1296 onvreedsaem, twistziek. Vgl. *onvrede*, *Trauwe* 470, 882 en T 1381: „vreet-saem ende saechtmoedich”.
- 1297 *luxurie*, onkuisheid. Zie voor deze bet. naast *Mnl. Wdb.* (IV, 9231) en *Ned. Wdb.* (VIII, 3381); Meyers *Woordenschat*, 1ste deel; vgl. ook Sal-verda de Grave, *De Franse woorden*, blz. 326.
- 1298 *hem ontdekken*, zich openbaren in, blijken in. Vgl. *Ned. Wdb.*, X, 1828.
- 1299 *verplicht zijn met*, verbonden met. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2251, 2; *Oudemans*, VII,, 440, 441.
- 1300 *Corrupt? Men leze dan: gesticht*. Vgl. *synen sin stichten*, *Mnl. Wdb.*, VII, 2117, n° 8.
- 1304—1306 *Matth. VI, 16*.
- 1305 *claghelijck int wesen*, droevig naar het uiterlijk (*wesen*: „toestand, gesteldheid, uiterlijk”, zie *Mnl. Wdb.*, IX, 2350).
- 1308 *dat kent de Heere, dat weet God!*
- 1312 *tittel*, de tekst, de woorden. Zie gloss. *glose*, verklaring, „de juiste opvatting van”. Zie *Ned. Wdb.*, V, 159.
- 1313 *ongefenijnicht*, niet met slechte bedoeling, goed. Zie *gevenijnt* in de bet. boosaardig (*Mnl. Wdb.*, II, 1802).
- 1314 Vgl. *Jesaja LVIII, 6* vlgg.
- 1316 Vgl. *Jesaja LVIII, 5*: „dat hij zijn hoofd kromme gelijk een bieze”. Vooral echter: Ref. *Bruessele*, *Int zotte*: „Dan zijnder bierbisschoppen noyt gheen rondere // Die dicwils des morghens thollekin draeyt” en Ref. *Bruessele*, *Int amoureeze*: „Haer absensye duerstraelt soo mijn herte // Dat my thoofft duer het fantazeren draeyt”.
- 1318 *Jesaja LVIII, 6*.
- 1319—1323 Vgl. *Jesaja LVIII, 7, 10*.
- 1323 *by en verre*. Vgl. *verre ofte bi* (*Mnl. Wdb.*, VIII, 2277).
- 1324 *Jesaja LVIII, 8*.
- 1325 *Jesaja LVIII, 14*.
- 1326 *verlusticht zijn*, zich verlustigen.
- 1326 *rustigen, geruststellen*. Niet *Ned. Wdb.*; *Mnl. Wdb.*, (VI, 1719) geeft één vindplaats op.
- vredegen, vrede geven, geruststellen*. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 1280. Meestal wordt *reden* gebruikt (Anna Bijns, III, 21, e; *Sp. d. M.*, 1531).
- 1328 *gewoonhey, gewoonte*. Niet veel 16de eeuwse vindplaatsen geven *Mnl. Wdb.*, II, 1928 en 1931; *Ned. Wdb.*, IV, 2128.
- 1331 *Jeronimus*, de kerkvader Hieronymus (1340—1420). (Ook wel bij Everaert geciteerd”, o.a. in *Maria gheleken bijden thron van Salomon*, 283 en *Maria ghecompareirt byden scepe*, 115). Men bedenke de waarschuwing van P. fr. Bonaventura Kruitwagen O. F. M.: „De teksten van Augustinus, Bernardus enz. te gaan zoeken is onbegonnen werk, vooral daar men in de M. E. er niet veel in zag, een of ander gezegde maar op goed geluk af aan een beroemd man toe te schrijven”, aangehaald door Muller en Scharpé, *Everaert*, blz. LVIII.

- 1336 **mogen dat wagen**, kunnen er van gewagen, kunnen dat vermelden. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 1600; Oudemans, VII, 835; Anna Bijns, gloss.; *Ned. Wdb.*, IV, 2006 en 2008.
- 1338 **matelijck**, matig. Voor andere vbd. zie *Mnl. Wdb.*, IV, 1229; *Ned. Wdb.*, IX, 305; Oudemans IV, 295.
- 1340 **te sijen stellen**, laten rusten. Vgl. *Ned. Wdb.*, XVI, 1705, i. v. *terzijde*.
- 1344 **hem bekinnen**, zich realiseren, inzien. Vgl. *Mnl. Wdb.*, I, 783; *Ned. Wdb.*, II, 1574.
- 1351 **cureert ghij?** Vermoedelijk een bedorven lezing.
- 1358 **manierlijck**, ingetogen. Zie T 1035 A.
- 1360 **Solemniteyt der seven getijen**. **solemniteyt**, „hoogtijdt, hoogtijdtviering, feest, plechtigheit”, (Meyers *Woordenschat*, 1ste Deel).
- 1361 **eerweerdicheyt**, eerbied (*Ned. Wdb.*, III, 3930, 3).
- 1362 **hooveerdicheyt**, hoogmoedigheid, eigenwaan (Titel bij Ogier, **Seven Hoofsonden**).
- 1364 **casule**, kazuifel, liturgisch gewaad van den priester bij het bedienen der H. Mis.
- 1367 **qwaet om bestieren** ziet op het **dringen en loopen**. Lees: „niet te bedwingen”.
- 1373, 1374 **Coloss. II, 17**.
- 1373 **vromen**, te beurt vallen, ten deel vallen, gebeuren (*Mnl. Wdb.*, IX, 1409).
- 1378 **consolatie**, vertroosting. Vgl. *Nieukercke*, I 3 r, K 2 r (**troost en consolacye**). Voor deze combinatie van Ned. en vreemd woord zie T 56 A. **Consolatie** niet vermeld in *Ned. Wdb.*; *Mnl. Wdb.*, III, 1809 geeft 2 vbd.; ook zie men Meyers *Woordenschat*, 1ste deel.
- 1385 **door een vrolijk lusten**, blijmoedig?
- 1386 **rusten op Christum**, zich verlaten op. Zie *Ned. Wdb.*, XIII, 1902.
- 1387 Vgl. Lucas XXIII, 56.
- 1389 **aenhören**. Zie T 496 A.
- 1391 **de dagen verscheyden**, verschil maken tussen de dagen, de dagen onderscheiden (*Mnl. Wdb.*, VIII, 2343).
- 1393 **envije**, afgunst, onenigheid. Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 675; Oudemans, II, 247; Lawet, G. M., 314; *Cristenkercke*, 1528. Ook Meyers *Woordenschat*, 1ste deel.
- 1395 **dat moeyt my seere**, het hindert, ergert me zeer. Zie *Ned. Wdb.*, IX, 950; *Siecke Stadt*, 922, **tmoijt mijn certeene**.
- 1399 Men zou eer verwachten **doen smullen** dan **smullen**.
- 1402 **dat = dat 't**.
- 1404 **pelsers**, bontwerker, ook: linnenwever. „**Wevers en pelsers**” komt meermalen voor in de betekenis: Jan en alleman, wat T 1563 ook het geval is (zie ook *Ned. Wdb.*, XII, 1028, maar vooral *Stoett, Moortje*, blz. 142, aant. regel 736). Vgl. de uitdrukking „**pelsers en schruers**” in gelijke bet. (van Rijnbach, *Kluchten*, blz. 100, aant. regel 70, *Klucht v. d. Koe*). Zie hierover ook A. A. Verdenius in *Tschr.*, XLVIII, 1929, blz. 4.
- 1407 **te bane comen**, ter sprake komen. Zie T 643 A.
- 1411, 1417 **Jes. I, 11, 17; Amos V, 21, 22**.
- 1422 **Schalck**, boosaardig, slecht. De uitdrukking herinnert aan *Matth. V, 29; Matth. XVIII, 9; Marcus IX, 47*. Vaak wordt **schalck** van het oog gezegd; vgl. „Is dijn oghe een scalc (sc. oghe) in bosen gesichten, so steket ut” en andere vbd. *Mnl. Wdb.*, VII, 265 en in andere bet.: *Ned. Wdb.*, XIV, 231; *Harrebomée*, 143. *Scutkens N. Ned. vertaling van het N. T.* (± 1390)

- heeft (Matth. XX, 15): „of en is mi niet gheoerloeft te doen dat ic wille of dijn oghe is *scalc*, want ic bin goet”.
- een ooge, die:** De uitgang -e van de vorm *ooge* maakte dat men het woord voor vrouwelijk ging aanzien. Ook in de 17de-eeuwse edities van de Statenbijbel is *ooge* nog vrouwelijk. Zie *Ned. Wdb.*, X, 2251; *Mnl. Wdb.*, V, 42. In Zuid-Ned. nog algemeen vrouwelijk; zie Schuermans, 429; de Bo i. v. *oog(e)*; Cornelissen en Vervliet, II, 886; Teirlinck, II, 332.
- 1424 **Donatisten:** schismatieke groep uit de 4de eeuw. Sectariërs of ketters worden wel meer met de Donatisten vergeleken, zie Manitus, *Gesch. lat. Litt. d. M. A.*, S. 61. De dwalingen der Donatisten worden uitvoerig en overzichtelijk besproken door Vavant-Mangenot-Amann, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, IV, 1701—1728, speciaal 1721—1727. Vgl. *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, I, 1977—1979.
- 1428 **Of dies staat voor dit in de plaats of 't betekent daarom en achter mach is een t weggelaten.**
- 1430 **met cloecken beschouwe**, in rustig overleg, in koelen bloede (?).
- 1432 **labueren**, hier dus niet land bebouwen, zoals vaak, maar: **werken in het algemeen.**
- 1433 **schriftuere**, Zie Hoofdstuk III C, aant. 69, waar betoogd wordt dat Schriftuere niet meer slaat op „alle door de Kerk als gezaghebbend erkende schriftelijke boeken” (*Cristenkercke*, ed. G. A. Brands, blz. XXXI, aant. 3), maar op het O. en N. T. speciaal. Regel 1434: „Door bewijs des ouden ende nieuwen testament” is hiervan een bewijs. Ook T 1604, 1605, waar *schriftuere* (voorbeelden hieruit: 1588—1593) gesteld wordt tegenover *Passionael*.
- 1435 **convent**, gevolg, geestverwanten.
- 1436 **vercleeningen**, kleinéren, beledigen. (*Mnl. Wdb.*, i. v. *vercleinen*, VIII, 1919).
- 1437 „den man”? Onbekend op welk verhaal gezinspeeld wordt.
- 1440 „Maar dat vat ge op naar de wet” (?). **Voor uwen termijn** blijft duister.
- 1441, 1442 Rom. VI, 14.
- 1442 **niet om beswijcken**, standvastig. Zie T 782 A.
- 1448, 1449 Vgl. Matth. XII, 10; Marcus III, 2; Lucas VI, 2, 7; Lucas XIII, 14; Lucas XIV, 3; Joh. IX, 14; Joh. V, 9, 10.
- 1454 **wtvaart**, lijkdienst (*Mnl. Wdb.*, VIII, 1089, 1090; Stellwagen, *Roomsche Woorden*, 213).
Jaergetijde, „H. Mis (met of zonder officie) voor de rust eener ziel gecelebreerd op den verjaardag van overlijden (reeds sinds 2e eeuw)” (*De Kath. Encyclopaedie*, Amsterdam 1936, XIV, 389, 2).
sielebrand. Wel bekend zijn **zieldienst** (lijkdienst) en **sielelesse** (zielmis), vgl. Oudemans, VI, 255. Desnoods kan het hier ook een werkw. zijn: M., *Uitv. en Jaerget. doen en „sielebranden”*. 't Feit dat er staat **Misse, Wtvaerden en Jaergetijden**, is een (overigens zwakke!) aanwijzing voor de opvatting dat 't zonder hoofdletter geschreven sielebranden een werkw. zijn zou. Kan het woord spottend gebruikt zijn?
- 1458 **de Feest**, het feest. In het Mnl. nog vrouwelijk, evenals in hedendaags Vlaams. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 785; Kolthoff, blz. 51; de Bo 317; Teirlinck, I, 420; Tuerlinckx, 181; Cornelissen en Vervliet, I, 416.
- 1461, 1462 **Ontleend aan 1 Cor. IX, 13:** „die steeds bij het altaar zijn, met het altaar delen”. Zie ook *Ned. Wdb.*, II, 284; Stoett, *Spreekwoorden*⁴, II, Aanv. blz. 553.
- 1462 **beenen op**, schimpen op. Vaak gebruikt in de 16de eeuw (*Ned. Wdb.*, II, 1315). Kiliaen noemt het *Flandr.*. A. de Jager schreef in *De Taalgids*, III (1861) blz. 269—279 over de 16de-eeuwse vindplaatsen en de etymologie. Nog bij de Bo (*Mnl. Wdb.*, I, 885). A. Bijns, *gloss.*

- 1464 **predicant**, prediker. De bet. „priester, pastoor” is hier te eng, door de tegenstelling met „Monicken, Papen oft observanten”. Dat die bet. nog voorkwam bewijst bijv. *Schoon expositie wten LXVII*. Psalm, B. R. N., I, blz. 135: „dat is die Bisscopen ende predicanten in der kercken, een ijghelijck in zijn bisdom oft prochie”.
- 1465 **Observant**, op het eind der XIVde eeuw verzette zich de hervorming der Observanten tegen de verslapping van het Conventualisme en zo ontstond de Hervorming der Franciscaner orde. Door de bul *Ite et vos* (29-5-1517) werd aan de Observanten het Generaalat en het oude zegel der Orde toevertrouwd (P. Dr. B. Vandewalle in „Winkler Prins Encycl.” VII (1935) blz. 567).
- 1467 **Basiliscus**. De naam van deze adder, waarvan de beet vergiftig zijn zou en die door zijn adem en blik zelfs iemand doden kon, wordt wel meer in fig. verband toegepast op slechte mensen (*Ned. Wdb.*, 1050). Is de uitdr.: „wt Basiliscus croes ghedroncken hebben” een hapax?
- 1468 **bedrecken**, bezoedelen. Het *Ned. Wdb.* geeft 1 voorbeeld van dit figuurlijk gebruik en wel uit het midden van de 17de eeuw.
beslijcken, bezoedelen (*Mnl. Wdb.*, I, 1058 en *Ned. Wdb.*, II, 2034 geven beide voorb. van fig. gebruik).
- 1469—1472 Matth. XI, 16, 17; Lucas VII, 31, 32. De Liesveltbijbel (a° 1532; eerste druk 1526): „Wi hebben u gepepen”; de editie-Vorsterman (a° 1532; eerste druk 1528): „Wi hebben u ghesonghen in pijpen” (Luc. VII, 32).
- 1470 **beschanst** van **beschansen**, verschansen, verstoppen. De behoefte aan een rijmwoord op „gedanst” zal wel niet vreemd zijn aan deze uitbreiding van de Bijbeltekst!
- 1475 **cans(e)**, de zin eist **dadén**, doch in die bet. trof ik **canse** niet aan.
- 1476 **mincke**, gebrek, dat wat aan iemand ontbreekt, hier: gemene streek (?). Men verg. *Mnl. Wdb.*, IV, 1418; Kiliaen (390) en *Ned. Wdb.*, IX, 773 geven alleen de bet.: verminking, letsel.
- 1477—1479 Matth. XI, 18, 19; Lucas VII, 33, 34.
hem, hen. Zie T 483 A, T 589 A.
- 1485 **verwijzen voor ketter**, als ketter veroordelen, voor ketter uitmaken. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IX, 364, 365.
- 1486 **beruchtich**. 't Kan de gewone Rederijkersvorm met -ich zijn, maar ook een ouder woord. *Mnl. Wdb.*, I, 973 geeft 2 vbd., waarvan het eerste uit 1381 is. *Secte*, ongeloof.
- 1489 **prachten**, z. verhovaardigen. Zie Kiliaen, 505: „superbire”; Oudemans, V, 698; maar vooral: de Jager, *Frequentatieven*, II, 903.
- 1493 **Heerroom**, benaming van R.K. geestelijke. Als oudste voorb. wordt opgegeven Everaert, XIII, blz. 224 (ook afgedrukt: *Dietsche Warande*, I, 422). Dit spel van E. dagtekt misschien nog van vóór 1523 (Muller en Scharpé, Everaert, blz. 593). Overige in *Ned. Wdb.* geciteerde plaatsen zijn uit later tijd (*Ned. Wdb.*, VI, 377; vgl. ook *Mnl. Wdb.*, III, 361). Ook T 2304, 2498.
- 1494, 1495 Een meer voorkomend spreekwoord?
- 1500 **windel**, windsel. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 2622; Statenvert. Ezech. XVI, 4; de Jager, *Frequentatieven*, I, 906.
- 1501 Vgl. Psalm CXIX, 105.
- 1502 **ontsprekelijk**, onuitsprekelijk. Voor 16de-eeuwse vindplaatsen zie *Ned. Wdb.*, X, 1793 i. v. **onsprekelijk** en *Mnl. Wdb.*, V, 939.
- 1503 Voor de tegenstelling tussen vrede en vrees (= „vare”) zie Jeremia XXX, 5.

- 1506 **verdempen**, verstikken, vernietigen. Zie Kiliaen, 704: suffocare, extinguere; *Mnl. Wdb.*, VIII, 1570 geeft vbd. uit het Oostmnl.; Vondel, *W.B.-uitgave*, II, 339 (*de Helden Godes*, 1620); *Siecke Stadt*, 257.
- 1507 **avont en morgen**, steeds, voortdurend. Zie T 1060 A.
- 1508 **achter**, — straten, langs, over straat. *Mnl. Wdb.*, I, 17; *Ned. Wdb.*, I, 636, 637; Anna Bijns, gloss.; vgl. *Sp. d. M.*, 980; Ref. *Meenene*, Int zotte: „achter lande draven”; Ref. *Caprijcke*, Int zotte: „Den gheheelen nacht loopende achter straten” enz. enz..
- 1510 **licenciaet**, iem. met academische graad, tussen *baccalaureus* en *doctor* in, die bevoegd is tot het geven van onderwijs in een bepaald vak (*Ned. Wdb.*, VIII, 1880).
- 1512 **den gemeynen puepele**. Deze verbinding is zeer gewoon; zie reeds *Mnl. Wdb.*, VI, 566 i. v. *popel* en vooral *Ned. Wdb.*, XII, 1442, waar verscheidene 16de-eeuwse vbd. gegeven worden.
- 1513—1515 Matth. XI, 25; Lucas X, 21, 22.
met prysen is een aanvulling, voor het rijm!
- 1517 **Annas**, hogepriester (Lucas III, 2; Joh. XVIII, 13, 24; Hand. IV, 6).
Cayphas, hogepriester Cajaphas (Matth. XXVI, 3, 57; Lucas III, 2; Joh. XI, 49; Joh. XVIII, passim; Hand. IV, 6).
- 1518 **haer**, hun. Zie T 937 A.
de vrolijke bootschap, het Evangelie, de „blijde boodschap”. Zie Nic. Peters, *Serm.*, a° 1520 (*Mnl. Wdb.*, IX, 1395).
- 1523 **inplanten**, toerusten met, toedelen. Vaak met **God, Gods geest** enz. als onderwerp (*Ned. Wdb.*, VI, 1844).
- 1528 **uwen gront verwaent**, uw trotse aard, uw aanmatigend karakter. Voor **gront** is deze bet. zie *Mnl. Wdb.*, II, 2173, 4; *Ned. Wdb.*, V, 938, 939; Anna Bijns, gloss.; *Duyfkens*, gloss.; *Erné*, gloss.. Zie Br. 51: binnenste.
- 1532 Matth. XI, 30.
- 1533 **regardt houden**, de wacht houden. Zie Kiliaen, 858: **regard nemen**, *adspicere*, *observare*, *animadvertere*, *considerare*; Meyers *Woordenschat*: **regard**, opzigt, aanzien, aanschouw.
- 1534—1536 Ps. CXXIV, 2—6.
verslont van verslonden, zw. ww., *verslinden*. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2466, 2467; Anna Bijns, III, 50, d.
- 1539 **versaecken**, verloochenen. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2319, 2.
- 1540 **derf en der** loopt hier reeds door elkaar; bedoeld is **der van dorren** (T 492 A), *durven*. Zie T 964 A.
- 1541 **op stonden, op tijden**, op de juiste tijdstippen.
- 1544 **de Wijseman**, zie T 370 A.
expres, nadrukkelijk. Zie *Ned. Wdb.*, III, 4324; *Deynze*, PP 2 v: „zo Paulus bewijst expres”; *Audenaerde*, EE 2 r: „Paulus zegt expres”; *Audenaerde*, EE 1 r: „om te wetene expres // Waer omme dezen troost niet volmaect en es”.
- 1553 **Smeer, metten** — van Roome gesalft zijn. Misschien te denken aan *Jac. V*, 14; verg. ook *Van het nachmael Christi ende van de misse*, B. R. N., I, blz. 463: „Het ghebruyck der olie daer af Jacobus melt, werdt onder de gaven der ghesontmakinghe gherekent, ende is met den anderen mirakelen vergaen. So dat de Ghemeynte Christi nu gheen olysel meer bekendt: ghemerckt dat nyemant daer door meer ghesont ghemaect werdt: als in het Pausdom claer blijckelijc is. Want men sieter nyet een van hondert becomen die met haer olie ghesmeert sijn!”
- 1554 **magnificentie**, macht, roem. Vgl. Meyers *Woordenschat*, 1ste deel: „heerlijkheid, pracht, grootdadigheid”. *Ned. Wdb.*, IX, 99 noemt 1 plaats:

- met een groote magnificentie, groots. Zie ook M. de Casteleyn, *Const v. Reth.*, blz. 65: „magnificentie ende solemniteit”.
- 1559 **snorcken**, bluffen, snoeven. Zie *Ned. Wdb.*, XIV, 2410, 6; Oudemans, VI, 397. Reeds Plantijn kent de verbinding: **snorcken ende pochen**; Stoett, *Moortje*, gloss. blz. 289; J. Verdam, *Tschr.*, XVI, 189; Ern , gloss., blz. 122; Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858) I, blz. 113.
- 1561 **enen meester heeten**, over iem. de baas zijn. Vgl. soortgel. uitdrukkingen *Mnl. Wdb.*, IV, 1320.
- 1563 Zie T 1404 A voor **pelsler**.
- 1565 Exodus III, 1.
swager, schoonvader. „Van deze bet., die ook in het Mnd. aan het woord eigen is, is uit het Mnl. geen voorbeeld gevonden. Kil. heeft **swaegher**, **swegher**, **swegerheer**, **sweer**, Germ. Sax. Sicamb. Holl. (d. i. niet zndl.) j. **socer**, **pater uxoris**” (*Mnl. Wdb.*, VII, 2482, 4).
- 1570 **eendrachtich**, zonder dat er verschil van mening over is, dus: goed. Of is het enkel een stoplap voor het rijm en dus moeilijk te vertalen?
- 1572 I Sam. XVI, 11 (middelste gedeelte).
- 1573 **besparen**, beletten, tegenhouden, onthouden. Vermoedelijk is dit het werkw. **besparen** = **besperren** (*Mnl. Wdb.*, I, 1083: **belemmeren**). Volgens *Ned. Wdb.*, II, 2077 kent N.-O.-Ned. nog **bespiere**, in de bet.: beletten, tegenhouden.
enen iets verhinderen, iem. iets onthouden. Uit het Mnl. is **verhinderen** niet opgetekend (*Mnl. Wdb.*, VIII, 1833).
- 1574 **dbroot der sielen**, de Heilige Schrift. Zie soortgelijk gebruik *Ned. Wdb.*, III, 1551.
- 1576 **domineren**, heersen. Hier in zeer verzwakte bet., naderend tot: **zijn**. Zie T 1771 A.
- 1576, 1577 Matth. X, 16.
- 1577 **converseren**, handelen, zijn levenswandel inrichten. Vgl. Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XVIII, e: „De salege maegdekens zelen altemale // Als speciale by dlam converseren”; Gnaphaens, *Een troost ende spiegel der siecken*, B. R. N., I, 229: „Maer onse conversatie ende ghepeynse is inden hemele”; T 2046: „Maer onse conversatie is bijden Heere”; M. de Casteleyn, *Const. van Reth.*, blz. 110: „Metten linghamen was zijn conversatie”; *Antwerpen*, R 2 r: „Als hem Christus zal openbaren, tzuver greyn // Werdy ooc openbaer int converseren // Met god en dijnghelen int eeuwich hoveren // Met een lichaem, int wezen onbegrijpelic”; zie Meyers *Woordenschat*, 1ste deel: „ommegean” en i. v. **conversatie**: „ommegang, hanteering, verkeer, gemeenzaamheid”; Kiliaen, 840; *Mnl. Wdb.*, III, 1834; *Ned. Wdb.*, III, 2141; *Sp. d. M.*, 4366; *Siecke Stadt*, gloss..
- 1578—1580 Matth. VII, 15. Vgl. *Grote Hel*, 24.
- 1582 **kolve**, knots, knuppel (*Mnl. Wdb.*, III, 1711).
- 1587 **officie**, ambt, betrekking, taak. Zie T 800 A.
- 1588 **conditie**, maatsch. toestand, rang, stand. Zie T 59 A.
Ezechi . Ten onrechte wordt de zoon van den priester Buzi hier schaap-herder genoemd.
- 1590, 1591 Jeremia I, 5.
- 1592 Amos I, 1.
- 1595 **praedestinatie**, voorbeschikking, onbepaalde heerschappij. In het Mnl. vindt men dit woord niet; wel noemt de **Teuth.** het (ter selichheit vurbeschicken van ewicheyt her, predestinare). Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 952. Kort voor dit Tafelspel was Calvijns „Institutie” verschenen (1536), waarin deze het

Decretum horribile predikte (Lib. III, cap. 23). Men vergelijkte voorts: Marnix, *Bijencorff*, ed. Brussel 1858, I, blz. 23: „de leere der Predestinatie, die nu dese Ketters hooghe drijven”. In *Thielt* vinden we wel niet het woord, doch wel het begrip: „Naer tverkiezen der goeder vocacyen // Heift hy u bemint voor alle tyden” (N4 v). In het spel van *Bruessele* voert „Serpent” den mens „gods predestinacye” voor, met de bedoeling hem hierdoor ongelovig te maken. Predestinatie is daar klaarblijkelijk: Gods oordeel, vonnis en „Serpent” stelt er „schriftuere” tegenover: „zo en helpen hem alle schriftueren niet” (A A 1 v). Vgl. ook Meyers *Woordenschat*, 2de deel: „voorbesteding”.

- 1596 Dat **gratie** en **genade** synoniemen zijn, blijkt uit een vergelijking van regel 1596 en 1598.
- 1601 1 Cor. XII, 11.
- 1603 **ons reverentie**, de ons (door het volk) betoonde eerbied. **verdooven**, misleiden, overbluffen. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 1632; *Trauwe*, 69; *Stoett, Moortje*, blz. 181, 182, aant. regel 1967; v. d. Laan, *Rederijkers-spelen*, blz. 66, regel 421; *Cristenkercke*, gloss.; *Schuylman*, 40, 222.
- 1604, 1605 Als ge dan de Bijbel niet geloven wilt (vgl. de voorb. uit regel 1588—1593), dan toch uw „Passionael”. Een bewijs hoe **Schriftuere** in dit spel ook speciaal de Bijbel betekent en niet: geestelijke litteratuur in het algemeen. Zie T 1433 A. Onder **passionael**, boek dat het leven en sterven der Heiligen behandelt, verstaat men de Middelnederlandse vertaling der *Historia* (of *Legenda aurea*) van Jacobus de Voragine. Voor de talrijke uitgaven zie Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, La Haye 1874, p. 499—505; *Catalogus der bibl. der Mij. der N. Letterk.*, Leiden 1887, dl. I, blz. 609. Deze verwijzing geeft F. Pijper bij zijn uitgave van Gnaphaeus, *Een troost ende spiegel der siecken*, B. R. N., I, blz. 198, waar staat: „Mer der mensche ongelooft is so diep int herte gedreven, door die onwetenheit der woorden Gods, dat si veel liever gelooven Arent bosmans loghenen, die fabulen ende dwase exempelkens vander sielen troost, van dat Moriael ende Passionael . . .”.
- 1606 **Sinte Severus**, bisschop van Ravenna. Hij was eerst wolwever; een duif, die zich volgens de legende driemaal op zijn hoofd neerzette, was de oorzaak van zijn verkiezing tot bisschop. Hij stierf ± 390. Hij is de patroon der wolwevers (von Sales Doyé, II, 318).
- 1607 **Sinte Severinus**. De apostel van Oostenrijk bedoeld? (von Sales Doyé, II, 316).
- 1607 **syn gevoech horen**, luisteren naar wat nodig, nuttig is. Zie *Mnl. Wdb.*, II, 1813.
- 1609 **Franciscus van Assisi** was aanvankelijk voor de koopmansstand bestemd.
- 1611 **sinte Katherina**. Vermoedelijk is bedoeld de hl. Catharina van Siena, † 1380. Zie von Sales Doyé, I, 183.
- verstooren**, boos worden. Zie Anna Bijns, II, 23, a; *Hanneken Leckertant*, 28, hem —; *Stoett, Moortje*, gloss. i. v. **verstueren**; *Mnl. Wdb.*, IX, 69, 70.
- 1612 **verwan**. Praeter. indic. singul., zie Lubach, § 12, blz. 9.
- 1613 **te water, te lande**, overal. Het *Gr. Placaath.*, 2, 267 (a°. 1587) heeft „t zij te Water ofte te Lande” in vrijwel letterl. bet. (*Ned. Wdb.*, VIII, 972).
- 1614 **by pene van**, op straffe van. Meestal „op” in plaats van „bij” (*Ned. Wdb.*, XII, 1072).
- bande**, ban. Naast ban was „banne” ook gebruikelijk; **bande** zou hypercorrecte vorm daarvan kunnen zijn, onder invloed van het rijm (: **lande**) ontstaan.
- 1615 **instrument**, hulpmiddel (bij een betoog); wellicht is ook gedacht aan de bet.: bewijskrachtig document (*Ned. Wdb.*, VI, 2019; *Mnl. Wdb.*, III, 935).

- 1617 **boose wichten**. Nog niet één substantief. Kiliaen, aant. v. Hasselt, 803: **boos wicht**, homo scelerosus; vaak staat **wicht** met het adj. **boos**, **quaet**, **stout** (*Mnl. Wdb.*, IX, 2421). Zie ook Anna Bijns, III, 5, g en *Leuv. Bijdr.*, IV, 340: „Luther en Rossom, als twee boose wichten”. Plantijn kent het woord als één geheel.
- 1618 **dichten**, uitdenken, samenflansen (*Ned. Wdb.*, III, 2504).
- 1619 **Dwelc u dagelijcx broot is**, wat uw dagelijkse, gewone bezigheden zijn. Vgl. *Ned. Wdb.*, III, 1547, 3°.
- 1622 **tempeest**, boze drift. Vgl. *Spel van Sainct Jooris*, 19: „fenijnde drake vul van tempeeste” (P. Leendertz, *Mnl. Dram. Poëzie*, Leiden 1907, blz. 424); *Mnl. Wdb.*, VIII, 223; *Sp. d. M.*, 2105: „quaet beroemelijck tempeest”; *Axcele*, T 2 r: „twijfelic tempeest” (aanvechting van twijfel). *Wynocxberghe*, NN 4 v: „zondigh tempeest”; *Dev. en prof. boecxken*, blz. 178: „bevrees // Doer swerelts tempeest”.
- 1623 Voor **inden** lees **enden** en zie Joh. III, 5: „zo iemand niet geboren wordt uit water en geest, hij kan in het Koninkrijk Gods niet ingaan”.
- 1624 **ia**, toch ook. Vgl. *Ned. Wdb.*, VII, blz. 16, no. 15.
- 1625 **in de hielen bijten**, (verraderlijk) overvallen. Vgl. Genesis XLIX, 17: „Dan zal een slang zijn aan de weg, en adderslang nevens het pad, **bijtende de verzenen des paards**”. Zie *Bruessele*, A A 4 v: „Christum in zijn hielen bijten”.
- 1627 iets **voordachtich zijn**, iets in acht nemen, niet buiten beschouwing laten. Meestal in de bet.: voorzichtig, bedachtzaam. Komt vaak met **zijn voor**. Vgl. *Ontr. Rentm.* 276: „Weest doch voordachtich” en *Ontr. Rentm.* 747; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, XI, d: „wildt voordachtich wesen”; *Sp. d. M.*, 1359: „zijt voordachtich”; *Axcele*, R 4 v: „zijt dit voordachtich”.
- 1628 Rom. III, 4.
- 1629 „of ze nu goed van karakter, of goed van daden zijn”. Voor **geschied**, goed van karakter, zie *Ned. Wdb.*, IV, 1731.
- 1632 **haers geloofs leven**, volgens hun geloof leven. Vgl. *Mnl.*: **raets leven** (*Mnl. Wdb.*, IV, 433).
haer, pron. poss., 3de pers. plur. Zie T 908 A.
- 1634 **op zijn kooten spelen**, zorgen zelf voordeel te halen, alles in eigen voordeel uitleggen. Voor **cote** zie *Mnl. Wdb.*, III, 1990.
- 1636 **tot zijnder materie keeren**, in zijn voordeel uitleggen, op zijn eigen opvatting terugbrengen.
- 1637 „Hij weet alles in zijn voordeel uit te leggen”, „hij weet op alle tegenwerpingen iets te vinden, zodat het schijnbaar altijd weer klopt”. Zie *Stoett, Spreekw.*, die vele voorb. geeft, doch als betekenis slechts geeft: „er is geen meisje zoo leelijk, of zij kan wel een man vinden”. Zie ook *Cristenkercke*, 370.
touwe, toe. Zie T 148 A.
- 1640 **moeten**, mogen. Zie Anna Bijns, gloss.; *Mnl. Wdb.*, IV, 1826, 2; *Ned. Wdb.*, IX, 985, 1; Oudemans, IV, 449; *Stoett, Moortje*, gloss..
- 1642 **als de kinsche**, op kinderachtige manier.
- 1646 **slim**, scheef. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VII, 1279; Oudemans, VI, 327; *Ned. Wdb.*, XIV, 1773.
- 1647 **conterfeyten**, nabootsen, namaken. Vgl. *Mnl. Wdb.*, III, 1821; *Nyevont*, 246, 326 (nadoen, navolgen); Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel 1858, I, blz. 101): „daer sy alsoo menighe schoone lieflijcke ordonnantien, statuten ende ceremonien na heeft geconterfeyt”; idem, blz. 276: „dat het een valsche brief is, ende alsoo plompelijck gheconterfeyt, dat het een calf met een ooge mercken soude”; idem, blz. 296: „dat de Roomsche Kercke

Christum in alles conterfeyten moet" enz. Vgl. ook D. C. Tinbergen, *Des Coninx Summe*, gloss., blz. 654: namaken, veinzen; *Van ons lieven heeren Minnevaer* (gec. bij Kalff, *Gesch. Ned. Lett.*, III, blz. 46): „Een vrouwken geconterfeyt in pampier met gevouwen handen”. Andere betekenis: Ref. *Thienen*, Int zotte: „den gheck conterfeyten”, de gek uithangen, gek doen. Zie tenslotte ook Meyers *Woordenschat* i. v. „conterfeyten” en „afconterfeyten”.

- 1648 **monstrantie**, Mnl. vorm van **monstrans**, d. i. „de zonvormige vaas van edel metaal, en die dikwijls met edelsteen is versierd, waarin de H. Hostie ter vereering of ter zegening aan de geloovigen wordt getoond” (Stellwagen, *Roemsche Woorden*, blz. 167). Hier breder gedacht als datgene waarmee men God vertoont, voorstelt (*monstrare*). Godsvoorstelling. Voor nog algemener betekenis (als vererende benaming) zie *Sp. d. M.*, 860 (aant. regel 429).
- 1648 Te denken aan Rom. I, 23?
- 1652 **prijjsbaer**, lofwaardig. Zie Oudemans, V, 713.
- 1654 **spijjt doen**, honen, smaden. Zie *Ned. Wdb.*, XIV, 2796, I, 1.
- 1655 **snooder als, dan**. Over het gebruik van **als** na comparatief in 16de eeuw zie *Ned. Wdb.*, I, 246—249. Vgl. T 1843: **beter als zijn Heere**. Ook echter **dan** gebruikt, zie T 65: **ergher dan pocken**.
- 1658 **innocent**, subst. onnozele, idiot. *Ned. Wdb.*, VI, 1832 geeft 1 vbd. van zelfst. gebruik (a°. 1616).
- 1660 **habundant**, overvloedig gevend, genaderijk. Vgl. *Ontr. Rentmeester*, 96, 313, 526, 620, 1290, 1365, 1584 (ook: **abundantie**, 282, 1139); *Balthasar*, 370 (louter versterkend?); *Erné*, gloss. i. v. **abondancie**; *Marnix, Bijencorf* (ed. Brussel 1858), II, blz. 258 (bijlagen):
 „Ay duc d'Alfse giericheit wat hebby ghebrouwen,
 In dese Nederlantse landouwen, seer **abondant**”;
 Ref. *Nieuport*, Int amoureeze: „Een vat vul wijsheden **abundantelic**”; *M. de Casteleyn, Const van Reth.*, blz. 94: „**habundantelic**”. Ook Meyers *Woordenschat*.
- 1665 **Caims ghebroet**, boosaardig geslacht. Vgl. *Kains kroost* (*Ned. Wdb.*, VII, 865, 866).
- 1667 **Dathon, Abyron**. Zie T 788 A.
- 1668—1672 **Matth. XVIII, b; Luc. XVII, 1 en 2**.
- 1671 **tot uwer onvromen**, tot uw ongeluk, nadeel. Het Mnl. **te enes onvromen** komt in de 16de eeuw veel voor: *Kiliaen*, 443: „in tuum damnum”; *Anna Bijns*, III, 59, c: „tot haerder onvromen”. Meyers *Woordenschat* vermeldt 't ook nog: „t' uwer schade”. *Ned. Wdb.*, X, 2183 geeft 1 plaats van *Spiegel* (t' mijnder onvromen”); *L. Jansz, Werelt bevechten*, 529, 530: „seg't heb'dij noijt van u even naesten gesproken // achter rugge / met logentael / tsynder onvromen”.
- 1673 **Deut. X, 1, 2**.
- 1675 **daer . . . in**, waar in. Zie bijv. *Cristenkercke*, 122.
- 1677 **eenpaerlijck**, evenzeer, eveneens. Zie T 1176 A.
- 1680 **Deut. X, 12**.
- 1681 **appetijt**, lust, studiezin. Vgl. *Meenene*, Y 3 r: „met vieryghen apetyte”, met geestdriftig verlangen. Zie ook personage in het spel van *Axcele*.
- 1682—1685 **Jeremia III, 16, 17**. „noch besoecken Jerusalem” stemt niet overeen met *Jer. III, 17*. Regel 1683 is ingevoegd; uit *Jesaja* of *Ezechiel*? (*Jeremia* spreekt niet van „mijn heilige berg”).
- 1685 **met ijdel bevroen**, zoveel als: zonder dat 't zin heeft, nodeloos. **Bevroen**

- wordt meer als zelfst. nw. gebruikt in de bet.: mening, inzicht (Ned. Wdb., II, 2365; Mnl. Wdb., I, 1197).
- 1686 **en sondage**, 'n Zondag, Zondag j.l. Vgl. Mnl. Wdb., II, 632; Ned. Wdb., III, 3808, Aanm. en III, 4111 i. v. en.
- 1689 **controleueren**, nagaan, hier: weerspreken. Vgl. **Ontr. Rentm.**, 1532: „Controleueren // moet ick nu sijn ondanckbaer leven”, dus: **bestrafpen**; **Samaria**, 1619; **Ned. Wdb.**, III, 2136; **Marnix, Bijencorf** (ed. Brussel 1858, blz. 75): „om haren h. Vader ende schepper de Paus van Rome te controleren”; **M. de Casteleyn, Const van Reth.**, strophe 146: „van zomighe werdet ghecontroluerd” (afgekeurd?); idem, blz. 99: „ic en wils niet controleueren” (tegenspreken?).
- 1692—1695 Zie Baruch VI, 21, 22, 25 (in **De Apocriefe Boeken**, ed. Ned. Bijbelgenootschap 1906, naar de vertaling van M. Luther, „eertijds door Adolf Visscher in het Nederduitsch overgezet”). In andere vertalingen heet dit boek: de brief van Jeremia. Vgl. **Joh. Dyserinck, De Apocriefe boeken des Ouden Verbonds**, Haarlem 1874, blz. 261—265. Voor regel 1695 vgl. ook **Jes. XLVI, 7**. Bij de bestrijding der beeldendienst is Baruch meermalen het arsenaal, zie T 1805 en vgl. ook **Vanden propheet Baruch**, B. R. N., I, blz. 259—272.
- 1695 **men draechse**. De slotconsonant is voor de s weggevallen. Vgl. van Helten, **Mnl. Spraakk.**, blz. 283 (§ 213); **Lubach**, § 79, blz. 47, b. om **svolcx verdullen**, om het volk voor de gek te houden. Voor de vorm zie T 1054 A.
- 1699 **met een herte besneden**. Ontleend aan **Jerem. IV, 4**. Vgl. **A. Bijns**, III, 31, e: „So laet u herten sijn besneden heden” (**Ned. Wdb.**, II, 2062).
- 1704 **wenschen op**, afgeven op, schimpen op. Vgl. **verwenschen**, afkeuren, aanmerkingen maken op (**Mnl. Wdb.** geeft 1 plaats, uit 1439). **religie**, godsdienst, of: orde, priesterstand? Vgl. **Mnl. Wdb.**, VI, 1270; **Oudemans**, V, 824; **Marnix, Bijencorf** (ed. Brussel 1858) passim, o.a. I, blz. 49: „elcke Religien oft Ordenen” en blz. 83: „een clooster, religie oft priesterlijcken ampt”.
- 1705 **bannen**, schelden; **bannen oft vloecken** is een meer voorkomende combinatie (**Ned. Wdb.**, II, 1000, 6).
- 1706 beelden: **der ongeleerder boecken**. Vgl. **Marnix, Bijencorf**, ed. Brussel 1858, I, blz. 280: „Want hy en wiste noch niet, dat de beelden waren de boecken der leecken, eer de Paus Gregorius ghecomen was, die sulcks gheleerd was”; idem, II, blz. 9: „ende heeft het den stommen beelden ende blocksanten bevolen dat sy souden der leecken boecken ende Predicanten wesen”; **Vondel, Tooneelschild of Pleitrede voor het tooneelrecht**, W.B.-uitgave, IX, blz. 385, regel 98, 99: „Beelden gelijk men van outs zeght, sijn der leken boecken”. De uitdrukking gaat terug op paus Gregorius I: „nam quod legentibus scriptura, hoc idiotis praestat pictura cernentibus” (**Religion in Geschichte und Gegenwart**, I (1927), 1104; **Realencyklopädie für prot. Theologie und Kirche**, III (1897), 222).
- 1707 **Paulus**: „er trägt gewöhnlich in der Rechten ein Buch, in der Linken ein Schwert, manchmal auch zwei, von denen dann eines das Wort Gottes und das andere sein Martyrium bedeutet” (von **Sales Doyé**, II, 133).
- 1709 **De H. Thomas**, de apostel zou in Abessinië en Egypte gepredikt hebben. „Ein Brahmine soll ihn mit einem lanzenförmigen Rohrend während der Feier der hl. Messe getötet haben” (von **Sales Doyé**, II, 432).
- 1710 **doorsteken**. Vgl. **Lubach**, blz. 22 (§ 29, e): „Het p. van steken luidt gesteken; slechts eenmaal vond ik ontstoken”.
- 1711 **Bartholomeus**; bedoeld is **Nathanael Bartholomaeus**, van wien Jezus gezegd zou hebben: „Zie, waarlijk een Israëliet, in wien geen bedrog is” (**Joh. I,**

- 48). Hij werd in Albanopolis gemarteld: men trok hem de hand af en ont-
hoofde hem. Hij wordt afgebeeld met de huid in de handen, ook met een
mes (von Sales Doyé, I, 111).
bles, kaal (op het voorhoofd). Zie *Ned. Wdb.*, II, 2826.
- 1716—1718 Exodus XX, 4.
- 1718 **edel sinnen**, aanspreekvorm. Vgl. *Katmaecker* 579, 580: „Hebben wij ons
ontgaen // Als plumpe sinnen” en 586: „Ghij sinnen vroet”.
- 1720 **memorien van**, herinneringen aan.
in God versterven, de zaligheid verwerven. Vgl. het gebruik in geestelijke
zin: *Mnl. Wdb.*, IX, 55, 2.
- 1721 **simpel**, synoniem **onnoosel** (T 1641, 1703), eenvoudig (van geest), naïef.
- 1723 Vertaal: „leer hen de voetstappen van Christus navolgen, zoals ge hen
nu leert die van de heiligen na te volgen”.
haer, hen. Zie T 937 A.
- 1725 **twee geslagen uren**, 2 volle uren. Een Gallicisme? („une heure sonnée”).
Zie *Ned. Wdb.*, IV, 1759, 1760.
- 1729 **openbaren**, openlijk verklaren, mededelen. Vgl. *Katmaecker*, 323; *Grote
Hel*, 442; *Mnl. Wdb.*, V, 1717.
- 1730 **onse lieve vrouwe van Aken**. Beroemd zijn de reliquieën in de Münster-
schatz. Om de zeven jaren worden de reliquieën uit het Munster aan het
volk getoond; hiertoe behoort o.a. het onderkleed der H. Maagd. Vgl.
Marnix, *Bijencorf* (ed. Brussel, 1858, I, blz. 116): „item wat sy houden
van S. Josephs broecke die te Aken is, met onser liefs Vrouwen hemde”.
- 1731 **op dat**, op dat 't.
- 1732 **aensieget**. Vgl. *doeghet*, T 1292 A.
kattijf, geestelijk beperkt persoon. Hier synoniem met **arme simpel menschen**
(T 1721) en **goetwillige onnoosel menschen** (T 1703).
- 1736 **ter goeder meeninge(n)**, met goede bedoelingen. *Ned. Wdb.*, IX, 384 geeft
nog één voorbeeld.
- 1737 **emmers**, werkelijk, beslist. Vgl. *Sp. d. M.*, 2676, in elk geval, ongetwijfeld,
zeker; *Duyfkens*, 12, 271, in elk geval, beslist; *Ned. Wdb.*, VI, 1460.
„Zodat ik mij schaam tegenover hun achtenswaardigheid” (*Ned. Wdb.*,
III, 3894).
- 1738 **onbequaem**, niet deugend, het doel missend. Vgl. *Ned. Wdb.*, X, 985, 2, b:
„ongeschikt voor het doel waarvoor het bestemd is, onbruikbaar”.
- 1739, 1740 2 Sam. XXIV, 1—10; 1 Kron. XXI, 1—8.
- 1741—1744 1 Samuel XV, 9—15.
volleesten, als subst. gebruikt: wat hij voltooide, daad. Zie T 586 A.
- 1746 **haer selven**, zichzelf. Zie T 947 en T 937 A.
- 1750 Matth. XX, 16; XXII, 14. Joh. Scutkens Noord-Nederlandse vertaling van
het N. T. (± 1390) geeft ook op deze beide plaatsen: „Veel isser gheroepen
ende luttel isser vercoren”. Dit isser kan een gevolg zijn van de door-
werking van het oude Leven van Jezus op alle latere Mnl. vertalingen,
vgl. J. Bergsma, *De Levens van Jezus in het Middelnederlandsch*, Leiden
1895—'98, p. 151, regel 37—38: „want vele es der gherre die gheroepen
syn mar lettelt es der gherre die ut verkoren sijn”.
- 1752 Matth. VII, 21.
- 1753—1755 1 Cor. VI, 10.
- 1757 Handel. XXVIII, 28.
- 1759 **dat**, dat 't.

- 1761 **vervullen**, vervuld worden, in vervulling gaan. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IX, 258, II, 3.
- 1762 Jer. II, 28; Jer. XI, 13.
- 1767 Zie het apocriefe „Boek der wijsheid”, Hfdst. XIII, XIV, XV.
- 1768 Num. XXI, 8, 9.
- 1771 Volgens Salverda de Grave, *De Franse woorden*, blz. 340 is **domineren** pas na 1600 overgenomen; *Ned. Wdb.*, III geeft vbd. uit Everaert. Zie ook *Nieuport N I v*: „Eeuwighe wijsheyt moet hier domineren”; Ref. **Thielt**, Int wijse: „tcan boven al domineren”; Ref. *Antwerpen*, Int wijse: „domineren als de vrije”; *Dev. en prof. boecxken*, blz. 284: „Die coninc groot van machte // Die eewich domineert” (God); Ref. **Meenene**, Int zotte: „als de wijn in thooff goet domyneren”. Vgl. Ref. **Thielt**, Int wijse: „Hij is dominatuer boven al”; Ref. **Caprijcke**, Int wijse: „hy heeft de dominacye”; Ref. *Nieuport*, Int amoureeze: „Zulc wezen in haer es domynerende”. Vgl. T 1947; T 1576 A.
- 1772 **horible**, subst.?, verschrikking. Of moet de n vervallen en is 't een adj.? Dit lijkt me het waarschijnlijkst. Het adj. **horibel** komt reeds meer voor, vgl. M. de Casteleyn, *Const van Reth.*, blz. 79. Vaak wordt echter **hinder** samen gebruikt met een of meer synoniemen, zie *Ned. Wdb.*, VI, 754, A. Voor **hinder** zie *Mnl. Wdb.*, III, 439; H. Leckertant 494; G. Peters' *Soliloquium*, ed. J. J. Mak, 1936, gloss., blz. 256. **cesseren**, ophouden. Niet *Ndl. Wdb.*; *Mnl. Wdb.*, I, 1495 geeft vele plaatsen. Zie ook Meyers *Woordenschat*, 1ste deel: „aflaaten, ophouden, eindigen”.
- 1776—1781 De laatste regel is Joh. VIII, 51; vgl. met de gehele aanhaling bijv. Efez. II, 1—6. Geen letterlijk citaat.
- 1778 **quijten**, voldoen, verzoenen, vergeven. Vgl. Anna Bijns, VII, a: „Mer Cristus ootmoedich heeft die scult gequeten”.
- 1779 **aen tcruyce oprichten**, Vgl. „Denc dat scamelike oprichten des lichaems metten cruce” (*Stemmen uit den Voortijd* door F. H. G. van Iterson, Leiden 1857, blz. 105).
- 1783 **ons ouders**. Zal wel ruimer zin hebben: het voorgeslacht, de oude (= goede) Christenen. Zie T 1263 A.
- 1785 **belagen**, Praet. van **beliggen**, belegeren, aanvallen. Zie Br. 203 A.
- 1785—1786 Jozua VI, 4—9.
- 1789 **moesten**. Plur. vorm bij het meervoudsbegrip: **volc**.
- 1791 Jes. XLV, 23; Rom. XIV, 11. **boogen**, buigen. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 1350; *Ned. Wdb.*, III, 398; Anna Bijns, gloss..
- 1792—1793 1 Cor. X, 20.
- 1792 **offerhanden toestellen**, offers brengen; **toestellen** is: aanbieden, verschaffen. Kiliaen: *suppeditare*. Vgl. T 2061: **een sacrificie volenden**.
- 1793 **sacrificeren**, offeren. Niet *Mnl.* en *Ned. Wdb.*; Meyers *Woordenschat*, 1ste deel „offeren, toeheligen”.
- 1794 **als de diligente**, ijverig. Vgl. T 2592: als de **onverstoorde**; T 752: als de **welgesinde**; zie ook Stoett, *Mnl. Spr.*, § 116 en voorb. bij Stoett, *Drie Kluchten*, blz. 158, 159 en A. Bijns, *Nieuwe Ref.*, XXXVIII, b; LI, e: „als de wijse”, enz..
- 1796 **adere**, zie T 594 A.
- 1798 **acht**, oordeel. Zie *Ned. Wdb.*, I, 614; *Mnl. Wdb.*, I, 9, 1ste artikel; Meyers *Woordenschat*, 3de deel. De bet. **verkondiging** past hier het best.

- Men denke aan de **bazuinen** bij de aankondiging van het laatste oordeel (1 Cor. XV, 52).
- 1802 cf. Hebr. II, 14 b.
- 1803 **virtuyt**, kracht, vermogen. Vgl. M. de Casteleyn, **Const van Reth.**, strophe 82: „Veel zulcke redenen zijn cleen van virtute”.
- 1804 Zie vooral Jer. II, 28; Amos VI? Kan aan Amos V, 26 gedacht zijn?
- 1805 Daniël III, 2, 7, 12 vlgg.; Baruch VI, passim. Vgl. T 1692 A.
- 1806 **allegorie**: „leenspreuk, zinspeeling” (Meyers **Woordenschat**, 1ste deel). Hier moet het **uitleg**, **toelichting** betekenen.
- 1807 1 Cor. VIII, 4: „wij weten dat een afgod niets is in de wereld, en dat er geen ander God is dan één”. Kan hier **noyalich** bedoeld zijn? Vgl. Meyers **Woordenschat**, 3de deel: „noeyelijk, nooyelijk”, schadelijk. Is de bet. van 1806—1808 dan: „veel spreken in beeldspraak is heus niet nodig, want Paulus zegt recht af dat wij wel weten dat 't ons schadelijk is”. Het is wel waarschijnlijk dat de ongeleerde schrijver deze vergissing beging.
- 1809 **de wetenhey**t, het weten, de wetenschap. In Mnl. heel gebruikelijk (**Mnl. Wdb.**, IX, 2394, 2395). Nog bij de Bo, 1395.
- 1809, 1810 Vgl. 1 Cor. XIII, 2. Vertaal: „de wetenschap maakt niemand zalig, maar de liefde, die eist wat er na volgen moet” (d. i. de liefde, die goede werken voortbrengt).
- 1811 **toestaen**, toegeven, ergens mee instemmen; vgl. **Mnl. Wdb.**, VIII, 480.
- 1811 „staen ick toe”. Vgl. M. Schönfeld, **Historiese Grammatika van het Nederlands**, Zutphen 1932, 3de druk, blz. 169; Lubach, § 108, blz. 62.
- 1812 **dat**, als, indien. Vgl. v. Rijnbach, gloss.; Stoett, **Moortje**, gloss.; Anna Bijns, gloss.; **Duyfkens**, gloss.; **Sp. d. M.**, gloss.; **Ned. Wdb.**, III, 2307, 12; **Mnl. Wdb.**, II, 86, 5.
- 1817 **gheen tormenten aensien**, op geen kwellingen letten. Het woord „**torment**” is zeer gebruikelijk, bijv.: **Loo**, FF 4 r; Ref. **Brugghe**, Int wijse; Ref. **Edijngh**, Int wijse („Gheen tormenten ontsien”); Ref. **Wynoxberghe**, Int wijse („fortsich —”; „tsdoots —”); Ref. **Meenene**, Int amorueze („Alle de tormentes van dat helse gloedt”); **Thielt**, P 1 r: „pijne oft torment”; **Meenene**, Y 3 r: „Dat gheen tormenten haer consten bedwijnghen”; **Meenene**, X 4 v: „de tormenten vromelic wederstaen”; **Axcele**, T 1 v; **Meenene**, Y 3 v; **Dev. en prof. boecxken**, 114: „Dit maect mi swaer torment”; Ref. **Loo**, Int amorueze: „zwaer torment doghen”; M. de Casteleyn, **Const v. Reth.**, blz. 87: „als waerschu der tormenten”; idem, blz. 121: „ghetormenteerd”.
- 1820, 1821 Ps. XXVII, 1.
- 1822 Deze regel hangt nog af van 1816: „so moet ic”. **grouwel hebben voor**, vervalschuwen. Voor **grouwel**, afschuw, zie **Schuyfman**, 413, 421; **Luijstervinck**, 228 en voor gr. h. voor (of van) de Statenvertaling (Psalm V, 7; Amos VI, 8; Rom. II, 22). **gesneden goden**, van steen of hout bewerkte godenbeelden. Vgl. **Mnl. Wdb.**, VII, 1414, 4; **Ned. Wdb.**, XIV, 2336, 19.
- 1824 **beschamen**, onderen. Zie **Ned. Wdb.**, II, 1948.
- 1826 **haerder**. Voor de d zie van Helten, **Mnl. Spr.**, § 134 a, blz. 208.
- 1829 **soet int aenschouwen**. Weinig betekeneende stoplap of reminiscentie aan 1 Petrus I, 8?
- 1831 Paulinische wijze van zeggen, o.a. Efez. II, 8. Wordt gedacht aan de rede van Petrus in Handel. II, 14—37?
- 1832 **timmeren op**, „bouwen op”, vertrouwen op. Vgl. Marnix, **Bijencorf**, ed. Brussel, 1858, I, 141: „alle tghene . . . is al t'samen alsoo vast ghegrondeert, getimmerd, gemetselt op den claren text der Schrift . . .” Zie **Thienen**, V 2 r: „Ic en wil op zulck wærck niet temmeren”. Vgl. T 2325 A, T 2345.

- 1833 **belimmerd**, „belemmerd”, in de zin van: verstikt, overwoekerd. **Vol oncruyts en belimmerd** staan tautologisch naast elkaar. (In *Sp. d. M.*, 4863, 4864 hetzelfde rijm: **getemert — belemmert**; eveneens *Thienen*, V 2 r: **temmeren — belemmeren**).
- 1835 met **gheeste goedich**, vurig. Men zie „gloedige begheirden” (plaats uit 1590, *Ned. Wdb.*, V, 132); *Anna Bijns*, gloss.; T 2183: „des heylichs geests seer goedich”.
- 1836 **vertrecken**, verhalen, vertellen. Zie T 97 A.
- 1837 **plecken**, pleisteren, stucadoren. In *Ned. Wdb.*, XII, 2599 en 2212 vele Vlaamse voorbeelden; zie ook **Duyfkens**, gloss., blz. 403.
- 1840 **als een die verblent leeft**. Voor de constructie vgl. *Stoett*, **Drie Kluchten**, blz. 108, aant. regel S. 214. Zie ook T 2574: „als een die ander hulpe behoeft”.
- 1841 „Haer” duidt op de pluralis, doch de relatieve zin wijst op singularis.
- 1842 Rom. VIII, 31. Contaminatie van: „wie zal tegen ons zijn” en „wie kan ons deren”.
- 1843, 1844 *Matth.* X, 24.
- 1847 **de vrijheyd Pauli**: vgl. 2 Cor. III, 17; *Gal.* V, 1; *Gal.* V, 13.
- 1848 **lamentatie**, het klagen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IV, 82; *Ned. Wdb.*, VIII, 957; *Meyers Woordenschat*, 1ste deel: „gekerem, jammerklagt, weeklaging”.
- 1849 Rom. V, 3—5, vermengd met *Jac.* I, 3. **tribulatie**, ellende. Zie T 838 A. **glorieren**, roemen, triomferen. Zie T 576 A.
- 1850 **proevinge**. *Joh. Scutkens* N. Ned. vertaling van het N. T. (\pm 1390) heeft (*Jac.* I, 3): „wetende dat die **proevinghe** des gheloves lijdsaemheit maect”. Zie ook *Leffyinghe*, B 3 r: „**prouvinghe** brijnght hope”.
- 1851 **discoort**, twist, onenigheid. Vgl. *Lawet*, G. M., 113; *Siecke Stadt*, 1422; *Sp. d. M.*, 2835; *Mnl. Wdb.*, II, 212; *Oudemans* II, 89; *Meyers Woordenschat*, 1ste deel.
- 1854 **eenpaer**, evenzeer, eveneens (?). De bet. „aanhoudend, voortdurend” past hier minder. Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 544; *Ned. Wdb.*, III, 3846; *Anna Bijns*, gloss.; *Siecke Stadt*, gloss.; R. *Visscher*, **Quicken** II, 40; **Cristenkercke**, gloss.; men vergelijk ook *Stoett*, **Moortje**, blz. 113 en 114 over **eenparich**.
- 1855 **confessoor**, belijder, vaak met de ironische bijgedachte: belijder voor het gemak, voor de rust, in tegenstelling tot martelaren, die de marteldood sterven. Zie vele voorb. *Mnl. Wdb.*, III, 1768 en voorts *Harrebomée*, I, 109: „Het is beter martelaar te zijn dan confessoraris”. Speciaal 16de-eeuw: **Boom der Schriftueren**, blz. 19: „Mer elc heeft liever confessoer dan martelaar tsine”; C. *Everaert*, **tSpel van den Crych**, 506: „Bedy sterfter meer confesseurs dan maertelaers”. Voor **confessor** vgl., naast *Mnl. Wdb.*, ook *Meyers Woordenschat*, 1ste deel: **confessoir**, bekennende, belijdende; **Dev. en prof. boeckken**, 22: „Die heyliche confessoren”; idem 41, „heylicen confessoor”; idem 45: „Si heeft martelaren sede // Si seeft confessoren duecht”; idem, blz. 156: „Confessoren ende martelaren”. Deze laatste samenvoeging komt veel voor; vgl. nog C. G. N. de *Vooyts*, **Middelnederlandse legenden en exempelen**, Groningen, 1926, blz. 311.
- 1858 **plegen**, handelen. Zie gloss..
- 1859 *Matth.* XII, 30; *Lucas* XI, 23.
- 1860 **playsant**, hoort bij „Christus' woorden”. Het woord wordt meer als epitheton ornans gebruikt, waarbij de oorspronkelijke bet. te loor gaat. Zie vbd. *Ned. Wdb.*, XII, 2564; **Cristenkercke**, 282; **Thielt**, O 3 v: „u iolijt zijt // Op god stellende, zo Paulus playsant dede”; **Meenene**, X 4 v: „woorden des eewighs levens playsant”; *Ref. Meenene*, Int wijze: „den leeu

- playsant"; Ref. Cortrijcke, Int wijze: „den mensche playsant"; Dev. en prof. boecxken, 31: „een suver maecht playsant"; idem, blz. 174: „Cristus playsant"; idem, blz. 287: „Princesselike moeder ende maghet playsant"; Ref. Axcele, Int amoreuze: „Zy tooghe my ionste die maeght vaillant // met schijnsel playzant wt Venus ærfven"; M. de Casteleyn, Const van Reth., strophe 41: „Rethorike plaisant en schoone".
- 1864 **veteren**, aan banden leggen (synoniem van **binden** uit deze regel). Vgl. *Mnl. Wdb.*, IX, 422; Oudemans VII, 614; Kiliaen, aant. v. Hasselt, blz. 740; Dev. en prof. boecxken, blz. 179: „den hem (God) heb ick geveter".
- 1865 **salt**: 't slaat niet op **Gods woort** (regel 1864), maar heeft algemene betekenis: zal „het", zal de toestand niet beter worden. **beteren**, beter maken, in orde brengen. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 1151; *Ned. Wdb.*, II, 2217.
- 1866 Voor trans. **rusten** zie E 115 A.
- 1867 Matth. X, 37; zie ook Matth. XIX, 29.
- 1868 **onverborgten**, openlijk, klaarblijkelijk. Zie *Mnl. Wdb.*, V, 1439; *Ned. Wdb.*, X, 2089.
- 1869 **sorgen voor**, bevreesd zijn voor. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 1592; *Ontr. Rentm.*, 878-880, 1464; Trauwe, 76; Katmaecker, 473; Nyevont, 591; *Sp. d. M.*, 1922.
- 1870 „hoewel de natuurlijke gang van zaken zeer pijnlijk is".
- 1872 **wilt**, 3de pers. sing. praes. indic. Zie Lubach, § 102 a (blz. 61). Ook wel **wil**, bijv. T 2359.
- 1879 **propooft**, voornemen, bedoeling. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VI, 736.
- 1880 **gebueren**, te beurt vallen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 988, a.
- 1882 Vgl. Hoofdstuk I, aant. 11.
- 1884 **een treck hebben of**, iets weg hebben van; Vgl. **trekken op**, gelijken op. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 676, III, 3; Cornelissen en Vervliet, III, 1264; de Bo 1181; Rutten 235; Tuerlinckx-Claes, 242; Hoeufft 609.
- 1885 „daar voel ik niets voor".
- 1886 „Ik weet dat ik voor Gods recht zondaar ben". Vgl. L. Jansz., *Werelt bevechten*, 551: **hem schuldich kinnen**.
- 1887 **wat hout ghy van haer**, hoe oordeelt ge over hen? Vgl. *Ned. Wdb.*, VI, 1156, I, E; *Mnl. Wdb.*, III, 635.
- 1889 Rom. XIV, 4.
- 1893 **vat**. Vgl. Hand. IX, 15: „uitverkoren vat". Ook Dev. en prof. boecxken, 261: „Joseph, suyver vat"; E. 101: „O mensche, cranc vaetkin vander ærden stof". **superstitieus**, bijgelovig. Zie Meyers **Woordenschat**, Iste deel. Vgl. ook hierboven, blz. 34, het citaat van Van Meteren.
- kuerieus**, eigengereid, aanmatigend. Vgl. de raad in **Bruessele's spel** (Z 3 v) om Gods woord ootmoedig te gebruiken en er niet **curieuzelic** mee om te gaan; Marnix, **Bijencorf**, ed. Brussel, 1858, I, blz. 44: „dese leeringhe, welcke onse vaders al swijghende **sonder curieusheyt** hebben aenghenomen"; *Sp. d. M.*, 5205: **curieusheyt**, in het gloss. vertaald door „veleisendheid, aanmatiging". Zie *Mnl. Wdb.*, i. v. **curioos** (III, 2220): veeleisend, van zichzelf vervuld.
- 1896 Zie een bijna woordelijk gelijke uiting in Ref. **Antwerpen**, Int zotte: „Die op haer selfs wijsheyt staen en daer leven naer // En packen maecken zeer lastigh en zwaer // Die zy, noch gheen mensche en can ghedraghen". Voor de uitdrukking **hem p. m.** zie **Bruessele**, Z 4 v: „Deen maect hem packen, zeer lastigh en zwaer // Ende dander wilt hem vryheyt toeschrijven". **haerselven**, zichzelf. Zie T 937 A.
- 1898 **dat ic haer wil verclagen**. Het *Mnl. Wdb.*, VIII, 1908 en Oudemans, VII,

- 352 kennen **verclagen** alleen als: aanklagen, beschuldigen. Hier past **be-
klagen** beter.
- 1904, 1905 Matth. X, 32.
- 1908 vast, flink (zie bijv. Schuyfman 76; Sp. d. M. 677); of: voortdurend (zie
bijv. Brouwersgilde, 525; Sp. d. M., 4. Vgl. *Cristenkercke*, 2346; *Mnl. Wdb.*,
VIII, blz. 1292—1298.
- 1909 **blasen en stuyten**, pochen. Voor **stuyten** zie *Ned. Wdb.*, XVI, 306, 307;
Cornelissen en Vervliet, II, 1212; Hoeufft, 586. Zie *Apostelspel*, ed. Piiper,
blz. 307: „Tzijn ongheloorde guyten// Hoer blasen en stuyten is seer
te verstekene”; Anna Bijns, *Nieuwe Ref.*, L, c: „van haren daden sij roemen
en stuten”. Voor **blasen** zie *Ned. Wdb.*, II, 2810, 10; *Duyfkens*, gloss..
- 1912 Hand. VII, 56.
- 1913 Hand. VII, 60.
ontslapen worden, inslapen, overlijden (*Mnl. Wdb.*, V, 1296).
- 1914 **Hieroboams leere is hier groot van noode**, men moet maar eens denken
aan wat Jerobeam overkwam (die overmoedig en afgodisch was, als de
Wever). **Leere** is hier zoveel als: les, waar men lering uit haalt. Zie 1 Kon.
XII, 27 vlgg..
- 1915 **termijn**, ogenblik. Zie 502 A.
- 1916, 1917 1 Cor. IV, 9. Een **gaepsel**, schouwspel (Statenvert.). G. Kalff in
Gesch. Lett. 16de eeuw, II, blz. 94 citeert: „als slachtschaepkens moeten wij
bereid staan, tot spot onzer geburen, tot een gaepspel zyn wy hun gewor-
den”. Dit woord **gaepspel** wordt ook in *Ned. Wdb.*, IV, 97 genoemd,
gaepsel echter niet.
- 1920 **horten**, stoten, voortdrijven (meest van dieren) *Ned. Wdb.*, VI, 1121.
- 1924—1927 *Openb.* VI, 10; *Openb.* XIX, 2; voor de gebeden der 24 ouderlingen
en hun dank en eerbied voor het Lam, zie passim *Openb.* IV, V, XI, XIX.
- 1925 **wt yeriger gloet**. Vgl. T 1835: **met gheeste gloedich**.
- 1929 **toetseren**: die dingen raken ons niet. Van 't franse **toucher**. Vgl. Meyers
Woordenschat, 1ste deel: „**toucheeren**, raaken, aanraaken, treffen, aan-
doening geven”.
hoort dit vermaen, Vgl. *Katmaecker*, 505: „**vaet mijn vermaen**”. Zie *Stoett*,
Drie Kluchten, gloss., blz. 206; *Cristenkercke*, 153: „**vermaen doen ere
dinc**”, iets mededelen.
- 1930 **pijnen**, de marteldood doen ondergaan, zie *Mnl. Wdb.*, VI, 357.
forts, hevig. Vgl. *Cristenkercke*, 423: onstuimig, brutaal, grof.
- 1931 **in versuymenisse**, nalatend, verwaarlozend (nl. „de Mandaten van heeren
en Vorsten”, regel 1933).
- 1933 **mandaet**, bevel(schrift). Zie Kiliaen, Appendix, 850: „**edictum**”;
Balthasar, 449, 674.
- 1934—1936 Matth. V, 6.
- 1936 **versaet**, verzadigd. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2310 i. v. **versaden**, idem 2315
i. v. **versaet**.
- 1937 Matth. V, 10.
vervolch lijden, vervolgd worden.
- 1938 **werden**, worden. Zie T 589 A.
verblijden, zich verblijden. Zie T 336 A.
- 1939 Daniël III, 6—26. Zie Br. 476 A. Bekend werd vooral het apocriefe boek
Daniël, het „gebed van Azarias en de lofzang der drie Jongelingen”. De
bekendheid zal wel zeer bevorderd zijn doordat achter de hl. Mis nog als
afzonderlijke dankzegging gezongen kan worden uit dit apocriefe boek
Daniël III, 57—88.

- 1941 Daniel III, 27: „en dat het haar huns hoofds niet verbrand was”. Zie Kiliaen, 454: **ontstucken**, lacerare (vernielen, krenken).
- 1943 **moeste**. Zie Lubach, § 99, blz. 59.
- 1944 **troost en consolatie**. Voor deze combinatie van een uitheems met een Nederlands woord, zie T 56 A.
- 1945 aan Joseph gedacht?
- 1946 Vgl. Anna Bijns, **Nieuwe Ref.**, XVII, e: **in alle percken; Cristenkercke**, 461: **in elcken percke**.
- 1947 **diluvie**, zondvloed. Zie Ref. **Antwerpen**, Int amoureeze: „Hoe de dyluyve cam duer dwærck der zonden”; Valcoogh, ed. de Planque, 3496, blz. 344: „En dat de Diluvie de Werelt verdranck”.
- 1950 2 Sam. XII, 13.
- 1951 **glosen op**, acht geven op, letten op. Zie vbd. in **Ned. Wdb.**, V, 162; ook Lawet, **G. M.**, 1177: „Hier uppe gloost”; **Mnl. Wdb.**, II, 2002. Hand. XVI, 25.
- 1953 **bot geven** komt wel voor, in de bet. de vrijheid laten (**Ned. Wdb.**, III, 684), maar 't geeft hier geen zin. Evenmin kan aan **een bot geven**, een standje geven gedacht worden (**Ned. Wdb.**, III, 674; de Bo. i. v. **but**).
- 1955 cf. Job V, 18.
- 1957 **confortatie**, vertroosting, bijstand. Vgl. **Duyfkens**, blz. 370, aant. bij **confituren; Cristenkercke**, blz. 115, 116; **Ned. Wdb.**, III, 2114 i. v. **confoort en confortatief**.
- 1958 Vgl. Jes. XLIII, 2 en Psalm L, 15.
- 1963—1971 Het apocriefe „Boek der Wijsheid”, Hfdst. V, vooral vers 3—7. Vgl. voorts voor 1963: Matth. XIII, 43; voor 1964: 1 Cor. XV, 52; voor 1970: tot **hemelscher erven**, vgl. **Boek der Wijsheid**, V, 5: „en is zijn erfdeel onder de heiligen”; Hebr. IX, 5: „de belofenis der eeuwige erve”; **Grote Hel**, 777: „in eeuwiger erven”, tot een eeuwig erfdeel; Anna Bijns (**Leuv. Bijdr.**, IV, 340): „Hy herooft met verraet, van der hemelscher erven // Menich kersten ziele” (cf. **Belgisch Museum**, VII, 75).
- 1967 **ongemeten**, oneindig veel? Vgl. **Ned. Wdb.**, X, 1634. Meestal is de bet.: „oneindig groot”, vgl. G. Peters' **Soliloquium**, ed. J. J. Mak, 1936; blz. 205: „Dat ghesichte is onghemeten” (immensus).
- 1972 **favuer**, gunst, nut, heil. Vgl. **Cristenkercke** 892: **faveren, begunstigen**; Lawet, **G. M.**, 1344: **uut liefden fauvuerich**, uit genadige liefde. Zie ook Meyers **Woordenschat**, 1ste deel: „**faveur**, gunst, hulp, voordeel”.
- 1977 **tyranchap**, tirannie, dwingelandij. Vgl. **Mnl. Wdb.**, VIII, 371.
- 1979 **papist**, pausgezinde, goed-Katholiek (schimpnaam). Cf. **Ned. Wdb.**, XII, 400. Vgl. J. Broeckaert, **Red. ged. d. XVIIe eeuw**, Gent 1893, blz. 44: „Gae ick te kercken om een goet vermaen, Ick worde vernaemt eenen popelare en een papiste”.
- bleven**. Deze vorm van het participium perf. is zeer gebruikelijk in de 16de eeuw (zie Lubach, § 82, blz. 48, 49). Ook zo in het Mnl., zie van Helten, **Mnl. Spraakk.**, § 193 a, blz. 260. Nog heden Westvlaams, zie de Bo, 342.
- 1983 **geplant met benautheyt**, vervuld van.... Men vergelijkte enigszins: iets in iem. planten, in iem. overbrengen (**Ned. Wdb.**, XII, 2311, i. v. **planten**, A, II, 4, b).
- 1987 Marcus VI, 27.
- 1988 Over **Petrus** zegt A. v. Veldhuizen (**Bijb.-Kerkel. Wdb.**, **Het Nieuwe Testament**, Groningen 1920, blz. 239): „Hij is daar (nl. te Rome) na Paulus als martelaar aan het kruis gestorven”.

- Andreas zou het evangelie verkondigd hebben in de landen aan den Donau, in Epirus en Thracië, „en te Patras in Achaje den kruisdood gestorven zijn” (Jos. Keulers, in „De Kath. Encyclopaedie”, II, 321—322).
- 1989 **sdoots vercleynen**, de vernedering van (door) de dood.
- 1993 De gen. **des cruys** is de gewone vorm; zie Kolthoff, blz. 9, § 6.
- 1995—1997 Rom. VIII, 18.
geen comparatie hebben by, niet te vergelijken zijn bij. Vgl. *Oude Vlaemsche Liederen en andere Gedichten der 14e en 15e eeuwen*, uitg. der Bibliophilen, 2e serie, no. 9, 319, 131: „Men macht niet compareren: mesdaet kennen ende argueren en mach vor Gode niet staen te gader” (gec. *Mnl. Wdb.*, III, 1742).
- 2003—2006 vgl. Matth. X, 35, 36.
- 2008, 2009 Vgl. Micha VII, 2, 5, 6 (cf. Matth. X, 21; Lucas XXI, 16).
- 2011 **verbaest**, verbijsterd, verslagen. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 1444, 1445; *Cristenkercke* 99; L. Jansz, *Menich Bedruet Harte*, 545.
- 2013, 2014 **baeyen**, baden, in overvloed zijn. *Mnl. Wdb.* geeft hiervan nog geen voorbeelden; zie wel *Ned. Wdb.*, II, 858. Zie ook *Devoet en prof. boecxken*, blz. 244: „Al baeydy inder werelt goet”. Voor de hele uitdrukking vergelijkte men: *Dev. en prof. boecxken*, blz. 183: „Waenstu in die rosen lief te baden // Ghi moet noch in die doerne waden”.
- 2015 Hebr. XII, 6.
- 2016 **leverije**, „livrei”, kenmerk, onderscheidingsteken. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IV, 693 en vooral *Ned. Wdb.*, VIII, 2523. 't Was ook „herkenningsteeken tusschen gelijken onderling” zegt H. J. A. Ruys, *Duyfkens*, blz. 373.
versinnen, begrijpen, vatten, kennen. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 2939, B, 1, waar deze bet. opgetekend staat als: „In het jongere Mnl.”; zie ook *Mnl. Wdb.*, VIII, 2436, A, 1. Eveneens T 2216, 2409; *Nyevont*, 386.
- 2018 Rom. XIV, 8.
- 2019 **dichten**. Geen van de bet. van **dichten** past hier. Aan **duchten** te denken?
- 2020 Daniël VI, 23.
- 2022 **Jesabel** = Izebel; I Kon. XVIII, 4, 1 Kon. XIX, 1.
- 2023 **dooden en schenden**. Vgl. het Mnl.: **enen van den live schenden**, iem. een schandelijke dood doen sterven (*Mnl. Wdb.*, VII, 428).
- 2024 Weer wordt de Bijbelse geschiedenis op de eigen tijd getransponeerd.
- 2026 1 Kon. XIX, 10.
- 2028 **troostelyc**, troostvol, bemoedigend. Zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 720; *Oudemans*, VII, 128.
- 2029 1 Kon. XIX, 18. Zie ook Rom. XI, 4.
- 2032 **in illo tempore**, in die (vervlogen) tijd. Vgl. Marnix, *Bijencorf* (ed. Brusel, 1858, I, blz. 93): „Ende wanneer sy gheene goede glose vinden en can, om de sake te bewimpelen, soo ist ghenoech te segghen: **Non credo**, ick en gheloofs niet; oft **Hoc antiquum est**, dat is oudt ende gebeurt: **In illo tempore**, in dien tijd etc.”; idem, II, blz. 28: „in **illo tempore**, dat is te segghen: In dien tijden, doe de kelcken van hout waren, ende de priesters van goudt”; ook *Dev. en prof. boecxken*, blz. 254: „In **hoc tempore** hy is van eender mag het gheboren. **Rex glorie**”.
- 2033 **Thedeus volck?** Een verbastering van een Hebreeuws woord? Het gelukte me niet hiervoor enige verklaring te vinden.
verstect sijn op. De bedoeling is: verzet zijn op. Teirlincks: **verstekken**, vergooien, verplaatsen, geeft geen oplossing.
- 2040 **ic segge**. De vorm met -e komt in de 16de eeuw nog veel voor; zie Lubach, § 61, blz. 37; voor het Mnl. zie v. Helten, *Mnl. Spraakk.*, blz. 278, § 204.

- 2041 De verzwegen persoonsvorm is *sou*; het verzwegen subject is echter aan de hoofdzin ontleend, nl. *ic*.
- 2043 De seven mans van Sara, zie Tobit III, 7—10.
- 2045 Rom. VIII, 36.
- 2046 conversatie, zie T 1577 A.
- 2050, 2051 Matth. X, 29.
- 2052 Matth. X, 30.
- 2053 Vgl. Matth. V, 10.
- 2054 hy ketelt hem selven dat hy licht, hij beeldt zich iets in, hij, „maakt zich lekker”. Vgl. *Mnl. Wdb.*, III, 1405 alwaar één voorb. staat uit de *Oude Nederl. Spreuken en Spreekw.*, ed. G. J. Meyer, 1836; *Ned. Wdb.*, VII, 2512; *Sp. d. M.*, ed. Immink, blz. 231, aant. bij regel 2094: Harrebomée, III, 36 i. v. kittelen.
- 2055 te quiste dragen, doen verloren gaan, in de waagschaal stellen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VI, 912 en 913; Lawet, *G. M.*, 381; *Ned. Wdb.*, VIII, 819, 820; *Sp. d. M.*, gloss. Vgl. v. d. Laan, blz. 116, regel 483 en de Bo, 597. *Lef-fynghe*, A 2 v en A 3 r heeft resp. te quiste gaen en te quiste slaen.
- 2061 een sacrificie volenden, een offer brengen, een gode welgevallig werk verrichten. Vgl. offerhanden toestellen (T 1792 A).
- 2064, 2065 Exodus I, 12.
- 2071—2074 Efez. VI, 16, 17.
- 2077, 2078 Matth. XI, 12.
- 2081 met vingeren wijzen, met de vinger nawijzen, bespotten, minachten. Vgl. *Mnl. Wdb.*, IV, 2121, 2231; idem IX, 515 a; Stoett, *Spreekw.*, II i. v. vinger.
- 2083 Vgl. 1 Cor. III, 19: „Want de wijsheid dezer wereld is dwaasheid bij God”.
- 2086 abuys, ongerijmdheid, vreemde zaak. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 6; Schuyfman, 557: dit vreempt abuijs; Tielebuijs, 421: sulck vrent abuijs.
- 2088 straffinghe. Meer gebruikte vorm; zie *Ipre*, G 2 v. Speciaal gebruikt van de door God den mens gezonden straf, de beproeving. Zie *Mnl. Wdb.*, VII, 2265.
- 2089 proeven, op de proef stellen, beproeven. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 712.
- 2090 Rom. IV, 18.
- 2091 al vallet my suere, al valt 't mij moeilijk. Zie E 400 A.
- 2093 Waarschijnlijk niet aan een bepaalde plaats gedacht (Vgl. Hand. XXI, 14; Matth. VI, 10; Lucas XI, 2; Luc. XXII, 42).
- 2095 „Men salder boecken afschrijven”, vgl. Harrebomée, I, 67: „Men kan er wel een heel boek van vol schrijven” en *Ned. Wdb.*, III, 98.
- 2097 weten wat op den teerline loopt, weten wat er in de wereld te koop is. (*Ned. Wdb.*, XVI, 1222, 1223).
- 2099 Vertaal: „Hoe oordeelt ge over de H. Mis”. Zie *Ned. Wdb.*, I, 629 d, 630.
- 2102 En deden de excessen . . . indien de uitwassen er niet waren. Vgl. voor de uitdrukking en doe, en dede het *Mnl. Wdb.*, II, 240, d; idem, 633; *Ned. Wdb.*, III, 4111: „Gewoon waren nog in de 16de eeuw de verbindingen en dede en hadde gedaan, zonder het werk van, zonder”; idem, III, 2726: „Hierbij het zestiende-eeuwsche gebruik van en dade in den zin van: zonder (het ingrijpen van)”.
- 2104 orbooren, te nutte maken, aanwenden, gebruiken, bezigen. Het obj. is haer, d. i. de misse. 'n Zeer gebruikelijk verbum, vgl. *vrijheyte* —, Anna Bijns, I, 18, c; *rechtveerdicheyt* —, Anna Bijns, III, 57, a; *vruechte* —, Ontr. Rentm., 638, 1398; *Leffynghe*, A 1 v; H. Leckertant, 39; *wellust* —, Ontr.

- Rentmeester 1302. Brouwersgilde 139; **den sin** —, Ontr. Rentm. 1041, 1042; **penitentie** —, Ontr. Rentm. 1670; **die werelt** —, Bruer W. 22; **voersichtichyt** —, Samaria 159; **den tijt** —, Samaria 241, 488; Ref. Cortrijcke, Int amoureeze; **wijshijt** —, Samaria 1253; **duecht** —, R. Visscher, Quicken, V, 11; **u engienen** —, Nyevont 44; **bedroch** —, Cristenkercke 434; **consten** —, Ref. Wynocxberghe, Int zotte; **Rederijcks lieflijckheid** —, Twespraack van de Ned. Letterk., 1584, blz. 7. Zie ook **Ned. Wdb.**, XI, 1451 vlgg..
- 2109 Efez. V, 5; Coloss. III, 5.
- 2111 Psalm XVII, 8; Psalm XCI, 4.
vlugenen. Om het rijm staat de **n** in de plaats van **l**.
- 2113 Zach. II, 8.
- 2114 **sorgen voor**, zorgdragen voor. Zie **Mnl. Wdb.**, VII, 1594, 5.
- 2115 **verborgen**, verbergen. Vgl. Psalm XXVII, 5; Ps. XXXI, 21.
- 2116 „om mijns Naems wille”, zie bijv. Jes. XLVIII, 9.
- 2117 **enen ontfermen**, zich over iem. ontfermen. 't Kan een onz. ww. zijn met de 3de nvl., of ook een bedr. ww. Zie **Ned. Wdb.**, X, 1842; Stoett, **Drie Kluchten**, blz. 121, aant. bij Schuyfman, 563.
- 2118 **onverwaten**. Hier: zonder schroom. Zie **Trauwe**, 1207: „Waer dat Trouwe mach trecken aen dboot // Segt onverwaten”.
- 2119—2121 Jer. II, 13.
- 2120 Het subject bij **hebben** is het pluralis-begrip **volc** uit regel 2219. **cisteerne**, (water)bak. Vgl. Jer. II, 13. Ook T 1191 A.
- 2122 **gedicht**, verzinsel. Vgl. **gedichten**, verzinnen (**Mnl. Wdb.**, II, 1056) en **dichten**, verzinnen, uitdenken (**Ned. Wdb.**, III, 2504).
- 2123 **een lanterne sonder licht**, uiterlijk van waarde, doch innerlijk met weinig inhoud. Vgl. Stoett, **Spreekw.**: „Een groote lantaarn zonder licht” en **Ned. Wdb.**, VIII, 1079, 1080.
- 2124 **Die niet en is, nochtans wat schijnt te zijne**. Vgl. **schijn zonder zijn** (Refereinen, **Wynocxberghe**, Int zotte; M. de Casteleyn, **Const van Reth.**, strophe 110 en **Meesene**, E 4 v).
- 2126 **cruyt**. Vele voorb. van geneeskrachtige **kruiden** geeft **Mnl. Wdb.**, III, 2186, 3 en **Ned. Wdb.**, VIII, 385, 6. Zie passim A. de Cock, **Volks-geneeskunde in Vlaanderen**, Gent 1891.
- 2127 **delven**, levend begraven (**Ned. Wdb.**, III, 2395).
- 2129 **ick sien**. Vgl. T 1811 A: **staen ick**. Zie Lubach, § 62, blz. 38; van Helten, **Mnl. Spraakk.**, § 206, blz. 280.
- 2129 **neeringe en is gheen erve**, zonder arbeid krijgt men niets. Vgl. Harrebomée, I, 54: „Neering en heeren gunst (of: hulde) is geen erf (of: vaste bezitting)”; ook idem, I, 185 i. v. **erfenis**. Zie **Brabbeling**, ed. v. d. Laan, I, blz. 150, waar Spieghel geciteerd wordt: „Nering en is geen erf. Elk is een dief in zijn nering”. Soortgelijke zegswijzen: **Sp. d. M.** 5254: „Vrouwenliefde en is geen erve”; **Dev. en prof. boecxken**, blz. 209: „Sterven is onser alder erve” (idem, gec. **Mnl. Wdb.**, II, 725); Belg. Museum, VI, 189, Rijmspreuk: „Dat wijsheit gheen erve en si // Noch conste, wanhaget mi; Want niemen hevet, sonder aerbeit // Wijsdom, ere noch rijcheit”.
- 2132 **wispelen met**, hier het best te vertalen door: te keer gaan met. Vgl. voor **wispelen**: de Jager, **Frequentatieven**, I, 908—913; Oudemans, VII, 965; **Mnl. Wdb.**, IX, 2699.
- 2133 **wispelen**, met een wij-kwast besprenkelen. Vgl. **Mnl. Wdb.**, VI, 911 Aanm., **Ned. Wdb.**, VIII, 817, A, 1. Zie vooral Gnaphaeus, **Een troost ende spieghel der siecken**, B. R. N., I, blz. 158 over de „Papen”: ze menen

- „haer getijen, missen, vigilien ende quispelen” te moeten doen; ook Gnaphaeus, I. c., blz. 157: „messen ende quispelen”; Marnix, **Bijencorf**, ed. Brussel 1858, I, blz. 230, 231 spreekt spottend over een **quispelteert** en een **quispelorium**.
- 2134 **Tis tot onser salicheyt gemoraliseert**, het heeft betrekking op onze zaligheid. Vgl. **Mnl. Wdb.**, IV, 1924.
- 2135 **tracteren**, behandelen, hanteren. Zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 637, 1, alwaar o.a. **die sacramenten tracteren** wordt geciteerd.
- 2137 **principalich**, in het bijzonder, bij uitstek. Zie o.a. **Nieukercke**, K 3 v; **M. de Casteleyn**, **Const van Reth.**, passim.
- 2138 **looveren**. Een zelf gemaakt werkw. in de bet.: tot wasdom, tot bloei brengen?
- 2145 „Ge staat uw kelk af te vegen en af te likken”. Lees **ende** in plaats van **ende en**. **vagen**, vegen. Zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 1178; nog heden Vlaams, zie de Bo, 1235; Teirlinck 209; ook Hoeufft 628 en Zeeuws-Vlaams.
- 2145 **lecken**, likken. Zie **Mnl. Wdb.**, IV, 349; de Bo, 621; Teirlinck, 206; Tuerlinckx—Claes, 135; Tuerlinckx, 362; Cornelissen en Vervliet, I, 754; **Ned. Wdb.**, VIII, 1514.
- 2146 **opt duymken drincken**. Vgl. **Ontr. Rentm.**, 567: „Sa, drinckt opt duymken”; 571. Zou niet gedacht moeten worden aan de nagelproef (cf. **Ned. Wdb.**, IX, 1460)?
- 2149 vgl. Jes. I, 4, 5.
- 2150 **te lande somen** òf letterlijk: over het land komen of algemener: ontstaan. Vgl. voor **te lande comen**: **Mnl. Wdb.**, IV, 118; **Ned. Wdb.**, VIII, 972.
- 2151 Vgl. Matth. IX, 13; XII, 7.
- 2152 Zie hierboven, Hfdst. III C, aant. 49.
- 2153 Rom. XIII, 1 (ook Titus III, 1).
- 2155 Rom. XIII, 1 b.
- 2163, 2164 Vgl. Jes. LIII.
- 2165 Efez. II, 18; Hebr. X, 19.
- 2167 **cleynodie**, kleynood. In de Statenvertaling komt het met fig. betekenis voor in het opschrift van sommige psalmen, o.a. Ps. XVI, 1: „Een gouden kleynoot Davids” (**Ned. Wdb.**, VII, 3819). De vorm **cleynodie** komt niet vóór de 16de eeuw voor (**Ned. Wdb.**, VII, 3818); de pluralisvorm **cleynodien** wel (**Mnl. Wdb.**, III, 1517).
- 2169, 2170 Num. IV, 6—12. Over de „vergulde sterren” (2171) wordt dan niet gesproken.
- 2170 **lasuer**, subst. hemelsblauw. Over de vorm zie R. Dozy, **Oosterlingen**, Den Haag, 1867, blz. 24; **Mnl. Wdb.**, IV, 179 i. v. **lasuur**; **Ned. Wdb.**, II, 792 i. v. **azuur**.
- 2174 Zie o.a. Gal. III, 13. **ontslegen**, voor de -e zie Lubach, § 36, a (blz. 24); van Helten, **Mnl. Spraakk.**, § 175, a (blz. 242).
- 2175 **hoort nu den cloot**, let goed op. Vgl. **verstaet den cloot** en **dit is den cloot** (**Mnl. Wdb.**, III, 1583). Zie ook **Daar ligt de kloot**, dat is de kwestie (**Ned. Wdb.**, VII, 4311); L. Jansz, **Werelt bevechten**, 299: **Daer leyt die cloot**.
- 2176 Hebr. X, 1.
- 2177 Hab. II, 4 (2de gedeelte); Rom. I, 17; Gal. III, 11; Hebr. X, 38.
- 2180 1 Cor. XII, 3.

- 2186 **Emanuel**, God zij met ons. Vgl. Jes. VII, 14; Jes. VIII, 8; Matth. I, 23. **Tetragrammaton**, een woord van vier lettergrepen, speciaal de naam: God, omdat deze in verschillende talen uit vier letters bestaat, bijv. Hebreeuws, Grieks, Latijn, Frans, Spaans en Duits. Zie de aanduiding van Jahwe's naam door Jhwh bij de Joden, die de uitspraak van de naam Gods vermijden wilden.
- 2188 **beswijcken**, in de steek laten. Vertaal: „Waarmee ze de menselijke rede in de steek laten, buiten beschouwing laten”. Zie *Mnl. Wdb.*, I, 1131; *Ned. Wdb.*, II, 2521, 3.
- 2190 **aenden hals dragen**, veel ophebben met (?). Of letterlijk? Het Evangelie van Johannes was een rijke bron voor tovenaars.
- 2191 **al waert**: al ware het. Dit „het” slaat op het toveren en waarzeggen (2184).
- 2192 **duysterheyt**, duisternis. Zie Br. 25 A. Lees: „Maar het heeft de Engel der Duisternis niet verdrotten zich te veranderen in (z. voor te doen als) een Engel des Lichts”.
- 2197 **in povers perket brengen**, vastzetten, in moeilijkheden brengen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VI, 141, waar (uit Froissart) een gelijksoortig voorbeeld; *Ned. Wdb.*, XII, 498, 499; Stoett, *Spreekw.*, II no. 1778.
- 2199 **Schild** komt hier vreemd bij **sweert** en **busse**. Het schild immers was geen aanvalswapen, waarvoor men de tegenpartij vrezen moest. Vgl. J. W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits*, Utrecht 1934, blz. 153.
- 2201 Vertaal: „Hoe kunt ge dan sommige dingen volhouden, nl. . . .”
- 2202 **lijden**, gedogen, geen bezwaar hebben tegen. Zie *Mnl. Wdb.*, IV, 510; *Ned. Wdb.*, VIII, 2206, c.
- 2203 **consentieren in**, toestemmen in. Vgl. *Dev. en prof. boecxken*, blz. 201: „Dat mi ontbiet die coninck rijk // Daer consentere ic blidelijc in”; Ref. *Ypre*, Int amourese: „Deene consenteirde als dander bat // In alder eeren”.
- 2204 **hem accorderen ten houwelijc**, tot het huwelijk besluiten. Voor **accorderen** zie Ref. *Bruessèle*, Int zotte: „Dus als menze tsamen wilt accorderen // Dit volc inde wærelt meest zotheyt tooght”; *Mnl. Wdb.*, I, 305; *Trauwe*, 21: overeenstemmen, 't eens zijn; Meyers *Woordenschat*, 1ste deel.
- 2205 „dan staat het verbranden als straf nog eerder voor hem klaar dan het helse vuur”.
- 2206 **een avontuers geselle**, een vreemd heer. Vgl. **avonturier**, dat in het *Mnl.* nog niet gevonden wordt, maar wel bij Kiliaen voorkomt (aldaar 26: *avend-urier*, *avend-urer*).
- 2209 **de wijven derven**, z. onthouden van het huwelijk, vrijwillig afstand doen van het huwelijk. Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 135, 2; *Ned. Wdb.*, III, 2431, 4; de Bo, 225; Teirlinck, 257; Cornelissen en Vervliet, I, 338.
- al gevet u vrij**, al verwondert 't u. Vgl. *Mnl. Wdb.*, II, 1800: **het gevet mi vri** in de bet. „het verwondert me”. In het *Ned. Wdb.*, IV, 1943 wordt bij het onpers. gebruik van **geven** deze uitdr. niet vermeld. — Ik vond geen aanwijzing dat **al gevet u vrij** hier zou kunnen betekenen: „al staat 't u vrij”, wat hier wel een goede zin **geven** zou.
- 2212 **inde velden comen**, in het strijdperk treden, z. laten gelden. Vgl. Kiliaen, 699, **te velde komen** „Dare se campo et certamen inire: instruere per campos prælia, inferre se campo”, etc..
- 2216 Vgl. Matth. VII, 16 en 20.
- 2217 **overtuygen**, iemands schuld aantonen (vgl. *Ned. Wdb.*, XI, 2144, 3, b).
- 2218 **mans**. Voor de pluralisvorm op -s zie Kolthoff, § 15 (blz. 15); § 16, blz. 16.
- 2220 **naer teylbier stincken**, minderwaardig zijn. Bier in een teil is blijkbaar onsmakelijk. Voor teil, aarden schotel zie *Mnl. Wdb.*, VIII, 179; *Ned. Wdb.*, 1370—1372; nog heden Vlaams en Zeeuws (de Bo 1136; Teirlinck.

- III, 133, 134; Tuerlinckx 618; Cornelissen en Vervliet, III, 1230). Rutten spreekt over **teibrouwer**, „Klein brouwer, die doorgaans geene eigen brouwerij heeft en in een anders paanhuis bier maakt”. Wschl. is hier teelook om het minderwaardige aan te duiden.
- 2224 **De fransoyen**, syphilis. Vgl. **Moortje**, 1491: „Ick wouw liever dat sy de fransoyen oft sint velten hadt”. Vgl. de aant. van **Stoett**, **Moortje**, blz. 119 bij regel 141.
- 2227 **rebel vallen**, zie T 974 A.
- 2228 Joh. XIV, 6.
- 2229 **de rebben ontleden**, martelen, doden. Vgl. **Mnl. Wdb.**, V, 1140 voor deze bet. van „ontleden”; Anna Bijns, III, 5, a: „Al waren al de pijnen op een gesmeet // Die de tyrannen oyt consten gheramen // Die de martelaers hebben gedoot en ontcleedt, (lees: ontleeft) // Nochtans en waren al dees tormenten tsamen // Niet bij de pijn, die de verdoemde lichamen // Metter sielen ewelijc sullen moeten lijn”.
- 2232 Zie Genesis I, 26.
- 2233 **ontslapen zijn**, ingeslapen zijn. Zie **Ned. Wdb.**, X, 1970; **Mnl. Wdb.**, V, 1268.
- 2234 Gen. II, 21, 22.
- 2235 **ceender**. Ontstaan uit: „toegevoecht tot....”?
- 2236 **om dat = om dat 't**.
Gen II, 18.
- 2238 1 Tim. III, 12. Voor „bisschop” zie hierboven Hoofdstuk III C, tekst bij aant. 61.
- 2239 **onbeveyst**, oprecht, duidelijk. Zie **Mnl. Wdb.**, V, 278; **Ned. Wdb.**, X, 1108.
- 2241 1 Cor. VII, 7, 8. Contaminatie met: „zoals bij Paulus staat” (?).
- 2242 **ient**, aardig. „Niet zelden, althans in de 16de eeuw, als een soort van stopwoord (b.v. als een hulpmiddel om te rijmen)”. Deze woorden uit **Ned. Wdb.**, VII, 261 zijn hier zeer zeker van toepassing.
- 1244 1 Cor. VII, 6.
- 2246 **want slaat op ter eeren**: het huwelijk is iets eervols, want Paulus wilde niet zeggen dat men het huwelijk zal verachten.
- 2248 **met crachten**, met geweld. Zie **Mnl. Wdb.**, III, 2017; **Ned. Wdb.**, VIII, 52.
- 2254 **als een broethinne op haren nest sitten**, hokvast zijn.
- 2256 **een kint maken**, platte zegswijze voor: verwekken. Vgl. A. de Rovere, **Quiconque vult salvus esse**, 755 (Leuv. Bijdr., IV, blz. 188): „Men weetter by te leeren / ghesproken naect // Hoe men de kyndren / in Zee-landt maect”; zie **Ned. Wdb.**, IX, 117; ook **Ned. Wdb.**, VII, 2961.
- 2257 **onverbeent**, enkel versterkend: waarachtig, niet in spot (?). Voor (ver)beenen zie de Jager, **Taalgids**, III, 269—279; **Mnl. Wdb.**, VIII, 1465; **Ned. Wdb.**, II, 1315. Voor de hele zin zie de varianten.
- 2260 1 Tim. IV, 1, 3; zie ook: 1 Cor. VIII, 7, 8; Col. II, 16.
- 2262 Lees: „Hij heeft niet in onwetendheid (niet bij vergissing) u toestemming verleend; wee hem die u dan die vrijheid heeft ontnomen”.
onwetelijck, in onwetendheid, op een domme manier (**Mnl. Wdb.**, V, 1577).
- 2265 Lees: „dat wij (Rooms-Katholieken nl.) Priesters houden of dat wij (priesters nl.) onze lusten volgden” (?).
- 2267 **Of hylicken** is „uithuwelijken, doen huwen” of na wilt komt een acc. c. inf. Het eerste is waarschijnlijk: **huweliken** komt in het Mnl. meermalen voor als: doen huwen (**Mnl. Wdb.**, III, 780, II, 3; zie ook **Ned. Wdb.**, VI, 1347). Een acc. c. inf. is echter ook niet uitgesloten; zie **Stoett**, **Mnl. Spraakk.**,

- § 202, blz. 137; G. S. Overdiep, *Zeventiende-eeuwsche Syntaxis*, Groningen 1935, 3de stuk, § 346, 347, 348.
- 2268 **bruycken**, gebruiken. Vgl. **een vrouw bruycken**, beslapen. (Ned. Wdb., III, 1651, 3 b).
ons wijfs kan pluralis zijn (zie T 2279 en v. Helten, *Mnl. Spr.*, § 253 a, blz. 318); gen. sing. is ook mogelijk (**bruycken** c. gen. is gebruikelijk: *Mnl. Wdb.*, I, 1464).
- 2273 **hem ontgaen**, z. misdragen. Vgl. Anna Bijns, III, 21, a: „Hebt ghy u dit jaer ergens inne ontgaen // Elck bekeer hem van zijnen quaden wegen”; *Ned. Wdb.*, X, 1846.
- 2274 **betrouwen**, toevertrouwen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, I, 1166; II, 1; *Ned. Wdb.*, II, 2256, B, 2.
- 2275 **besprec**, het bespreken (*Ned. Wdb.*, II, 2083).
vermetelijc, aanmatigend, uit de hoogte neerziend op. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VIII, 2125; *Samaria*, 1411: **vermetelijck sijn**, stellig verzekeren.
- 2277 **ontlast sijn van**, vrij zijn van. Vgl. *Mnl. Wdb.*, V, 1137; *Ned. Wdb.*, X, 1891.
- 2279 **stooten en smijten**, stompen en slaan.
stooten: zie *Mnl. Wdb.*, VII, 2242; *Moortje*, 2105.
smijten: zie *Mnl. Wdb.*, VII, 1373; *Trudo* 386; L. Jansz, *Werelt bevechten*, 166; *Spel van Meestal*, 764. Nog hedendaags Vlaams: de Bo 1046; Loquela 448; *Teirlinck*, III, 82; *Cornelissen en Vervliet*, II, 1131.
- 2285 Chr. **vermaeren**, Christus' roem verkondigen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VIII, 2106.
- 2292 **werden**, geworden, te beurt vallen. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 2173, 2.
- 2296 Vgl. *Prediker* IX, 5, 6.
- 2299 **Geen deel meer int swerelts bespien** (?), „geen deel meer in deze eeuw in alles dat onder de zon geschiedt” (*Statenvertaling*).
- 2301 **verbijten**, te gronde richten. Vgl. *Mnl. Wdb.*, VIII, 1494 vlgg.; *Lawet*, G. M., 526; Anna Bijns, gloss.; L. Jansz, *Menich Bedruct Harte*, 972, 1085.
- 2304 **Heerroom**, zie T 1493 A.
- 2305 **de spillen vallen in dasschen**, alles is mislukt. Vgl. voorbeelden bij M. de Jong, blz. 128; Hij ziet in **spille** het znw. „weeffklos”, wat betwijfeld wordt door F. A. Stoett, *N. Taalg.*, 1935, blz. 174. Bij de voorb. van M. de Jong kan nog gevoegd worden *Samaria* 316–318: „maer al saut my myn wyff noch eens verwyten // ick sal haer gaen ras myn broeck doen wasschen // want al mijn spillen vallen nu geheel in dasschen!” Voorts *Marnix, Bijencorf*, passim, o.a. ed. Brussel 1858, I, blz. 25: „Wiclef, die alle de spillen der heyligher Roomscher Kercke in de asschen stiet”; *idem*, blz. 77: „soo waren alle hare spillen t'samen in de asschen ghevallen”. In *Dev. en prof. boecxken*, blz. 162: „Twas wilen eer van trouwen // Wat deen totten anderen sprack // Men wil daer nu niet af houwen // Het sijn spillen inden sack”. Scheurleers verklaring (blz. 396): „dat slaat als een tang op een varken” schijnt mij niet bewezen. (Is de bet.: er is bedrog, men is niet te vertrouwen?)
- 2307 **calant**, klant. Dat het kerkbedrijf enkel „geltfeeste” (T 2140) was geworden, is een zeer veel voorkomend verwijt in de ketterse geschriften. Vgl. bijv. *Marnix, Bijencorf*, ed. Brussel 1858, II, blz. 234: „A. Maer waer blijft dan het vagevier? V. In der papen beurse”.
- 2308 **cloc**, — **sonder clepel**, een onding, een zinledig iets. Het *Ned. Wdb.*, VII, 3880 geeft één voorbeeld, uit een pamflet van 1672.
- 2309 **niet een houten lepel**, niets. Zie vele soortgelijke versterkingen van de negatie bij J. O. S. van der Veen, *Het Taaleigen van Bredero*, Amsterdam 1905, § 183, blz. 111, 112.

- 2310 met zijn **accidenten**, met een aanlevende van dien. Vgl. Meyers **Woordenschat**, 1ste deel, waar o.a. als bet. wordt opgegeven: „aankleef“.
- 2311 **gefondeert zijn in**, gegrondvest zijn op. Vgl. Ref. **Thielt**, Int zotte: „De zulcke zijn nu zo vaste ghefondeert // op haer eyghen wijsheyt“; Ref. **Wynocxberghe**, Int zotte: „wel ghefondeert // In Rhetorijcke of Theologie“; **Ned. Wdb.**, III, 4709, 2.
- 2319 Vgl. Psalm CXXX, 1—3.
- 2322 De haakjes zijn door mij aangebracht. **emmers**, werkelijk, beslist. Zie T 1737 A.
- 2323—2333 1 Cor. III, 11—15. Voor **timmeren op** vgl. T 1832 A. In Scutkens vertaling van het N. T. (\pm 1390) staat ook **timmeren** gebruikt in 1 Cor. III.
- 2331 Lees: zij zullen verblijd worden, wier werken blijven; zij zullen pijn lijden, wier werken verbranden“.
- diens en dies** kunnen zowel singul. als pluralis zijn; de vorm **sullen** wijst erop dat hier aan de meervoudsvorm gedacht moet worden. Vgl. van Halteren, § 74, § 76 (blz. 66, 67).
- 2336 **rechtstoel**, rechterstoel. Zie **Mnl. Wdb.**, VI, 1134.
- 2336 **verschoonen**. Dit hier onverklaarbare woord moet wschl. worden geschrapt.
- 2339 **doorwerken**. Nog niet **Mnl. Wdb.**. Zie wel **Ned. Wdb.**, III, 3107. **Doorwacht worden** betekent hier: door en door beproefd worden.
- 2343, 2343 Jes. XXX, 27; vgl. ook Jes. LXVI, 15, 16.
- 2344 **iolijzelic**, heerlijk, vol vreugde. Vgl. **Meesene**, E 4 v; **Meenene**, Z 1 v: „Betughende den pays met God iolijzelic“; **Loo**, G G 4 v: „teeuwigh leven iolijzelic“; **Bruessele**, Z 4 r: „Wel hem die in gods woorden veriolijzen“; **Bruessele**, A A 3 v: „Tot een vuldoeninghe om u veriolijzen“; **Deynze**, O O 2 r: „om een veriolijzen“; **Mnl. Wdb.**, III, 1059; **Ned. Wdb.**, VII, 333.
- 2345, 2346 1 Cor. III, 12.
- 2348, 2349 Vgl. Jes. LVIII, 7.
- 2350 **toeven**, onthalen. Zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 499, 500; Anna Bijns, gloss.; **Samaria**, 1202; **Stoett**, **Drie Kluchten**, gloss.; Oudemans, VII, 81, 82, 83; de Jager, **Frequentatieven**, blz. 655, 656. Nog heden Vlaams; zie de Bo, 1164.
- 2351 **noch ander corrumpere**n, noch op een andere wijze te niet gaan (??). Dan zou **ander** echter **anders** moeten betekenen. Van **corrumpere**n geeft Meyers **Woordenschat**, 1ste deel alleen de gewone bet.: „verderven, met giften verleiden, omkoopen“.
- 2355 Matth. XXV, 33.
- 2357 **vigilie**, lijkdienst. Vgl. **Eyghen wysheyt in Den Boom der Schriftueren**, blz. 27:
 „Doet zielmissen doen, vigilien en memorien,
 Dertichsten, iaerghetyden, so crijchde ghewelt“;
Mnl. Wdb., IX, 473.
- 2357 **popelen**, prevelen, bidden. Vgl. **Mnl. Wdb.**, VI, 567; Oudemans, V, 681; v. d. Laan, **Rederijkersspelen**, blz. 54, regel 184: „popelinge“; Gnaphaeus, **Troost der siecken**, B. R. N., I, blz. 156, 231.
- 2359 God is hier het subject bij **gebenedijen**. Uiteraard ligt het gebruik met God als object meer voor de hand, vgl. bijv. **Cristenkercke**, 2140; Br. 207: „Godt de vader ghebenedijdt“. Het verbum **gebenedijen** is specifiek Westvlaams; vgl. Jacobs, blz. 297, alwaar ook andere Zuid-nederlandse gegevens staan opgegeven.
- 2360 1 Cor. III, 15.
- 2362—2365 De gedachtegang is wel duidelijk; grammatisch is de zin corrupt.
- 2368 Pred. XI, 3. Het **na Johannes schrijven** zal dus wel een vergissing zijn.

- 2372 **purgeren**, reinigen, in zedelijke zin. Zie *Mnl. Wdb.*, VI, 772, 3; idem. II, 1475, 1476; *Trudo*, 1500, 1501: „Ick biddu, o soete Jesu, aent cruce naeckt // Purgeert mijn ziele, in sonden ghehaeckt”.
- 2375 Vgl. Hebr. IX, 22, 23.
- 2379 2 Maccabeeën, XII, 43 vlgg..
- 2388 't Is geen officiële Bijbel, maar slechts een apocrief boek.
na der hebreuschער exploit, volgens de Joodse kanon.
- 2392 Matth. XXII, 23; Hand. XXIII, 8.
- 2396 Vgl. **Openb.**, XIV, 13.
- 2399 **questen**, een „questie” maken van, bespreken? Vgl. Pieter Sterlincx van Antwerpen over de Rederijkerskunst: „sy is een vande meesten // de waarheyt wil zy queesten // ende dat in spijt, van alle diet benijt” (Vad. Museum, V, 350, gec. *Mnl. Wdb.*, 889, waar dit **queesten** als **onderzoeken** vertaald wordt).
- 2400 **thoof vol muysenesten hebben**. Dit is een van de oudste vindplaatsen; zie *Ned. Wdb.*, IX, 1226 en vooral: Stoett, *Spreekw.*⁴, II, no. 1576.
Over de opvattingen van Paus Gregorius de Grote betreffende het vagevuur en over de kritiek der Reformatoren op de leer van het vagevuur zie *Religion in Geschichte und Gegenwart*, II, S. 534. Over Gregorius: „Avec lui l'évolution de la théologie du purgatoire est terminée. Ses oeuvres fournissent sur le sujet une abondante littérature” (Vacant-Mangenot-Amann, *Dictionnaire de Théologie Catholique*, XIV (1936), p. 1225).
- 2407 Zie Lucas, IX, 62: „Niemand die zijn hand aan de ploeg slaat en ziet naar hetgeen achter is, is bekwaam tot het koninkrijk Gods”; Harrebomeé, I, blz. 243: „Hand aan den ploeg, zoo zal 't God vorderen”; vooral: Harrebomeé, III, blz. 198, 199.
- 2416, 2417 Jes. XLIX, 15.
- 2418 Ezech. III, 3 b.
- 2420 Jes. XXXVIII, 17 c.
- 2422, 2423 Jes. XLII, 3; Matth. XII, 20.
- 2424, 2425 Zie Jer. XXXI, 34; Jer. XXXIII, 8.
- 2424 **refugeren**, lat. *refugire*, ontvluchten, schuwen, mijden.
- 2725 **gedachtich zijn**, gedenken. Zie *Cristenkercke* 122 A, 2044; Ref. *Brugghe*, *Int amorueze*: „zijt mijns ghedachtigh”; *Mnl. Wdb.*, II, 1031; *Ned. Wdb.*, IV, 577, 578.
- 2427 Zie 1 Cor. XV, 55.
- 2430 Matth. XI, 28.
- 2431 Zie T 804 A voor: **vermaken, verquicken en verfraeyen**.
- 2432 Ps. CXXVI, 5.
- 2433 **slackelijck**, langzaam. Nog één vindplaats en wel uit het begin van de 16de eeuw geeft *Ned. Wdb.*, XIV, 1553.
- 2434 Matth. XI, 30.
- 2435 **ontwee wrijven**, vermorzelen. Vgl. *Mnl. Wdb.*, V, 1405, 1406; *Ned. Wdb.*, X, 2028; *Oudemans*, V, 354.
Gen. III, 15.
- 2437 **verworgen**, te gronde richten, verderven. Zie *Mnl. Wdb.*, IX, 387, 2.
- 2438 Joh. I, 29.
- 2439 **Sommigers sonden**, de zonden van sommigen. De gen. vorm zal wel uitzonderlijk zijn; van Halteren behandelt het pron. indefinitum niet en *Mnl. Wdb.*, VII, 1525 geeft ook geen gen. vorm op.

- 2440 Zie 1 Joh. II, 2.
- 2441—2442 Joh. XIV, 6 b.
- 2446 Baruch II, 17.
- 2450 **rechtveerdigen u niet noch ook en aenbeden.** De vert. van Joh. Dyserinck, Haarlem 1874 heeft: „geven geene eer en gerechtigheid aan den Heer”; de vert. van A. Visscher (ed. Ned. Bijbelgenootschap, 1906): „roemen de heerlijkheid en gerechtigheid des Heeren niet”.
- 2452 Psalm LXXXV, 11 b.
- 2453 Vgl. 2 Cor. I, 22; Ef. I, 13; IV, 30.
- 2454 **de Heere en partije.** Vaak wordt partije gebezigd met betrekking tot het hemelse en helse „gezelschap”. Misschien betekent de Heere en partije dus: de Goddelijke personen, het Goddelijk recht. — Ook echter kan partije betekenen: tegenpartij. Vgl. Meesene, Figure, T 4 r: „Al verwonnen mensche, wie es u partije?”; Br. 198: „De doodt contrarye ons levens partije”. Zou de betekenis dan hier kunnen zijn: God en de andere partij, n.l. de mensheid?
- 2457 1 Petr. I, 18; en ook: 1 Cor. VI, 20; 1 Cor. VII, 23.
- 2458 Voor **precieus** zie Br. 343 A.
- 2459 **midts desen, daarom, derhalve.** Vgl. Ned. Wdb., IX, 892 i. v. **mitsdien**; Anna Bijns, gloss..
- 2460 Voor **stroomen lees striemen.** Vgl. Jes. LIII, 5, 1 Petrus II, 24.
- 2461 Efez. II, 18; Efez. III, 12.
- 2462, 2463 Col. II, 14. Zie Br. 306 A.
- 2464 **Cerinthus**, „dwaalleeraar, die reeds door S. Jan den Evangelist bestreden werd. C. leerde dat Jesus een mensch was, dat Christus bij den Doop in den Jordaan in dien mensch neerdaalde, maar hem bij het lijden weer verliet, want Christus als God kon niet lijden”, zegt D. Franses O. F. M. in „De Kath. Encycl.”, 7, Amsterdam 1934.
- vileynich, slecht, boosaardig.** Vgl. Siecke Stadt, 1356, **vileijnlick**.
- 2465 **schalck**, zie T 1422 A.
- subtijl**, listig, doortrapt. Voor deze bet. in malam partem zie Anna Bijns, II, 4 a: **subtijlick**, listig; Ned. Wdb., XVI, 456; Brouwersgilde 381. Vgl. Marnix, Bijencorf (ed. Brussel, 1858, I, blz. 109): „Wie soude oyt ghemeynt hebben, dat alsulcke loose plompaerts eene soo groote **subtijlhey**t souden hebben gevonden, die Godt selve in den sin niet ghevalen en was”. Voorts: Meesene, F 3 v: „O wærelt, ic volghe u subtijl bedæerven”; Meesene, F 4 v: „subtijl en wreedt”; Nieuport, L 3 r, M 2 r: „subtijl van liste”; Ref. Bruessele, Int wijse: „subtijlick comense hem aengheslopen”; Devoot en prof. boecxken, blz. 247: „O werelt, ic meyne u te ontvlien // Ende ghi soect mi in allen steden // met soe menich subtile engien”; Ref. Brugghe, Int zotte: „Tvolck die subtijlic haer wijfs buchtkin stelen”; Ref. Thielt, Int zotte: „subtijle verzierjnghe van menschen ghevonden”; Ref. Axcele, Int zotte: „Salomon, dalder subtijlste van gheeste // Duer de vrouwen afgoderye dé”.
- 2465 **doortrokken, doortrapt, geslepen.** Zie Ned. Wdb., III, 3088; Dev. en prof. boecxken, blz. 173: „Si (sc. de wereld) is mi te seere doertrect”.
- 2467 **sonder yemants letten:** zonder dat iemand het tegenhouden kan.
- 2469 Voor **planten** vgl. o.a. Ps. XCII, 14; Jac. I, 21.
- 2470 **tyrant**, zie E 302 A.
- 2478 Geen letterlijk citaat.
- 2479 **straal der sonden.** Zie Br. 329 A.

- 2481 **sijn craemwaer handelen met**, sjacheren met, banaal omgaan met. **Mnl.** en **Ned. Wdb.** geven het woord **craemwaer** niet op.
- 2483 **duysterhey**t, duisternis. Zie **Br.** 25 A. **int middel.** Zie **Br.** 473 A.
- 2486 Niet „totten Romeynen int eerste”, doch **Rom.** III, 4. (Zie ook **Rom.** I, 18, 25).
- 2492 **purgeren**, gelouterd worden. Zie **Ned. Wdb.**, VI, 722, III, 2.
- 2495 **volcomen**, uitvoeren, volvoeren. Vgl. **Luijstervinck**, 170, 399 met als object resp. **bevelen** en **al dat ick hem heb moeten beloven**.
- 2497 **meesteren**, helen, doen genezen. Zie **Ned. Wdb.**, IX, 433, 434; **Gnaphaeus**, **Troost der siecken**, B. R. N., I, blz. 235; **Anna Bijns**, **Nieuwe Ref.**, LXIII, c: **meesterije**, geneesmiddel. Heden nog in **Oost-Z. Vlaand.**: **meesteren**, onder doktersbehandeling zijn; **meestergoed**, drankje, geneesmiddel (ook **Z.-Bevelands**, zie **Ned. Wdb.**, IX, 435); vgl. voorts de **Bo**, 680; **Loquela**, 314; **meesterije**; **Teirlinck**, 251.
- 2508 **Matth.** XVIII, 23—34.
- 2510 **te rechte gaen met**, in het recht treden met.
- 2510—2512 **Matth.** XVIII, 26.
- 2514 **hertmoedich verstrangen** staat tegenover **medelijden**. **Verstrangen** = strengheid. Zie **T** 734 A. **Hertmoedich** betekent hardvochtig. Zie **hardmoed** in de bet.: onzachtmoedigheid (**Ned. Wdb.**, V, 2165, waar één vindplaats, uit **P.** de **Heuiter**, genoemd wordt).
- 2516 **impediment**, belemmering. Zie lat. **impedimentum**; **Meyers Woordenschat**.
- 2517 **op dat pas**, op dat ogenblik. Zie **Ned. Wdb.**, XII, 605.
- 2519 **Matth.** XVIII, 30.
buyten reden, onredelijk.
tracteren, behandelen, vgl. het tegenwoordige **tracteren**, onthalen, vaak ironisch als: op slaag **tracteren**. Zie **Mnl. Wdb.**, VIII, 637, 4.
- 2520 **geturbeert**, ontsteld, bewogen, in de war. Zie **Mnl. Wdb.**, II, 1768; idem VIII, 771.
- 2521 **sonder letten**, zonder talmen, onmiddellijk. Zie **Ned. Wdb.**, VIII, 1636; de **Bo** 625; **Katmaecker**, 507: **sonder eenich** —.
- 2521—2523 **Matth.** XVIII, 32—35.
- 2524 **parabole**, parabel, gelijkenis. Zie **Ned. Wdb.**, XII, 408; **Mnl. Wdb.**, VI, 123.
- 2525 **ongeschaedt**, „onbeschadigd”, i. c. zonder dat iets van de schuld afgenomen is, dus :geheel en al. Vgl. **ongescadet**, **Mnl. Wdb.**, V, 669.
- 2531 **verdoemlijc tempeest**, verdoemenis. Zie **Ned. Wdb.**, XVI, 1466, 1467 en **Wynoxberghe**, NN 2 r: „verdommelic tempeest”.
- 2531, 2532 **Rom.** VIII, 1.
- 2533 **Rom.** III, 24 vgl. ook: **Efez.** II, 5, 8.
- 2534 **Verwarde constructie**: **haer** in 1534 wijst op plur., **zijn** in 1535 echter op sing..
- 2537 **gemoeten**, overgenomen uit de ed. van 1578; **genoeten** staat in de ed. van 1565. **Gemoeten** bet. hier: treffen. Vgl. **Mnl. Wdb.**, II, 1374, 2 b.
- 2540, 2541 **Matth.** VIII, 12; XXII, 13; XXV, 30.
- 2543 **reynen op**, „regenen op”, neerkomen op (fig.). **Kiliaen** vermeldt: **reynen** als „**Fland. Sicamb.**”. Vgl. **Mnl. Wdb.**, VI, 1196, 1197; de **Bo** 927; **Loquela**, 411 (i. v. **reineboge**); **Teirlinck**, III, 11.
- 2544 **metten hielen seynen**, verzaken. Vgl. **Anna Bijns**, II, 7, b: „**Sij** (i. c. „**De Lutheranen**”) **seghenen** de **kercke metten hielen**”; **Sp. d. M.**, 5478: „**Wy** **willense seghenen metter hielen**”.

- 2547 wt **sijn vijf sinnen comen**, gek worden (van droefheid). Vgl. **Schuyfman**, 360: **uijt sijnen sinne comen**; **Luijstervinck**, 153: **uijt sijn sinne comen**. Zie ook het omgekeerde: **sine vijf sinnen hebben**, bij zijn volle verstand zijn (**Mnl. Wdb.**, VII, 1137).
- 2548 **ick hebts**, ik heb des (= daarvan, daarover).
- 2552 Gen. III, 19. Dat is het eerst nodige voor den koster; het verwijt tegen de Roomse kerkdienaren is immers dat „Sy hebben liever te mayen, dat si niet ghesaeyt en hebben, dan van tsweet haers aensichts selfs broot te winnen” (**Gnaphaeus Een troost der siecken**, B. R. N. I, blz. 164). Vele malen treffen we dit verwijt aan in de vroeg-Reformatorische geschriften; vgl. bijv. **Baltasar Friberger's Articulen**: „Wie dat niet en soect int sweet zijns aensichts zijn broot, die is inden ban, ooc onweerdich der spijsen die hi eet. Hier werden vervloect alle ledichganghers die zy oock zijn, als papen, nonnen, bedelaers ende dierghelijcke” (B. R. N., I, blz. 123).
- 2554 2 Thess. III, 10. Vgl. **Stoett, Spreekw.**, II, no. 2557 (blz. 495).
- 2557 **aenslaen**, beginnen. Vgl. **Mnl. Wdb.**, I, 149, 8; **Ned. Wdb.**, I, 310, 4.
- 2558 **So condy een ambacht**: In de 16de eeuw ook heeft **connen** de bet. van kennen; zie **Lubach**, § 86, aant. 1. Er hoeft geen sprake van verwarring tussen **kunnen** en **kennen** te zijn, maar een oude bet. van **kunnen** is: kennen, verstand hebben van, weten. Zie **Mnl. Wdb.**, III, 1797; ook **Tschr.** III, 114.
- 2560 Hier richt de **Coster** zich tot den **Wever**.
- 2561 **bevroeder**, iemand die een ander inlicht, een raadsman. **Ned. Wdb.**, II, 2365 geeft één voorbeeld, nl. uit **Everaert**.
- 2568, 2569 1 Cor. IV, 12; 1 Thess. IV, 11.
- 2570 **aentastich zijn**, aanpakken, ondernemen. Van deze bet. geeft **Mnl. Wdb.** (I, 162) een plaats uit begin 14de eeuw en **Ned. Wdb.** (I, 389) vbd. uit de 18de eeuw.
naer mijn beste, naar mijn beste weten. Zie de Bo 114 (gec. **Ned. Wdb.**, II, 2096).
- 2574 **als een die ander hulp behoeft**, zie T 1840 A voor deze constructie.
- 2576 vlgg.. **Matth.** VI, 25, 26, 28, 29.
- 2581 **properlijcheyt**, bijzonderheid, eigenaardigheid. Vgl. **Mnl. Wdb.**, VI, 731.
- 2582 **Matth.** VI, 8; **Matth.** VI, 32; **Lucas XII**, 30.
- 2583 **Exodus XVI**, 4—15; **Psalm LXXVIII**, 24; **Joh.** VI, 31; **Psalm CV**, 40.
- 2583 **spijzen**, spijzigen. Vgl. **Mnl. Wdb.**, VII, 1748; **Ned. Wdb.**, XIV, 2804, 2805.
- 2584 1 Kon. XVII, 4 vlgg..
- 2585—2586 **Matth.** VI, 25; **Lucas XII**, 22. Voor regel 2586 speciaal: **Joh.** VI, 27 a.
- 2587 **veriolijzen**, zich verblijden, vrolijk zijn. Zie naast **Mnl. Wdb.** en **Kiliaen** ook **Anna Bijns**, gloss.; **Trauwe** 561 en **Oudemans**, VII, 346, 347; **Paulus en Barnabas**, fol. 60 v.
- 2589 **deses werelts**. Voor de mannelijke vorm van dit oorspronkelijk vrouwelijk woord, zie van **Helten**, **Tschr.**, XX, 1901, blz. 302, 303.
- 2591 **enen iet overseggen**, iets zeggen ten nadele van iemand, hem iets aanwrijven, te laste leggen. Vgl. **Mnl. Wdb.**, V, 2263, 1; **Ned. Wdb.**, XI, 2240, I.
- 2593, 2594 **Lucas XXIII**, 31.
- 2595 **als de onverstoorde**. Zie voor deze constructie T 1794 A.

WOORDENLIJST.

Hieronder volgen de woorden uit Br, E en T, die in vorm of betekenis afwijken van het hedendaags spraakgebruik. Een A verwijst naar de Verklaarende Aantekeningen, blz. 230 vlgg., terwijl een : aanduidt dat het woord in binnen- of eindrijm voorkomt. Ook eigennamen worden vermeld. Daar uiteraard bij de meeste namen een aantekening volgen moest, is als regel bij die eigennamen geen A geplaatst. Ook had het geen zin bij de eigennamen aan te geven of ze in het rijm voorkomen. De namen der bij ziekte aangeroepen heiligen die men alle bijeen vindt T 865—T 877, zijn niet meer in de lijst opgenomen.

Aäron, T 2168.

aenbeden, T: 1700; T: 2450, aanbidden.

aenbeen, T: 410; T: 745; T: 920, aanbiden.

aenhören, T 496 A, 1389, áanhoren.

aenleven, *Christum* —, T: 792 A, aanhangen, belijden; Br: 59 A, toebehoren.

aenschijn, T: 107, 178, gezicht (niet in verheven stijl).

aensien, *iet niet* —, T 338 A, 457, 686, 1272, 1817, 1976, iets niet in aanmerking nemen, z. ergens niet aan storen.

aenslaen, *iet* —, T 2557 A, iets beginnen.

aentastich, — *zijn*, T: 2570 A, aanpakken, ondernemen.

aenveerden, T: 126 A, ondernemen, beginnen met.

aerdig, T 169, 171, geestvol, ad rem.

Abel, fig. bij Br 194 vlgg., 202.

Abiron, T 788 A, 1667.

Abraham, T 243, 575 A, 1942, 2089.

absolveren, T: 8, vrijspreken, verlossen.

abuys, T: 2086 A, een vreemde zaak, ongerijmdheid.

acht, dat trompet zijnder godlijcker — blasen, T: 1798 A.

achten, enen — als, T: 1825, iem. beschouwen als, aanzien voor; *iet* — voor, T 2099 A, iets beschouwen als, beoordelen.

achten, na mijn —, T 82 A, naar mijn mening.

achter, — straten, T: 1508 A, langs de straten.

achter, — en vueren, T: 616 A, overal.

achtervolgen, T: 291 A, nakomen, nalieven.

Adam, Br 195, 199, fig. bij Br 194 vlgg.: E 139; T 192, 1775, 2233, 2436.

ader, T: 594 A, T: 781; T: 1796, T: 2443, bronader, veelal toegepast op Christus.

Adrianus, Paus —, T 1101.

advijs, Br: 74, zienswijze of: raadgeving.

advocaeyen, E: 481, pleitbezorger zijn.

advocaet, E: 439 A, T 784, 785; T: 786, pleitbezorger (bij God).

af, hier —, o.a. T: 326, T: 1218, hiervan; er —, o.a. T 557, ervan; waer —, o.a. T 787, 1112, waarvan; daer —, o.a. T: 216, T: 297, 1767, 2264, daarvan. Ook echter: *daervan*, T: 2237, 2480.

aldwaen, Br 281 A, 442, part. perf. afgedweghen, afwassen.

alsmijten, T: 476, afwerpen, verwijderen.

afsnoeyen, T: 1122 A.

accident, met zijn — en, T: 2310 A, met den aankleve van dien.

accoord, Br: 259 A, verzoening.

accorderen, hem —, T: 2204 A, besluiten.

accuseren, E 134 A, T: 1108, aanklagen; enen — aen, T: 133, iem. aanklagen, aanbrenghen bij.

al, pron., passim o.a. Br 280, 286, 336, 348, 349, T 260, 514, alles; T: 472, van alder danckbaerheyt, van gehele, volledige, grote dankbaarheid; met allen, Br. 360, geheel en al.

alleene, o.a. Br 433, Br: 449; T: 562, 592, T: 749, T: 818, T: 2143, 2236, alleen.

alleenlic, Br 114, adv., enkel, alleen.

allegeren, T 352 A, aanvoeren, aanhalen.

allegorie, T 1806 A, uitleg, toelichting.

allende, E 267, 269, ellende.
 alree, Br 75, reeds.
 als, T 1776, zoals.
 als, o.a. Br 346, alles.
 als, na comparatief, T 1655 A e.a., dan.
 als die, gevolgd door werkwoords-
 vorm, ter omschrijving van adj. of
 adv. o.a. T 1870 A, als een die ver-
 blent leeft.
 als die (de), gevolgd door adj., ter
 omschrijving van het adv., o.a. T
 1794 A, als de diligente.
 al te, Br 169, zeer.
 altemaal, T 600, allemaal.
 altemet, T 120 A, zo nu en dan; T 313
 A, in een vraagzin: wellicht.
 altijd, passim, o.a. Br 60, Br: 166, 186,
 188, 206, Br: 358; E 13; T 661, 1011,
 altijd.
 alvooren, Br 184, te voren, vroeger.
 amandel, soeter dan — en, T: 368,
 T: 880. Zie E 392 A.
 ambacht, T 4, ambt, bediening; T 124,
 ambacht, werk, plicht.
 ambachter, T 1022 A, ambachtsman,
 ongeletterde.
 Amelech, T 1743.
 Amos, T 1592, 1804.
 amphibologia, T: 138 A, amphibolie.
 dubbelzinnigheid.
 Amriam, T 1878.
 ander, een —, T 397 A, iets anders.
 Andreas, T 1988.
 Anna, de Prophetische —, T 1257.
 Annas, T 1517.
 annoteren, T: 1107, vermelden.
 Antechrist(us), Antichrist, T 491, 1110,
 1123, 1124, 1558.
 anthieren, zie hanteiren.
 Antiochus, T 71.
 anverden, E: 236, aanvaarden.
 Apocalipsis, T 1923.
 Apostelsch, T 508, Apostolisch.
 Apostolen, de —, T 507, 509, 1008,
 1259, enz.
 appetijt, T: 1237 A, eetlust; T: 1681 A,
 lust, studiezin.
 argernis, T 1672, wat aanstoot geeft,
 ergernis.
 argueren, T: 164 A, T: 246, T: 1278,
 argumenteren, redetwisten.
 altaar, Br 100, altaar.
 autoriteyt, T: 370 A, T: 1088, gezag.
 ave, T: 1495, af.
 aventure, op — of(t), E 185 A, T 150
 A, in de hoop dat, met de kans dat.
 avont, — en morgen, T: 1060 A, T:
 1507; — en noene, E: 56 A, steeds,
 ten allen tijde.
 avontuer, een — s geselle, T: 2206 A,
 een vreemd heer.
 Baal, T 2030.
 baeyen, T: 2013 A, in de overvloed
 zijn.
 baeliu, baelious, T 381, 965, baljuw,
 wereldlijk rechter.
 Babel, de hoere van —, T 1118, —
 de groote hoere, T 1120.
 Bachus, T 1301.
 ba(d)t, T 300, T 1005, beter. Zie bef.
 bachuys, int — wrijven, T 746 A, on-
 der de neus wrijven, verwijten.
 bal, enen — inden mont steken, T
 381 A, 1214, een straf.
 balade, T 16 A.
 Balam, T 541, Bileam.
 Balam, T 1187, Baäl.
 bande, T: 1614 A, ban.
 bane, op de — brengen, T: 643 A, ter
 sprake brengen. bane, te — comen,
 T: 1407, ter sprake komen.
 banghen, E: 364 A, beangstigen.
 banc, T 968, pijnbank.
 bannen, T 1705 A, 1894, 1909, 2049,
 schelden.
 bant, de werelt leyt ons sommigen —
 straf, T 296 A, de wereld maakt het
 ons zeer moeilijk; des doots —, E:
 299 A.
 Bartholomeus, T 1711.
 Baruch, T 1692, 1805, 2446.
 basen, T: 1179 A, ijlen.
 Basiliscus, wt — croes gedroncken
 hebben, T 1467 A.
 bafe, Br: 15, E: 174, voordeel, heil.
 bathement, T 15 A.
 bedaect, vierich —, T: 650 A, vol
 geestdrift. Zie ook i.v. daecken.
 bedachtich, — zijn, T: 724 A, denken
 aan.
 bedelve, Br: 117 A, Br: 456, gebied.
 bedieden, T 449, 471, beduiden, te
 kennen geven, bevelen; T: 38, zijn
 personagie —, zijn rol uitbeelden.
 bediedt, Br: 119 A, T: 285, T: 538, T:
 666, T: 2239, verklaring, woorden.
 bedijnghe, Br 256 A, T 496, 820, gebed.
 bedrecken, T 1468 A, bezoedelen.
 bedwanck, wt —, T 1265 A, gedwon-
 gen, geestelijk onvrij, onder enes —,
 T: 841, onder iemands gezag, van
 iem. afhankelijck; in — houden, T:
 192, beheersen.
 bedwongen, T 802 A, onvrijwillig.
 beenen op, T: 1462 A, schimpen op.

begaeft met, T: 542 A, begiftigd met.
beghærlic, Br 66, van de begeerte.
begorden, enen voor gheen knape —, T: 143 A, iem. geen gewoon schildknaap laten worden; **met trooste** —, Br: 155 A, toerusten met, voorzien van.
behaegh, tonzen behaghe, Br: 283, tot uwen behaghe, Br: 71 A, welgevalen, vreugde.
behouven, het behouft ons, Br: 181 A, wij hebben iets nodig.
behelpen, hem —, T: 159, zich bezighouden met (?).
bey, T 172, beiden.
bey, Br 126 A, tussenwerpsel.
beyden na, T 699 A, wachten op.
beyen, T: 702, wachten.
beeld, E: 431, beeld.
bekennen, Br 51 A, inzien, verstaan; Br 304; T: 674 A, erkennen (als God nl.).
bekindelijck, T: 175, bekend (?).
bekinnen, T: 439, bekennen.
bekinnen, hem —, T: 1344 A, zich realiseren.
beceleen, de kake —, T: 319 A, op het schavot te pronk staan.
beclyven, Br: 319 A, verwerven (?).
becueren, T: 224 A, op de proef stellen, in verzoeking brengen.
bequaem, beqwame, E: 328 A, passend, heilzaam; T 1293, goed, zedig; T 59, goed; te bequamer, T 762, des te beter.
bequeteren, T 95 A.
belaeghdigh, een — strick, E 416 A, iets waardoor men makkelijk struikelen kan. Variant: **beladich**.
belagen, Praeteritum v. beliggen, T: 1785. Zie ook Br: 203 A.
beleeft, T: 61 A, ervaren, kundig.
beleggen, Part. Perf. van **beliggen**, Br: 203 A, zie ook T: 1785.
beletten, Br: 497 A, tegenhouden, ontnemen.
beliggen, Br: 203 A, T: 1785, aanvallen, belegeren.
belyen, E: 382, belijden; **sijn consciencie** — T: 652 A, met z'n geweten te rade gaan.
belimmeren, Part. Perf.: **belimmert**, T: 1833 A, verstrikt, overwoekerd.
bemanen, T: 329 A, belezen.
bemercken, T: 213 A, beschouwen, overwegen.
bemt, enen — hueren, T 775 A, spreekw.(?).
benaut, T 1482, enghartig, kleinzielig.
beneden, Br: 220 A, op de aarde.
benedijen, Br: 207, Br: 479, T: 1208, loven, verheerlijken.
benedictie, T 1096 A zegen.
beneen, boven en — sweren, T: 744 A, bij hoog en bij laag zweren.
benificye, E: 2 A, voorrecht, weldaad.
benijden, T: 952 A, haten.
bejissen, sijnen biechtvader — onder de galge, T 320, onverbeterlijk zijn.
beplecken, T: 644 A, besprenkelen.
beraden, T: 825 A, helpen, bijstaan, genadig zijn.
beradere, Br: 269 A, helper, redder, verzoener.
berechten, T 275, onderrichten.
bereyden, T: 463 A, verzorgen, van het nodige voorzien.
berispen, T 528 A, uitschelden, beschuldigen, uitvaren tegen.
bermhertich, passim, o.a. T 2474, barmhartig.
bernen, berren, T 1024, 1030, verbranden.
beroemen, T: 2179, het roemen in zichzelf, eigendunk.
beroert, E 83, ontroerd, bewogen.
berommen, — in, E: 108 A, zich beroemen op, trots zijn op.
bersten, T 1330, barsten.
beruchtich, T 1486 A, berucht.
beruer, T: 400 A onrust, opschudding.
beschamen, T 1824 A, onteren.
bescheed, Br: 54 A, T: 352 A, oordeel, inzicht; E: 89 A, Br: 214, T: 810, T: 1199, antwoord, verklaring.
bescheydenheyt, T: 42 A, gematigdheid, redelijkheid.
beschouwe, met cloecken —, T: 1430, in rustig overleg, in koelen bloede(?).
beseffen, part. perf. **beseven**, **beseffen**. Br: 58 A; Br: 135; Br: 218; Br: 329; Br: 408; E: 396; T: 228; T: 634; T: 820; T: 829; T: 1270; T: 1870. Ook zwak gebruikt (T: 1270).
beseven, zie **beseffen**.
besich, — **geven**, T 110 A, moeite bezorgen(?).
beziën stellen, Br: 110 A, E: 22, versmaden, niet tellen.
beslach, T: 22 A, drukte, beslomming; of: belang, gewicht?
beslijcken, T: 1468 A, bezoedelen.
besmidt, T: 2377, besmet.
besmuerd, T 101 A, smerig, geminacht.
besnyden, een herte besneden, T: 1699 A.

- bezouck, E: 249 A, onderzoek, nasporing.
 besparen, T 1573 A, beletten, tegenhouden.
 bespien, T 2299 A.
 bespoeyen, T: 108 A, „lafenis" (?).
 besprec, T: 2275 A, het bespreken.
 best, naer mijn — e, T 2570 A, naar mijn beste weten.
 beswaren, T: 944 A, straffen.
 bezwijck, Br: 434 A, zondige leven.
 beswijcken, T: 2188 A, in de steek laten; sonder —, T: 782 A, onophoudelijk, standvastig; T: 1442, standvastig.
 bet, bat, badt, T 77, 300, 1005, E 193, beter.
 bete, de — des doods, Br 467 A.
 beteren, God betert, T 222 A, T 1025, uitroep; eig.: God herstelle, vergoede (de ramp); T: 939, hem —, z. aan het kwaad onttrekken; T: 1865 A, ghebetert zijn, verbeterd worden, veranderen.
 betijen, T: 436 A, vermelden, bekend maken.
 betijgen, enen —, T: 154 A, iemand beschuldigen.
 betrouwe, T: 731 A, vertrouwen.
 betrouwen, T: 2274 A, toevertrouwen.
 bevelen, E 253, bevelen.
 beveynstheyt, T 1040 A, geveinsdheid.
 bevere, T: 100 A.
 bevroeder, T: 2561 A, iemand die een ander inlicht, een raadsman.
 bevroeyen, bevroen, T: 722 A, T: 1685 A, begrijpen, inzien.
 bewadere, T: 728 A, behoeder.
 by, — en verre, T: 1323 A, overal, steeds.
 by zye stellen, E: 22, zie **bezyen stellen**.
 by go, T 297, uitroep.
 bidden, c. gen., T 379 A, verzoeken, smeken.
 biechten, hem —, T: 406 A, biechten.
 bieden, goeden dach —, T 176, goeden dagzeggen.
 bien, T: 770, bieden.
 bycans, T 1980, bijna.
 bylo, E 53, uitroep.
 bynalicx, T 493 A, bijna.
 bijt, E: 157, beet.
 bin, Br 48, 117, 212, 456, praepositie: in, binnen.
 binden, — en ontbinden, T 1125 A, T 1172, absolutie weigeren of geven.
 bisschop, T 2238 A, „diaken" (statenvertaling, 1 Tim. III, 12).
 blaecken, — op, Br: 279, fig.: zijn licht doen schijnen over, schijnen op;
 blaecken, T: 954 A, doen branden van geestdrift, hartstocht.
 blame, T: 390, schande, smaad; Br: 191 A, zonde, wat tot schande strekt.
 blameren, T: 659 A, ontteren, tot schande maken.
 blasen, T 75 A, pochen; T 1909 A, — en stuyten.
 blasphemeren, trans, T: 1091, 1538, 1595, 1659, T: 1662, lasterlijk spreken van God en van wat heilig is, lasteren.
 blasphemie, T 1600, godslastering.
 Bleeker, sbleekers sermonen, T 637?
 bles, T: 1711 A, kaal.
 blijven, vast — op, T 2198, steeds blijven bij, trouw blijven aan.
 blint, blent, E 205, 277, blind; als de blende tasten naer, Br 95 A, spreekwoord, T 1198, „blind", onwetend.
 bloet, de slechte —, T 689, de eenvoudige kerel; T 700, kerel.
 bloode, E: 310, niet op de voorgrond tredend, van weinig belang.
 bloot, Br 204 A, weerloos; E: 42 A (ook Br: 318) moeilijk vertaalbaar stopwoord; E 97 arm, gering; T: 87 A, T: 712; T: 930, T: 1807, adv. openlijk, rechtaf.
 blussen, T 1020 A, doen ophouden; E: 274 A, afwenden, voorkomen.
 bodt, den — vergallen, T 84 A, de zaak bederven.
 boeck, men sal — en van enen schrijven, T 2095 A, spreekw..
 boeleren, — met, T: 1118, in ontucht leven met.
 boeverye, T 434 A, T 2269, T: 2504, schelmenstreken, slechtheid.
 boogen, T: 1791 A, buigen.
 boon, niet twee — en, T: 312 A, van geen waarde.
 boort, malcanderen na dboort steken, T: 30 A, aanvallen, lastig vallen.
 Borbon, T 1140.
 borch, T 752, burcht.
 bot, — geven, T: 1953 A.
 bouwelijck, T 341 A, 798, boud, overmoedig.
 boven, — en beneen sweeren, T 744 A, bij hoog en bij laag zweren.
 brabbellinge, T 299 A, geharrewar, gewtwist.
 brauwen, E: 375 A, uitwerken.
 breken, — en maken, T 842 A, spreekwoord.

brieven, — van, T: 330 A, spreken over; tsamen —, T: 1602, samenflansen, samen opsommen (om een gewenste uitkomst te krijgen).
 broerscap, E 31 A, broederschap.
 broethinne, als een — op haren nest zitten, T 2254, spreekw..
 broot, — der sielen, T 1574 A, de Bijbel.
 bruer, T: 401 A, 595, 625, 633, 673, 757, 805, 832, 1042, 1045, aanspreekvorm.
 Bruer, int sermoen ten Brueren, T 1687.
 Bruessel, T 1215.
 Brugghe, Br 521.
 bruycken, T 2268 A, gebruiken.
 buffelsch, T 1022, bot, grof.
 buggerye, T: 485 A, sodomie.
 bus(se), T 1127 A, T 2199, draagbaar vuurwapen.
 charitate, wt — n, Br: 272; werc van — n, T: 1169, liefde.
 Christus, Br, E, T passim.
 d, epenthetische d, passim. Zie E 5 A.
 d, verzachting van de t van het lidwoord voor zachte consonant, bijv. dwenschen, E 1 A; dleven T 1871; dwoort, T 1982, 2036, 2251, E 379; dlijden, T 1995; dlichaem, E 487, T 2175; dlicht, T 2484; dwele, E 100, 366; dlijf, E 104; dboort, T 30; dmyne, T 503; dbroot T 1574, dleste, T 1638.
 daecken, Br: 11 A; Br: 159; E: 386, treffen, neerkomen op; zie ook T: 764 A en T: 650 A.
 daer .. aen, pron. rel., T 1903, waaraan.
 daer .. in, pron. relat., T 1675 A, waar in.
 daet, in haerder —, T: 1826, in feite, metterdaad.
 dach, goeden — bieden, T 176, groeten; van dagen te dagen, T: 963, van dag tot dag; ten daghe van heden, Br 44 A, heden ten dage.
 dachverkieser, T 1390, hij die speciale heiligendagen viert.
 dangier, T: 422; T: 2289; T: 2334, ge-vaar.
 Daniel, fig. bij Br 466 vlgg.; T 1805, 2020.
 danckelic, Br 61 A, in dank.
 dancken c. gen., Br 429 A, danken voor; — van, E 2 A, danken voor.
 dat, T 1812 A, als, indien.
 dat, pron. rel., o.a. al dat, T 331, T 1248 (echter ook al wat, T 2097;

T 2140); T 1739, 1800, wat.
 dat, E 62, Br 312, T: 1067 A, zodat.
 Dathan en Abiron, T 788 A, 1667.
 dauwen, E: 378 A, neer doen dalen.
 David, Br 50, 383, 465, 503; E 137; T 435, 496, 829, 833, 918, 1534, 1569, 1739, 1800, 1819, 1948, 2110, 2318.
 debben, T: 758 A, T: 788, opstandig zijn tegen.
 deel, een —, Br: 81 A, nog al wat.
 deeligh, — zijn, Br: 275 A, deelgenoot zijn.
 deessem, T 1039, 1041, zuurdesem.
 defenderen, T: 6, verdedigen.
 deyzen, E: 405, aarzelen, uit eerbiedige schuchterheid zich terugtrekken.
 deyzijnghe, — maken, E: 234 A, aarzelen, zich terugtrekken.
 declareren, T: 1117 A, verklaren, verkondigen.
 delven, T: 2127 A, levend begraven.
 denken, hem iets laten —, E 367, „zich ergens een voorstelling van laten vormen“, zich iets laten wijsmaken.
 daeren, Br: 362 A; Br: 376; E 51, 354; T: 443; T: 486, verdriet, schade aandoen.
 daerlic, Br 190, jammerlijk.
 derven, de wijven —, T 2209 A, zich onthouden van —, vrijwillig afstand doen van het huwelijk; sijn leven —, T: 366, missen, verliezen.
 despereren, T 606 A, wanhopen, verwijfelen.
 Deutronium, T 1673.
 devotelyck, T 1575, adv., devoot, eerbiedig.
 dichten, de waarheyt met valsche luegenen —, T: 1618 A; sorgen, — oft schreeuwen, T 2019 A.
 dienstbergh, inden — gaen, E 181?
 diere, T 130, duur; T 2458, kostbaar.
 Diericks, Broeder — van Munster, T 165.
 dies, T 1747, 1772, 1788, daarom.
 dicke, T 79, dik.
 dicke, even —, E: 95 A, steeds.
 diligent, deligent, T: 584 A, T: 1975, ijverig; metten diligenten, T: 20 A, ijverig.
 als de diligente, T: 1794, ijverig.
 diluvie, T 1947 A, zondvloed.
 dinck, o.a. T 127, 130, 741, 1003, ding.
 dinne, Br: 299 A, onbeduidend.
 discoort, T: 1851 A, twist, onenigheid.
 dispenseeren, T: 1090 A.
 diversch, T 801 A, verscheiden, ver-

schillend.
 dobbelaren, E 95 A, groter worden.
 doch, T 545, 553, toch.
 doe, Br 486, toen.
 doen, adv., T 317, 851, 1062, 1239, 1788,
 1913, 2033, 2034, toen.
 doen, conj., Br 289; T 852, 1141, 1238,
 1279, 1796, 1912, 2025, toen.
 doen, znw. van doene zijn, T 1052 A,
 nodig zijn, pas geven;
 vreemt van doene, T: 868 A, vreemd-
 soortig.
 doen, werkw., te doene hebben, c. acc.,
 T: 823 A, nodig hebben; te doene
 hebben met, T: 365 A, T: 995, te
 maken hebben met;
 voor de vorm doeghet zie T 1292 A.
 doctoer, duytsch —, T: 454 A, spot-
 tend: ongeletterd „doctoer.”
 doctryne, leeck van cleender —, Br:
 6 A, geleerdheid, ontwikkeling;
 pharyzeusche —, E 215, leer, denk-
 wijze;
 deis nieu —, E 322, leerstelling.
 dominatie, T: 1079 A, heerschappij.
 domineren, T: 1771 A, heersen (subj.:
 grouwelijcke plaghen; T: 1947, heer-
 sen (subj.: de diluvie); T: 1576, in
 zeer verzwakte bet.: zijn.
 dommen, E 445 A, veroordelen.
 Donatist, T 1424 A, ketter.
 doof, ten is vry niet — s, T: 278 A.
 doore, daer —, T 2406, daardoor.
 doortrecken, U doortrocken gedacht,
 T 2465 A, doortrapt, geslepen.
 doorwerken, doorwracht worden, T:
 2339 A.
 dorren, T 492 A, 959, 1190, durven,
 wagen.
 dorstyghen, E 78, dorst lijden.
 dorven, T 29 A, 39, 62, 719, 739, 964 A,
 1540 A, 1990, behoeven, mogen.
 draven, woestelyc —, T: 340 A, „door-
 draven”; fel in 't — zijn, T: 1032,
 idem.
 droescop, wij arme — pen, T 605 A,
 arme stakkerds.
 Dromi securi, T 168 A.
 droncke, — drijncken, Br 104 A.
 droom, T: 249, T 1231 A, waan, valse
 mening.
 druckich, T 100 A, droevig, zwaar.
 duchten, voor iet —, Br: 421, vrezen.
 dueght doen, E: 14 A, weldoen, goed
 behandelen.
 duer(e), E 236, T: 1971 enz., door.
 duerslaen, den tijt —, E: 269 A, door-
 brengen.

duerzwermen, E: 257 A, in menigte
 doorboren, dus: treffen.
 duycken, — in, T: 372 A, zich verdie-
 pen in.
 duym, op synen — e hebben, T: 168 A,
 goed kennen; op mynen dume, E:
 208, nauwkeurig; opt duymken
 drincken; T 2146 A.
 duysterhey, Br 25 A; E 175; T 1011,
 2192, 2483, 2540, duisternis.
 duytsch, — doctoer, T 454 A; — e Bij-
 bels, T 942, nederlands.
 — en, Walen noch Polen, T 1143,
 Duitser(?).
 Duyvel, als uitroep T 694.
 duyvelderije, T 126 A, duivelse bedrijf.
 eendrachtich, T: 1570 A.
 eenpaer, adv., T: 1854 A, evenzeer,
 eveneens.
 eenpaerlijck, adv., T: 1176 A, T: 1677,
 Br: 490, evenzeer, eveneens.
 eerbaer, Br: 121, geëerd, vereerd; T
 1622, eerbaar.
 eerbaerhey, T 1737, oprechtheid, eer-
 lijkheid, of: deugdzaamheid, goede
 bedoelingen(?).
 eerde, o.a. T: 558, T: 1651, aarde.
 eerlijck, T 19 A, T 1086, T 1783, lof-
 felijk.
 eersaem, T: 919 A, rein, heilig.
 eerweerdicheyt, T 1361 A, eerbied.
 eerwaard, Br 152 A, aanspreekvorm
 van geestelijk persoon.
 eerwaardigh, Br: 162, aanspreekvorm.
 eesch, T: 1209 A, verlangen, lust. Zie
 heesch.
 eest, T: 1123, eerst.
 eewelijck(en), eewelijc, T 782, 1111,
 1139, 1379, adv. eeuwig.
 eewich, van — tot —, T 825 A, van
 eeuwigheid tot eeuwigheid.
 Egypte, Br 25, fig. bij Br 466 vlgg.
 (Aegypto).
 ey, T 1664, uitroep van minachting.
 eil, E 227, edel.
 eylacen (eylaes, lacen), Br 417, E pas-
 sim, T passim, helaas.
 eyzelick, eyschelijc, E 178, T 890,
 angstwekkend.
 Eckius, Johannes —, T 158.
 Ecclesiastes, T 2296; Ecclesiastici
 schriften, T 2312.
 el, passim, anders.
 Elias, T 2021, 2025.
 eloquentie, T: 2 A, welsprekendheid.
 Emanuel, T 2186.
 emmers, T 1737 A, T 2322, werkelijk,
 beslist; T 1790 immers, toch.

- en, — dede . . . , T 2102 A, als niet . . . , zonder.
- en sondage, T 1686 A, 'n Zondag, j.l. Zondag.
- en, E 335 A, 445, 458, indien.
- ende, tende des slots, zie slot.
- Engel, als — s clappen, T 140 A, mooi praten.
- Engelborch, T 1141.
- Enghels, — sweet, T 66 A.
- engien, Br: 116, aard, geest; T: 194 A aanleg, of: persoon, gemoed?
- enkelfick, T 215, adv. enkel.
- envije, T: 1393 A, afgunst, onenigheid.
- Erasmus, T 53.
- erboren zijn, E: 422, herboren zijn.
- ærighenaemhey, E 321 A, de staat van erfgenaam.
- ergo, T 256, 832, 1547, 2183, 2377, dus.
- erlezen, Br 34, herlezen.
- erruer, E 370 A, T: 617, 1073, T: 1881, T: 2281, dwaling.
- erve, tot hemelscher — n, T: 1970 A; neeringe en is gheen —, T: 2129 A, spreekwoord.
- Esaias, T 813, 939, 1311, 1337, 1417, 2162, 2341, Jesaja.
- Esdras, T 1256, Ezra.
- Ezechias, Br 467, Hiskia.
- Ezechiel, T 355, 1588.
- Evangelie, Evangelium, de wet, propheten en — n, Br 56; hem ter — n coene maken, T 218; den text des — s, T 283; de Historie des — s, T 389; — preken, T 998, 1050, 2283; hem Gods — schamen, T 1994; de cracht des —, T 2555; dEvangelis heesch, T 235, subst. of adj. ?; om dEvangelies wille, T 237; dEvangelis sin, T 325, subst. of adj. ?; Evangelis verstant, T 1146 adj. (?)
- Eva, fig. bij Br 194 vlgg.
- Evangelijc, T 371, Evangelisch, volgens het Evangelie.
- Evangelisch, — leeraer, dramatis persona in E; des woordts — s leere, E 327; de — leere, T 208; — e waarheyd, T 1846. Zie Evangelie, gloss.
- eveldader, T: 1205 A, boosdoener.
- even, — dicke, E 95 A, steeds.
- examineren, enen —, T: 1043 A, iem. ondervragen, een verhoor afnemen.
- excelentie, T: 600 A, uitnemendheid, verdienste.
- excellent, Br: 295 A, T: 1657, verheven, uitmuntend.
- exces, Br: 175 A, 2102, buitensporigheid, ontarding.
- exempele, T: 1113, 2066, voorbeeld.
- exploot, T: 241 A, T: 2028, verklaring, woorden; T: 2388 A, na der hebreuschscher —, hier: volgens de Hebreeuwse kanon.
- exponeren, T: 451 A, T 638, 666, 1962, uiteenzetten, uitleggen.
- exposicie, T 363, uitleg.
- expres, Br: 36 A; T: 1544 A, nadrukkelijk.
- fabule, T 992, fabel (1 Tim. I, 4).
- faelen, — in, Br: 127 A, tekortschieten in.
- faelgeren, de leden — my, T 74 A, ik verlies mijn bezinning.
- falinghe, T: 212 A, het in gebreke blijven.
- fallatie, T: 703 A, bedrog.
- favuor, tot onsen — e, T: 1972 A, tot onsen heil.
- feest, de —, T 1458 A, het feest.
- feestelick, — e daghen, Br 98 A, feestdag, gewijde dag.
- fenijs, T 954, 1234, boosaardigheid.
- fenijsd, T 323, boosaardig.
- fenijsnich, T 414, 693, T 348 A: — int wesen, boosaardig in z'n manier van doen.
- figuere, Br passim; toogh; E 131; figueren waerby ghy afgoderye hebt bedreven, beelden(?); E: 398, „rol“, houding(?); T: 1661 A, beeld(?); T 472, T: 679 A, 787, T: 845, T: 1774, 1795, T: 2066 (exempelen en legenden), T: 2172, T: 2390, beeld, zinnebeeld, voorbeeld; soms meer speciaal gelijkenis (T: 531).
- fynaert, E 44 A, slimmerd.
- fyn, ten — e, Br: 152, 412; E: 321; T: 285, T: 1012, T: 1862, ten slotte (rijmwoord zonder veel betekenis).
- fineren, E: 59 A, beëindigen.
- flau, T 191, flauw.
- flouweel, T 1363, fluweel.
- fondament, Br: 17; T 2323, overdr.: grondslag.
- fondatie, T: 1078 A, instelling.
- fonderen, gefondeert sijn in, T 2311 A, gebaseerd zijn op.
- fonteyne, E 70 A, bron, oorsprong.
- foreest, Br: 518 A, gebied.
- fornays, Br 476 A, vurig oven.
- forts, T 1930 A, adv. hevig.
- fortse, Br 197 A, T 1976, kracht, vooral in slechte zin: gewelddaad. heerschappij.
- Franciscus, sinte —, T 1609.
- fransoys, de — en, T 2224 A, syphilis.

fu, E: 162 A, foei.
 gaen, van hem selven —, T 2126, het bewustzijn verliezen.
 gaepsel, T 1916 A, schouwspel (Statenvertaling).
 gag(i)e, T: 25 A, wat iemand toekomt(?); E: 30 A, winst, rente(?).
 galge, snooder zijn dan thout daer de — af gemaect is, T 955 A, spreekw..
 Galilee, T 1054.
 gans macht, T 514,
 " " , by — —, T 655,
 " liji, bij — —, T 174 A.
 garen, E: 40, bijeengaren, opzamelen, sparen.
 gast, T 644 A, T: 1331, T: 2278, kerel.
 gauderen, — in, T 703 A, behagen scheppen in.
 ge-, T 152 A en passim voor infinitieven, indien deze aihangen van één der hulpwerkwoorden: laten, mogen, kunnen, willen en zullen.
 gebenedijen, T: 2359 A, prijzen (God, subject), Br: 207: „Godt de vader ghebenedijdt”. (God object).
 ghebyen, E: 384 A.
 gheblaect, zie i.v. blaecken, T: 954 A.
 gebreck, daer en heb ick geen — of, T: 1885 A, daar voel ik niets voor.
 gebreken, het gebreect aen, T: 387 A, er ontbreekt.
 gebueren, T: 1880 A, te beurt vallen.
 ghedaeght, iongh —, Br: 446 A, jong van jaren.
 gedachtich, — zijn c. gen., T: 2425 A, gedenken.
 gedicht, T: 2122 A, verzinsel.
 geexcuseren, hem —, T: 1042 A, zich verontschuldigen.
 gehappen, T: 139 A, happen, vangen, betrappen.
 gheheel, wt — der lieiden, Br 296 A.
 gheheeligh, Br: 276, adv., volkomen.
 ghehelt, Br: 300 A, Br: 512, geneigd.
 ghehijnghen, Br: 366 A, E: 317, gedogen, toelaten.
 gehuldigh, E: 13 A, getrouw, genegen.
 gheiven, E passim, geven.
 gekakele, T: 862 A, geklets.
 hecken, T 425, spotten.
 geclanc, met so —, T: 2112, met deze woorden; — maken, T: 1787.
 gheclap, T 632, ijdel gepraat.
 gecrijgen, T 152, krijgen.
 gelaten, hem —, T 149 A, zich gedragen.
 Geldere, T 1026.
 gheleerd, de — e, Br 27, de niet-leken.

ghelijck... sghelijcx...., Br 443, zoals... zó.... Vgl. M. de Casteleyn, Const van Reth., strophe 53—54: „Ghelijck... Tsgelijcks....”.
 gelijck, van — en, T 325 A, T: 783, evenzo.
 gelijcken, enen — als, T: 956, iemand vergelijken met;
 gelijcken, enen — by, T: 1469, 1649, 1655, 1658, iem. vergelijken met.
 gelijcx, T 1064, insgelijks, evenzo.
 geloeyen, T 1939, gloeien.
 gheloof, passim Br, T.
 geltfeeste, tis claer —, T 2140, 't is alleen om het geld te doen.
 ghemeen(e), Br: 13, Br: 448; T: 2142, algemeen.
 gemeyn, het — puepel, T 1512, ge- woon.
 gemoeten, T: 2537 A, treffen.
 ghenadigheid, Br: 219, Br: 331, genade.
 Ghendtsch, Br 518.
 gheneghentheid, gheneghenthede hebben tot, E: 462 A, neiging hebben tot.
 generael, int generale, T: 449, in het algemeen.
 generalijck, T 206, stoplap(?).
 generacye, E: 74, (goddelijk) geslacht, geest.
 ghezezen, van het sterven —, Br: 407 A, de dood ontkomen.
 genoegen, T: 1082 A, aangenaam zijn; — met, T: 122 A, zich vergenoegen met.
 ghenoughdoen, Br 172 A, 432, voldoening, verlossing.
 gheqwel, buten — le, Br: 340 A, bevrijd van leed.
 gherakelic, — zijn, E 246, geraken
 gereeder, T 2205 A, comparatief van gereed.
 gharstenbrood, van — e zijn, E 312 A, minderwaardig zijn.
 gherucht, Br: 420 A, onaangename toestand.
 geschettere, T 524 A, gepoch.
 gheschien, Br: 287 A, subst.: het plaats grijpen, het beschikken (door een hogere macht); T: 519, T: 625, T: 771, geschieden; salich —, T: 2360, zalig worden.
 geschicht, T 1629 A, goed (van karakter).
 gheschille, vry van — le, Br: 410 A, zonder enige tweedracht, zonder verschil van mening.

- ghezegh, Br: 236 A, uitspraak, woorden.
- gesellinne, T 2235, gezellin, echtgenote.
- gheset, T 375 A, T 412, instelling.
- gezijn, T: 247, zijn. Zie gloss.: geslagen, twee — uren, T 1725 A, twee volle uren.
- gesnap, T: 441, geklets.
- ghespan, sdoots —, Br: 436 A, de samenspanning, de dreiging van de dood(?).
- gesuyckerd, — e wijn, T 1276 A.
- geswel, T 875 A, gezwel.
- getiere, siecten, quaet van —, T: 870 A.
- getoonen, T 917, tonen. Zie gloss., getruer, T: 1773, droefenis.
- gheval, Br: 337, lot, lotsbestemming.
- geven, het gevet u vry, T 2209 A, het verwondert u.
- geveyst, hem — houden, T: 978 A, zich onoprecht gedragen, veinzen.
- ghevijnghe, Br 10 A, het schenken, de gave.
- gevliden, T: 518, (ont)vlieden. Zie gloss., ge-.
- ghevough, om ons —, Br: 267 A, ten onzen behoefte, in ons belang; naer u —, Br: 113 A, overeenkomstig uw wens; sijn gevoech horen, T: 1607 A, horen wat nodig, nuttig is.
- gevoegen, T: 1083 A, aangenaam zijn, behagen.
- ghewach gebruycken, T: 24 A, vermelden.
- ghewagen, T: 1371, vermelden.
- gewerden, — laten, T 1220 A, laten betijen.
- gewerden, T: 171, geworden, te beurt vallen.
- ghewærk, Br. passim, handeling, werk, speciaal plur., in de zin van: werken der christelijke deugd, „goede werken” (Mnl. Wdb., II, 1899, 3a).
- ghewinnen, Br: 197, Br: 215, verwerpen, verkrijgen.
- gewoonheyt, T 1328 A, gewoonte.
- ghije, T 706, gij.
- ghyllen, T 551, gijlieden.
- ghyller, Br 165 A, gijlieden (nomina-tief).
- ghift(e), Br 13, 24, gave; E 336, gave om niet, genade.
- gloedich, T: 1835 A, T: 2183, vurig.
- gloyen, Br 477, gloeien.
- glorye, Br 182 A en E: 246, heerlijkheid, genade; E 480 genade; E 99, 278, 441, roem, lof.
- glorieren, T: 576 A, 1849, roemen, triomferen.
- glose, T 1312 A, verklaring.
- gloosen, T: 1951 A, acht slaan op.
- go, T 118, 125, 147, 428, 503, 619, 776, 907, 987, 989, interjectie.
- Ook bij —, T 297.
- God, Br, E en T passim.
- Godemakers, T 1719, „beeldmakers” (T 1701).
- goeddienstigh, Br 155 A, een hapax?
- Goes, T 1215 (ter —).
- goethertigh, Br 349, genadig; Br 520, welwillend.
- goetionstigh, Br 450 A, welwillend.
- goed ront(s), E 21 A, T 1213, eenvoudig, zonder er verder woorden over vuil te maken.
- goetwilligh, E 281, 400, van goeden wille blijk gevend.
- golgh, T 83 A, golf.
- Golyan, Br 466.
- Gomoret, T 1410.
- gorden, ghegort zijn tot (met), T: 173 A, T: 814, E: 344. Vgl. Br: 155 A.
- gracht, T 533, wat gegraven is, de waterput.
- gracye, Br, E, T passim, genade.
- grammig, T 602 A, toornig.
- gratie, passim, o.a. T: 1596 A, (Gods) genade.
- Gregorius, T 1706, 2398, 2400.
- greyen, Br: 157 A, behagen.
- Grieckenlant, T 267.
- griffiyen, gegriffyt in, T 268 A, geënt in, vaststaand in.
- groen, T 1121 A, vals, bedriegelijk.
- groffelijc, T 994 A, in hoge mate, zeer, deerlijk; T: 1260, rechtaf, met nadruk.
- gront, T 1528 A, aard, karakter; Br: 51 A, binnenste.
- groot, T 1915, grotelijks, zeer.
- groot, — maken, E: 41, tot welstand brengen.
- groot, — maecken, Br 360 A, verheerlijken.
- groot, — en smal, Br: 172 A, allen zonder uitzondering. Vgl. — en cleene, T: 2267; — noch cleene, T: 1268, T: 2439; Br: 325 („totaal niets”); cleyen metten — en, T: 2271. 't Wordt tot een stopwoord zonder veel betekenis, zie T: 2439.

- grootelijc, T 952, 2103, grotelijks, in hoge mate.
- grouwel, — hebben voor, T 1822 A, verafschuwen.
- grouwelen, my grouwelt, T 1194.
- grouwelyck, grouwelic, adv. T 1647, gruwelijk, heel lelijk; T 2104, gruwelijk, onzinnig; T 2279, vreselijk; adj. T 1770, gruwelijk.
- guyten, T: 695 A, spotten.
- gunstich, — in boeverijen, T 2269, geneigd tot schelmenstreken.
- haer, pron. pers., dat — acc. plur., o.a. T 937 A, 1518, 1523, 1689, 1723.
- haer, pron. poss. 3de pers. plus., o.a. T 908 A, T 1632.
- haerder, pron. poss., 3de pers. plur., T 1826 A.
- haest, T 2505, weldra.
- habundant, T: 1660 A, overvloedig gevend, genaderijk.
- hayr, T 1941, 2052, subst., haar.
- hals, aenden — dragen, T: 2190, veel op hebben met (?). Of letterlijk?
- hanthieren, Br: 265 A, E: 144, T: 1451, bedrijven, betrachten.
- handtgheschrift, Br 306 A, schuldbrief, bewijsstuk.
- hantschrift, T 2462, zie handtgheschrift.
- harde, T 543 A, zeer.
- harderen, E 186 A, volharden, blijven. Zie herderen, E: 57 A.
- hatye, Br: 196 A, Br: 380 A, haat, terging.
- Hebreen, totten —, T 2374.
- heden, ten daghe van —, Br: 44 A, heden ten dage.
- heer, tonzen — e gaen, E: 35 A, naar het Sacrament des Altaars gaan.
- Heere, de —, Br, E, T passim.
- Heerroom, T 1493 A, 2304, 2498, benaming van R.K. geestelijke.
- (h)eesch, E 219, 404, T: 235, eis; T: 1209 A, verlangen, lust; T: 342 A: na uwen heesch, naar wat ge verdient, naar wat de omstandigheden nodig maken.
- heeschen, E 214, 337, eisen.
- heet, T: 71, verwoed.
- heet, de — e siecte, T 865 A, de pest.
- heeten, T 1705, bevelen; Br 96, noemen.
- Heydelberch, doctor Albertus —, T 977.
- heylichdach, theylichdaechs, T 118, op een heiligedag.
- helen, T: 29, verhelen, verzwijgen.
- Hely, T 656.
- Helia, T 1047, Elia.
- heligh, Br 16 A, E 491, 492 enz. heilig.
- helle, de —, o.a. T: 215, T: 2205, de hel.
- hellen tot, E: 102 A, geneigd zijn tot hem, passim, o.a. T 10, zich.
- hem, T 483 A, T 589 A, T 1477, hen.
- her, E 301 A, kom, geef hier.
- herderen, in iets —, E: 57 A, volharderen in.
- heretijc, T 986 A, ketter.
- hærcracht, E 486 A, legermacht, overmacht.
- herte, van — n, T: 1253, van harte, welgemeend.
- hertelijck, T 2498, van harte.
- hertmoedich, T 2514 A, hardvochtig.
- hertneckicheyt, T 1476, hardnekkigheid.
- Æertoge van geldere, T 1026.
- hertwee, T 869 A, een maagziekte.
- hiel, in de — en bijten, T 1625 A, (verraderlijk) overvallen.
- hiel, metten — en seynen, T 2544 A, verzaken, met minachting behandelen.
- Hieremias, Jeremias, T 376, 1590, 1681, 1761, 1804, 1874, 1876, 1879, 2118.
- Hieroboam, T 1914.
- hijlicken, T 2240, 2253, 2267, huwen.
- hypocrisie, T 1266 A, huichelarij.
- hinder, subst., T 1772 A, kwelling; — geschiet enen, T 2106, iem. deert iets.
- historywijs, E 412 A, volgens de historie.
- hoe, o.a. T 713, 773, 1604, uitroep in 't begin van een vragende zin.
- hoeymerct, een — houwen met, T 590 A, weinig waarde hechten aan.
- hoochlijc, — noemen, T 1684, hoog weglopen met, prijzen, vereren.
- hoof, rust u —, E 115 A, houd U kalm.
- hoochwerdich, T 498, zeer waardig, verheven.
- hoonen, sonder —, T: 465 A, waarachtig, ongelogen.
- hoorye, Br: 199 A, nakomelingschap.
- hoot, T: 88 A, hoofd.
- hooveerdicheyt, T: 1362 A, hoogmoedigheid, eigenwaan.
- hopich, E 362, hopen, hoopvol.
- horen, messe —, Br 99, 105; vesper —, E 20, bijwonen.

- horrible, T 1772 A.
 horten, T: 1920 A, stoten, voortdrijven.
 houden, hem geveyst —, T 978 A, zich onoprecht voordoen, zich van de domme houden.
 houden, wat hout ghy van haer, T 1887 A, hoe oordeelt ge over hen?
 houden, hout, T 323 A, 324, pak aan.
 huwelyck, de — e staet, T 2247, 2276, het huwelyck.
 houwen, — als, T: 261, houden voor, beschouwen als.
 houwen, een hoochtijt —, T 2384, een kerkelyke feestdag vieren.
 hoven, T: 1939, oven.
 hu, T: 180 A, u.
 huere, talder —, Br: 383, Br: 431, steeds.
 Hugo, — Cardinalis, T 161.
 huylen, T 1095, schreeuwen, te keer gaan.
 huyvetter, Simon, de —, T 1128 A, lederbereider.
 hulpe, Br 42, hulp.
 hulpen, E: 242, helpen.
 huiper, T 46, helper.
 ia, T 1624 A, toch ook.
 iaergetijde, T 1454 A, H. Mis (met of zonder officie) voor de rust ener ziel gecelebreerd op de verjaardag van overlijden.
 Jabel, borgers van —, T 1255.
 Jacob, Br 426; de erve — s T 1325.
 Jacobus, T 241, 512, 515, 522.
 ialoersch, T 754 A, T 814, naijverig.
 Jan, Br 426.
 Jan, Sint —, T 650; Sint Jans nacht, T 739 A; 783, 1053, 1477, 2190.
 ydel, tis quaet visschen met — en handen, T 52, spreekwoord(?).
 ieloers, T 564, naijverig. Zie T 754 A: „ialoersch”.
 ient, T: 2242 A, aardig.
 Jericho, T 1785.
 Jeronimus, T 1331.
 Jerusalem, T 1304, 1685, 1828, 2380.
 Jesabel, T 2022, Izebel.
 Jesus, Br 506.
 Jetron, T 1565.
 Jerst, o.a. T 700, 897, eerst; in den — en, T 406 A, 430.
 iet, o.a. E 380, T 81, 93, iets.
 yewers, T 662, ergens.
 — ig. Vele adjectieven gaan op — ig uit. Ze zijn op Rederijkersmanier gevormd, afgeleid van werkwoordelijke stammen en komen in betekenis
- overeen met participia praesentis. Vgl. Ned. Wdb., VI, 1389; Anna Byns, gloss.; Cristenkercke, blz. 103, aant. regel 122.
 icke, T: 77, ik.
 imagineren, Br: 484 A, zich voorstellen, zich de betekenis realiseren.
 impediment, T: 2516 A, belemmering.
 informeren, E 348 A, inlichten.
 inhechten, gheloove —, E: 351 A, vestigen, versterken.
 incomst, E 270 A. (Job XIV, 2).
 inne, daer —, T 716, daarin; waer —, T 848, waarin.
 innocent, T: 1658 A, onnozelen, onwijs.
 inplanten, iet enen —, T: 1523 A, iem. toerusten met iets, iets iem. toedelen.
 institutie, T 1975, instelling.
 instrument, T: 585 A, middel (in Gods hand); T: 1615 A, hulpmiddel.
 inventie, T: 5 A, bedenksel, vinding.
 Joannes, T 438.
 Iob, fig. bij Br 194 vigg.
 Johannes, — openbaringe, T 1117; na — schrijven, T 2367; — de Dooper, T 1986.
 Iock, T 1532, 2434, juk.
 iolijs, T 104, opgewektheid; overredingskracht(?).
 iolijselijck, T: 2344 A, vol vreugde.
 ionc, T 2204, jong.
 Jonas, E 473.
 ionnen, Br: 369; T 181, gunnen, schenken.
 ionst, Br 520, gunst, welwillendheid.
 ionstigh, wt — er daet, Br: 64, vriendelijk; wt — en gronde, Br: 131 A.
 Jood, de Joden, E 201; tsy Turck, tsy Jode, T 28; 1056, 1744, 1756, 1760.
 Joseph, T 1191.
 Josue, int boeck —, T 1784; T 1794.
 ypocrijtich, T 1040 A, huichelachtig.
 Isra(h)el, fig. bij Br 466 vigg., Br 480; T 676, 728, 1130, 1567, 1771, 1785, 2063, 2583.
 Judas, T 1714, 2380, 2385, 2386, 2473.
 Judee, T 1055, 1058.
 indiceren, T 468, oordelen, vonnissen.
 iugieren, Br 501, oordelen, vonnissen.
 iusticye, in rechter —, E: 7, volgens het recht; T 988 rechtspleging; T 1019, het recht, de rechtsmacht. Voor deze drie bet. zie Mnl. Wdb.; III, 1080 en Ned. Wdb., VII, 570 vigg.
 justicier, T 846 A, iemand die met rechtsmacht bekleed is.
 caetse, een — slaen, T: 687 A, fig.: een

tegenwerping maken, een moeilijk te weerleggen opmerking maken.
Caym, „figuere“ bij Br 194 vlgg., 202;
Caims ghebroet, T 1665 A, boosaardig geslacht.
Cayphas, T 1517.
cake, T: 381, wang.
kake, T 319, T: 2059, schandpaal.
calant, T: 2307 A, klant.
callen, T: 1246 A, T: 2048, kletsen, praten.
canonik, T 288, kapittelgeestelijke.
cans(e), T: 1475 A.
cappe, Br 257 A, monniksgewaad.
cassendragere, T: 737 A, „questierder van den afflaet“.
castijen, T: 187 A; E 390, 391, vermanen, door straf tot verbetering brengen.
casule, T 1364, kazuifel.
Katherina, sinte —, T 1611.
Cato, T 263.
kattijf, T: 1732 A, geestelijk beperkt persoon.
ke, T 107 A, T 223, 692, 698, 1045, 1196, interjectie.
keer, buten — e, E: 225 A, E: 277 A, uit de koers geslagen, ten einde raad.
keerle, T 1413, kerel.
keerne, T: 1192 A, pit kern, Spreekw.: „de schellen geven en de — eten“.
kennen, T 849 A, erkennen, belijden; T 1308: Dat kent de Heere. dat weet God; hem — voor, T 1886 A, zich kennen als, belijden dat men ... is.
ketelen, hi ketelt hem selven dat hij lacht, T 2054 A, spreekw..
kinsch, als de — e, T 1642, op kinderachtige manier.
claechlijc, T 1777, beklagenswaardig.
clær. int clare solveren. Br: 46, duidelijk onlossen; dats clær, Br: 263, dat is duidelijk.
clærheyt. Br: 237. duidelijkheid.
clærlijc, Br 239; T: 1678, 1790, duidelijk.
claghelijc, T 1305, droevig.
clap, T: 442 A, 740, praaties, branie.
clappen, T 454, 1044, 1051, praatjes maken; T: 2007, vermelden, verkondigen.
clare, E: 39, adv., duidelijk, evident.
clauwen, sijn hoofd —, T 1219 A, met de handen in het haar zitten, verslagen zijn.
cleet, als een — van eender maen-crancker vrouwen, T 230 A.

cleyn, T 2271, zie groot.
cleynodie, T 2167 A, „kleinood“ over de H. Mis gezegd.
clær, clerc, E 374; T 459, 509, 567, geestelijke;
clærcken, E: 215, met pharyzeusche doctryne gheclærct, opgevoed in, doordrenkt met (?). Een hapax?
cliesterhout, de tonge en is met geen — behanghen, T 735 A, er komt geen einde aan het praten.
cloeckelijc, T 2318, vrijmoediglijk.
cloc, — sonder clepel, T 2308 A, onding, zinledig iets.
cloostere, T: 2256, klooster.
cloot, hoort den —, T: 2175 A, let goed op.
cnaghen, E 157 A, E: 177, 275, kwelen (van alles wat de gemoedsrust verstoort).
knouen, knout desen tittele, T 778 A, overdenk dit goed.
koekcoeck, sy slachten den —, sy singhen al eenen sanck, T 743 A, t is steeds hetzelfde liedje.
coene, hem — maken ter Evangelien, T: 218 A, zich laten voorstaan op het E.; hem — maken, T: 501, zich vermeten.
coiffere, T: 900, geldkist.
Collosser, totten — en, T 1370.
kolve, T: 1582 A, knots, knuppel.
commen, E: 111, komen.
comparatie, geen — hebben by, T: 1995, niet te vergelijken zijn met.
compositie, T: 54 A, geschrift.
condemneren, T: 9, T: 943, T: 2004, 2371, veroordelen, verdoemen.
conditie, T: 59 A, toestand; T: 801 A, staat, stand; T: 1588, rang, stand.
condt, — maken, T 467, verkondigen.
condute, Br: 66 A, bron, fontein; in swerelts —, T: 1159 A.
confessoor, liever — dan martelaer sterven, T 1855 A, spreekw..
confoort, troost en —, E: 158 A, E: 339, bijstand, troost; tot uwen confoorde, T: 316, om u ter wille te zijn(?).
confortatie, T: 1957 A, vertroosting, bijstand.
con(s)cientie, T: 601, 610, 652, 732, 928, 1433, geweten.
consenteren, T 56, T: 347, 386, T: 2262, toestaan; T: 942 toelaten, goedkeuren; — in iet, T 1890, instemmen met iets; — in iet, T: 2203 A, toestemmen in iets.

conserven, zoet als —, E 392 A. Zie ook T 368, 880.
consolatie, T: 1378 A, 1944, T: 1996, 2067, T: 2403, vertroosting.
consoleren, T: 1948, vertroosten.
contemplacye, in reynder — n, E: 76, aanschouwing, overpeinzing.
conterfeyten, T 1647 A, nabootsen.
contrarye, Br 198, E 323, tegenover.
contrarie, T 529, het tegenovergestelde.
contreye, in gheender — n, T: 996 A, nergens.
contrelueren, T 1689 A, weerspreken.
convent, shemels —, E: 369 A, de hemelse zaligheid; T: 1435, gevolg, geestverwanten.
conversatie, T 2046. Zie T: 1577 A, converseren.
converseren, T: 1577 A, handelen, fig.: „wandelen“, z'n leven inrichten.
coopmanschappen, E 37 A, handeldrijven, onderhandelen.
koot, op zijn koten spelen, T: 1634 A (met de nadruk op zijn): altijd in eigen voordeel spelen, zichzelf gelijk geven.
coppellersse, T 35, koppelaarster.
Koppijn, Nicolaus — de Montibus, T 941.
Corinthe, totten — n, T 1753, 1917, 2241, 2321.
corrumperen, T: 2351 A; T: 2423, te niet doen, verbreken.
corts, Br 213 A.
corts, — daer naer, Br 199, kort.
costume, E 34 A, gewoonte, gebruik dat kracht van wet gekregen heeft.
cot, erger dan een — vol slangen, T 885 A, spreekw..
cous, in coussen en schoen starven, E 17 A, zonder enige angst sterven.
cræmwaer, sijn — handelen met, T 2481 A, sjacheren met, banaal omgaan met.
cracht, met — en, T: 2248 A, met geweld.
cramer, T 1610, koopman, handelaar in 't klein.
cranc, T: 2113, kwetsbaar, teer; T 1277, zwak van geest.
crancken, Br 286 A, vernietigen.
creature, E: 130, T 310, T: 756, schepsel, in tegenstelling tot de godheid.
cryieren, E: 284 A, verkondigen, aanzeggen.
crijsschen, — op, T 1704, te keer gaan tegen, afgeven op.
cruycen, T 1212, kruisigen.
cruyt, T 2126 A, geneeskrachtig kruid.
crume, E: 209 A, het beste, de kern, de kracht.
crune, Br 257 A, tonsuur.
kueckenqueste, T: 2287, onbenullige kwestie.
cureren, T 1351 (?).
kuerieus, T 1893 A, aanmatigend, eigengereid.
cussen, enen in bedrogh —, E: 276, verraderlijk bejegenen.
qualijck, T 207, er slecht aan toe; Br 111, T 246, kwaad, slecht; T 623, 1029, slecht; T 2044, boos.
quant, T 142, T: 359, vocatief: kerel; T: 158, man, zegsman, autoriteit.
quelen, T: 98 A, treuren of lamenteren.
questen, T: 2399 A, spreken.
questie, T 312, vraag, twistpunt.
queteren, T 878 A, spreken.
quispelen, T 2133 A, met een wijkwast besprenkelen.
quist, te — e dragen, T: 2055 A, doen verloren gaan, in de waagschaal stellen.
quyten, T: 1778 A, voldoen, verzoenen, vergeven.
labueren, T: 1432 A, werken.
laes, Br 92, helaas.
lamentatie, T: 1848 A, het klagen.
lanck, T: 1254, lang.
lant, te lande comen, T: 2150 A.
lanterne, een — sonder licht, T 2123 A, spreekw..
lappen, om — noch om luerene, T 226 A, niet om te knoeien.
lacen, Zie eylacen.
last(e), in laste stellen, T: 155 A, in het nauw brengen.
lasuer, T 2170 A, azuur, helderblauw.
leec, — van cleender doctryne, Br 6, onontwikkeld persoon.
leere, T: 1914 A, les, waar men lering uit halen kan.
leerijnghe, Br 31 A, nut, lering; Br 124 A, wat gedoceerd wordt, leer.
legaet, T: 287, kardinaal, met de grootst mogelijke volmacht des pausen bekleed om in Kerkelijke moeilijkheden te komen beslissen.
leggen, T: 535 A, liggen.
leiven, E 434, leven.
leken, E: 232 A, vloeien, toestromen (fig.).
lecken, T: 2145 A, likken.
Lemt, T 66 A, venerische ziekte.
lep, Br 50, lip.

- lepel, niet een houten —, T: 2309 A, totaal niets.
- lesse, de rechte — seggen, T: 2098, precies antwoord geven, nauwkeurig omschrijven; merct wel dees —, T: 2181, let goed op deze uitspraak.
- letten, sonder —, T: 2521 A, zonder talmen, onmiddellijk; letten, sonder yemants —, T: 2467, zonder dat iemand het tegenhouden kan.
- leven op, T 706 A, leven op kosten van.
- leverij, T 2016 A, onderscheidings-, herkenningsteken.
- Liber sentenciarum, T 157.
- liberael, T 61 A, onbekrompen.
- liberteyt, T 2 A, T: 40, vrijheid.
- licht, lanterne sonder —, T: 2123 A., spreekw.,
- lichtelic, lichtelijcken, Br 79, T 405., gemakkelijk.
- licht, — van dueghden, Br 456 A, losbandig, wispelturig; — tot bloetstortinghe, E 145 A, geneigd tot.
- liedekens, variant: luydekens, T 314 A, lieden, lui.
- liehebber, T 1863 (tegenover viant gesteld), vriend, aanhanger.
- lyden, Br 22, voorbijgaan, geschieden.
- lij(d)en, Br 112 A, mueght gy wat lyen, met Uw verlof; T 2202 A, gedogen, geen bezwaar hebben tegen.
- lijf, by gans —, T 174 A, uitroep.
- linagie, T: 23 A, afkomst, stam.
- Lira, Nicolaes de —, T 160.
- licenciaet, T 1510, iem. met academiesche graad, tussen baccalaureus en doctor in, die bevoegd is tot het geven van onderwijs in een bepaald vak (Ned. Wdb., VIII, 1880).
- list, T: 169 A, schranderheid.
- logeren, T: 714 A, verblijf houden, inwonen (overdr., vgl. het Bijbelse inwonen: 2 Cor. V, 8).
- loyalich, loeyalyc, T 255 A, T: 1808 A, oprecht.
- loopen, — aen, T: 797 A, lopen tot.
- loos, — e boeven, T 1702, slechte mensen (tegenover: „goetwillige onnoosel menschen“).
- looveren, T: 2138 A.
- loven, God — van ..., T 836, God prijzen om ...
- luegen, sonder — en, T: 2110 A, openhartig.
- lueren, zie lappen.
- Lueven, T 985, 1215.
- luyden, soet in srechters oore —, T: 141 A, klinken.
- Luyter, T 398, 400, 406, 442, 527, 593, 615, 642, 741, 1839, 1881, 1906, 2224, 2322, ketter. Steeds pluralis (ghy — s; dees — s, e.d.).
- Luyterij, T 160 A, 401, 402, 403, T: 986, ketterij.
- Luyteriaen, Lutheraen, T: 328, T: 360, 1960, T: 1974, T: 2226, ketter.
- luyters(ch), adj., T 380, 567, 1931, 2152, kettters.
- Lucifer, T 31, 911.
- lusten, door een vrolijk —, T: 1385, blijmoedig.
- Luther, T 50, 1435.
- lutken, een —, T 715 A, een weinig, enigszins.
- luxurie, T 1297 A, onkuisheid.
- maencranck, T 230 A, T 938, menstruerend.
- Machabeen, de —, T 71, 2379.
- magnificentie, T: 1554 A, 1653, macht, roem.
- maken, hem —, T 861 A, zich in een zekere toestand brengen; een kint —, T 2256 A, verwekken.
- Malachia, T 1226, 1229, Maleachi.
- malediccy, E 147 A, vervloeking.
- malicye, E: 4 A, T: 392, boosheid, kwaadaardigheid.
- Mammon, T 2255.
- mandaet, T 1933 A, bevel(schrift).
- mandament, T 984 A, bevelschrift.
- manier, in eenigher — en, Br: 266, op enige wijze.
- manierlijck, T: 1035 A, 1358, fatsoenlijk, welgemanierd, ingetogen.
- Mantuanus den kettere, T 525.
- Maria, T 2159.
- mate, boven — n, T: 560, uitermate, zeer; boven — n zeere, Br 5.
- matelijck, T 1338 A, matig.
- Matheus, T 349, 504, 930, 1107, 1937, 2076, 2508.
- materie, T 458, 1902, onderwerp, gesprekstof; T 2207, onderwerp, kwestie; T 1651 lett.: stof, materiaal; T 1636 A: tot zijnder — keeren, in zijn voordeel uitleggen.
- meden, E: 141 A, mede.
- meer, het —, T 1668, de zee.
- meere, E: 224, meerder, meer.
- meester, enen — heeten, T 1561 A, over iem. de baas zijn.
- meestere, o.a. T 88, 2129, aanspreekvorm: heer.
- meesteren, T 2497 A, helen, doen genezen.
- meynen, o.a. T 393, 478, menen.

- meyninge, meeninge, T 1733, 2249, opvatting, mening; ter goeder — n, T: 1736 A, 1739, 1741, 1744.
- melesoene, T: 869 A, buikloop.
- memorye, memorie, E: 247, T 1292 A, T 1720, 2302, herinnering.
- mencie maken, T: 67 A, spreken over, zich bezig houden met.
- mer, T 950, 1861, maar.
- merch, T: 976 A, binnenste, gemoed.
- mærcck, eender ghetughenesse —, E 376 A.
- mærccken, — voor, Br 440 A, aanzien voor, beschouwen als.
- merckelijck, T: 721 A, duidelijk, evident.
- merct, T 129, 1470, markt.
- mesdoen, Br: 28 A, zondigen.
- mesgrieven, E 458 A, hinderen.
- meshopen, E 263 A, wanhopen.
- mespaeyen, E: 218 A, misnoegen, bedroeven.
- messchien, E 64 A, overkomen t.w. van een ramp.
- messe, — hooren, Br 99, 105, de mis bijwonen.
- messegghen, c. dat., E 122 A, iem. iets beledigends zeggen.
- Messiam, T 629.
- meszit, Br: 108 A, gebrek.
- met, daer —, T 231, T 431, daarmee, waarmee.
- Micheas, den propheet —, T 2007; Micha.
- middel, int — des doodts, Br 473 A, 482; int — des duysterheys, T 2483.
- middelen, de sonden —, T 777, voorpraak: zijn met het oog op de zonden.
- midts, — dat, Br 6 A; Br 37, 437, daar, omdat; — desen, T: 2459 A, daarom, derhalve.
- minioot, T: 1256 A, eerwaardig, be-minnenswaardig (epitheton ornans).
- minck, T: 1476 A, gemene streek(?).
- minsche, T: 1641, mens.
- minst, enen vanden — en zijn, T: 1928, iem. niet deren, iem. onverschillig laten.
- mirakele, T: 863, wonder.
- miraculues, T 2501, wonderdoen.
- misbaren, T: 2025, jammeren, weeklagen; T: 1028 A, subst., rampzalige toestand, ramp.
- Miseas, T 498, Micha.
- myzerye, E 267 A, ellende.
- miscómen, T 81 A, overkómen.
- mispel, niet een —, T 547 A, niets.
- Misphat, volck van —, T 1256. Mizpa.
- misterye, Br 52 A, geheimenis, verborgenheid.
- moedt, Br: 107 A, geweten(?); T 34: met moede stolt, stoutmoedig.
- moeyen, T 1395 A, hinderen, ergeren.
- moeyen, hem — met (in), T: 109, 117, 122, T: 2207, z. bezighouden met.
- moeten, T 1640 A, mogen.
- mog(h)en, mueghen, passim, o.a. Br 73, 129, 130, T 167, 2062, 2162, 2201, kunnen; hoe muechdy de pijn, Br 7 A, T 539, hoe hebt ge er de moeite voor over; T 3; T 859, T 1082, mogen; T 702 A, gaarne willen; hoe muechdy varen, T 190; waer muechdy blyven, T 1019; mueght gy wat lyen, Br 112 A, met uw verlof.
- Molysses, Br. 48, 57, fig. bij 466 vlgg.; T 468, 531, 532, 722, 727, 788, 921, 1389, 1446, 1448, 1565, 1674, 1768.
- mondelinge, — spreken, T 1566, zelf het woord doen.
- monick, T 1892, monnik.
- monstrantie, T: 1648 A, monstrans. Hier misschien meer algemeen: dat waarmee men God voorstelt, Godsvoorstelling.
- mont, iet al de werelt inden — geven, T: 1491, ergens mee te koop lopen, 't aan iedereen vertellen; wt monden, Br: 520 A, uitdrukkelijk; enen bal inden — steken, T 381 A, 1214, een straf.
- moraliseren, tis tot onser salicheyt gemoraliseert, T: 2134 A, het heeft betrekking op onze zaligheid.
- morellen, T: 121 A, een spel.
- mouwe, Christus in de — hebben, T: 149 A, Chr. bezitten, als bondgenoot hebben (met de bijgedachte: doen alsof...).
- muelig, T: 197, mogelijk.
- muysenest, thooff vol — en hebben, T: 2400 A.
- murmuratie, T 196, gemopper, tegenspreken; — maken, T: 704, mopperen.
- murmureren, T: 658, mopperen, tegenspreken.
- na, T 2360, vervolgens.
- na(e), passim, o.a. T 75, 1018, 1055, 1084, 1086, 1366, 1571, 1839, naar.
- naect, T 101 A, 995, armzalig (als scheldwoord).
- naer, voren en —, T: 1697, voor en achter; naer, Br 146, na; Br 406, daer naer, daarna.
- naerdad, Br 62 A, daar, dewijl; E 120

- A; overeenkomstig, al naar dat. Zie E 365.
- naerder, adj. T 810 A, nauwkeuriger. naerder, E 190, nader.
- Nabuchodonozor, T 363, 367. Nebucadnezar.
- nacht, — of dach, T 21, steeds (stoplap).
- nagaen, enen (3de nvl.) —, T: 137 A, indruk maken op iemand.
- namaels, adv., T 305, 336, later.
- Nazarene, Christus van — (n), T 495, 1375.
- nacye, Br: 133, E: 77, volk.
- Nathan, T 1949.
- natuere, Br: 382 A, natuurlijke macht; Br 396, van natuere, uit der aard, zoals uit de natuurlijke orde van zaken voortkomt.
- nau, T 73, 114, nauwelijks.
- neeringe, T 2129, zie erve.
- neerstelyck, T 11, 159, adv., vol ijver, met aandacht.
- neerstich, T 32 A, nadrukkelijk, speciaal; T 41, 2590, vol ijver, met aandacht.
- neersticheyt, T 1511, 1874, ijver, aandacht.
- nemmermeer, T 639, nooit (meer); T 2417, nooit.
- net, E: 313, E: 316, als stoplap gebruikt.
- niet, Br 371, 373, 441; T 29, 545, 2124, 2130, 2157, niets.
- niet, te — e doen, Br 309, krachteloos maken, vernietigen.
- niet, te — en schenden, E 372 A, krachteloos maken.
- nieuware, E: 330 A, nieuwe („blijde”) boodschap.
- nieuwers, T 757 A, 972, nergens.
- Niniviet, T 1253.
- nommen, E: 110, noemen.
- noodt, het is enen —, Br 47 A, het is voor iemand noodzakelijk; T 2176, („De schaduw en is ons geen nood”).
- nood, ter —, Br: 314 A, als de nood nijpt.
- nootsakelijcheyt, T 796 A, een dringende zaak.
- notabel, Br 515 A, aanspreekvorm tot het publiek.
- neuswijsig, T 442 A, neuswijs, al te critisch.
- Numeri, T 531, 787.
- nummermeer, T 642, nooit.
- nutten, E 76 A, met nut gebruiken, zich ten goede doen komen, genieten.
- Observant, T 1465.
- oi(t), E 237, in de hoop dat; T 133 A, 153, 207, 1163, 1165, 2208, indien; T 1005, of.
- officie, T: 800 A, T: 1587, ambt, betrekking; T: 57, ambt, rol op het toneel.
- om, met infinitief zonder te, Br 186 A, 245, 334, 443; E 84; T 236, 825, 1356, 1442.
- om, met een inf. c. gen., T 1054 A, — duechs verwecken; T 1695, — volcx verdullen.
- ommers, T 2055, 2239, immers.
- onbequaem, T: 1295, nergens toe in staat; T: 1738 A, niet deugend, het doel missend.
- onbelast, T: 1262 A, ongedwongen, uit eigen beweging.
- onbeschamelijcke, T: 3, vrij uit, zonder uit schaamte iets achter te houden.
- onbesneen, T 924 A, T: 1447, onbekeerd, verstokt.
- onbeveyst, T 2239 A, oprecht, duidelijk.
- onbinden, T: 304 A, uiteenzetten, verklaren.
- onbly, onbljfe, T: 91 A, T: 2503, bedroefd.
- ondanck, E: 299 A, treurige omstandigheid.
- onderwinden, hem —, T 1091 A, T: 1594, zich verstouten.
- oneerlijck, T 1224 A, op schandelijke wijze.
- ongheblaemt van, E: 75 A, vrij van, onbevlekt van.
- ongefenijnicht, T: 1313 A, niet met slechte bedoeling, goed.
- onghelaect, Br: 359 A, ongetwijfeld.
- onghelet, E: 181 A, onverwijld.
- ongeloghen, E 108 A, E: 148, ongetwijfeld, stellig.
- ongemeten, T: 1967 A, oneindig veel(?).
- ongeschaedt, T: 2525 A, „onbeschaedigd.”
- ongeschict, T 1285 A, ongebonden, ongepast.
- ongevioleert, T: 346 A, 2261, ongeschonden, onbesmet.
- onhughelyc, T: 196 A, onaangenaam, treurig.
- onnoosel, T 1641, 1703, eenvoudig van geest; T 1579, onschuldig.
- onredelijck, T 221 A, niet met rede begaafd, redeloos.

onreynigen, T: 710 A, verontreinigen.
onzacht, E: 197 A, hevig.
onzaghtigh, E: 129 A, vreselijk.
onschoeyen, T: 723, ontschoeien.
onsprekelyck, T 608 A, onuitsprekelijk groot.
tonswaerts, troost —, Br 345, tot ons, aan ons bewezen.
ontbeyden, T 489, wachten, zich kalm houden.
ontbinden, de sonden binden en —, T 1125 A.
ontdecken, hem —, T: 1298 A, zich openbaren, blijken.
ontdoen, Br: 499 A, opendoen; **ontdaen**, T: 366, met de takken wijd uiteen gegroeid.
ontfermen, enen —, T: 2117 A, zich over iem. ontfermen.
ontfouwen, een werc —, T: 229, ten toon spreiden, verrichten; T: 259, 550, T: 939, uiteenzetten, toelichten (vgl. Trauwe, 1394: „sijn namen ont-fouwen“).
ontgaan, hem —, T 2273 A, T 2316, zich misdragen.
onthalsen, T 1708, 1985, 1987, onthoofden.
ontygen, ontogen worden, T: 1759, ontnomen worden.
ontcnoopen, E: 182 A, T: 796, uiteenzetten, verklaren.
ontlasten, Br: 256, ontheffen (van schuld), vrijpleiten, verzoenen; **ontlast sijn van**, T: 2277 A, vrij zijn van.
ontleden, de rebben —, T 2229 A, martelen, doden.
ontlijven, T: 604 A, T: 1978, doden.
ontluyken, zie i.v. vlogel.
ontrent, T: 1302, nabij.
ontschakelic, E: 245 A, „ontvoerd kunnende worden“.
ontschuldigh, T 1921, onschuldig.
ontsien, T: 1820, 2199, T: 2406, vrezen; **hem** —, c. gen. E 37 A, vrezen.
ontslaen, part. perf.: **ontslegen van**, T 2174, verlost van; **hem** — af, T: 940 A, zich onttrekken aan.
ontslapen, — **worden**, T 1913 A, ontslapen, den geest geven; — **zijn**, T: 2233 A, ingeslapen zijn.
ontsiekken, part. **ontsteken**, T: 999 A.
ontsticken, T: 1941 A, vernielen, krenken.
ontsueren, E: 128 A, duidelijk maken.
ontwee, — **wrijven**, T 2435 A, vermorzelen.
ontwært worden, E 465 A, onthouden

worden, ontnomen worden.
onverbeent, T: 2257 A, waarachtig(?).
onverbolgen, T: 289 A, onverstoord.
onverborgten, T: 1868 A, T: 2584, openlijk.
onversaet, onverzayt, T: 1315, E: 482, onverzadigd.
onverzints, E 104 A, onverwacht, op ongedachte wijze.
onverwaten, T: 2118 A, zonder schroom (?).
onvreedsaem, T: 1296 A, twistziek.
onvry, T: 802 A, onderworpen aan (hartstocht).
onvrome, tot uwer — n, T: 1671 A, tot uw nadeel, ongeluk.
onwetelyck, niet —, T 2262 A, niet in onwetendheid, met opzet.
onwetenheyd, T 211, 212, onwetendheid.
oock, T 615 A, toch (in uitroep).
oorboorlyck, Br 15 A, T 794 (orbaerlyc), heilzaam.
oorde, in — n stellen, E: 230, vaststellen, verordineren.
oorconde, tot mijnen —, T: 275, „tot mijn onderrichting, opdat ge mij getuigenis geeft“(?).
oorconden, E: 331; T: 776 A, getuigen, uitleggen, verklaren.
oorlof, Br 515 A, vaarwel.
oorspronck, T 2107, oorsprong.
oortmoedigh, Br: 277 A, genadig; T 1575, nederig.
op, Br 273 A, opdat.
openbaerlyck(k), T 982, 1050, in 't openbaar.
openbaren, T 1729 A, openlijk verklaren; T: 552, getuigen.
opinie, T 418 A, 1072, opvatting, vooral ketterse.
opclemmen, subst., Br 353 A, hemelvaart.
oppe, T: 1956, op.
oprechten, — **aen tcruyce**, T 1779 A.
opslaen, respect —, E 359 A.
opstaen, subst., Br 342, opstanding.
opsteken, T: 527 A, opstandig worden.
opstelder, Br 516 A, organisator.
orbooren, de misse —, T: 2104 A, aanwenden, gebruiken, bezigen.
ordonneiren, ordineren, Br 356, verordineren (Rom. VIII, 30); Br 405; T 130, 't te zeggen hebben.
oud, de — en, T 1105 A, de oudsten, de overheden; **ouder, de** — en, T 1263 A, 1783 (ons ouders), het voorgelacht, de oude (= goede) Christe-

- nen. Zie ook E 21: der ouderen pade volghen. Vgl. Hfdst. III D, Meene, aant. 3.
- outaer, T 1461, 1463, 1712, altaar.
- over, — duysent iaer, T 2035, duizend jaar geleden.
- overbringen, T: 1818, brengen, aandoen.
- overheer, T 845 A, gebiedier.
- overhoot, T 407 A, 527, 552, 553, 554, 555, 558, gebiedier.
- overleggen, T: 402, uitleggen; T: 699 bedenken.
- overseggen, enen iet —, T: 2591 A, iem. van iets beschuldigen.
- overspeelder, overspeelder, E 5 A, T 1754, echtbreker.
- overtuygen, T 2217 A, overtuigend bewijzen, aantonen.
- paeyen, E 124, geruststellen, verzekerdheid geven. Speciaal: tegen de wil van de vrager in, dus „de waarheid vertellen“; of hetzelfde als: Br 113 A, tevreden stellen door een bevredigend antwoord; Br: 79 A, T: 805, geruststellen.
- paep, pape, T 144, 484, 1179, 1978, 2269, 2567, priester.
- paert, — noch deel hebben, Br. 346 A.
- pays, stellen in payze, Br: 210 A, (met God) verzoenen.
- pack, hem — en maken, T 1896 A, zich het leven moeilijk maken, veel-eisend zijn tegenover zichzelf.
- packen, hem —, T 329 A, maken dat men ergens vandaan komt.
- palster, Br 257 A, pelgrimsstaf.
- pant, E: 304 A, (geloofs)bezit, (geloofs)zekerheid.
- pant, te pande stellen, Br 302 A, veil hebben.
- papisch, de papissche papen, T 484 A, schimpend gebruikt.
- papist, T 1979 A, goed-Katholiek (schimpnaam).
- parabole, T 2524 A, gelijkenis.
- partije, T 2545 A.
- pas, Br 49, tempus opportunum (Kiliaen), zie Ned. Wdb., XII, 605—606; opdat —, T: 2517 A, toentertijd, op dat ogenblik.
- passage, E: 27 A, 220, vindplaats, bepaalde plaats in een geschrift.
- passen, niet — op (om), T 420 A, gering achten, niet tellen.
- passeren, Br: 483, de zee —, doortrekken.
- passye, passie, Br 351, T 1244, het Lijden van Christus; Passionael, T 1605; T 1567
- pasto(o)r, T 45, 46, 51, 62, synoniem van prochiaen; Br 37: pastuer.
- patientie, T 2037, 2068, geduld.
- patryarck, propheet of —, E 368; patriarken, propheten, propheterssen, T 675.
- Paulus, Br 4, 29, 77, 131, 304, 320; E 361; T 187, 201, 671, 742, 765, 819, 991, 1018, 1089, 1103, 1112, 1150, 1269, 1371, 1461, 1463, 1551, 1707, 1753, 1776, 1807, 1847, 1951, 1988, 2044, 2109, 2180, 2237, 2240, 2241, 2246, 2258, 2321, 2363, 2374, 2453, 2487, 2566.
- peysen, T: 492, denken.
- pelser, T 1404 A, 1563, bontwerker, ook linnenwever.
- pene, bij — van, T 1614 A, op straffe van.
- penitentie, — doen, T 1254; in — zijn, T 1257, boetedoening doen.
- penninck, T 2523, penning.
- peperkoec, om een —, T 1189 A, om een kleine versnapering, om een kleinigheid.
- perdoenbrief, Br 258 A, aflat.
- perfect, T: 46, 208, nauwgezet; T: 267, T: 1006, T: 1416, volmaakt.
- perijckel, Br 372; T: 640 A, T: 1496, gevaar.
- perck, der Arckens — en, T: 1946, ruimte.
- perket, in povers — brengen, T: 2197 A, in moeilijkheden brengen, vastzetten.
- persequeren, Br: 481; T: 577 A, vervolgen.
- personagie, personage op 't toneel, rol, figuur, T 40, 57; zijn — verchieren, T 5; zijn — defenderen, T 6; zijn — spelen, T 18, 26, 27; zijn — bedieden, T 38; spreken voor zijn —, T 44; zijn — beschermen, T 61.
- persoon, in — e, Br: 53 A, persoonlijk, zelf.
- persse, E 263 A, het lijden, zware druk.
- pestilentie, T: 65 A, T: 692, plaag, bezoeking.
- Peter Sinte —, T 1714; Sinte — s stoel, T 1079.
- Petrus, T 1089, 1109, 1124, 1126, 1127, 1539, 1829, 1988.
- Phamur, T 1875, Pashur.
- Pieter, Br 426, Petrus.

Pharizeus, Br 84; de Pharizeen, T 332; 411, 921, 925, 931, 934, 952, 956, 959, 973, 981, 993, 997, 999, 1002 enz.; Pharizeus(ch), o.a. T 648, 945, 953; E 215, Pharizeisch.

philosophie, T: 1016 A, wetenschap.

pijn, hoe mueght ghy de —, Br: 7 A, T 539, hoe hebt ge er de moeite voor over.

pijnen, T: 1048 A, kwellen; T 1930 A, de marteldood doen ondergaan.

pijnen, T 457 A, T 482, zich beijveren, zich uitsloven.

pijpen, T 1471 A, 1474, op de fluit spelen.

Pilatum, T 960.

playsant, T: 1860 A, als epitheton ornans.

pilgremage, pilgrymage, Br 97, 255, pelgrimstocht, bedevaart; E: 29 A, — gaen, een pelgrimstocht ondernemen.

planten, geplant met benautheyt, T: 1983 A, vervuld van; geplant int hemelrijk, T 2469 (vgl. Ps. XCII, 14).

plegen, lijf en goet en eere voor Christum —, T: 292, in dienst stellen van, over hebben voor; quaet saet in goede ackers —, T: 1663, zaaien; T: 1858, doen in 't algemeen (Ned. Wdb., 2496, I, 4).

plecken, T: 1837 A, pleisteren, stucadoren.

plecker, T 1837, pleisteraar, stucadoor.

ploech, de hant aenden — houden, T: 2407 A, spreekwoord.

polen, E 27 A, doorvorsen, zich verdiepen in.

Pool, Polen, T 1143.

popelen, T 2357 A, prevelen, bidden.

popelcie, T 400 A, apoplexie.

pot, gheenen — soo slim, hy en heeften een dexsel touwe, T 1637 A, spreekwoord.

potentie, T: 1172, T: 1555, macht, autoriteit.

prachten, T: 1489 A, zich verhoovardigen.

practijcke, T: 165 A, behendigheit, overredingskracht (?).

pramen, E: 325 A.

predestinatie, T: 1595 A, voorbeschikking, voorzienigheit.

predicant, T: 1464 A, 1990, prediker.

Prediker, de —, T 2315.

precaer, Br 37 A, prediker, of: Dominicanaan.

prekinge, T 542, de verkondiging.

prenten, geprent liggen in enen, E: 370, indruk op iemand gemaakt hebben.

present, achter rugghe oft —, T: 1228 A, in iemands afwezigheit of bijzij; T: 1273 A, nu?

present, T: 17 A, kort toneelspel; eig. geschenk.

precyoos, precieus, Br 343 A, T 2458, dierbaar.

preusch, T 924 A, 950, in ongunstige zin: overmoedig; T 1035 A, recht-schappen.

priem, T 696, „hora prima“, morgenkerkdienst.

prij, stinckende —, E: 381 A, scheldwoord: verachtelijk wezen; zie ook T: 2270, een ialoersche prij.

prijjsbaer, T 1652 A, lofwaardig.

prince, de — des wærelts, Br 323, duivel; E 326, vorst; Br 517, hoofd van de Rederijkerskamer.

principael, adv., T 431, 742, in 't bijzonder, vooral.

principael, subst., Br 387 A, het eigenlijke, de hoofdzaak.

principalijs, principalich, T 100, 800, 2137 A, vooral, in het bijzonder, bij uitstek.

prochian, personage in T, pastoor (zie de aantek. bij Titel).

proeven, T: 2089 A, 2329, 2339, T: 2350, op de proef stellen, onderzoeken; Br: 396 A, dits an Chr. gheprouft, dit is aan Chr. gebleken, dit blijkt uit Christus' woorden.

proevinge, T 1850 A, 1851, beproeving.

proffijjt, Br: 167, Br: 357; T: 124, 152, 900, 2264, 2403, voordeel, goed gevolg.

proffijtelijc, T 248, tot nut, zó, dat 't voordeel geeft.

procureerder, procuruerder, T: 766 A, 896, voorspreker, heilige.

procurersse, T 766, voorspreekster, heilige.

proper, T 240 A, bijzonder; T 313 A, eigen.

properheit, met properheden, T 148 A, op innemende wijze(?).

prope(r)lijc, T 675 A, bepaaldelijk, in het bijzonder; T 950 A, in eigen persoon; T 1150, nauwkeurig, met nadruk.

properlijcheyt, T: 2581, eigenaardigheit, bijzonderheit.

prophetersse, T 677, profetes.

prophetissche, T 1257, profetes.

propooist, van goeden — e, T: 1879 A, voornemen, bedoeling; T 2347, wil, voornemen.
prouwen, gheprouft zijn an, Br: 396 A, blijken uit, zonneklaar bewezen zijn door.
Psalter, de —, T 1819, de Psalm.
publicaen, T: 444 A, tollenaar, verachtelijk mens.
puepel, T 1512 A, lagere volk.
pneren, — in, Br 7 A, zich verdiepen in.
punicye, E: 5 A, straf.
punct, T 518, 746, T: 2201, punt, onderwerp. Ook wordt punt gebruikt, T 889.
purgatie, T: 2404, reiniging, loutering.
purgeren, T 1294, T: 2372 A, reinigen, louteren; T: 2492 A, gelouterd worden.
purpur, — en, T 1363, purperen, van purper.
Raab, T 294, Rachab.
rancket, T 688 A.
rappoort, sijn — doen, T: 33 A, T: 798, zich uitspreken, z'n woord doen; enes — doen, T: 760, iemands zaken behartigen.
rasschelijck, T 466, snel.
rebbe, T: 2229, 2234, rib.
rebel, — zijn, T 974 A, avallig zijn; — vallen, T: 2227, zie hiervoor ook T 974 A.
recht, te — e gaen met, T: 2510, in het recht treden met.
recht, hem te — e werpen, T 137 A, zich als autoriteit opwerpen(?).
recht, T 793 A, de door God ingestelde ordonnantiën.
rechte, so — quaet niet, T 2101, zo erg kwaad niet.
rechten, T: 846 rechtspreken; T 1888, beoordelen.
rechts, T 135 A, met recht, terecht, naar verdienste.
rechtstoel, T 2336 A, rechterstoel.
rechtveerdelijc, adv. T 2512, rechtvaardig.
rechtveerdicheyt, T 258, 440, e.a., rechtvaardigheid.
rechtveerdigen, T 2450 A.
redelic, adj., en adv., Br. 44, T 1293, 1427, 2399, e.a. verstandig, begaafd met rede, met oordeel des onderscheids tussen goed en kwaad. (Mnl. Wdb., VI, 1160).
redelic, adv., T 156, tamelijk, „nog al aardig”.
reden, Br: 213 A, gereed maken, volbrengen.
reden, buyten —, T 2519, onredelijk.
redene, — geven, Br 418 A, reenschap geven; met —, Br 249 A.
reen(e), Br: 494, zuiver; Br: 12. E: 348, heilig; T: 819, keurig, duidelijk.
refereyn, T 16 A.
refugeren, T: 2424, ontvluchten, schuwen, mijden.
refuus, Br: 102 A, uitschot, afval.
regardt, — en wachte houden, T 1533 A, de wacht houden.
reycken, — na, T: 424 A, hoog weglopen met.
reynen, — op, T: 2543, „regenen” op, neerkomen op (fig.).
religie, T 1704 A, godsdienst, of: orde, priesterstand.
repareren, E 289 A, herstellen in geestelijke zin: de goede verhouding tot God herstellen, dus: verzoenen.
respect, E 359 A, uiterlijk gezag.
respijt, sonder —, T: 1236 A, zonder tussenpoos, aan één stuk.
Rethorijcke, T: 1, T 8, T 14, de kunst der Rederijkers.
reverentie, T: 7 A, T: 1106, T: 1171, 1603, eerbied.
rijden, heerschen, — en rennen, T 1182 A.
riguer, T 482 A, strengheid.
rijsen, T 385, ontstaan; — wt, T 750 A, voortspruiten uit, voortkomen uit.
rijzen, E: 300: weist gherezen, richt u op, zit recht op.
rimpe, sonder — en, T: 550 A, vlekkeloos.
rinnen wt, T: 12 A, voortkomen uit.
roeperije, de — krijghen, T: 426 A, aan 't roepen, gillen slaan(?).
roeren, hoe men ons dinc meer roert, hoe quadere, T 146 A, T: 889 A, aanroeren, te berde brengen; E: 133, in beweging komen, z. laten gelden.
Romeyn, totten — en, T 1103, 2154, 2486; de — en, T 1221, 1648.
rondeel, T 17 A.
Ronse, pact u na Ronse en laet u daer bemanen, T 329 A, spreekw..
Roome, den stoel van — (n), T 286, 362, 365.
roos, inde — en baeyen, T 2013 A, spreekw..
rou, T 1522, ruw, onontwikkeld.
ru, E: 162 A (variant), ruw.
rueren, zie roeren.
rugge, achter — oit present, T 1128

A, in iemands afwezigheid of bijzijn.
 ruym, dicht noch —, T 167, stoplap
 (vgl. „verre of nabij”).
 rusten — op, T: 1386 A, zich verlaten op.
 rusten, trans., E 115 A, T 1866, kalm houden.
 rustigen, T: 1326 A, geruststellen.
 zaen, Br: 335 A, Br: 498, voorwaar;
 E: 88, 100, spoedig.
 Saboth, E 6, Sabbath. Ook Sabaoth,
 o.a. T 1369.
 Zacharias, T 2112.
 Saduceen, T 2391.
 zayzoen, E: 58 A, T: 257, tijd, omstandigheden.
 sake, ist dat — dat, T 356 A, voor het geval dat, indien;
 twaer noch cleyn — dat, T 103 A,
 't was nog het ergste niet, 't zou er nog mee doorkunnen, dat.
 sack, T 338 A, zak waarin men vastgemaakt werd, om zo verdronken te worden.
 sack, T: 1899, last, „pak”, moeilijkheid.
 sacrificeren, T 1793 A, offeren.
 sacrificye, Br 209, 213, T: 393, 2061, offerande.
 sallatie, T: 703, lees fallatie.
 Salomon, T 1765, 1962, 1972, 2580.
 salueren, T 245 A, redden.
 Samarie, koeyen van — n, T 994 A.
 Samaritaensch, de — e vrouwe, T 730.
 sanck, sy slachten den koeckoeck, sy singhen al eenen —, T: 743 A, 't is steeds hetzelfde liedje.
 zant (sant), Br 101, 110 en T passim, heilige.
 zantin, Br 101, vr. heilige.
 Sara, T 2043.
 zate, E: 175 A, woning.
 Sathan, T 12 enz..
 Saul, T 1741.
 zaulter, E 137, souter, boek der Psalmen.
 sause, zijn — zijn, T: 135 A, zijn verdiende loon zijn.
 schaker, Br 462, T 621 A; de moorde naar aan het kruis.
 schalck, adj., T 1422 A, boosaardig; T 2465, listig.
 schame, T 772 A, „beschaming”, schande, straf.
 schamp, T 1021 A, hoon.
 schandaliseren, T: 1277 A, T 2003, ergeren, aanstoot geven.
 schave, Syn tonghe wert gheheeten —,

Watter op coemt dat moeder ave,
 T: 1494, 1495, spreekwoord.
 scheeden, Br: 371, scheiden.
 scheen, T: 318 A, scheiden.
 scheyen, T: 701, scheiden.
 schel, T 1192 A, schil. Spreekwoord, zie keerne.
 schelp, Br: 257 A, door pelgrims gedragen sieraad.
 schenden, te nieten —, E: 372 A, zwak werkw., te niet doen, krachteloos maken; dooden en —, T: 2023 A; Gods naem —, T: 1751.
 sciencie, T: 690 A, kennis, wetenschap.
 schier, Br: 42, bijna.
 schijnen, T 976 A, blijken.
 schicken, hem — om, T 20 A, zich beijveren om.
 schillen, T 1013, verschillen, een verschil geven.
 schoen, in coussen en — sterven, E 17 A, zonder enige angst sterven.
 scossen, T: 969 A, schrokken, overdadig eten.
 Scotus, (doctor) —, T 170, 587.
 scouwe, inde — hangen, T: 1025 A.
 scribe, T 411 A, 925, schriftgeleerde.
 schrijven, hem —, Br: 88 A, Br: 422; T: 993, zich noemen, zich verklaren tot.
 schrift, de —, passim in T, de Bijbel. schrituere, passim Br, E en T. Zie T 1433 A.
 scriftuerelijc, scriftuerlijck, adj., T 666, 2239, Bijbels.
 scriftuerlijcken, adv., T: 1281, Bijbels.
 Sebaoth, T 1227.
 sede, aard, kracht: van soeter — n, T 784 A; met cloecken — n, T: 1743; duer gheloovighe —, Br: 462 A.
 seynen, zie i.v. hiel.
 secreet, T: 433, T: 1353, geheim; T: 90, T: 512, heilsgheheim, mysterie. (In T 512 stoplap: soet vol secreten).
 secte, T 1486, ongelooft.
 selfs, hy —, T 1957, hij zelf.
 selsaem, T 687, buitengewoon zeldzaam.
 selve, T 495 A, 516, 844, 997, 1954 enz., zelfde.
 selver, Christus —, T 1174 A; ick —, T 1920; Christus noch Paulus —, T 2240; hij —, T 2464.
 Seneca, T 266.
 Sentenciarum, Liber —, T 157 A.
 sententie, sentencye, Br 180 A, vonnis (de gewone, vaak voorkomende bet.); T: 4 A, 2315, (tekst)woord;

T 2537 tekstwoord, of: vonnis?; T 157 A.
 Centurio, T 843, 848, hoofdman over honderd.
 Cerinthus, — geslachte, T 2464 A.
 sermoon, sermoen, T: 313, 622, T: 637, T: 1686, preek, preekdienst.
 serpent, T 1768, T: 1795, koperen slang (Num. XXI, 8, 9); helsche —, T 1777, slang, duivel; T 2435, slang, duivel. (Gen. III, 15).
 certeyn, B: 57, T 885, 955, zeker, waarachtig.
 cessereren, T: 1772 A, ophouden.
 setten, tot gesetten termyne, T: 502, zie i.v. termijn.
 sevenste, T 1053, zevende.
 Severinus Sinte —, T 1607.
 Severus, Sinte —, T 1606.
 sghelijcx, Br 303, 443 A, insgelijks, evenzo.
 sieden, T 1132 A, 1984, (levend) verbranden.
 sielebrand(en), T 1454 A.
 sije, te sijen stellen, T: 1340 A, laten rusten, terzij stellen; bezijen stellen, Br: 110 A, versmaden, niet tellen.
 Silas, T 1951.
 silencye, E: 167, rust.
 Symeon, Zie Br 505; E 489 A.
 Simon, — de huyvetter, T 1128.
 Symon — magus, T 1145.
 Synay, E 239.
 simpel, Br 9; T 1515, 1721, 2104, eenvoudig, naef.
 simpelheyt, T 314, 1015, eenvoud van van geest.
 simpelijc, adv., T 369, 372, 1576, eenvoudig, zonder pretentie.
 sin, wt sijn vijf sinnen comen, T: 2547 A, gek worden (van droefheid).
 sin, spel van sinne, T 15 A.
 zin, met — ne, Br: 296 A, met verstand.
 sin, hoort edel — nen, T: 1718 A, aanspreekvorm.
 zijncken, E: 81, fig.: neerdalen.
 zinnelicheyt, E 364, gemoed.
 Cicero, T 54, 263.
 ciste(e)rne, T: 1191 A, T 2120, waterput.
 sitten, neder —, E 264, gaan zitten. Vgl. Mnl. Wdb., VII, 1176, 6.
 slach, T: 414 A, soort; T: 536 A, gevangenschap, band.
 slachten c. dat., Br: 84, T 743, gelijken op.
 slaen, zie geslagen uren, T 1725 A.

slackelijck, T: 2433 A, langzaam.
 slecht, T 314, 689, eenvoudig.
 slijncx, E 251, links; te slincker hant, T 2355.
 slim, T 1646 A, scheef.
 slot, Br: 356 A, de slotsom; T: 858 A, de zin, de reden, de grond.
 slueren, T: 225 A, slordig behandelen, minachten; T 817 A, — noch trekken, trekken.
 smakelic, de doot — zijn, E: 244, de dood smaken.
 smaken, T 2418, proeven.
 smeer, metten — van Roome gesalft zijn, T 1553 A.
 smelkin, Br 109 A, smidje.
 smijten, stooten en —, T: 2279 A, stompen en slaan.
 sneven, zonder —, Br: 350 A, zeker, voorwaar.
 sneven, inder saken —, T: 63 A, in gebreke blijven, tekort schieten.
 snijden, T 1822 A, bewerken (van beelden).
 snorcken, T 1559 A, bluffen, pochen.
 zo, lancx — meer, E 197 A, hoe langer hoe meer.
 soet, tsy — oft suer, T 2561, in voor- of tegenspoed; soet, T 438, 512, T: 830, 831, 1174, aangenaam, schoon, liefelijk; — int aenschouwen, T 1829 A, stoplap.
 soetelijck, — clincken, T 145, 479, aangenaam klinken; — couden, T 615, mooie praatjes verkopen.
 soetheyt, T 1129, zachtheid, beminnelijkheid.
 soffet, T: 321 A, soufflet, oorveeg.
 Socrates, T 264.
 solemniteyt, T 1360 A, hoogtijd, plechtigheid.
 solucye, Br 67 A, 75, 447; T 429, oplossing, antwoord.
 solveren, Br 40 A, 46, oplossen.
 somme, T: 298, het geheel, de hoofzaak.
 sonderling, T 864 A, apart, aan één persoon toebehorend.
 sophist, T: 170, 2597, scherpzinnig wijsgeer. Meestal in malam partem: spitsvondig man en ook: verkondigen van een dwaalleer, T: 1198 A.
 sorghe, — draghen, T 755 A, vrezen.
 sorgen, T 1221 A, 1759, 1918, 2019, 2197, 2576, vrezen, duchten, bekommerd zijn; — voor, T: 1869 A, T: 2585, 2586, bezorgd zijn voor; —

voor, T: 2114 A, zorg dragen voor.
 spade, E: 446, T: 1194, laat; zie ook
 i.v. vrouch (T: 593 A).
 spacye, — krijghen, E: 45 A, gelegen-
 heid krijgen.
 speene, T 865 A, aambeien.
 spel, te — e comen met, T: 741, in
 het geding brengen, aan de orde
 stellen.
 spellen, T 370 A, mededelen.
 spiegel, kerstenen —, T 166 A.
 spijsen, T 2583 A, 2584, spijsigen.
 spijt, enen — doen, T 1654 A, iem.
 honen, versmiden.
 spil, —len vallen in dasschen, T 2305
 A, alles is mislukt, alle plannen
 vallen in duigen.
 spot, een — werden, T: 1116 A, tot
 een bespotting worden.
 sprake, plur. spraken, E: 85, E: 388,
 woorden, het spreken, de spraak.
 met vieriger — n, T: 1729, vurig, met
 overtuiging.
 spruten uit, Br: 65, voortkomen uit.
 staet, van staten, T 7(?).
 staeck, aen enen — knooopen, T 232
 A, op de brandstapel vastbinden.
 staen, — op, T: 1100 A, rusten op.
 stad, in steden en in dorpen, T 570 A,
 T 2419, overal; teenigher stede, Br:
 463, ergens.
 stadthouder, T 1171, stedehouder,
 plaatsbekleder.
 staken, sonder —, T: 1673, onophou-
 delijk.
 staken, E: 385 A, bevestigen, grond-
 vesten, scheppen.
 stantachtigh, E: 124 A, standvastig.
 steecken, de walge steect my, T 322,
 T: 557, zie i. v. walge.
 steen, Br 435 A, rots.
 steen, T 876 A, graveel, steen in de
 blaas.
 steenen, T 949 A, stenigen.
 steenrootse, T 752, fig.: rotssteen.
 steken, de hant aen werck —, T: 1342,
 de hand aan het werk slaan.
 stecke, zie i. v. voet.
 stellen, zijn troost — an, E 130 A,
 vestigen op; hem — tegen, T: 398,
 zich verzetten tegen, zich richten
 tot, disputeren met.
 stelpen, stulpen, Br 347 A; E 242; T:
 160, doen ophouden, doen vermin-
 deren, stuiten.
 Stephanus, T 1912.
 stercheyt, T 1821, sterkte, kracht.
 sterre, T: 1324, ster.

Steven, sint —, T 663.
 stick, in dezen — e, E: 94 A, in deze
 zaak, in dit opzicht; van — e tot
 — e, T 490 A, van stukje tot beetje,
 in finesses.
 stillen, den moedt —, Br 107 A; den
 twijfel —, Br: 248, doen ophouden;
 — van, T: 233 A, ophouden met;
 den gramschap —, T 2164, doen op-
 houden, tot bedaren brengen.
 stijacken, het zondigh —, Br: 398 A.
 stincken, stinkende pry, E 381 A,
 scheldwoord.
 stoffieren, T: 715 A, fantaseren, ver-
 zinnen.
 stolt, T: 34 A, moedig, onversaagd.
 stuycken, stooten en —, T 60 A, eig.
 stoten, hier: uit de hoek komen,
 zich gedragen.
 stooten, — en smijten, T 2279 A, stom-
 pen en slaan; — en stuycken, T 60
 A, eig.: stoten, hier: uit de hoek
 komen, zich gedragen.
 storen, hem —, T 544 A, T 633, zich
 boos maken.
 stort, E 148 A, strot, keel.
 storten in, T: 351 A, doen nederdalen
 op.
 stout, T 153, T: 1960, overmoedig; hem
 — maken, T: 861 A, zich verstouten;
 epitheton ornans bij Christus, T:
 2324.
 stouwen, T 1028 A, opstoken, aandrij-
 ven tot iets.
 straf, T: 898, bars, gestreng.
 straffe, T 2408, straf.
 straffelijc, T 361 A, gestrengelijc.
 straffinghe, T 2088 A, bestraffing, be-
 proeving.
 strafhey, T 770 A, gestrengheid.
 strale, Br 329 A, prikkel, pijl (des
 doods).
 strang, T 769, gestreng.
 straven, T: 341, straffen, berispen.
 strecken, — tot, E: 453, gericht zijn
 op; — in, T: 988 A, zich uitstrekken
 tot, betrekking hebben op.
 strijcken, gaen —, T 379, zich verwij-
 deren, zich uit de voeten maken;
 gaet —, T 322 A, scheer je weg.
 structure, E: 464 A, betoog.
 stueren, het herte — na, T: 757, het
 hart richten tot.
 stuypen, T 1179 A, buigen, eerbied
 betonen.
 stuyten, T: 1909 A, pochen, (blasen
 en —).
 stuck, T: 97 A, aangelegenheid, zaak.

stulpen, T: 160 A, doen ophouden.
 zu, Br 139 A, zij.
 substantie, T: 16 A, inhoud; T: 1647,
 wezen.
 subtyl, T 2465, listig, doortrapt.
 zuere, — vallen, E: 400 A, moeilijk
 vallen. Ook T: 2091, al vallet my
 suere; tsy soet of —, T 2561, in alle
 geval.
 zughen, E: 180 A, fig.: in zich opnemen.
 suyckeren, zie gesuyckerde wijn, T
 1276 A.
 zulk..., zulk..., E 418, 419, zoals...
 zo...
 sulck, — mensche, T 204, menig mens.
 sulcx, T 2031, zulk een.
 sullen, T 2161, moeten, behoeven.
 superstiteus, T 1893 A, bijgelovig.
 Susanna, Br 472, fig. bij 466 vlgg.
 suspect, T: 645, verdacht (van ketterij).
 sussen, toorn —, E: 273, doen bedaren.
 Vgl. „Doerloghe es wegh, twist es
 ghesust“, M. de Casteleyn, Const.
 v. Reth., blz. 72; Ned. Wdb., XVI,
 591.
 swager, T 1565 A, schoonvader.
 sweert, o.a. T 282, 338, 1707, zwaard.
 sweet, Enghels —, T: 66 A, een ziekte.
 sweren, boven en beneen —, T 744 A,
 bij hoog en bij laag zweren.
 swerck, T: 50, met vierigen —e, vu-
 rig(?).
 swercedaechs, T 123, op een werkdag.
 swermer, T 1074 A, ketter, geestdrij-
 ver.
 swevel, T 1907, zwavel.
 swijghen, T 1528, T 1631, verzwijgen,
 voor zich houden.
 Tabor, Br 426 A, berg der verheerlij-
 king.
 taey, T 1027 A, meegaand(?).
 taelman, T 760 A, advocaat.
 tale, wel ter — n zijn, T 151, welbe-
 spraaktheid.
 tand, metten — en nemen, T: 49 A,
 aanpakken, hanteren.
 taxeren, T 477 A, bepalen.
 teem, T: 609 A, denkbeeld, opvatting.
 teerline, weten wat op den — loopt,
 T 2097 A, weten wat er in de wereld
 te koop is.
 tegenseggen, sonder —, T: 534 A, zon-
 der tegenspraak.
 teylbier, naer — stijucken, T: 2220 A,
 minderwaardig zijn.
 tempeest, T: 189 A, ellende; T: 1622 A,
 boze drift; T: 2531 A; verdoemlic —,
 verdoemenis.
 temptatie, T: 839, verzoeking.

tempus, in illo tempore, T 2032 A,
 in die (vervloegen) tijd.
 terden, E 190; T: 172 A, T: 1873, T:
 2291, T: 2483, treden, gaan.
 termijn, in tswerelts —, T: 852 A, pe-
 riode, tijdruimte; op dit —, T: 1915
 en tot gesetten — e, T: 502 A, tijd-
 stip, oogenblik; voor uwen —, T:
 1440(?).
 Tessalonicens, totten — en, T 1112.
 tetragrammaton, T 2186 A, toverfor-
 mule.
 theylichdaechs, T 118 A, op een hei-
 lige dag.
 Thomas de Aquino, T 162.
 Thedeus, T 2033.
 Thomas, sint —, T 1709.
 tian, T 142 A, 299, interjectie.
 tijd, tot allen tijen, T: 1339, steeds;
 telcken tije, T: 572, steeds; ten sel-
 ven tije, T: 516.
 tierandelijc, tyrannelijck, T 962, 1046,
 2022, gewelddadig, wreed.
 tijen, ter doot —, trans., T: 1745, ter
 dood brengen.
 tyranschap, T 1977 A, dwingelandij.
 tyrant, E: 320 A; T: 2470, tiran.
 tierannich, tirannich, T 1038, 1127,
 wreed.
 tijt, goeden — hebben, T: 125, geluk
 hebben, in goede omstandigheden
 zijn.
 tictacken, T 120 A, een soort dobbel-
 spel.
 timmeren, — op, T: 1832 A, T 2325 A,
 T 2345, bouwen op, vertrouwen op.
 Timothee, T 779.
 Timotheus, T 2237.
 tittele, merct, knout, verwacht desen
 —, T: 377 A, T: 778 A, T: 1052;
 ook T: 1312, uitspraak, woorden. In
 T: 1052 is de bet.: uitspraak, vonnis.
 toedoen, by — e van enen, Br 196,
 door toedoen van iemand.
 toeganc, T 2165, 2461, toegang.
 toeschicken, Br: 149 A, toebedelen,
 schenken.
 toeschrijven, Br: 439 A, op rekening
 stellen van, iem. iets „toedichten“.
 toestaen, T 1811 A, toegeven.
 toestellen, offerhanden —, T: 1792 A,
 aanbieden.
 toetseren, T 1929 A, raken, treffen,
 (fig.).
 toeven, trans., T: 2349 A, onthalen.
 tonswaerts, Br 345 A, tot ons.
 tooghden, E 167, E: 337, 463, E: 473,
 tonen, laten zien; Br 484, subst.: het

vertonen van een toogh of figuree.
 top, met den — pe hebben, T: 396 A,
 in zijn macht hebben.
 torment, T 1817 A, 1869, kwellend.
 touwe, T: 148 A, T: 971, T: 1637, toe.
 tracteren, T: 2135 A, behandelen, han-
 teren; T: 2519 A, behandelen, iron-
 nisch: onthalen.
 treek, T: 386, streek, daad; T: 1251,
 misdrijf.
 treck, een — hebben of, T: 1884 A,
 iets weg hebben van.
 tribulatie, T: 838 A, T: 1849, 1850,
 1873, 1940, T: 1958, kommer, ellende.
 triestere, T 447 A (?).
 triumphant, Br 516 A adj., groots,
 prachtig.
 triumphe, Gods —, T 1747, Gods
 heerlijkheid, grootheid.
 trompet, dat — blasen, T 1798 A, luide
 verkondigen (?).
 Troost, der Sielen —, T 169.
 troost, in — e stellen, E 461, vertroos-
 ten.
 troostbaer, T 1935, 2414, troostbren-
 gend.
 troostbarigh, Br 241 A, troostbren-
 gend.
 troost(e)lijk, T 2028 A, 2419, troostvol,
 bemoedigend.
 troostere, T: 2255, trooster.
 trouwe, en — n, T 429 A, T 454, waar-
 lijk.
 tughen, tuygen, E 180, 293, 447; T 678,
 2347, getuigen, bewijzen.
 turberen, participium geturbeert, T:
 2520 A, ontsteld, bewogen.
 Turck, tsy —, tsy Jode, T 28.
 Turnom, T 158.
 tweedrachtigheyt, E 168 A, verdeeld-
 heid, strijd.
 tweeste, T 526, tweede.
 tweestere, ons —, E: 64 A, ons beiden.
 twelf, T 2381, twaalf.
 twist, T 707 A, moeilijkheden; onze-
 kere droevige toestand.
 uere, huere, passim, uur; zie i.v. huere.
 ulier, Br 154 A, acc.: ulieden. Zie
 ghylier, Br 165.
 up, Br 222, op.
 uzeren, vrucht —, E: 60 A, genieten.
 usantie, T: 14, gebruik, gewoonte.
 wtdoen, de sonden —, T: 500 A, te-
 niet doen, vergeven.
 wten, Br: 63, uitspreken.
 uthouwen, sommige punten —, T:
 2201, staande houden.
 wtnemer, T 916 A, hij die uitzonde-

ringen maakt, die onderscheid maakt
 tussen de mensen („aannemer des
 persoons”).
 wtpreecken, T 1991, ten volle verkon-
 digen.
 wtrecken, E: 454, zich uitstrekken.
 wtro(e)den, T: 1080 A, uitroeien, te
 niet doen.
 wiseycien, de ratten hebben (sc. va-
 ghevier) utgeseycet, T 425 A, spreek-
 woord.
 wtvuert, T 1454 A, lijkdienst.
 vaer, vare, Br: 322 A, T: 1503, vrees.
 vaetkin, E 101, fig.: „vat”; vgl. Handel.
 IX, 15. Zie T 1893 A.
 vagen, T 2145 A, vegen.
 valiant, T: 239 A, T: 1131, T: 1708,
 voortreffelijk.
 valschelijk, T 620, vals, boosaardig.
 valure, T: 806 A, T: 1504, waarde.
 vallen, tonder —, E 414 A, te kort
 schieten.
 vare, T: 1503, vrees.
 vare, E: 329, vader.
 varen, — als, T: 263, 't maken als,
 in dezelfde toestand zijn als; hoe
 muechdy al —, T 190, hoe gaat 't;
 qualijc —, T: 1029, slecht te land
 komen.
 vast, passim, o.a. T 1908 A, flink, of:
 steeds (?); T 590, 2198, steeds; T 592
 A, vurig, innig.
 vasten, — van spijse, T 1267, zich ont-
 houden van voedsel.
 vat, T 1893 A, figuurlijk, vgl. Handel.
 IX, 15.
 vaten, E: 114 A (een woord —), E:
 220, begrijpen, toepassen.
 veerdich, — van spraken, T 738 A,
 wel ter tale.
 veil, E 3, 22 enz., veel.
 veysen, zie hem geveyst houden, T:
 978 A.
 vellen, Br: 303 A, te niet doen.
 velt, inde velden comen, T: 2212 A,
 in het strijdperk treden, zich laten
 gelden.
 veltpape, T 1188 A, eenvoudig gees-
 telijke (?).
 verantwoerden, T 21 A, 45, 50, ver-
 dedigen, opkomen voor.
 verbaest, E 260, T: 2011 A, verbijsterd,
 verslagen.
 verberren, T: 523, verbranden.
 verbeten, T 302 A, woedend.
 verbien, T: 1782, verbieden.
 verbijten, T: 2301 A, T: 2478, te gronde
 richten.
 verblenden, E: 367, verblinden; ver-

- blent, T 1840, verblind.
 verblijden, T: 336 A, T: 1245, T: 1938,
 T: 2331; Br: 477, zich verblijden;
 subst. T: 2010, het verblijden, de
 reden tot blijdschap; duer een vrolijk
 —, T: 435 blijmoedig.
 verborgen, T: 1166, T: 1506, verbergen.
 verborgen, T: 2115, borg staan voor?
 verbreyen, in scrijs —, T 972, in de
 gehele schrift.
 verchieren, — met, T 5, 598, voorzien
 van, tooien met.
 verdempen, T 1506 A, verstikken.
 verdiente, E 18, 61, verdienste.
 verdoemlijk, — tempeest, T 2531 A,
 verdoemenis.
 verdommen, E: 113 A, verdoemen,
 veroordelen.
 verdommenesse, Br: 174, Br 338, ver-
 doemenis.
 verdooven, T: 1603 A, misleiden, over-
 bluffen.
 verdrach, sonder —, T: 537 A, zonder
 uitstel, onverwijld.
 verdriet, helse —, T: 1139 A, helle-
 pijn; sonder —, T: 2249, stopwoord.
 verduldigh, E: 12 A, standvastig.
 verdullen, T: 388 A, T: 1695, mislei-
 den, voor de gek houden; verdult,
 dwaas (T 388).
 vereenigen, T: 711 A, verenigd wor-
 den door een geestelijke band.
 vereysen, hem — voor, T: 493 A,
 schrikken voor, een afschuw heb-
 ben van.
 vererren, hem — op, T: 522 A, zich
 boosmaken op.
 verexcellenten, niet om —, T: 18,
 onovertreffbaar.
 verflauwen, sonder —, Br: 429 A,
 zonder vertragen.
 verfraeyen, T: 804 A, T: 2431, verheu-
 gen, verkwikken, rust geven.
 vergauck, sonder —, Br: 510 A,
 eeuwig.
 vergeevenesse, E 471, vergeving.
 vergrijsen, T: 431 A, een afschuw
 hebben (krijgen). Blijkens het rijm
 bedoelde de schrijver het frequen-
 tativum: vergrijselen.
 verheyzinghe, E: 235 A, afschuw, af-
 schuwlijke toestand.
 verheven, van der werelt —, E: 32,
 boven de wereld verheven.
 verhinderen, enen iet —, T: 1573 A,
 onthouden.
 verlijsen, T: 2587 A, zich verblijden,
 vrolijk zijn.

- verkeeren, T 121 A, een spel.
 vercken, segt dat u t — gestolen is//
 dat ghy noyt en saecht, T 1196 A,
 spreekwoord.
 verkeren, E: 419, intrans., veranderen.
 verkillen, T: 612 A, „koud maken”,
 fig. gebruikt („in de kou laten
 staan”).
 verclagen, enen iet —, T: 1898 A,
 iem. ergens van beschuldigen.
 verclaren, T: 202, verlichten, verheu-
 gen; substantivisch: zijn duechsaem
 —, T: 266, zijn schitteren in deugd(?).
 vercleenigen, T: 1436 A, kleineren,
 beledigen.
 vercleynen, sdoots —, T: 1989, de ver-
 nederig van (door) de dood.
 vercleyninge, vercleeninghe, T: 832 A,
 T: 1735, het gering achten, de min-
 achting.
 vercoren, broeders —, T: 1985, ge-
 liefde broeders.
 vercout, T: 142 A, verkouden.
 verquicken, T 804 A, 2431, verkwik-
 ken, rust geven (in geestelijke zin).
 verleeden, Br: 373, verleiden.
 verleyen, T 935, verleiden.
 verlichten, T: 520 A, verlicht, opge-
 vrolijkt worden.
 verlichter, T: 768 A, die „licht” geeft,
 zaligmaker.
 verlichtheyt, E 325, licht, vertroosting.
 verlustigen, verlusticht zijn, T: 1325,
 zich verlustigen.
 vermaken, T 804 A; T 2431, verkwik-
 ken, rust geven.
 vermaledyen, E: 152, 172, 173, 252, 303,
 309; T 559, 855, T: 857, 860, 903, T:
 1096, T: 1138, 1140, 1144, T: 2009,
 vervloeken.
 vermaen, E: 89 A, antwoord; hoort dit
 —, T: 1929 A, woorden, mededeling;
 — geven, T: 1249, mededelen.
 vermaenen, T: 185 A, vermelden, spre-
 ken over, onder woorden brengen;
 T: 361 A, T: 2225, aansporen, beris-
 pen.
 vermaeren, enen —, T: 2285 A, iemands
 roem verkondigen, iemand bekend
 maken.
 vermeeren, E 440, T: 906 A, T: 1747,
 vermeederen, vergroten.
 vermeien, hem —, E 183 A, 193, zich
 verheugen (zich beroemen op?).
 vermetelijc, T 2275 A, adj., aanmati-
 gend, uit de hoogte neerziend op.
 vermonden, E: 333; T: 438 A, T: 680,
 T: 1174, T: 2318, verkondigen, gewag

maken, vermelden.
 vernueghen, subst., Br: 123, kracht, vermogen.
 verneiren, verneirt zijn tot, E: 146 A, verlaagd, achteruitgegaan zijn.
 vernielen, hem —, E: 169 A, ten onder gaan.
 vernuit, T 1427, menselijk inzicht.
 vernuitheyt, Br 422 A, E dramatis persona, menselijk beperkt inzicht, eigenwilligheid.
 veronligeren, T: 452 A, zich verbinden(?).
 veronwerdichen, T: 574 A, van geen waarde achten, verachten.
 verpalyzanten, niet om —, T: 157, on-overtrefbaar.
 verpletten, T: 1224, fig.: vertreden, smadelijk geen acht slaan op.
 verplicht, — zijn met, T: 1299 A, verbonden zijn met.
 verre, — of naer, Br 30 A, in 't algemeen.
 verryzjnghe, Br 352, verrijzenis.
 versaecken, T: 904 A, T: 2363, loochenen, ontkennen; T 1539 A, verloochenen.
 verzaemen, versamen, E: 73 A, T: 1993, bijeenbrengen, verenigen.
 versaet, T 1936 A, verzadigd.
 verzame, E: 488, de vereniging, het bijeenkomen.
 verschoonen, T 2336 A.
 verscheyden, T: 1391 A, verschil maken tussen, onderscheiden.
 verzeer, Br: 347 A, verdriet, pijnlijke onzekerheid.
 verzeren, Br: 517 A, kwelling, het pijn lijden.
 verzeiren, E: 147 A.
 versieren, T 976 A, 1335, T: 1450, ver-zinnen.
 verziick, ten helschen verziicke, Br: 223 A, ter helle.
 versinnen, T: 2016 A, T: 2216, T: 2409, begrijpen, (her)kennen; T: 1183 A, overwegen, bedenken.
 verslaen, T: 128 A, terneerslaan, somber stemmen.
 versmaen, T: 1216, versmaden.
 verslonden, T: 1536 A, verslinden.
 versoenen, enen — an, Br 277, iem. versoenen met.
 versoeten, niet om —, T: 668 A, on-overtrefbaar.
 versoort, T 35 A, verduiveld, verwenst.
 verzoucken, an enen raedt —, Br 62 A, raad vragen aan iemand.

verstaen, Br: 35, begrijpen; hem —, T: 68 A, begrip hebben.
 verstandt, Br, E, T, passim, in de gewone bet.: begrip; Br 227, 228, T 304 betekenis (vgl. Grote Hel, 1088); E 97: zijn zelfs bloot verstant, eigenwilligheid; E 367, 414, menselijke, dus beperkte denkwijze; T: 297, geen verstant hebben af.
 versteent, T 536 A, T: 1177, verstokt.
 versteker, T 758 A, hij die iemand verwerpt, links laat liggen.
 versect, — sijn op, T: 2033(?).
 versterven, T: 1720 A, overlijden.
 verstooren, sonder —, T: 1611 A, zonder boos te worden; hem —, E: 159 A, ontstellen.
 verstouten, hem — op, T: 614 A, zijn kracht zoeken in, vertrouwen op.
 verstranghen, T: 734 A en T: 2514, gestrengheid; niet om —, T: 958, T: 984. Zie T: 734 A.
 versuymenisse, in —, T: 1931 A, nalatend, verwaarlozend.
 vertoonen, T: 636 A, zich vertonen, z. openbaren.
 vertrecken, T 97 A, T: 1836, verhalen, vertellen.
 vertrecken, T 271, opstaan, van zijn plaats wijken.
 verværen, E: 485, vrezen, vervaard zijn.
 vervolch, — lijden, T 1937, vervolgd worden.
 vervremen, Br: 154 A, verre blijven, onthouden worden.
 vervullen, T 1761 A, vervuld worden, in vervulling gaan.
 verwachten, Br 102 A, behoeden, beschermen.
 verwandelinghe, T: 915 A, verandering, het anders worden.
 verwanen, hem —, Br 136 A, zich verhovaardigen, laatlunkend zijn.
 verwaten, T: 506 A, vervloeken.
 verwegen, T: 603 A, overtreffen.
 verwecken, T: 43 A, scheppen, tot stand brengen, beschrijven; T 1249 A, opwekken uit de doden; T: 1417, een woort —, doen gesproken worden; T: 1054 A, om duechs —.
 verwæren, E: 185 A, beletten, tegen-gaan, voorkómen.
 verwæren, E: 444 A, behoeden; zie ook verwaeren, T 1592 A, hoeden.
 verwerpen, hem —, E 296, „zich vergooien“, de moed opgeven.
 verwerret, T 1004 A, ontstemd, boos.
 verwijsen, enen voor ketter —, T:

- 1485 A, iem. als ketter veroordelen, iem. voor ketter uitmaken.
- verwinnen, Br 317, 332; T: 10, T: 755, overwinnen.
- verwinnijnghe, Br 330, overwinning.
- verwoeyt, T: 961, verwoed.
- verwoetheyt, T 866, (honds-)dolheid.
- verworpen, T 2437 A, verderven, te gronde richten.
- verworpen, T: 571, 2122, verwerpen.
- vesper, — horen, E 20, de vesperdienst bijwonen.
- vessemen, E 464 A, vestigen (?).
- vestigen, hem — op, T 592, bouwen op, vertrouwen op.
- vesten, Br 107 A, vastmaken, zetten, stellen.
- veter, T 94 A, T 546 A, boei, band.
- veteren, T: 1864 A, aan banden leggen.
- vyandt, Br, E, passim, duivel, (bijv. Br 196: „den vyandt vul hatye“).
- vier, vyer, T 1907, 2205 enz., vuur.
- vierich, vyerich, T 44, 564, 813, enz., vurig, geestdriftig.
- vigilie, T 2357 A, lijkdienst.
- vijselen, T: 432 A, fluisteren.
- vileynich, T 2464 A, slecht, boosaardig.
- vinger, met — en wijsen, T 2081, spreekw.: met de vinger nawijzen.
- violerder, T: 767 A, hij die schendt, geweld aandoet
- virtuut, virtuyt, E 278 A, lof, heerlijkheid (v. God); T 1803 A, de kracht, het vermogen (v. heiligenbeelden).
- visagie, T 175, gezicht.
- visenteren, T 599 A, bezoeken.
- visschen, tis quaet — met ydelen handen, T 52 A.
- vlien, T: 237, T: 1279, T: 1821, T: 2405, T: 2476, vluchten; — van, T: 624, vluchten van.
- vlogel, sijn — en ontluyccken, T 62 A, zijn vleugelen uitbreiden, fig.: zich laten gaan.
- vluegen, T: 2111 A, vleugel.
- voet, — by stecke staen, T: 136 A, voet bij stuk houden.
- voghel, men kent den voghel best an zijn vlærken, E 121 A, spreekw..
- voys, E 79, 91, E: 260, 293, stem(ge-luid).
- volherdich, T 882 A, bestendig, volledig.
- volcomen, T 2495 A, volmaken, volvoeren, uitvoeren.
- volleeskeere, T: 334 A. Lees: volleestere.
- volleesten, T: 586 A, voltooiën; T: 1741 A, subst.: de daad.
- volsegghen, T: 700 A, ten einde toe zeggen.
- volwassen, E 416, rijp, ervaren.
- voor, — prologhe ghezeyt, Br 61; an-zien —, Br 427, als,
- voordachtich, iets — zijn, T: 1627 A, in acht nemen, niet buiten beschouwing laten.
- voorder, T 458, voorts, vervolgens.
- vooren, enen iet — legghen, Br 327, iem. iets in de weg leggen.
- voorzate, mijn ouders — n, E: 407 A, voorgelacht.
- voorspraker, T 789 A, 824, pleitbezorger. Ook voorspreker, T 759, 823.
- voorstāen, T 22, opkomen voor, verdedigen.
- voort, Br 133, 2094 enz., voorts.
- voortbrinjghen, Br 167, voortbrengen.
- voren, te — brenghen, T 1057 A, voorstellen, voorleggen.
- voren, van —, T: 291 A, voor-noemd (?).
- vrede, in — n stellen, Br: 45; te — n stellen, Br 53, Br: 143, 513, E: 136; T 2454; te — n zijn, Br: 471; E: 187; T: 785, T: 1152, T: 1405; met — n laten, T: 983, T: 2218, gracye en —, Br 1 A.
- vredeelijc, T 1008, vreedzaam, vriendelijk, genadig.
- vredeigen, T 1326 A, vrede geven, geruststellen.
- vrient, enen ten — hebben, T 1841, iem. tot vriend hebben.
- vry, passim, o.a. T 163, 278, T: 253; Br 359, waarlijk.
- vry, het gevet u —, T 2209 A, het verwondert u.
- vrijlijc, T 776, waarlijk.
- vroech, — ende spade, T 593 A; Br 353; E 20, altijd; — en late, E 44.
- vrollijck, de — e bootschap, T 1518 A, het Evangelie, de „blijde boodschap“.
- vrome, subst., tot onser — n, T: 878, T: 794, T: 1516, T: 2527; tot sijnder — n, T: 1220, nut, voordeel, heil.
- vromen, T: 151, te pas komen; T: 457, te pas komen, bijstaan; T: 618 A, bevorderen, bewerken; T: 1373, te beurt vallen, gebeuren.
- vuere, van —, E: 204, van voren.
- vuyt, T 2219, gemeen, minderwaardig.
- vul, Br, E, passim, vol, volledig.

vueren, achter en —, T: 616 A, overal.
 vulbrijngnen, Br: 168, volbrengen.
 vuldoen, gods wille —, E 403, volbren-
 gen.
 vullen, te —, Br 164, volledig, geheel
 en al.
 vulmaect, Br: 10, volmaakt.
 wa, T 217 A, uitroep.
 waey, T 743 A, uitroep.
 waeyen, T: 2014, waden.
 Waal, Walen, T 1143.
 waen, T 78 A, waarvandaan, hoe.
 waarschuwen van, Br 27 A, waarschu-
 wen voor.
 wacharmen, T 86, helaas.
 wachten, — voor, T 1578, zich hoeden
 voor.
 wage, T 601 A, 610, weegschaal.
 wagen, T: 1336 A, T 902, gewagen,
 vermelden.
 walge, die — steect mi, T 322 A, T
 557, ik walg, heb een afkeer.
 wanof, Br 288 A, waarvan.
 wat, c. gen. plur., T 811 A, welke ook,
 alle, ieder.
 water, te —, te lande, T 1613 A, over-
 al.
 weder, E 78 A, noch.
 wederom, T 244 A, omgekeerd, daar-
 entegen.
 ween, Br: 493 A, E: 346, droefheid.
 weer, —, oft, T 613 A,
 of, of
 weerde, T: 127, T: 1652, waarde;
 nemen in — n, T: 559 A, zegenen.
 weerdich, de doot —, T: 1766, de dood
 schuldig; mijns niet —, T 1868; Gods
 Rijke niet —, T: 244.
 weerlijck, T 802 A, wereldlijk, niet-
 geestelijk.
 weert, T 818 A, geliefd.
 weert, subst. T 1343: gelt of gelts —,
 weyden, tvolck — met, T 1230; de
 schaepkens — met, T 1556, spijzigen
 met.
 weilde, E: 432, weelde.
 welgesint, T: 752 A, edelaardig.
 welvaert, Br 65 A, heil, geestelijk wel-
 zijn.
 welven, hem — tot, T: 922 A, zich
 richten naar; sijn herte — tot, T:
 2563, 't hart richten op.
 wensch, naer dwenschen, E: 1 A; naer
 huer wenschen, T: 116, T: 854, naer
 der Phariseen wenschen, T: 981; naer
 ons wenschen, T: 1903; Br: 40 A, Br:
 251, volgens de zin van

wenschen, — op de religie, T: 1704 A,
 afgeven op de godsdienst.
 wårde, met grooter —, Br: 414 A, eer-
 biedig.
 werden, passim, o.a. T 589 A, worden.
 werden, T: 2292 A, te beurt vallen,
 geworden.
 wærc, der apostelen —, E: 371 A, De
 Handelingen der Apostelen.
 wærck, zijn waercken waercken, E 2.
 werck, cleyen — maken van, T 421 A,
 gering achten, verwaarlozen; min
 wercx maken van, T 2057.
 werck, den text der Evangelis te — e
 stellen, T: 283, hier: laten spreken,
 gehoorzamen.
 wercheylige, T 861 A, werkheilige.
 Westen, int — of Oosten, met ont-
 kenning, T 1817, nergens.
 wet, passim, Br, E, T.
 weten, dat weet ons Heere, T 210 A.
 wetenhey, T 1809 A, wetenschap, het
 weten.
 wever, personage in T, zie A bij titel.
 wicht, boose — en, T 1617 A.
 wijn, gesuyckerde —, T 1276.
 wijs, iet — zijn, Br: 75 A, iets weten;
 — maken, E 207 A, T: 105, mede-
 delen.
 wys, de — e man, T 370 A, 1544, de
 Spreukendichter.
 wijze, de —, T: 1266, de gewoonte.
 wijzen, enen met vingeren —, T: 2081
 A, iem. bespotten, minachten.
 wijshey, dat boek der, T 1767 A, het
 apocriefe „Boek der Wijsheid”.
 wind, T: 2369, windstreek.
 windel, T 1500 A, windsel.
 winnen, den hemel —, E 110 A, ver-
 dienen.
 wispelen, — met, T: 2132 A, te keer
 gaan met.
 woestelijc, T 340, wild, ondoordacht.
 wolfs, T 867 A, een ziekte.
 wondere, het geeft enen —, T 655 A,
 het verbaast iemand.
 wonderlijcken, adv., T 2210, wonder-
 lijk.
 woonst, der hellen —, E 394 A.
 worden, Onv. Verl. Tijd, worde, T
 980 A.
 wulpen, E: 241 A, kerel.

GEBRUIKTE TEKSTUITGAVEN EN HANDSCHRIFTEN

Vaak geciteerde teksten heb ik door afkortingen weergegeven; deze afkortingen vindt men hieronder tussen aanhalingstekens geplaatst.

„Antwerpen”, het sinnespel van de kamer uit Antwerpen, „De Violieren” met de zinspreuk: „Wt ionsten versaemt”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie P 3 r—R 3 v.

„Apostelspel, ed. Pijper”, *Spel van sinnen op dwerck der Apostolen*, ed. F. Pijper in *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, I, blz. 273—366, met een inleiding (blz. 275—285).

„Audenaerde”, het sinnespel van de kamer uit Audenaarden, „De Heylige Gheest” met de zinspreuk: „Pax vobis”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie D D 3 r—F F 2 v.

„Axcele”, het sinnespel van de kamer uit Axel, „De vier Melcteeleu” met de zinspreuk: „Broederlicke liefde”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie R 3 v—T 2 v.

„B. R. N.”, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, ed. S. Cramer en F. Pijper, Den Haag 1903—1914.

„Balth.”, *Tspel van Coninck Balthasar*, in: *Hasseltse „historiael” spelen*, ed. K. Ceyskens, Leuven-Amsterdam 1907.

„Anna Bijns”, *Refereinen*, ed. A. Bogaers—W. L. van Helten, Rotterdam 1875.

„Anna Bijns, Nieuwe Ref.”, ed. W. J. A. Jonckbloet en W. L. van Helten, Gent 1886. (Maatsch. der Vlaamsche Bibliophilen, 4e Reeks, n° 6.)

„Anna Bijns, Onuitgegeven gedichten van —”, in „*Leuvense Bijdragen*”, Jaargang IV.

„de Blinde”, *De Blinde die tgelt begroef*, ed. M. de Jong, in *Drie zestiende-eeuwse esbatementen*, Amsterdam 1934.

„Den Boom der Schriftueren”, ed. G. D. J. Schotel, Utrecht, 1870.

„Br.”, het sinnespel van de kamer uit Brugge „De Heilige Geest” met de zinspreuk: „Myn werck es hemelic”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539, deze uitgave, blz. 118 vlgg.

„Brabbeling, ed. v. d. Laan”, *Uit Roemer Visscher's Brabbeling*, door N. van der Laan, 2 delen, Utrecht, 1918—1923.

„J. Broeckaert, Red. ged. d. XVIe eeuw”, Gent 1893.

„Charon”, *Van Charon den helschen schipper*, ed. W. de Vreese, 1895.

„Brouwersgilde”, *Een spel van sinnen van de Hel vant Brouwersgilde genaempt*, ed. B. H. Erné in *Twee zestiende-eeuwse spelen van de hel*, Groningen 1934.

„Bruer W.", Bruer Willeken, in: Roode Roos, Hasseltse sinesspelen, ed. O. v. d. Daele, F. van Veeerdeghen, Bergen 1899.

„Bruessele", het sinesspel van de kamer uit Brussel, „Het boek (Den Boec)" met de zinspreuk: „Om beters wille", gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4^e-editie Z 2 v—B B 2 r.

„Cristenkercke", Tspel van de —, ed. G. A. Brands, Utrecht 1921.

„Deynze", het sinesspel van de kamer uit Deijnze, „De Nazareenen" met de zinspreuk: „Doynze om een beter", gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4^e-editie O O 1 r—P P 4 r.

„Dev. en prof. boecxken", Een devoot ende profityelyck boecxken, 1539, ed. D. F. Scheurleer, Den Haag 1889.

„Duyfkens", Duyfkens ende Willemynkens pelgrimagie tot haren beminden binnen Ierusalem, haerliedder teghenspoet, belet ende eynde, met sin-spelende beelden wtghegheven door Boetius a Bolswert, ed. H. J. A. Ruys, Utrecht 1910.

„E", het sinesspel van de kamer van Edijnghe, „De Pensébloem" met de zinspreuk: „Penser il faut", gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539, deze uitgave, blz. 135 vlgg..

„Eliseus", Een spel van den propheet Eliseus die Naman den Syrier van sijn melaetsheyt genas, hs. T. M. B., B, 5—6.

„Everaert, Spelen", Spelen van Cornelis Everaert, ed. J. W. Muller en L. Scharpé, Leiden 1920.

W. Gnapphaeus, Een troost ende spiegel der siecken, B. R. N. I, blz. 151—249.

„Grote Hel", Een ander spel vande groote Hel, daer gheestelick schijnsel ende waerlick rigement verdaecht werden, ed. B. H. Erné in Twee zestiende-eeuwse spelen van de hel, Groningen 1934.

„Ipre", het sinesspel van de kamer uit Iperen, „Alpha en Omega" met de zinspreuk: „Spiritus ubi vult spirat", gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4e-editie G 2 r—I 1 v.

„L. Jansz, Menich Bedruet Harte", Een spel van sinnen hoe dat menich bedruet harte . . . verleyt wert en . . . tot Christum geweest, hs. T. M. B., D 10.

„L. Jansz, Jes. onder de Leer.", Een spel van sinnen van Jesus onder die Leeraers, hs. T. M. B., D 12.

„L. Jansz, Spel van Meestal", Van Meestal die om paijs roepen, hs. T. M. B., E 12.

„L. Jansz, Geb. Joh. Bapt.", Een spel van sinnen van die geboorte Johannes bapstista de voorlooper Chrysty, hs. T. M. B., E 9.

„L. Jansz, dEenv. Mensch", Van deenvoudige mensch, hs. T. M. B., F 7.

„L. Jansz, Spel van die sayer", Een spel van sinnen van die sayer die goet saet in sijn acker seyde, hs. T. M. B., D 8.

„L. Jansz, Vers. maelt.", Een spel van sinnen hoe dat die werelt haer versufte Maeltijt gheeft, hs. T. M. B., D 9.

„L. Jansz, Werelt bevechten", Hoe die mensch die werelt wil bevechten, hs. T. M. B., E 11.

„Caprijcke", het sinesspel van de kamer uit Kaperijk, „De Berkeboom" met de zinspreuk: „Ses al in therten", gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4^e-editie B B 2 v—D D 3 v.

Katmaecker, Een batement vanden katmaecker, ed. F. A. Stoett in „Drie Kluchten uit de zestiende eeuw”, Zutphen 1932.

„Kluchtspel”, Het Nederlandsche Kluchtspel van de 14e tot de 18e eeuw, 3 dln., ed. J. van Vloten, Haarlem 1878—1881.

„Cortrijcke”, het sinnespel van de kamer uit Kortrijk, „S. Barbara” met de zinspreuk: „God voedt veel sotten”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie HH 2 v—KK 2 v.

„van der Laan, Rederijkersspelen”, Rederijkersspelen naar een handschrift ter bibliotheek van het Leidsche gemeentearchief, ed. N. v. d. Laan, Den Haag 1932.

„Lawet, G. M.”, R. Lawet, Gheestelick Meyspel van tReyne Maecxsele ghezeyt de ziele, ed. L. Scharpé, Leuven-Amsterdam, 1906.

„Leffyngh”, het sinnespel van de kamer uit Leffyngh, „de Jesusten” (of: de „Fonteyne”) met de zinspreuk: „Altoos doende”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie: A 1 r—C 1 v.

„H. Leckertant”, Een esbatement van Hanneken Leckertant, ed. F. A. Stoett in Drie Kluchten uit de zestiende eeuw, Zutphen 1932.

„Loo in Vuerne Ambacht”, het sinnespel van de kamer van Loo, „De royaerts” met de zinspreuk: „Ick verrycke de Royen”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie FF 3 r—HH 2 v.

„Luijstervinck”, ed. M. de Jong in Drie zestiende-eeuwse esbatementen, Amsterdam 1934.

„Marnix, Bijencorf, ed. Brussel, 1858”, De Werken van Ph. van Marnix, van Sint Aldegonde; De Bijencorf der H. Roomsche Kercke, 2 dln., Brussel 1858.

„Meenene”, het sinnespel van de kamer uit Meenen, „De kamer van S. Barbara” met de zinspreuk: „Wij hoppen bruers”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie X 3 r—Z 2 r.

„Meesene”, het sinnespel van de kamer uit Meesen, „De Wereltclood” met de zinspreuk „Hoe ick labuere met pynen duere”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie: E 2 r—G 1 v.

„Moortje”, G. A. Bredero, ed. F. A. Stoett, Zutphen 1931.

„Nieukercke”, het sinnespel van de kamer uit Nieukercke, „De Heylige Gheest” met de zinspreuk: „Goetwillich in 't herte”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie I 2 r—L 1 r.

„Nieuport”, het sinnespel van de kamer uit Nieuport, „De roosekrans” met de zinspreuk: „Jesus fert coronam spineam. van Vroescepen dinne”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie L 1 v—N 2 r.

„Nyeuvont”, Van Nyeuvont, Loosheit ende Practike: hoe sy vrou Lortse verheffen, ed. E. Neurdenburg, Utrecht 1910.

„Ontr. Rentm.”, Tspel vanden Ontrouwen Rentmeester, in Roode Roos, Hasseltse sinnespelen, ed. O. v. d. Daele, F. van Veerdeghe, Bergen 1899.

„P. en B.”, Een spel van sinnen van paulus en barnabas gesonden tot lystren en derben tot den heyden om te prediken ende maecken een crepel gaende, hs. T. M. B., B 4.

G. Peters, Soliloquium, ed. J. J. Mak, 1936.

„Present van Jonste, Vrientschap en Trouwe”, hs. op de Bibliothèque Royale de Belgique, Inv. no. 21657, Format D.

Ref., gevolgd door een plaatsnaam, duidt steeds aan de Refereinen van het Gentse landjuweel uit 1539 (uitgegeven door J. F. J. Heremans, Gent 1877, voor de „Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen”, in de „Werken voor de leden alleen bestemd”, Nr. XI).

„van Rijnbach, **De Kluchten van Gerbrand Adriaensz. Bredero**, door A. A. van Rijnbach, Amsterdam 1926.

„**Roode Roos**”, **De Roode Roos**, zinnespelen en andere tooneelstukken der zestiende eeuw, voor het eerst naar het Hasseltsche handschrift uitgegeven, door Osc. van den Daele en Fr. van Veerdeghe, Bergen 1899.

„de Roovere”, **Anthonis de Roovere** door G. C. van 't Hoog, Amsterdam 1918.

A. de Roovere, **Quiconque vult salvus esse**, in „Leuvensche Bijdragen”, IV.

„**Samaria**”, **Die belegeringhe van Samariën**, in Hasseltse „historiael” spelen, ed. K. Ceyssens, Leuven-Amsterdam 1907.

Schoon expositie wten LXVII. Psalm, B. R. N. I, blz. 131—136.

„**Schuijffman**”, **Esbatement vande —**, uitgeg. door F. A. Stoett in „Drie Kluchten uit de zestiende eeuw”.

„**Siecke Stadt**”, **Een spel van sinnen vanden siecke stadt**, ed. H. F. Grondijs, Borculo 1917.

„**Sp. d. M.**”, **De Spiegel der Minnen**, door Colijn van Rijssle, ed. M. W. Immink, Utrecht 1913.

„**T**”, **Een schoon Tafelspel van drie Personagien, te weten een Prochiaen, gheheeten Eygen ghemack, een Coster, gheheeten Menschelijck mensche en een Wever, gheheeten Evangelis Verstant**, deze uitgave, blz. 150 vlgg.

Tafelspel, Het — van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt, B. R. N. I, blz. 374 vlgg.

„**Thielt**”, het sinnespel van de kamer uit Thielt, „De rose” met de zinspreuk: „Ghebloyt int wilde”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie N 2 r—P 3 r.

„**Thienen**”, het sinnespel van de kamer uit Thienen, „de Fonteyne” met de zinspreuk: „Filius meus dilectus”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. In de 4°-editie T 3 r—X 2 v.

„**Tielebuijs**”, **Een esbatement van Tielebuijs, die een jaer te vroeck gheborn is ende wert herdraghen**, ed. M. de Jong in **Drie zestiende-eeuwse esbatementen**, Amsterdam 1934.

„**Trauwe**”, **Die —**, in: **Roode Roos**, Hasseltse sinnespelen, ed. O. v. d. Daele, F. van Veerdeghe, Bergen 1899.

„**Trudo**”, **Tspel van Sinte Trudo**, door Christiaen Fastraets, ed. G. Kalff in **Trou moet blycken**, Groningen 1889, blz. 81—217.

„**Valcoogh**, ed. de Planque”, **Valcooch's Regel der Duytsche Schoolmeesters**, door P. A. de Planque, Groningen 1926.

Van het nachmael Christi ende van de misse, B. R. N. I, blz. 437—563.

Vanden olden ende nieuwen God geloove ende leere, B. R. N. I, blz. 41—107.

Vanden propheet Baruch, B. R. N. I, blz. 259—272.

„**Wynocxberg(h)e**”, het sinnespel van de kamer uit Wijnocxbergen, „De royaerts” met de zinspreuk: „Onruste in genuecht”, gespeeld op het landjuweel te Gent in 1539. De 4°-editie MM 1 v—O O 1 r.

DE BELANGRIJKSTE AANGEHAALDE LITERATUUR

J. J. Altmeyer, *Les précurseurs de la Réforme aux Pays-Bas*, Den Haag 1886, posthume editie.

„*Ars Notariatus*”, — — oft *Conste ende stijl van Notarisschap*, met een verclaringe van vele duystere, so Latijnsche als Fransoysche, woorden en termen, diemen ghemeynlijk inder Practijcke is ghebruyckende, 2de druk, Antwerpen, zij Hendrick Hendricsen, aen de Noort zyde van onser Vrouwenkercke in 't gulden Cruys”, 1585. Blijkens het voorbericht geschreven door „Jacques Thuys, Not.”.

H. A. van Bakel, *Erasmus en Luther*, in „*Nieuw Theologisch Tijdschrift*”, XXV, blz. 211—246.

F. E. J. M. Baudet, *De Maaltijd en de keuken in de Middeleeuwen*, Leiden 1904.

Belgisch Museum v. d. Nederd. Taal- en Letterkunde, red. Jan Frans Willems, Gent 1837—1846.

P. V. Bets, *Histoire de Tirlemont*, Louvain 1861.

Bibliotheca Belgica, Bibliographie générale des Pays-Bas, par le bibliothécaire en chef et les conservateurs de la bibliothèque de l'université de Gand, série I, II.

Biographie Nationale, publiée par l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts, de Belgique, I—XXV, Bruxelles, 1866—1932.

Ph. Blommaert, *Tooneelgezelschappen te Gent*, in „*Belg. Museum*”, X, 1846, blz. 346—458.

Ph. Blommaert, *Geschiedenis der Rhetorykkamer, de Fontaine*, Gent 1847.

Ph. Blommaert, *De Nederduitsche schrijvers van Gent*, Gent 1861.

L. L. de Bo, *Westvlaamsch Idioticon*, Brugge 1873.

A. Bogaers, ed. *Refereinen van Anna Bijns*, Rotterdam 1875.

Joh. Bolte, *De Düdesche Schlömer, ein Niederdeutsches Drama von Johannes Stricker*, Norden und Leipzig, 1889.

Joh. Bolte, *Drei Schauspiele vom sterbenden Menschen*, Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart, Publikation 269/270; Verlag Karl W. Hiersemann, Leipzig 1927.

G. A. Brands, ed. *Tspel van de Cristenkercke*, Utrecht 1921.

F. Jos. van den Branden, *Anna Bijns*, Antwerpen 1911.

G. Brandt, *Historie der Reformatie*, 2 dln., Amsterdam 1671—1674.

Jan ten Brink, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Amsterdam 1897.

C. C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen 1934.

J. W. Burgon, *The life and times of Sir Thomas Gresham*, London 1839.

F. Caland, *De oudste stadsrekening van Axel, Aug. 1492—25 Aug. 1493*, in „Kroniek v. h. Historisch Genootschap”, 24, 1868, (5de Serie, 4de deel), blz. 312—434, speciaal blz. 394—397.

M. F. A. G. Campbell, *Annales de la typographie Néerlandaise au XVe siècle*, Den Haag 1874.

J. B. Cannart, *Bijdragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaenderen*, Gent 1835.

„M. de Casteleyn, Const van Reth.”, Gent 1555.

Impugnatorium M. Antonii de Castro O. P. contra epistolam W. Wesseli Groningensis ad M. Jacobum Hoeck de indulgentiis, ed. M. van Rhijn, Den Haag 1917.

K. Ceyssens, ed. *Hasseltsche „historiael” spelen*, Leuven-Amsterdam, 1907.

Chronyck der stad Antwerpen, toegeschreven aan notaris Geeraard Bertrijn, ed. Ridder Gustaaf van Havre (Mij. der Antw. Bibliophilen, uitgave V).

Antwerpsch Chronykje, door F. G. V., Leiden 1743.

Chronycke van Nederlant, besonderlyck der stad Antwerpen, sedert den jare 1097 tot den jaere 1565, door N. de Weert (eind 16de eeuw).

D. Claes, *Bijvoegsel aan de Bijdrage tot een Hagelandsch idioticon, gedeeltelijk volgens onuitgegeven aantekeningen van J. F. Tuerlinckx*, Gent 1904.

A. de Cock, *Spreekwoorden en zegswijzen afkomstig van oude gebruiken en volkszedes*, Gent 1905.

A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen*, Gent 1891.

N. Cornelissen, *De l'Origine, des progrès et de la décadence des chambres de Rhétorique, établies en Flandre*, Gent ± 1812.

„Cornelissen en Vervliet”, *Idioticon van het Antwerpsch dialect*, opgesteld door P. Jozef Cornelissen en J.-B. Vervliet, 4 delen, Gent 1899—1903.

C. A. Cornelius, *Geschiede des Münsterschen Aufruhrs*, I, II, Leipzig 1855-1860.

W. Creizenach, *Geschiede des neueren Dramas*, III, Halle 1903.

O. v. d. Daele en F. v. Veerdeghe, ed. *Roode Roos*, Hasseltse sinnespelen, Bergen 1899.

P. Diehl, *Die Dramen des Thomas Naogeorgus in ihrem Verhältnis zur Bibel und zu Luther*, diss. München, Borna-Leipzig, 1915.

R. Dozy, *Oosterlingen*, Den Haag 1867.

W. Draayer, *Woordenboekje van het Deventersch dialect*, Den Haag 1896.

A. Driessen, *Hontselersdijk en Naaldwijk vóór de Hervorming*, in „Bijdragen voor de Geschiedenis van het bisdom van Haarlem”, Leiden 1904 (28ste deel).

A. Eekhof, *De questierders van den aflat in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1909.

A. Eekhof, *Het gereformeerd Protestantisme*, Den Haag 1915.

A. Eekhof, *De Avondmaalsbrief van Cornelis Hoen*, Den Haag 1917.

H. J. E. Endepols, *Het decoratief en de opvoering van het Middelnederlandsche Drama volgens de Middelnederlandsche tooneelstukken*, Amsterdam 1903.

B. H. Erné, *Twee zestiende-eeuwse Spelen van de Hel*, Groningen 1934.

- Edw. v. Even, *Het Landjuweel van Antwerpen in 1561*, Leuven 1861.
- J. Franck, *Mittelniederländische Grammatik*, 2te Aufl., Leipzig 1910.
- Paul Frédéricq, *Les comptes des indulgences en 1488 et en 1517—1519 dans le diocèse d'Utrecht*, mémoires couronnés de l'Académie royale de Belgique, 1900, No. 6.
- P. Frédéricq, *Corpus Documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, I—V, Gent—'s-Gravenhage, 1889—1902.
- P. Frédéricq, *De Nederlanden onder Keizer Karel, I* (verder niet verschenen), Gent 1885.
- V. Fris, *Vlaanderen omstreeks 1530*, Gent 1910.
- R. Froning, *Das Drama der Reformationszeit*, Deutsche National-Litteratur, herausgegeben von Joseph Kürschner, Stuttgart (Vorwort 1894).
- L. P. Gachard, *Relation des troubles de Gand sous Charles V*, Bruxelles 1846.
- J. H. Gerretsen, *Rechtvaardigmaking bij Paulus*, Nijmegen 1905.
- J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*, Amsterdam 1879—1893.
- H. F. Grondijs, *Een spul van sinnen van een siecke stadt, Borculo* 1917.
- L. Hain, *Repertorium Bibliographicum in quo libri omnes ab arte typographica inventa usque ad annum MD. typis expressi ordine alphabetico vel simpliciter enumerantur vel adcuratius recensentur*, I, II, Stuttgart-Paris, 1826—1831 (met: Indices, C. Burger, Leipzig 1891).
- L. H. Halkin, *Histoire religieuse dès Règnes de Cornille de Bergues et de Georges d'Autriche, princes-évêques de Liège* (1538—'59), Liège 1936.
- F. Halma, *Woordenboek der Nederd. en Fr. talen*, 2de druk, Amsterdam-Utrecht, 1729.
- „van Halteren”, *Het Pronomen in het Nederlandsch der zestiende eeuw*, door B. van Halteren, Wildervanck 1906.
- P. J. Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederl. Taal*, 3 dln., Utrecht 1858—1870.
- G. J. Heering, *Kinderen van Erasmus of van de Reformatie*, in „Levensrichting”, 2de Jrg., No. 1, Juni 1936.
- „van Helten, Middelned. Spr.”, *Middelnederlandsche Spraakkunst* door W. L. van Helten, Groningen 1887.
- W. L. van Helten, *Vondels taal. Grammatica van het Nederlandsch der 17de eeuw*, Groningen 1883.
- A. Henne, *Histoire de la Belgique sous la règne de Charles-Quint*, Bruxelles-Paris, 1866.
- „Hoeufft”, *Proeve van Berdaasch Taaleigen*, door Mr. J. H. Hoeufft, Breda 1836.
- C. P. Hofstede de Groot, *Honderd jaren uit de Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden* (1518—1619), voorrede van 1883.
- H. Holstein, *Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Litteratur des sechzehnten Jahrhunderts*, Halle 1886.
- P. C. Hooft, *Historiën*, Amsterdam: 1656.
- J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amsterdam 1873.

Huydecoper, *Proeve van taal- en dichtkunde in aanm. op Vondels vert. Herscheppingen van Ovidius*, 2de ed., Leiden 1782—1791.

J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1925.

M. W. Immink, *De Spiegel der Minnen door Colijn van Russele*, Utrecht 1913.

J. Jacobs, *Het Westvlaamsch*, Groningen 1927.

A. de Jager, *Woordenboek der Frequentatieven in het Nederlandsch*, Gouda 1875—'78.

H. Q. Janssen, *Jacobus Praepositus*, Amsterdam 1862.

W. J. A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, I, Groningen 1873.

W. J. A. Jonckbloet, ed. *Nieuwe Ref. van Anna Bijns*, Gent 1886.

M. de Jong, *Drie zestiende-eeuwse esbatementen*, Amsterdam 1934, gec. als „de Jong”.

H. de Jongh, *l'Ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432—1540)*, Louvain 1911.

„Joos”, *Amaat —, Waasch Idioticon*, 1900.

G. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, I—VII, Groningen 1906—1912.

G. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de 16de eeuw*, I, II, Leiden 1889.

G. Kalf, *Trou moet blycken*, Haarlem 1889.

„Kiliaen”, *Etymologicum teutonicae linguae*, ed. C. Kiliaen—G. van Hasselt, 1777.

L. Knappert, *De opkomst van het Protestantisme in eene Noord-Nederlandsche stad*, Leiden 1908.

L. Knappert, *Ontstaan en vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden*, Utrecht 1924.

W. Köhler, *Erasmus von Rotterdam als religieuse Persönlichkeit*, in „Bijdragen voor Vad. Gesch. en Oudheidkunde”, 1936, blz. 213—225.

„Kolthoff”, *Het Substantief in het Nederlandsch der 16e eeuw*, I. B. Kolthoff, Groningen 1894.

W. Kops, *Schets eener Geschiedenis der rederijkers*, in „Werken van de maatschappij der Nederlandsche Letterkunde”, II (1771).

W. J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche doopsgezinden in de zestiende eeuw*, Haarlem 1932.

N. van der Laan, *Uit Roemer Visscher's Brabbeling*, 2 dln., Utrecht, 1918—1923.

J. A. C. van Leeuwen, *Erasmus' Grieksche Nieuwe Testament*, in „Stemmen des Tijds”, 1916.

Joh. van Leeuwen, *Matthijs de Casteleyn en zijne Const van Rhetoriken*, Utrecht 1894.

J. Lindeboom, *Erasmus, onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedsbestaan*, Leiden 1909.

J. Lindeboom, *Humanisme en Reformatie*, Haarlem 1919, in de serie „Synthese”, onder redactie van Ph. Kohnstamm en A. J. de Sopper.

J. Loosjes, *De Invloed der Rederijkers op de Hervorming*, in „Stemmen voor Waarheid en Vrede”, 1909.

„Loquela”, *Loquela*, maandblad, 1881—1895, onder leiding van Guido Gezelle, tot woordenboek omgewerkt door J. Craeynest, Amsterdam 1907.

„Lubach”. *Over de verbuiging van het werkwoord in het Nederlandsch der zestiende eeuw*, door A. E. Lubach, Groningen 1891.

J. J. Mak, *G. Peters' Soliloquium*, 1936.

Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*, I, II, III, München 1911, 1923, 1931.

D. J. van der Meersch, *Kronijk der rederijkkamers van Audenaerde*, in „Belg. Museum”, VII.

Memorieboek der stad Gent, Maetschappy der Vla. bibliophilen, 2de Serie, no. 15.

„Meyers Woordenschat”, 9de ed., Amsterdam 1731.

E. van Meteren, *Historie der Nederlandscher ende haerder na-buren oorlogen ende geschiedenissen tot den jare 1612*, Den Haag 1623.

„Mnl. Wdb.”, *Middel-nederlandsch Woordenboek* door E. Verwijs—Verdam—F. A. Stoett, 1885—1929.

J. van Mierlo, *Geschiedenis van de Oud- en Middel-nederlandsche letterkunde*, Leuven 1928.

W. Moll, Joh. Anastasius Veluanus en „Der Leken Wechwyser”, in „Kerk-historisch Archief”, verz. door N. C. Kist en W. Moll, I, Amsterdam 1874.

W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Utrecht 1869.

J. W. Muller, C. Everaert's *Spelen als spiegel van de maatschappelijke toestanden zijns tijds*, Versl. en med. Kon. Vla. Academie, 1907, blz. 433—486.

J. W. Muller en L. Scharpé, ed. *Spelen van C. Everaert*, Leiden 1920.

J. W. Muller, *Een Rederijker uit den tijd der Hervorming*, in „Onze Eeuw”, 1908, IV, blz. 88—124.

„Ned. Wdb.”, *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, 1882—

F. Neurdenburg, ed. *Van Nyeuvont, Loosheit ende Practiker: hoe sy vrou Lortse verheffen*, Utrecht 1910.

M. Nijhoff-M. E. Kronenberg, *Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540*, Den Haag 1923.

A. Opprel, *Het dialect van Oud-Beierland*, Deventer 1896.

Ordonnancien, Statuten, Edicten ende Placcaerten, Soo van wegghen der Keyserlyke en Koninghlyke Maiesteyten, 2de druk, Gent 1639.

„Oudemans”, *Bijdrage tot een Middel- en Oud-nederlandsch Woordenboek*, door A. C. Oudemans Sr., 7 delen, Arnhem 1370—1880.

G. S. Overdiep, *Zeventiende-eeuwsche Syntaxis*, Groningen 1935.

L. van Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, 16 Tle. 22 Bde, Freiburg im Breisgau, 1923—

J. Petersen, *Das Deutsche Nationaltheater*, 14. Ergänzungsheft, Zeitschrift für den deutschen Unterricht, 1919.

Ch. Piot, *Chroniques de Brabant et de Flandre*, Bruxelles 1879.

- H. Pireune, vert. R. Delbecq, *Geschiedenis van België*, 1—V, Gent 1902—1929.
- Plantijn, *Thesaurus Theonicae Linguae*, Antw. 1573.
- M. A. P. C. Poelhekke, C. G. N. de Vooy en G. Brom, *Platenatlas bij de Nederlandsche Literatuurgeschiedenis*, Groningen 1933.
- J. W. Pont, *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618*, Haarlem 1911.
- F. de Potter, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, Gent 1885.
- Frans de Potter en Jan Broeckaert, *Geschiedenis van de gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen*, Gent 1864—1900.
- K. F. Proost, *De Bijbel in de Nederlandsche litteratuur*, 3 dln., Assen, 1932-1933.
- F. Pijper, *Beknopt Handboek tot de Geschiedenis des Christendoms*, Den Haag 1924.
- F. Pijper, *Erasmus en de Nederlandsche Reformatie*, in „Handelingen en Mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden”, 1907.
- F. Pijper en S. Cramer, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica*, 10 dln., Den Haag 1903—1914.
- L. van Puyvelde, *Schilderkunst en toneelvertooningen op het einde der Middeleeuwen*, Den Haag 1912 (Kon. Vla. Academie, IVe Reeks, No. 10).
- Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, begründet von J. J. Herzog, I—XXIV, Leipzig, 1896—1913.
- Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 2te Auflage, I—V, Tübingen 1927—1931.
- Fr. Heinrich Reusch, *Die Indices librorum prohibitorum des sechzehnten Jahrhunderts, gesammelt und herausgegeben von —* (Gedruckt für den litterarischen Verein in Stuttgart, nach Beschluss des Ausschusses von Mai und Juni 1885, Tübingen 1886).
- M. van Rhijn, *Wessel Gansfort*, Den Haag 1917.
- M. van Rhijn, *Studiën over Luther's Rechtvaardigingsleer*, oorspr. Groningen (Wolters) 1921; later Amsterdam (Paris), z. j..
- C. H. Ris Lambers, *De Kerkhervorming op de Veluwe 1523—1578*, Barneveld 1890.
- K. Ruelens, *Refereinen en andere gedichten uit de XVIde eeuw, verzameld en afgeschreven door Jan de Bruyne*, Antwerpen 1879.
- „Rutten”, *Bydrage tot een Haspengouwsch Idioticon*, door Aug. Rutten, Antwerpen 1890.
- H. J. A. Ruys, ed. *Duyfkens ende Willemynkens pelgrimagie . . .*, Utrecht 1910.
- A. A. van Rijnbach, ed. *De Kluchten van G. A. Bredero*, Amsterdam 1926.
- „von Sales Doyé”, *Heilige und Selige der Römisch-Katholischen Kirche von Franz von Sales Doyé*, 2 Teile, Leipzig 1929.
- „Salverda de Grave, *De Franse woorden*”, *De Franse woorden in het Nederlands door J. J. Salverda de Grave*, verhandeling der Kon. Akad. van Wetensch., Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel VII, Amsterdam 1906.
- L. Scharpé, ed. *Lawet, Geestelick Meyspel*, Leuven-Amsterdam, 1906.

P. fr. Wolfgang Schmitz, O. F. M., *Het aandeel onze minderbroeders in onze middeleeuwse literatuur*, Nijmegen-Utrecht, 1936.

D. F. Scheurleer, ed. *Devoot en profityck boeckken*, Den Haag, 1889.

M. Schönfeld, *Historiese Grammatika van het Nederlands*, Zutphen 1932, 3de uitgave.

G. D. J. Schotel, ed. *Den Boom der Schriftueren*, Utrecht 1870.

G. D. J. Schotel, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*, 2 dln., R'dam 1872.

Karl Schottenloher, *Bibliographie zur deutschen Geschichte im Zeitalter der Glaubensspaltung, 1517—1585*, I, II, III, Leipzig 1933—1936.

L. W. Schuermans, *Algemeen Vlaamsch Idioticon*, Leuven 1865—1870.

Chr. Sepp, *Verboden Lectuur*, Leiden 1889.

La Serne Santander, *Mémoire historique sur la Bibliothèque dite de Bourgogne*, Brussel 1809.

„Smout”, *Het Antwerpsch dialect*, met eene schets van de geschiedenis van dit dialect in de 17e en de 18e eeuw, door Herm. Smout, Gent 1905.

F. A. Snellaert, *Kort begrip eener Geschiedenis der Nederduitsche letterkunde*, Antwerpen 1849.

F. A. Snellaert, *Schets eener Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, Gent 1850.

F. A. Snellaert, *Verhandeling over de Nederlandsche Dichtkunst in België*, Brussel 1838.

„Stallaert”, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen*, door Karel Stallaert, Leiden 1890.

A. W. Stellwagen, *Roomsche Woorden*, Groningen 1902.

J. F. M. Sterck, *Van Rederijkerskamer tot Muiderkring*, Amsterdam 1928.

F. A. Stoett, *Middelnederlandsche Spraakkunst, Syntaxis*, 3de druk, Den Haag 1923.

„Stoett, Spreekw.”, *Nederlandsche Spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*, naar hun oorsprong en beteekenis verklaard door F. A. Stoett, 2 delen, 4de druk, 1923.

F. A. Stoett, ed. *Het Moortje van G. A. Bredero*, Zutphen 1931.

F. A. Stoett, ed. *Drie Kluchten uit de zestiende eeuw*, Zutphen 1932.

Edmond van der Straeten, *Le théâtre villageois en Flandre, histoire, littérature, musique, religion, politique, mœurs, d'après les documents entièrement inédits*, I, Bruxelles 1874.

De Nieuwe Taalgids, Groningen 1906—, onder red. van J. Koopmans †, C. G. N. de Vooyo.

„Teirlinck”, *Zuid-Oostvlaandersch Idioticon*, door Is. Teirlinck, 3 delen, Gent 1908—1922.

„Teutonistha”, G. v. d. Schuerens *Teuthonista of Duytschlender*, ed. J. Verdamm, Leiden 1896.

A. Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de voor-reformatorische eeuw*, Groningen 1901.

„Tschr”, Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, Uitgeg. vanwege de Maatsch. der Ned. Letterk. te Leiden, Leiden 1881—

J. F. Tuerlinckx, Bijdrage tot een Hagelandsch idioticon, Gent 1886.

Carolus Tuinman, Oorsprong en Uytlegging van dagelyks gebruikte Nederduitsche Spreekwoorden, 2 dln., Middelburg 1726—1727.

„Twespraack” — van de Nederduitsche Letterkunst, uytghegheven by de Kamer In liefd' bloeyende, t' Amstelredam, Leiden 1584.

A. Vacant, E. Mangenot, E. Amann, Dictionnaire de Théologie Catholique, Paris, 1930— (verschenen zijn 13 delen; het laatste in 1936).

Vaderlandsch Museum, onder red. van C. P. Serrure, Gent 1855—1863.

J. O. S. van der Veen, Het taaleigen van Bredero, Amsterdam 1905.

Vlaanderen door de eeuwen heen, onder leiding van Jan Denucé, uitg. Elsevier, Amsterdam 1932.

W. D. Verduyn, Emanuel van Meteren, Den Haag 1926.

J. v. d. Vivere, Chronycke van Ghendt, hs. uitgegeven door Frans de Potter, Gent 1881.

A. L. de Vlaminck, Jaerboeken der Thieltische Rhetorykkamer, in „Vad. Museum”, V, blz. 1—249 en afzonderlijk verschenen: Gent 1862.

J. v. Vloten, ed. Het Nederlandsche Kluchtspel van de 14e tot de 18e eeuw, 3 dln., Haarlem 1878—1881.

H. de Vocht, Monumenta Humanistica Lovaniensia, Louvain-London, 1934.

C. G. N. de Vooyo, Apostelspelen in de Rederijkerstijd, Meded. Kon. Acad. van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Deel 65, Serie A, No. 1.

C. G. N. de Vooyo, Middelnederlandsche Legenden en Exempelen, Groningen 1926.

C. G. N. de Vooyo, Rederijkersspelen uit het archief van „Trou moet blijcken”, Tschr. XLV, 265—286; XLVII, 161—201.

J. Wagenaar, Amsterdam, 1760.

W. te Water, Historie der Hervormde Kerk te Gent, Utrecht 1756.

W. te Water, Kort Verhaal der reformatie in Zeeland in de zestiende eeuw. Middelburg 1766.

P. Weiland, Nederduitsch taalkundig woordenboek, Amsterdam 1799—1810, 5 dln..

J. v. Wesenbeke, Mémoires de —, Bruxelles 1859.

J. te Winkel, De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde, I—VII, Haarlem 1922—1927.

J. A. Worp, Geschiedenis van het Drama en van het Tooneel in Nederland, 2 dln., Groningen 1904.

J. W. Wijn, Het krijgswezen in den tijd van prins Maurits, Utrecht 1934.

INHOUD

	Blz.
Inleiding	5

HOOFDSTUK I.

De Reformatie in de Nederlanden tot \pm 1540	9
--	---

HOOFDSTUK II.

a. Spel van sinnen op dwerck der Apostolen	19
b. Den Boom der Schriftueren van VI personagiën	21
c. Een tafelspel van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt	23

HOOFDSTUK III.

Spelen van Sinne over „Welc den mensche stervende meesten troost es”.	
A. Uitgaven	25
B. Ingrijpen der Overheid en het oordeel van tijdgenoten	29
C. Algemene bespreking	33
D. Afzonderlijke behandeling der 19 Gentse spelen	51

HOOFDSTUK IV.

Een schoon Tafelspel van drie Personagien, een Prochiaen, een Coster en een Wever	88
---	----

AANTEKENINGEN.

	Blz.
Aantek. bij „Inleiding”	101
Aantek. bij Hoofdstuk I	102
Aantek. bij Hoofdstuk II	106
Aantek. bij Hoofdstuk III	106
Aantek. bij Hoofdstuk IV	115

AFGEDRUKTE TEKSTEN.

Het Spel van sinnen door „de Heylige Gheest” uit Brugghe vertoond op het Gentse landjuweel van 1539	118
Het Spel van sinnen door „De Pensée (of „De Pensébloem”) uit Edijnghe vertoond op het Gentse landjuweel van 1539	135
Een schoon Tafelspel van drie Personagien, te weten: Een Prochiaen, gheheeten Eygen ghemack, Een Coster, gheheeten Menschelijk mensche, Een Wever, gheheeten Evangelis verstant	150

VERKLARENDE AANTEKENINGEN.

Verkl. Aant. bij het Spel van Brugghe	230
Verkl. Aant. bij het Spel van Edijnghe	246
Verkl. Aant. bij Een schoon Tafelspel van drie Personagien	258
Woordenlijst	330
Gebruikte tekstuitgaven en handschriften	359
De belangrijkste aangehaalde litteratuur	363

STELLINGEN

I

Het heeft geen zin om geschriften uit de eerste helft van de 16de eeuw als „Erasmiaans” of „Reformatorisch” aan te duiden, indien niet vooraf bepaald wordt wat in die tijd de kenmerken dezer geestelijke stromingen zijn.

II

De spelen van sinne van het Gentse landjuweel uit 1539 zijn abstract-theologisch en daardoor neemt uiteraard de kritiek op de Rooms-Katholieke Kerk slechts een zeer ondergeschikte plaats in. De gedachteninhoud is in het algemeen kettens en verscheidene spelen zijn bewust-Reformatorisch.

III

Uit de „Indices librorum prohibitorum” volgt niet met volledige zekerheid dat er een Franse editie der Spelen van sinne van het Gentse landjuweel uit 1539 zou bestaan hebben. (Vgl. *De Düdesche Schlömer, ein Niederdeutsches Drama von Johannes Stricker*, ed. Joh. Bolte, Norden und Leipzig, 1889, S.* 25 en Joh. Bolte, *Drei Schauspiele vom sterbenden Menschen*, Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart, Publikation 269/270; Verlag Karl W. Hiersemann, Leipzig 1927, Vorwort S. XVI.)

IV

Er is een essentiëel verschil tussen het aanhalen van de Bijbel bij Anna Bijns en bij de schrijvers der Sinnespelen van het Gentse landjuweel uit 1539.

V

Er is geen enkele reden om met G. D. J. Schotel (*Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*, R'dam 1871, II, blz. 271) aan te nemen dat het spel van Loo in Vuerne-Ambacht, in 1539 te Gent vertoond, apart uitgegeven zou zijn.

VI

Het is gewenst dat **Een spel van sinne op tderde, tvierde en tvijfde capittel van dwerck der Apostolen** opnieuw uitgegeven wordt.

VII

Er zijn geen voldoende aanwijzingen om het **Spel van sinnen van lazarus doot ende hoe dat Christus hem opweckte vóór 1540** te dateren. (Vgl. G. Kalff, *Trou moet blijcken*, Groningen 1889, blz. XIV—XVI en G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde in de 16de eeuw*, Leiden 1889, blz. 217—218; blz. 271—273.)

VIII

De wijze waarop J. van Mierlo S. J. de „convergeerende argumentatie” aanwendt (in „*Een hopeloos pleit*”, *Dietsche Warande en Belfort*, 1926, I, blz. 468—480; II, blz. 580—594) is uit wetenschappelijk oogpunt onverdedigbaar.

IX

Ten onrechte meent P. Leendertz Jr. (*Het Wilhelmus van Nassouwe*, 1925, blz. 80) dat J. W. Enschedé een navolging van het *Wilhelmus* zou hebben gekend van de hand van Wiselius (*Oud-Holland*, XII, 1894, blz. 229).

X

De taal der rederijkersstukken is niet zo traditioneel dat men eruit over tijd en plaats „moeilijk iets zekers” op maken kan.

(Vgl. Fr. Kossmann, „Rhetorische kleinigheden”, Tijdschrift voor Nederl. Taal- en Letterkunde, 1927, blz. 33.)

XI

Er bestaat geen voldoende grond om met A. Lasson en J. van den Bergh van Eysinga-Elias (De Gids, 1907, II, blz. 285) Meister Eckehart te zien als voorloper der Hervorming.

XII

De verklaring die J. A. N. Knuttel (Ned. Wdb., XIV, 16) geeft van **Sacramentist** is onjuist.

XIII

Ten onrechte plaatst J. Romein (De lage landen bij de zee, Utrecht 1934, blz. 181) Hadewijch in de 14de eeuw.

XIV

Ten onrechte wijst E. Baasch, **Holländische Wirtschaftsgeschichte**, Jena 1927, niet op het belang van de kaapvaart uit het begin der 18de eeuw voor de economische toestand van Zeeland en in het bijzonder van Middelburg.

XV

De stelling van Fruin in **Een proeve van historische kritiek** (Verspreide Geschriften, II, blz. 67) dat de landvoogdes de edelen van het Compromis niet verdacht hield van medeplichtigheid aan de beeldenstorm, dient herzien te worden na de publicatie der brieven van Margaretha van Parma aan Philips II (**Correspondance française de Marguerite d'Autriche, duchesse de Parme, avec Philippe II**, ed. J. S. Theissen, Utrecht 1925, p. 161).

XVI

Het is gewenst dat op het eindexamen der H.B.S. naast kennis van de Geschiedenis van 1815 tot heden ook een beknopt overzicht der gebeurtenissen na \pm 1500 geëist wordt. Er is geen bezwaar tegen dat, in verband met deze verzwaring van eisen, de behandeling der 19de-eeuwse politieke geschiedenis minder uitvoerig wordt.

